

ISSN 2411-345X (Print)
ISSN 2415-7198 (Online)

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

**МІЖНАРОДНІ
ЗВ'ЯЗКИ УКРАЇНИ:
НАУКОВІ ПОШУКИ
І ЗНАХІДКИ**

МІЖВІДОМЧИЙ ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

ЗАСНОВАНИЙ 1991 р.

Випуск 29

Київ – 2020

Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Вип. 29: міжвідомчий збірник наукових праць. Відп. ред. С.В. Віднянський. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2020. 341 с.

Збірник наукових праць присвячено актуальним проблемам історії міжнародних відносин, зовнішній політиці та зв'язкам України із зарубіжним світом, питанням всесвітньої історії. Розглядаються, зокрема, зв'язки України з Аргентиною, Польщею, Чехословаччиною і країнами Бенілюксу, зовнішня політика Великої Британії, Європейського Союзу та нові виклики гонки озброєнь. Представлені також методологічні, історіографічні й аналітичні розвідки.

*Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту історії України
НАН України, протокол № 5 від 24 вересня 2020 р.*

Редакційна колегія:

С.В. Віднянський, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, Інститут історії України НАН України (*відповідальний редактор*);

О.А. Іваненко, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут історії України НАН України (*відповідальний секретар*);

О.Г. Бажан, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, доцент, Інститут історії України НАН України;

Є.В. Бевзюк, доктор історичних наук, доцент, ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Г.В. Боряк, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, Інститут історії України НАН України;

М.М. Вегеш, доктор історичних наук, професор, ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

М.М. Волошук, доктор історичних наук, доцент, ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»;

Любіца Гарбульова, кандидат історичних наук, доцент, Пряшівський університет (Пряшів, Словацька Республіка);

Н.Д. Городня, доктор історичних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка;

А.В. Грубінко, доктор історичних наук, професор, Західноукраїнський національний університет;

С.П. Качараба, доктор історичних наук, професор, Львівський національний університет імені Івана Франка;

Станіслав Конечни, кандидат історичних наук, доцент, Інститут суспільних наук Словацької академії наук (Кошице, Словацька Республіка);

А.І. Кудряченко, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»;

О.Є. Лисенко, доктор історичних наук, професор, Інститут історії України НАН України;

А.Ю. Мартинов, доктор історичних наук, професор, Інститут історії України НАН України;

І.Б. Матяш, доктор історичних наук, професор, Інститут історії України НАН України;

Д.В. Миколенко, доктор історичних наук, доцент, Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна;

Дорота Міхалюк, доктор габілітований, професор, Університет Миколая Коперника (Торунь, Республіка Польща);

Ян Рихлік, доктор габлітований, професор, Карловий університет (Прага, Чеська Республіка);

В.Є. Снапковський, доктор історичних наук, професор, Білоруський державний університет (Мінськ, Республіка Білорусь);

Міхал Шмігель, кандидат історичних наук, доцент, Університет Матея Бела (Банська Бистриця, Словачька Республіка).

Р е ц е н з е н т и: **Б.І. Гуменюк**, доктор історичних наук, професор;
О.С. Рубльов, доктор історичних наук, професор.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації: 04.02.2003 р., серія КВ № 6938.

Збірник включено до «Переліку наукових фахових видань України» (Наказ МОН України № 1188 від 24.09.2020 р. «Історичні науки», категорія «Б»).

Реєстрація в міжнародних базах даних: Centrum Otwartej Nauki (CeON) (Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego, Polska Akademia Nauk i Konferencja Rektorów Akademickich Szkół Polskich); Google Scholar; Slavic Humanities Index (Canada); The Central European Journal of Social Sciences and Humanities (Polska Akademia Nauk, Akademie Věd České Republiky, Magyar Tudományos Akadémia, Slovenská Akadémia Vied).

Адреса редакції: вул. М. Грушевського, 4, офіс 500, Київ, Україна, 01001
тел. +38 044 279 8704, факс +38 044 279 6362, e-mail: vsesvit_vid@ukr.net

Веб-сайти видання: <http://mzu.history.org.ua/index.php/MZU>
<https://mzu44.webnode.com.ua>

© Інститут історії України НАН України, 2020
© Автори статей, 2020

International Relations of Ukraine: Scientific Searches and Findings. Issue 29: Interagency collected scientific papers. Ed. by S.V. Vidnyanskyj. Kyiv: Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine, 2020. 341 p.

The collection of scientific papers is dedicated to actual issues of the history of international relations, foreign policy and ties between Ukraine and the foreign world, as well as problems of world history. It also highlights issues of Ukraine's relations with Argentina, Poland, Czechoslovakia and the Benelux countries, the UK and EU foreign policy and new challenges arising from an arms race. Methodological, historiographic and analytical studies are presented.

Recommended for publication by the Academic Senate of the Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, Protocol No. 5, September 24, 2020.

E d i t o r i a l   b o a r d :

S.V. Vidnyanskyj, Doctor of History, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine (*Executive Editor*);

O.A. Ivanenko, PhD in History, Senior Researcher, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine (*Executive Secretary*);

O.H. Bazan, PhD in History, Senior Researcher, Associate Professor, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine;

E.V. Bevzyuk, Doctor of History, Associate Professor, Uzhhorod National University;

H.V. Boriak, Doctor of History, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine;

N.D. Gorodnia, Doctor of History, Professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv;

Ľubica Harbul'ová, PhD in History, Associate Professor, Prešov University (Prešov, the Slovak Republic);

A.V. Hrubinko, Doctor of History, Professor, Ternopil National Economic University;

S.P. Kacharaba, Doctor of History, Professor, Ivan Franko National University of Lviv;

Stanislav Konečný, PhD in History, Associate Professor, Institute of Social Sciences of the Slovak Academy of Sciences (Košice, the Slovak Republic);

A.I. Kudryachenko, Doctor of History, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, the State Institution "Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine";

O.E. Lysenko, Doctor of History, Professor, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine;

A.Yu. Martynov, Doctor of History, Professor, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine;

I.B. Matiash, Doctor of History, Professor, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine;

Dorota Michaluk, Doctor Habilitatus, Professor UMK, Nicolaus Copernicus University (Toruń, the Republic of Poland);

D.V. Mykolenko, Doctor of History, Associate Professor, V.N. Karazin Kharkiv National University;

Jan Rychlík, Doctor Habilitatus, Professor, Charles University (Prague, the Czech Republic);

Michal Šmigel, PhD in History, Associate Professor, Matej Bel University (Banska Bystrica, the Slovak Republic);

V.E. Snapkovsky, Doctor of History, Professor, Belarusian State University (Minsk, the Republic of Belarus);

M.M. Vehesh, Doctor of History, Professor, Uzhhorod National University;

M.M. Voloshchuk, Doctor of History, Associate Professor, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University.

R e v i e w e r s: **B.I. Humenyuk**, Doctor of History, Professor;

O.S. Rubliov, Doctor of History, Professor.

Certificate on the state registration for the printed media: 04.02.2003, "KV" No. 6938.

Inclusion in the List of the academic publications of Ukraine: the Order No.1188, dated from September 24, 2020, of the Ministry of Education and Science of Ukraine ("History", Category "B").

Registration in the international databases: Centrum Otwartej Nauki (CeON) (Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego, Polska Akademia Nauk i Konferencja Rektorów Akademickich Szkół Polskich); Google Scholar; Slavic Humanities Index (Canada); The Central European Journal of Social Sciences and Humanities (Polska Akademia Nauk, Akademie Věd České Republiky, Magyar Tudományos Akadémia, Slovenská Akadémia Vied).

Address of the editorial office: 4, Mykhailo Hrushevskyyi Street, office 500, Kyiv, 01001, Ukraine
Tel. +38 044 279 87 04, fax +38 044 279 63 62, e-mail: vsesvit_vid@ukr.net

The publication websites: <http://mzu.history.org.ua/index.php/MZU>
<https://mzu44.webnode.com.ua>

© Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine, 2020

© The authors of the papers, 2020

З М І С Т

УКРАЇНА І ЗАРУБІЖНИЙ СВІТ

<i>Матяш Ірина.</i> Діяльність консульства Греції у Києві та Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Греції у 1917–1920 рр.: роль у започаткуванні українсько-грецьких відносин.....	10
<i>Білоусова Лілія.</i> Еміграція євреїв з Одеси в Аргентину наприкінці XIX — на початку XX ст.	36
<i>Вялова Юлія.</i> Спроби налагодження польсько-українського діалогу міжвоєнного періоду: сподівання та реалії.....	60
<i>Постоловський Руслан, Слесаренко Андрій.</i> Українська тематика в документах чеських громадянських ініціатив (друга половина 1980-х рр.).....	82

З ІСТОРІЇ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

<i>Hrachov Artem.</i> Greek Issue in British Foreign Policy (1914–1917).....	94
<i>Мартинов Андрій.</i> «М'яка сила» як політичний інструмент Європейського Союзу (1990-ті — 2020-ті рр.).....	113
<i>Soloviova Aliesia.</i> Le rôle du facteur russe dans l'attitude des pays du Benelux envers l'Ukraine (2014–2019).....	130
<i>Цвстков Олександр.</i> Загрози та виклики гонки ядерних озброєнь на сучасному етапі.....	147

ПИТАННЯ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

<i>Ліхтей Ігор.</i> Вторгнення чеського володаря Пршемисла Отакара II у Баварію влітку 1257 року.....	166
<i>Bevzyuk Evgen, Tabanyukhova Olena.</i> The Supranational Idea of the Peoples of Central Europe (First Half of the Nineteenth Century).....	181
<i>Vehesh Mykola, Vidnyanskyj Stepan.</i> Some Aspects of State-Building Processes in Carpathian Ukraine on the Eve of the Second World War.....	201
<i>Алмашій Володимир.</i> Суспільно-політична та громадсько-культурна діяльність Союзу русинів-українців Словацької Республіки (1989–1993).....	226

МЕТОДОЛОГІЧНІ Й ІСТОРІОГРАФІЧНІ РОЗВІДКИ, АНАЛІТИЧНІ ДОВІДКИ ТА РЕЦЕНЗІЇ

<i>Горенко Олег.</i> Людина в історії vs історія в людині — ч. 2: Рецепти єдності історії та життя від Бенедетто Кроче.....	248
<i>Іваненко Оксана.</i> Історіографія проблеми освітньої діяльності євреїв у Наддніпрянській Україні (XIX — початок XX ст.).....	273
<i>Віднянський Степан.</i> Щодо т. зв. «дискримінації підкарпатських русинів за національною ознакою»: аналітична довідка.....	294

Боровець Іван, Копилов Сергій. Україна — складова європейського цивілізаційного простору (рецензія на монографію: Україна в історії Європи ХІХ — початку ХХІ ст.: історичні нариси. За ред. чл.-кор. НАН України С.В. Віднянського. Київ: Інститут історії України НАН України, 2020. 814 с.)..... 316

Міщанин Василь. Нова праця відомого дослідника історії Карпатської України (рецензія на монографію: М. Вегеш. Державотворчі процеси в Карпатській Україні (1938–1939). Ужгород: Видавництво ПП «АУТДОР-ШАРК», 2020. 552 с.)..... 333

CONTENTS

UKRAINE AND THE FOREIGN WORLD

- Matiash Iryna.* Activities of the Consulate of Greece in Kyiv and the Extraordinary Diplomatic Mission of the Ukrainian People's Republic in Greece in 1917–1920: a Role in the Establishment of Ukrainian-Greek Relations 10
- Bilousova Liliia.* Emigration of Jews from Odessa to Argentina in the Late 19th — Early 20th century 36
- Vialova Iuliia.* Attempts to Establish Polish-Ukrainian Dialogue Between the First and Second World Wars: Hopes and Realities 60
- Postolovskyj Ruslan, Slesarenko Andrij.* Ukrainian Theme in the Documents of Czech Civic Initiatives During the Second Half of the 1980s 82

FROM THE HISTORY OF INTERNATIONAL RELATIONS

- Hrachov Artem.* Greek Issue in British Foreign Policy (1914–1917)..... 94
- Martynov Andriy.* Soft Power as a Political Instrument of the European Union (1990s — 2020s) 113
- Soloviova Aliesia.* The Role of the Russian Factor in the Attitude of Benelux Countries Towards Ukraine (2014–2019)..... 130
- Tsvietkov Oleksandr.* Threats and Challenges of the Nuclear Arms Race on the Current Stage 147

ISSUES OF WORLD HISTORY

- Likhtej Ihor.* An Invasion by the Czech Ruler Přemysl Otakar II Against Bavaria in the Summer of 1257 166
- Bevzyuk Evgen, Tabanyukhova Olena.* The Supranational Idea of the Peoples of Central Europe (First Half of the Nineteenth Century) 181
- Vehesh Mykola, Vidnyanskyj Stepan.* Some Aspects of State-Building Processes in Carpathian Ukraine on the Eve of the Second World War 201
- Almashiy Volodymyr.* Socio-Political and Socio-Cultural Activities of the Union of Rusyns-Ukrainians in the Slovak Republic (1989–1993) 226

METHODOLOGICAL AND HISTORIOGRAPHICAL STUDIES, ANALYTICAL NOTES AND REVIEWS

- Gorenko Oleg.* Human Being in History vs History in Human Being — Part 2: Recipe of Unity of History and Life from Benedetto Croce..... 248
- Ivanenko Oksana.* Historiography About the Educational Activities of Jews in Dnipro Ukraine (the 19th — Early 20th century) 273
- Vidnyanskyj Stepan.* Concerning a So Called „Discrimination Against Carpatho-Rusyns on the Basis of Nationality“: an Analytical Note 294

<i>Borovets Ivan, Kopylov Serhii.</i> Ukraine is a Part of the European Civilizational Space (Review of the Monograph: Ukraine in the History of Europe: Historic Overviews. Ed. by S. Vidnyanskyj. Kyiv: Institute of History of Ukraine, the National Academy of Sciences of Ukraine, 2020. 814 p.).....	316
<i>Mishchanyn Vasyl.</i> A New Work of the Prominent Expert on the History of Carpathian Ukraine (Review of the Monograph by Mykola Vehesh: the State-Building Processes in Carpathian Ukraine (1938–1939). Uzhhorod: OUTDOR-SHARK, 2020. 552 p.).....	333

УКРАЇНА І ЗАРУБІЖНИЙ СВІТ

УДК 94(4)341.231[(495)+(477)]“1917/1920”

Ірина Матяш

д-р. іст. наук, проф., пров. наук. співроб.

Інститут історії України НАН України

01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4

E-mail: matio@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7565-1866>

ДІЯЛЬНІСТЬ КОНСУЛЬСТВА ГРЕЦІЇ У КИЄВІ ТА НАДЗВИЧАЙНОЇ ДИПЛОМАТИЧНОЇ МІСІЇ УНР У ГРЕЦІЇ У 1917–1920 РР.: РОЛЬ У ЗАПОЧАТКУВАННІ УКРАЇНСЬКО- ГРЕЦЬКИХ ВІДНОСИН

Мета дослідження полягає в з'ясуванні основних напрямів діяльності консульства Греції у Києві в 1917–1918 р. та Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Греції у 1919–1920 р. через призму особистостей українських і грецьких дипломатів (Перикла Гріпарі, Федора Матушевського, Модеста Левицького) та визначенні особливостей започаткування українсько-грецьких відносин 1917–1920 рр. Методологія дослідження спирається на принципи науковості, історизму, системності. Використано загальнонаукові та спеціальнонаукові методи, зокрема архівної евристики, історіографічного аналізу, зовнішньої і внутрішньої критики джерела. Наукова новизна результатів дослідження полягає в реконструкції на підставі виявленої автором у опублікованих і неопублікованих джерелах архівної інформації діяльності консульства Греції у Києві, українського дипломатичного представництва в Афінах та з'ясуванні персоналій учасників процесу започаткування українсько-грецьких відносин у 1917–1920 р., функцій і завдань дипломатичних і консульських представників. Висновки. Взаємна дипломатична й консульська присутність України і Греції у 1917–1920 рр. зумовлена неоднаковими причинами. Консульство Греції було створене в Києві як грецька консульська установа в Російській імперії і продовжило виконання своїх функцій насамперед у частині опіки над грецькими підданими після проголошення

Української Народної Республіки. Консул Греції Перикл Гріпарі виконував обов'язки дуаєна консульського корпусу й зумів забезпечити активну взаємодію з українським зовнішньополітичним відомством. За доби Центральної Ради вона розвивалася в межах норм міжнародного законодавства. Під час Гетьманату за наполяганням німецької адміністрації П. Гріпарі як представника країни-союзниці Антанти було виселено з Києва. Українське дипломатичне представництво в статусі Надзвичайної дипломатичної місії було скеровано до Греції після перемоги Директорії і відновлення УНР з метою досягнення визнання її незалежності якомога більшою кількістю держав та поширення інформації про боротьбу українців з більшовиками за самостійне існування. Місію очолювали послідовно Ф. Матушевський та М. Левицький. Позиція Греції щодо визнання незалежності УНР залежала від позиції Антанти. Попри відсутність офіційного визнання місії вдалося донести до грецького суспільства та державних структур через подання спеціального меморандуму, місцеві газети та видання тематичного бюлетеня інформацію про Україну, її народ та його боротьбу за незалежність.

Ключові слова: Консульства Греції в УНР, Надзвичайна дипломатична місія УНР у Греції, українсько-грецькі відносини, Перикл Гріпарі, Федір Матушевський, Модест Левицький.

Iryna Matiash

Doctor of History, Professor, Leading Researcher
Institute of History of Ukraine
the National Academy of Sciences of Ukraine
4, Mykhailo Hrushevskiy Street, Kyiv, 01001, Ukraine
E-mail: matio@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7565-1866>

ACTIVITIES OF THE CONSULATE OF GREECE IN KYIV AND THE EXTRAORDINARY DIPLOMATIC MISSION OF THE UKRAINIAN PEOPLE'S REPUBLIC IN GREECE IN 1917–1920: A ROLE IN THE ESTABLISHMENT OF UKRAINIAN-GREEK RELATIONS

The purpose of the study is to clarify the main activities of the Greek Consulate in Kyiv in 1917–1918 and the UPR Extraordinary Diplomatic Mission in Greece in 1919–1920 through the prism of activity of Ukrainian and Greek diplomats (Pericles Hripari, Fedir Matushevskiyi, Modest Levytskyi) and determining the peculiarities of the establishment of Ukrainian-Greek relations

in 1917–1920. The research methodology is based on the principles of scientificity, historicism, and systematicity. General and special scientific methods are used, in particular archival heuristics, historiographical analysis, external and internal criticism of the sources. The scientific novelty of the results of the study is the reconstruction on the basis of the archival information, found by the author in published and unpublished sources, of activities of the Greek Consulate in Kyiv, the Ukrainian diplomatic mission in Athens and clarification of the participants in the Ukrainian-Greek relations in 1917–1920, functions and tasks of diplomatic and consular representatives. Conclusions. The mutual diplomatic and consular presence of Ukraine and Greece in 1917–1920 was due to different reasons. The Greek Consulate in Kyiv was established as a Greek consulate in the Russian Empire and continued to perform its functions primarily in the field of guardianship of Greek citizens after the proclamation of the Ukrainian People's Republic. Greek Consul Pericles Hripari acted as the doyen of the consular corps and managed to ensure active cooperation with the Ukrainian Foreign Ministry. At the time of the Central Council, it developed within the norms of international law. During the Hetmanate, at the insistence of the German administration, P. Hripari, as a representative and ally of Entente, was expelled from Kyiv. The Ukrainian diplomatic mission as an Extraordinary Diplomatic Mission was sent to Greece after the victory of the Directory and the restoration of the UPR in order to achieve recognition of its independence by as many states and spread information about the struggle of Ukrainians against the Bolsheviks for independent existence. The Mission was headed successively by F. Matushevskiy and M. Levytskyi. Greece's position on recognizing the independence of the UPR depended on the position of the Entente states. Despite the lack of official recognition of the mission, information about Ukraine, its people and its struggle for independence was communicated to Greek society and government agencies through a special memorandum, local newspapers and a thematic bulletin.

Key words: *Consulate of Greece in the Ukrainian People's Republic, Extraordinary diplomatic mission of the Ukrainian People's Republic in Greece, Ukrainian-Greek relations, Pericles Hripari, Fedir Matushevskiy, Modest Levytskyi.*

Діяльність Консульства Греції у Києві та Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Греції у 1919–1920 рр. складає окрему сторінку історії двосторонніх відносин України і Греції, а також — грецьких представництв в Україні та української дипломатичної служби, що засновувалася в цей час у найбільш наближених до сучасних формах. Науковий інтерес до історії української дипломатії, невіддільної від істо-

рії творення державності та започаткування двосторонніх відносин України із зарубіжними державами, сформувався в окремий напрям із відновленням незалежності України, на початку 1990-х рр. Його розвитку в окресленому сегменті прислужилися праці Д.В. Веденєєва, С.В. Варгатюка, І.Б. Дацківа, В.В. Соловійової¹ та ін., збірник наукових праць «Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки»², науковий щорічник «Україна дипломатична», перша комплексна праця «Нариси з історії дипломатії України»³, «Українська дипломатична енциклопедія»⁴. Дослідження історії української дипломатичної служби містили згадки про Надзвичайну дипломатичну місію УНР у Греції та про іноземні представництва в Києві. Стислий нарис діяльності Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Греції з добіркою архівних документів підготували В. Даниленко та Н. Миронець⁵. Окремі документи, що утворилися в діяльності місії, опубліковано в тематичних збірниках архівних документів «Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917–1924 рр.)»⁶, «Дипломатія УНР і Української Держави в документах і спогадах сучасників»⁷. Діяльність грецького консульства в Києві висвітлено в монографіях І. Матяш⁸. Згадки про Надзвичайну дипломатичну місію УНР у Греції містять біографічні дослідження долі голови місії Федора Матушевського⁹ та краєзнавчі розвідки про долю М. Левицького¹⁰, повість І. Корсака «Тиха правда Модеста Левицького»¹¹. Поширенню інформації про завдання та функції Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Греції прислужилася наукова конференція, присвячена українсько-грецьким відносинам та постаті Федора Матушевського, що відбулася зусиллями Наукового товариства історії дипломатії та міжнародних відносин і Посольства України в Греції 5–6 червня 2019 р. в Афінах.

Мета цієї статті полягає в з'ясуванні основних напрямів діяльності консульства Греції у Києві в 1917–1918 рр. та Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Греції у 1919–1920 рр. через призму особистостей українських і грецьких дипломатів (Перикла Гріпарі, Федора Матушевського, Модеста Левицького) та визначенні особливостей започаткування українсько-грецьких відносин 1917–1920 рр.

Діяльність Консульства Греції у Києві в 1917–1919 рр.

До ключових питань, які постали перед Україною після розпаду Російської імперії у результаті Жовтневого перевороту, належали захист новоствореної держави й організація взаємодії з іноземними представництвами, що перебували в Києві, з метою встановлення двосторонніх відносин із зарубіжними державами. Останні були представлені консульськими установами нейтральних держав: Іспанії, Норвегії, Швейцарії,

Данії, Персії та країн Антанти: Великої Британії, Франції і країн, що воювали в Першій світовій війні на боці Антанти: Бельгії, Греції, Італії¹². Взаємодію з іноземними консулами було покладено на утворене в червні 1917 року Генеральне секретарство міжнаціональних справ, спершу очолюване Сергієм Єфремовим, а з липня 1917 р. — Олександром Шульгиним. Іноземних представників часто можна було зустріти у приміщенні секретарства. Причина їхніх візитів полягала в наданні «деяких політичних інформацій» та погодженні справи «опіки над громадянами своїх країн»¹³. Бурхливі революційні події, перехід влади від одних сил до інших, погроми й реквізиції ставили перед консулами нові, часто не вирішувані самотужки завдання, пов'язані з їхньою місією захисту прав громадян своїх держав та власною безпекою.

Через напружену безпекову ситуацію в місті та численні звернення з цього приводу підданих їхніх країн іноземні консули постали перед необхідністю вироблення заходів щодо охорони майна, архівів та цінностей, що належали консульствам, та майна і життя консулів. З цією метою британський консул Джон Дуглас, данський Георгій Гуревич, італійський Карл Фішман, швейцарський Гавриїл Енні, перський Ісаакій Вітенберг, норвезький Віктор Мозерт, французький Даниїл Балаховський провели 15 жовтня 1917 р. у приміщенні іспанського консульства в Києві нараду. Головним питанням зібрання стало створення управлінського органу консульського корпусу та обрання його керівника. Консули вбачали завдання дуаєна передусім не в церемоніальних функціях, а в організації взаємодії із зовнішньополітичним відомством та захисті прав членів консульського корпусу у випадку їх порушення владою УНР.

З огляду на усталену традицію обрання керівником такого органу старшого за рангом та часом одержання консульської екзекватури було обрано Перикла Петровича Гріпарі. Він перебував на посаді грецького консула в м. Києві на той час понад 25 років¹⁴. П. Гріпарі походив із відомої на українських теренах родини грецького походження. Його брат, Микола Гріпарі, від 1879 р. виконував обов'язки віце-консула Греції, від 1880 р. — італійського консульського агента, від 1889 р. — данського віце-консула, від 1893 р. — шведського і норвезького віце-консула в Севастополі. Освічений, ерудований, М. Гріпарі, який невимушено спілкувався кількома європейськими мовами, здобув авторитет серед іноземних представників. Він користувався повагою й місцевого населення як меценат і благодійник, належав до засновників і був почителем Грецького училища в Севастополі, гласним Міської думи Севастополя. В Севастополі розпочав консульську кар'єру й Перикл Гріпарі. Їхній третій брат — Демосфен — служив грецьким консулом у Феодосії. М. Гріпарі 1890 р. отримав російське підданство і став потомственным

російським дворянином, а брати залишалися грецькими підданими. Від 1895 р. родина Гріпарі оселилася на Волині, де М. Гріпарі (тоді — купець першої гільдії) придбав порцеляновий завод у селищі Баранівка, відбудував його після пожежі, запросив іноземних майстрів та запроваджував нові технології виробництва порцелянових виробів. Родина Гріпарі володіла гончарно-черепичним і лісопильним заводами, фабрикою гнутих меблів, двома медоварнями, водяним млином, паровим млином і 34 дрібними торговельними лавками. В особистій власності П. Гріпарі перебували Гамарянський млин у с. Мала і Велика Новоселиця Полонської волості Новоград-Волинського повіту Волинської губернії та інша нерухомість. М. Гріпарі отримав посаду Почесного мирового судді Новоград-Волинського суддівського мирового округу¹⁵, а П. Гріпарі — грецького консула в Києві, де розташувався на вул. Великій Володимирській (нині — Володимирська) у буд. № 48-а¹⁶. Консульство Греції функціонувало на вул. Миколаївській (нині — архітектора Городецького), буд. 3¹⁷.

На нараді було вирішено, що в разі відсутності в Києві П. Гріпарі його обов'язки виконуватиме бельгійський консул Яків Гретер, а за відсутності Я. Гретера — наступний за старшинством італійський консул Карл Фішман. Присутні виявили бажання збиратися систематично й доручили скликання таких нарад голові. Консули уповноважили П. Гріпарі звернутися до начальника Київського військового округу та Київського губернського комісара з проханням про надання військової охорони консульствам на випадок безчинств і погромів¹⁸, довести до відома місцевої влади, що приміщення консульських установ через зберігання там архівів, документів, листування, цінностей і можливе перебування безпритульних іноземців не підлягають реквізиції і звільняються від постою.

Після проголошення ухваленим Центральною Радою 7 листопада 1917 р. III Універсалом Української Народної Республіки (хоч спершу — як самостійного державного утворення в складі федеративної Росії) з принципово відмінними від утвореної більшовиками в результаті Жовтневого перевороту в листопаді 1917 р. Російської Радянської Республіки ідеалами питання про співпрацю з іноземними представниками набуло для України державного значення. Секретарство міжнаціональних справ забезпечувало виконання звернень дуаена консульського корпусу в межах вимог міжнародного права. Одна з перших співробітників зовнішньополітичного відомства Надія Суровцева згадувала, що «Голова дипломатичного корпусу» «представник Греції Гріпарі» — «високий сухорлявий старик»¹⁹ часто бував у секретаріаті.

П. Гріпарі порушив у цей час перед секретаріатом від імені консульської колегії проблему, пов'язану з реквізицією продовольчою управою Київської міської думи пекарень, які належали іноземним підданам.

Консули П. Гріпарі, С. Василяді та І. Вітенберг 16 листопада 1917 р. заявили безпосередньо секретареві міжнаціональних справ О.Я. Шульгину з цього приводу протест²⁰. Питання було винесено на розгляд міжвідомчої наради за участі представників секретарств внутрішніх справ та міжнаціональних справ, УЦР, Київської міської продовольчої управи, штабу Київського військового округу та представників власників хлібопекарень, Товариства пекарів та консулів²¹. Нарада збиралася неодноразово, але безрезультатно. На початку грудня П. Гріпарі, поновивши протест, письмово вимагав відповіді на ширші питання, які стали для іноземних консулів в УНР життєво важливими: чи має намір УНР дотримуватися консульської конвенції, укладеної з Росією щодо захисту прав іноземних підданих; які заходи передбачаються Генеральним Секретаріатом УЦР для захисту інтересів іноземних підданих, котрих розоряють дії Київської продовольчої управи. Станом на 5 грудня 1917 р. у Києві працювало 304 пекарні, з яких 44 належало іспанським підданам, 21 — грецьким²². 40 пекарень, власниками яких були іноземні піддані, вже було реквізовано, в 14-ти призначено завідувачів зі складу членів Професійного союзу булочників²³.

6 грудня 1917 р. Канцелярію Секретарства справ міжнаціональних очолив Кость Лоський²⁴. Йому довелося взятися за вирішення більшої частини питань, порушених іноземними консулами у зв'язку з їхньою місією захисту прав громадян своїх держав та власною безпекою. За зверненням очільника консульської колегії відбулася нарада представників Секретарства міжнаціональних справ, Київської продовольчої управи, генеральних секретаріатів продовольчих справ та внутрішніх справ за участі С. Василяді, І. Вітенберга, П. Гріпарі. Представник Київської продовольчої управи доповів, що реквізиція проводилася для військових потреб, оскільки у зв'язку з незгодою іноземних підданих з умовами оренди Київ фактично залишався без хліба, й могли виникнути непередбачувані ситуації. Остаточне рішення «дійти до згоди з чужоземними підданими»²⁵ було ухвалено 14 грудня 1917 р. і свідчило про перемогу в тривалому протистоянні. Принципове обстоювання своєї позиції іноземними консулами зумовлювалося їхньою головною функцією — захистом підданих держав, яких вони представляли.

22 грудня Генеральне секретарство міжнаціональних справ було реорганізовано в Генеральне секретарство справ міжнародних. Його очільником залишився Олександр Шульгин, котрий добре усвідомлював, що «відносини з чужоземними державами набувають особливого значення»²⁶. У другій половині грудня 1917 р. з метою вирішення політичних завдань, організації постачання у свої країни товарів та сировини з України чи вивчення ситуації в Україні до Києва почали прибувати нові

іноземні представництва. «Старий» консульський корпус тримався окремо від них. Розпочата в грудні українсько-більшовицька війна додавала нових викликів для іноземних представників. Доводилося рятувати й особисте майно консулів. Зокрема під загрозою опинилася власність П. Гріпарі за межами Києва. Місцевий комітет селищ Мала і Велика Новоселиця Полонської волості Новоград-Волинського повіту Волинської губернії визнав 1 січня 1918 р. недійсним договір оренди місцевого мешканця Боруха Дербаремдікера з Периклом Гріпарі як власником Гамарянського млина й вирішив його конфіскувати. З огляду на «бажаність підтримання найкращих стосунків з Грецьким Урядом», Генеральне секретарство міжнародних справ просило Генеральне секретарство земельних справ вплинути на місцеві комітети і припинити конфіскацію млина. Ключовим аргументом у вирішенні питання про власність П. Гріпарі був його консульський імунітет. У зв'язку з систематичною загрозою для майна і навіть життя консули на початку січня 1918 р. звернулися до Генерального секретарства міжнародних справ із проханням про дозвіл скористатися статусним привілеєм — отримати право мати вогнепальну зброю. Таке бажання виявили Перикл Гріпарі, секретар грецького консульства Георгій Згуріді та інші члени консульського корпусу.

Із набуттям Українською Народною Республікою згідно з IV Універсалом, ухваленим УЦР 9 січня 1918 р., статусу «самостійної, ні від кого незалежної, вільної суверенної держави українського народу» Генеральний секретаріат було перейменовано на Раду народних міністрів, а Генеральне секретарство міжнародних справ — на Народне міністерство закордонних справ.

У цей момент у Брест-Литовську відбувалися мирні переговори, де делегація УЦР у складі Миколи Любинського, Олександра Севрюка та Миколи Левитського 9 лютого 1918 р. підписала з представниками країн Четверного союзу (Австро-Угорської імперії, Німецької імперії, Болгарського царства, Османської імперії) перший для України міжнародний мирний договір. Підписання Брестського мирного договору відбувалося в час, коли Київ уже захопили більшовики. Український уряд та деякі іноземні представництва тимчасово перемістилися до Житомира. Звернення українців після підписання Брестського мирного договору до народів Центральних держав із проханням про військову допомогу проти більшовицької агресії давало надію на повернення у звільнену столицю та відновлення нормального життя. Українці потребували невідкладної допомоги, німці й австрійці — продовольства. Згідно з окремою домовленістю Центральні держави зобов'язувалися надати військову допомогу у звільненні України від більшовиків, вугільні та рудні території у східній частині Катеринославщини потрапляли у спільне використання й під

охорону німецької та австро-угорської армії²⁷, Україна зобов'язувалася поставити в Німеччину та Австро-Угорщину хліб, цукор, м'ясо та інші «стратегічні» товари. Німецька та Австро-Угорська імперії скерували до Києва свої війська. Німецький наступ розпочався 18 лютого, а вже 27 лютого 1918 р. німці підійшли до української столиці. Українська армія вступила в Київ 1 березня, наступного дня — німецькі війська. Однак очікувана Українською Центральною Радою зовнішня допомога в захисті від більшовиків у зв'язку з підписанням договору виявилась у введенні союзниками на територію України 450-тисячної німецько-австрійської армії, що поступово набула ознак окупації. УЦР повернулася до Києва 9 березня. На той час О.Я. Шульгин уже перебував у відставці разом із урядом В.К. Винниченка, ухвалу про яку прийняла Мала Рад 2 лютого 1918 р.²⁸ Від 20 січня до 3 березня 1918 р. посаду керівника уряду та глави МЗС тимчасово поєднував Всеволод Голубович, а 14 березня — 28 квітня 1918 р. — Микола Любинський.

Уже в середині березня 1918 р. відповідно до умов Брестського мирного договору до Києва прибув німецький представник — цісарський посланник у відставці, дійсний таємний радник, доктор Філіп Альфонс Фрайгер Мумм фон Шварценштайн, якому було доручено «тимчасове ведення всіх дипломатичних інтересів»²⁹. Як голова австрійської делегації, уповноваженої на переговори з господарських питань та організації товарообміну, з'явився в Києві і граф Йоганн (Янош) Форгач фон Гюмес і Гач. Його місія в Києві полягала у встановленні де-факто відносин із УНР без формального визнання уряду³⁰. Тоді ж згідно зі щойно розробленим Законом УНР «Про закордонні установи Української Народної Республіки» розпочалася організація перших українських дипломатичних представництв³¹. Для організації якнайшвидшого доправлення в Київ ратифікаційних грамот Брестського мирного договору було відряджено «посланників» до Берліна (Олександра Севрюка), Відня (Андрія Яковліва), Стамбула (Миколу Левицького), у справі організації у Європі міжнародного українського прес-бюро — скеровано до Берна Георга (Юрія) Гасенка. Однак до Греції дипломатичне представництво було скероване лише в січні 1919 р. Орієнтуючись на підтримку держав Четверного союзу, УНР спершу не включила до пріоритетів заснування своїх дипломатичних представництв у країнах Антанти та їхніх союзників. Продовження виконання консульських обов'язків представниками цих країн залежало від погодження цього питання німецькою адміністрацією.

Зі зміною 29 квітня 1918 р. форми державного ладу в Україні розпочалася новий етап розвитку дипломатичної та консульської служби. Гетьман підтвердив усі міжнародні зобов'язання Центральної Ради і задекларував прагнення розвивати взаємовигідні й рівноправні стосунки з

усіма країнами. Проте, враховуючи очевидну залежність Гетьманату від Німеччини, акцент у розвитку зовнішньополітичних відносин упродовж існування Української Держави було зроблено на стосунках із цією державою та її союзниками. Змінилися й підходи до організації взаємодії українського зовнішньополітичного відомства з іноземними консулами.

Консули нейтральних країн продовжували обговорення поточних проблем на засіданнях консульської колегії. Німецька адміністрація пильно стежила за їхніми діями і втручалася як у діяльність МЗС Української Держави, так і роботу «старих» консульств, ініціюючи обшуки у приміщеннях іноземних підданих і арешти іноземців, реквізиції власності іноземних підданих, позбавлення повноважень і виселення з Києва представників країн Антанти та її союзників. Першими постраждали голова консульської колегії П. Гріпарі та іспанський консул С. Василіаді, який за сумісництвом представляв інтереси Португалії. Їх арештували за звинуваченням у роботі, скерованій на шкоду інтересам Центральних держав 25 травня 1918 р. Окрім консулів, були арештовані румунський діяч Прекул, секретар іспанського консульства — очільник французької колонії у Києві Т. Мулен і перекладач МЗС Української Держави француз Бартерот. Німецька влада пояснювала причину арештів виявленням у Києві таємної організації, що діяла в одній із аристократичних садиб. Усіх арештованих утримували в Лук'янівській в'язниці³².

У зв'язку з арештами консулів 28 травня 1918 р. відбулося термінове засідання консульської колегії. За результатами обговорення питання учасники наради вирішили вжити всіх заходів до звільнення П. Гріпарі. Вони висловили протест проти порушення норм міжнародного права прем'єру Ф. Лизогубу, міністру закордонних справ Д. Дорошенку, німецькому послу А. фон Мумму. Незабаром семидесятирічного П.П. Гріпарі за клопотанням колег через похилий вік перевели до готелю «Континенталь», де він продовжував перебувати під арештом³³. Звинувачень особисто йому не було висунуто, його навіть не допитали.

Невдовзі звільнили іспанського консула С.С. Василіаді з умовою не виїжджати з Києва. Він одразу наніс візит Д. І. Дорошенку й мав тривалу бесіду з міністром щодо підстав інкримінованих консулам звинувачень. Погодившись із зауваженням консула про те, що захист інтересів підданих їхніх держав не має відношення до англо-французької політики, Д. Дорошенко запропонував подати ноту протесту. Консульська колегія розпочала її підготовку³⁴. Проте офіційна позиція міністерства залишилася невиразною. Вважалося, що в умовах «фактичного існування в даній місцевості військового стану» іноземні консули та віце-консули не можуть користуватися правом екстериторіальності. Відтак МЗС Української Держави уникало прямого втручання в дії німецького коман-

дування й передбачало звернутися до німецької адміністрації лише з метою інформування про факт звернення³⁵. Єдину можливість у вирішенні цього питання чиновники вбачали у зверненні до Берліна із запитом про пояснення причин арешту³⁶. 4-5 червня 1918 р. київська преса повідомила про звільнення П. Гріпарі³⁷. Та на цьому страждання грецького консула не припинилися. Його позбавили житла, реквізували помешкання консульства й зобов'язали виїхати з Києва. Позавідомча комісія з реквізиції квартир для державних потреб не визнавала переваг іноземців перед українськими громадянами в питаннях виконання державних і громадських повинностей. Питання про надання приміщень іноземним представництвам перейшли до компетенції Головної комісії по розташуванню військ та урядових установ на Україні.

10 вересня через відбуття з Києва Перикла Гріпарі дуаєм було обрано швейцарського консула Гавриїла Енні. На засіданні колегії 24 жовтня 1918 р. було вирішено просити владу дозволити повернутися в Київ Периклу Гріпарі та іншим консулам і відновити діяльність грецького, французького та іспанського консульств. Відповідне подання Гавриїл Енні скерував до міністра закордонних справ Української Держави 26 жовтня. В листопаді питання було вирішено позитивно. За посередництва МЗС Української Держави консульській колегії вдалося домогтися дозволу від німецького представництва в Українській Державі повернутися на свої місця всім іноземним консулам. Та шанс на повернення до службових обов'язків консули не використали. Про відновлення щоденного прийому відвідувачів оголосило лише французьке консульство.

Отже, діяльність консульського представництва Греції було зупинено з незалежних від його очільника обставин, який змушений був залишити Київ. Свої повноваження, як і функції дуаєна консульського корпусу в Києві, він виконував професійно й відповідально. Важливим завданням у цьому контексті є дослідження архівів Греції, оскільки в українських архівах інформації про постать Перикла Гріпарі збереглося не надто багато.

Діяльність Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Греції (1919–1920 рр.)

Перше дипломатичне представництво УНР у Греції було створено після відновлення Української Народної Республіки урядом Директорії, що прийшла до влади 14 грудня 1918 р. Нова геополітична ситуація, що склалася в Європі після завершення Першої світової війни, поставила на порядок денний перед урядом УНР вирішення питання про пошук підтримки у країн Антанти або Радянської Росії. Метою зовнішньополітичної діяльності Директорія УНР визначила забезпечення міжнародно-

правового визнання УНР і досягнення її підтримки світовим співтовариством у боротьбі проти більшовиків, вступ до новоствореної міжнародної організації безпеки та співробітництва — Ліги Націй, легалізацію оновленої лінії державних кордонів, налагодження взаємовигідної співпраці з суміжними і географічно близькими державами, формування регіонального військово-політичного та економічного блоку, проголосивши в програмній декларації принцип нейтралітету.

Завдання щодо здійснення «всіх політичних зносин уряду УНР з іноземними урядами та інституціями міжнародного характеру» поклалися на МЗС УНР. До його функцій належали серед інших охорона інтересів УНР за кордоном, захист законних прав іноземців в Україні, регулювання контактів між Патріархами та Українською Православною Церквою³⁸. Першим міністром закордонних справ за сумісництвом став Голова Ради міністрів УНР Володимир Чехівський (17 грудня 1918 р. — 10 лютого 1919 р.). За час його керівництва зовнішньополітичним відомством упродовж січня — початку лютого 1919 р. було створено найбільшу (порівняно з добою УЦР та Гетьманату) мережу закордонних представництв, основною формою яких в УНР стали надзвичайні дипломатичні місії. Поспіль із посольствами, які продовжили діяльність у Німеччині, Австрії, Болгарії, Туреччині та Фінляндії, дипломатичні місії було засновано у Великій Британії, США, Бельгії, Ватикані, Греції, Данії, Естонії, Італії, Кавказі, Латвії, Польщі, Румунії, Угорщині, Франції, Чехословаччині, Швеції та Швейцарії. Завдання домогтися визнання незалежності УНР державами-учасниками Паризької мирної конференції, виводу з української території іноземних військ, забезпечення допомоги в боротьбі з більшовиками отримала Українська делегація на Паризькій мирній конференції. Мистецьку допомогу в Парижі їй мала надати Українська республіканська капела за керівництвом Олександра Кошиця, скерована з метою популяризації української музичної культури в Європі. Співробітники нових місій виїжджали до місця призначення з обложеного більшовиками Києва, ще не знаючи, що більшості з них не доведеться вже побачити батьківщини. Зранку 2 лютого 1919 р. влада остаточно вирішила здати Київ із метою уникнення кровопролиття³⁹.

Надзвичайну дипломатичну місію УНР у Греції очолив Федір Павлович Матушевський (1869–1919) — уродженець містечка Сміла Черкаської області, письменник і журналіст, член Центральної Ради УНР. Головна мета створення місії полягала в досягненні дипломатичними засобами підтримки Грецією боротьби українців за свою державність. Освіта і вся попередня діяльність Ф. Матушевського відповідали цій меті, але не зумовлювала його дипломатичну посаду. Після закінчення духовної школи в Черкасах та семінарії у Києві він учителював, брав участь

у діяльності гуртка, що налагоджував українське книговидавництво. Згодом Ф. Матушевський вступив до Дерптського (Юріївського) університету, де створив український студентський гурток-громаду. Близько спілкувався з Олександром Лотоцьким, який жив тоді в Петербурзі. В домі Лотоцьких він познайомився з майбутньою дружиною Вірою Поповою, і після закінчення навчання 1904 р. молода родина переїхала до Києва. Федір Матушевський брав активну участь у революційних подіях 1905 р., співпрацював із Сергієм Єфремовим, Євгеном Чикаленком, Іллею Шрагом, був серед перших членів Української Радикальної Партії, створеного 1908 р. Товариства українських поступовців, які декларували мету досягнення автономії України, відродження української національної культури й мови. В червні 1917 р. Товариство делегувало Ф. Матушевського до складу Центральної Ради. Разом із Сергієм Єфремовим він увійшов до Української партії соціалістів-федералістів, сформованої у червні 1917 р. Свою мету члени партії вбачали у створенні Української Народної Республіки. Проте влітку через поганий стан здоров'я він виїхав до Кисловодська й повернувся в Київ лише після приходу до влади гетьмана Павла Скоропадського. Під час Гетьманату Ф. Матушевський залишався поза політичними баталіями, а в січні 1919 р. прийняв неочікувану пропозицію Голови Директорії УНР Симона Петлюри очолити українське дипломатичне представництво у Греції. На заувагу Ф. Матушевського, що він не є дипломатом, С. Петлюра висунув переконливий аргумент — «катма культурних людей»⁴⁰. У такій якості Федір Матушевський мав відкривати для Греції Україну й досягти її державного визнання. Не полишаючи сумнівів щодо згоди на призначення, він звернувся до А. Яковліва, котрий підказав цю ідею С. Петлюрі, радився з С. Єфремовим і А. Ніковським; обговорював пропозицію в родині: вирішили, що клімат Греції може допомогти вилікувати його застарілі хвороби серця й легенів⁴¹. Зрештою 6 січня 1919 р. було видано наказ про його призначення головою Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Греції⁴². Ф. Матушевський взявся до формування її штату з бажанням керуватися «виключно діловою стороною»⁴³. Перший штатний розпис був готовий уже 11 січня, він містив прізвища однопартійців Ф. Матушевського — колишніх членів Центральної Ради: Павла Чижевського й Володимира Леонтовича (міністр земельних справ Української Держави), але в наказі від 17 січня склад місії був інший⁴⁴.

На посаду радника отримав призначення Модест Пилипович Левицький (1866–1932) — громадський діяч, педагог, випускник історико-філологічного (1888) та медичного (1893) факультетів Університету Св. Володимира. У 1893–1898 рр. він працював земським лікарем, від 1905 р. — директором фельдшерської школи і притулку для покинутих

дітей у Києві. М. Левицький був однопартійцем Ф. Матушевського — належав до засновників Української радикальної партії (Української радикально-демократичної партії), був членом редколегії газети «Громадська думка» (від 1906 р.), Київського товариства «Просвіта» імені Тараса Шевченка (1906–1909). Дмитро Дорошенко згадував, що «він був з роду графів Рогуля-Левицьких, але сам зрікся графського титулу, відкинув першу частину свого прізвища, і навіть мало хто знав, що він — граф. Правдоподібно його рід був український, але спольщений. Дістав він прекрасне виховання, чудово володів французькою й польською мовами. Був щирим демократом-народолюбцем і справжнім лікарем-гуманістом, другом-опікуном бідноти, серед якої тішився великою любов'ю й популярністю»⁴⁵.

Від 1912 року він мешкав у Білій Церкві, працював залізничним лікарем, брав активну участь у громадському житті (підготовці «Щоденної газети» Товариства «Час», діяльності товариства «Просвіта», клубу «Родина»), а з березня 1917 р. очолював місцеву «Просвіту» й був ініціатором створення спілки «Просвіт» Васильківського повіту. Там його доля звела ще з майбутнім аташе Надзвичайної дипломатичної місії УНР у США і знаковою постаттю світового кіноавангарду — Євгеном Слабченком (Еженом Деславом)⁴⁶. Той за підтримки М. Левицького організував у Білій Церкві скаутський рух. У вересні 1917 р. на першому Всеукраїнському з'їзді «Просвіт» його обрали до центрального бюро товариств «Просвіта» від Київської губернії. Модест Левицький і надалі підтримував молодь у починаннях, пов'язаних із вихованням патріотичних почуттів і розвитком фізичної досконалості. В січні 1919 р. через важку хворобу (сухоти) дружини — письменниці й перекладачки Зінаїди Левицької — він виїздив до Афін з тривогою, але сподіванням, що в Греції вона одужає⁴⁷.

Секретарем місії став досвідчений прокурор Сергій Рафальський, аташе — старшина Никодим Гриневич (з військових питань) та Емануїл Глузман (з торгівельних питань), урядовцями — Павло Галаган і поліглот др. Юрій (Жорж) Рейзе, який володів англійською, німецькою, італійською, французькою, голландською та іншими мовами. Поза штатом і без утримання Ф. Матушевський наказом № 1 від 20 січня 1919 р. «прикомандирував» до канцелярії місії Сергія Назаренка, Ігоря Охрамовича та Андрія Гудшона⁴⁸. Наказом № 2 того ж дня позаштатним секретарем було призначено Ламброса Ламбріонідиса. Він єдиний серед членів місії мав досвід дипломатичної роботи (впродовж 1913–1916 рр. працював на посаді екстраординарного секретаря Посольства Греції у Петербурзі, 1918 р. — начальника консульського відділу Українського комісаріату в Яссах та секретаря Дипломатичної місії УНР у Румунії. До співпраці з дипло-

матичною місією прапорщика Л. Ламбріонідіса як людину освічену й інтелігентну запросив її голова Микола Галаган за рекомендацією українського комісара Корнелія Чоботаренка, прибувши у квітні 1918 р. до Бухареста⁴⁹. Ф. Матушевському кандидатуру Л. Ламбріонідіса порадив Кость Мацієвич. Перевага претендента перед іншими полягала у володінні, окрім румунською і французькою мовами, як грека за походженням — грецькою⁵⁰. Оскільки призначення на штатні посади вже відбулося, голова прийняв його поза штатом, але з повноцінним утриманням, виплатою підйомних та коштів на одяг. Згодом він жодного разу не пошкодував про це призначення і вважав Л. Ламбріонідіса найкращим співробітником місії. Наказом № 3 Ф. Матушевський надав посвідчення Леоніду Габриловичу й Оресту Зелюку, а 26 січня — Олександру Губчевському як представникам прес-бюро для проїзду з місією до Афін⁵¹. Поява в наказах місії не причетних до неї осіб пояснювалася їхнім бажанням залишити Київ, до якого підступали більшовики. Попри обурення побаченим у МЗС «вписуванням» «до місій людей, які до нічого в тих місіях не здатні» через «поспічну втікачку людей, втікачку малодушну з зав'язаними очима», Ф. Матушевський не уникнув такої ситуації⁵². При цьому, збираючись у дорогу, він не вважав за потрібне брати новим дипломатам із собою родини. Саме так вчинив і він особисто, «щоб бути зразком діловитості»: з ним поїхав лише старший син Юрій.

Члени місії виїхали з Києва до місця призначення через Волочиськ–Радзивилів–Броди–Тернопіль–Ходорів–Стрий–Лавочне–Будапешт–Фіуме–Корфу–Пірей увечері 26 січня 1919 р. Такий маршрут було обрано через воєнні дії під Одесою, за день до того в Миколаєві висадилися грецькі війська. Їхати довелося в неопалюваних вагонах першим потягом із Наддніпрянської України на Галичину, що рухався переробленою широкою колією. З цієї нагоди на зупинці поблизу Тернополя в селі Глубочка потяг вітало місцеве населення й хор «Просвіти». Дізнавшись, що в потязі перебувають члени дипломатичної місії, учасники урочистостей побажали успішної роботи українським дипломатам. Ф. Матушевський не втримався, щоб не подарувати у відповідь 100 карб. з фонду місії на книгозбірню глубочанської «Просвіти»⁵³.

2 березня 1919 р. члени дипломатичного представництва на чолі з головою прибули до Афін і спершу розташувалися в готелі «Grand Hôtel de Bretagne», в самому центрі грецької столиці. «І радісно, і сумно, і ... страшно. Страшно перед новими обов'язками, перед завданнями, до яких ніколи не готувався»⁵⁴, — зробив перший запис на грецькій землі у своєму щоденнику Ф. Матушевський.

Вбачаючи свою місію в досягненні визнання УНР іноземними державами та ознайомленні їх із культурою й літературою України, він по-

ставив за мету невідкладно вручити вірчу грамоту й розпочати консультації із впливовими особами Греції та знайомство з представниками дипломатичного корпусу. Серед внутрішніх питань, пов'язаних з організацією роботи місії, насамперед слід було упорядкувати розподіл обов'язків між співробітниками. Раднику Модесту Левицькому «як давньому літерату» Ф. Матушевський доручив допомагати голові місії в літературній роботі, налагоджувати комунікацію з Міністерством закордонних справ Греції, іноземними представниками, місцевою пресою і громадськістю та заступати в разі потреби голову місії⁵⁵. Дипломатичні питання, посередництво між місією і пресою, щоденне реферування французької і грецької преси та переклад французькою і грецькою мовами покладался на Л. Ламбріонідіса; реферування британської, американської, італійської, голландської, німецької преси — на урядовця др. Ю. Рейзе; канцелярська робота й бухгалтерія — на секретаря С. Рафальського й урядовця П. Галагана⁵⁶. Військовий аташе старшина Н. Гриневич мав студіювати профільні питання й підтримувати контакти з представниками військової сфери, торговельний аташе Е. Глузман — вивчати питання організації торговельних зносин, студіювати економіку, торгівлю й фінанси Греції⁵⁷. Проте реалізувати конкретно визначені завдання було непросто. Весна 1919 р. в Греції видалася тривожною: було оголошено військовий стан і встановлено військову цензуру. Щодо появи української місії в Афінах поповзли чутки про те, що «прибули українські більшовики з мільонами грошей для большевицької агітації»⁵⁸. У той час, як грецька армія боролася з більшовиками в складі військ Антанти на Півдні України, ці чутки дискредитували місію.

Наступного після приїзду до Афін дня М. Левицький та Л. Ламбріонідіс за дорученням Голови поїхали до МЗС для підготовки аудієнції Ф. Матушевського у міністра закордонних справ Греції Александроса Діамідіса. Аудієнція за участі М. Левицького та Л. Ламбріонідіса відбулася вже 5 березня. Голова місії розповів міністру про мету й завдання очолюваного ним дипломатичного представництва, героїчну боротьбу українського народу за свою незалежність та висвітлив ключові моменти історії України. А. Діамідіс записав всю промову Ф. Матушевського, однак відмовився офіційно прийняти вірчу грамоту до вирішення українського питання на Паризькій мирній конференції⁵⁹. Він пообіцяв лише, що доповідь уряду про приїзд дипломатичної місії УНР і пізніше дасть відповідь, доти запропонував дипломатам «розраховувати на гостинність Греції, яка являється традиційною для демократичного грецького народу»⁶⁰. Глава місії мусив усвідомити, що сподівання на підтримку уряду Греції («невільницю Антанти») досить примарні. Не додавало оптимізму й усвідомлення, що привезених коштів вистачить на дуже обмежений

строк («бо дорожнеча велика, а курс карбованця 38–40 копійок, — що ми будемо діяти?»)⁶¹.

«Щоб нейтралізувати інсинуації» 8 березня Ф. Матушевський мав аудієнцію в митрополита у справі автокефалії української церкви. Священик висловив підтримку боротьбі українців за незалежне політичне існування й незалежну церкву, але звів розмову до долі усунутих з єпархії та вивезених до Бучацького монастиря оо. Василян у грудні 1918 р. урядом Директорії за втручання в політику та антиукраїнську діяльність митрополита Київського і Галицького Антонія (Олексія Храповицького) та архієпископа Волинського і Житомирського Євлогія (Василя Георгієвського)⁶². Голові місії довелося роз'яснювати, що обох ієрархів вивезено в монастир, щоб захистити від народного гніву, й наголосити, що він обов'язкового сповістить уряд про чутки щодо Антонія та Євлогія⁶³. Таку інформацію він негайно скерував до уряду через делегацію УНР на Паризькій мирній конференції.

Спілкуючись із грецькими політиками, державними, громадськими й церковними діячами, Ф. Матушевський переконувався, що йому доведеться «рахуватися з найтяжчим ворогом — повним незнанням того, що таке Україна, що таке український народ, і які його стремління»⁶⁴. Не менше клопоту завдавав «другий ворог» — плітки, чутки та інсинуації, що продукувалися «московсько-польською кухнею» про українську місію як «більшовиків другого сорту», самозваних представників фіктивного уряду і фіктивної України⁶⁵. За місією було встановлено нагляд поліції, здійснювалися спроби арештів, які припинилися після звернення голови місії до МЗС.

Потреба в роз'ясненні грецькому народу й уряду, іноземним послам, а через них — народам і урядам держав, які вони представляли, «що таке Україна, які її відносини до Росії, чого У[країна] завжди добивалася, чого добивається зараз, чому бореться з Москвою й Польщею і чому їй треба допомагати» стала нагальною. Водночас вона відповідала основному завданню місії. Відтак Ф. Матушевський розпочав підготовку меморандуму до грецького уряду з цього питання. Ключова теза документа полягала в тому, що «єдність народів Росії була тільки видима і чисто механічна», український народ є «цілком окремою галуззю західно-слов'янської раси своїми духовними і фізичними прикметами, мовою, укладом розуму, поглядами та особливістю свого побуту», Україна має свою історію й заклала підвалини державності ще в X ст. і прийняла від Греції віру Христову, тому «може і повинна бути суб'єктом права і то в своїх національно-територіальних межах»⁶⁶.

Знайомство з дипломатичним корпусом Ф. Матушевський розпочав 29 березня з візиту до Посла США Г. Дроперса. Аудієнція тривала понад

годину. Американський посол уважно вислухав розповідь голови української місії і запитав, чим він конкретно може стати у пригоді. Йшлося про допомогу матеріальну (технічну — для боротьби з більшовиками) й моральну. Ф. Матушевський зауважив, що «найкращою моральною піддержкою було б негайне признання незалежності» УНР і просив Г. Дропера прийняти копію меморандуму, який він готував до грецького уряду, переслати його у Вашингтон⁶⁷.

«Меморандум, поданий Еллінському Королівському урядові Надзвичайною Дипломатичною Місією Української демократичної республіки», було виготовлено вже 10 квітня французькою мовою в кількості 500 примірників⁶⁸. Уже 12 квітня Ф. Матушевського вдруге прийняв міністр закордонних справ для передання меморандуму. Потому документ було розіслано до редакцій місцевих впливових газет, лідерів парламентських партій, копії передано представникам дипломатичного корпусу. Голова місії наніс візити послам Великої Британії, Італії, Франції, Румунії, Нідерландів, Бразилії і Персії, уповноваженим у справах Іспанії та Бельгії і відповідно до вимог дипломатичного протоколу особисто вручив їм копії меморандуму. Приймаючи українського представника, послы Великої Британії і Румунії наголосили, що роблять це неофіційно, а посол Італії барон Авенаццо пообіцяв звернутися до свого уряду щодо визнання незалежності УНР та надання їй технічної допомоги⁶⁹.

Для створення ширшого уявлення греків про Україну Ф. Матушевський вирішив розпочати підготовку видання творів української літератури, публікувати в місцевій пресі статті про історію, культуру та економіку України. Однак активність українців наражалася на обережність греків. Голова місії зауважував, що «газети бояться писати про Україну, хоч ми їм даємо готовий матеріал, бояться в «ліберальному» клубі реферата про Україну прочитати, бо військовий стан»⁷⁰. Натомість газета «Кінонія» опублікувала інтерв'ю російського посла Еліма Демидова з презирливою згадкою про «так звану Україну»⁷¹. Відтак, попри тяжкий фінансовий стан місії (на кінець квітня гроші майже вичерпалися), було вирішено раз або двічі на тиждень видавати грецькою та французькою мовами бюлетень «Грецько-українське рев'ю». Щоб зменшити видатки на оренду приміщення, довелося винайняти подаль від центру віллу «Леополус» на Rue Ipriti, 7.

Не менш важливою в діяльності місії була консульська робота, пов'язана із захистом прав українських громадян, що опинилися у Греції. Це були передовсім українці — вояки з Македонського фронту. В Афінах їх перебувало близько сотні осіб на правах військовополонених. Українці просили допомоги у виїзді в Україну, щоби воювати під проводом С. Петлюри з більшовиками, натомість їх змушували зголошуватися до

лав денікінців, незгодних заганяли в обнесені колючим дротом заздалегідь викопані величезні ями. Голова місії вишукував їм фінансову допомогу, звертався до грецького МЗС, писав до паризької делегації УНР, але вирішити питання було дуже складно: міністр указував на залежність ситуації від рішень вищого командування військ Антанти, а відповіді з Парижа просто не надходили⁷². Поступово, зневірившись у можливості отримати допомогу, вояки припинили свої візити.

Через фінансові труднощі та брак комунікації із зовнішньополітичним відомством, що спричиняло відсутність належної інформації, запізниле й нерегулярне отримання місією європейських газет та існування у Греції цензури відкладався й вихід задуманого бюлетеня. Голова місії задумувався над скороченням штату. Бажання повернутися на батьківщину висловлювали й члени місії. Прикладом мінімізованої кількості дипломатів стала грузинська місія, що прибула в Афіни в червні 1919 р. у складі двох осіб. Між дипломатичними представництва України і Грузії одразу склалися дружні відносини і практична взаємопідтримка.

27 серпня через родинні обставини залишив посаду і виїхав до Києва Ю. Рейзе⁷³. 7 вересня для вирішення питання про фінансування до Відня за дорученням Голови місії виїхав Е. Глузман. Йому вдалося привезти не лише деякі кошти, але й налагодити контакти з прес-бюро Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Італії та отримання з Рима її бюлетенів⁷⁴. Це давало надію на реалізацію планів Ф. Матушевського щодо підготовки свого видання. 10 вересня для отримання інформації про вказівки та розпорядження МЗС до найближчої територіально місії у Румунії виїхав у відрядження Л. Ламбріонідіс.

Та здоров'я голови місії все погіршувалося, і 21 жовтня 1919 р. він помер. З його рук естафету перейняв М. Левицький. У своєму першому наказі по місії, виданому в день смерті Ф. Матушевського, він наголошував, що покійний «своєю дипломатичною, політичною і літературною працею зробив радикальний переворот грецької громадської думки. Там, де раніше на побережжі Іонійського та Егейського морів дехто мабуть і не чув про могутню сусідку Українську Народну Республіку, тепер з великою увагою слідкують за подіями в Україні, бажаючи їй якнайшвидше здобути самостійність й незалежність»⁷⁵. Тепер ця відповідальність лягала на нього. М. Левицький приступив до тимчасового виконання обов'язків голови місії, одночасно продовжуючи виконання обов'язків радника. Наказом по місії М. Левицький закріпив за собою опікунство над 14-річним сином покійного⁷⁶. За кілька днів йому довелося скерувати в розпорядження МЗС УНР урядовця Павла Галагана та секретаря Сергія Рафальського⁷⁷. На звільнену посаду секретаря голова призначив Л. Ламбріонідіса⁷⁸.

На той час завдяки розісланому Ф. Матушевським меморандуму в місцевій пресі почали з'являтися публікації про Україну, дещо змінилося на краще ставлення влади до місії: було зменшено тариф на відправління й отримання телеграм, надано кур'єрське обслуговування, скасовано цензуру в листуванні⁷⁹. За таких умов новому очільнику місії вдалося видати кілька чисел задуманого разом з Ф. Матушевським бюлетеня «Revue Greko-Ukrainienne» грецькою мовою⁸⁰. До першого числа ревью подав свою статтю про Україну відомий грецький історик Павлос Каролідіс⁸¹. Складність ситуації полягала в тому, що «почесний член скількох німецьких університетів» П. Каролідіс був переконаним роялістом і противником прем'єра Греції Е. Венізелоса, що ставило М. Левицького перед усвідомленням наслідків публікації. Утім він намагався зробити максимально можливе для пропаганди української справи.

Члени місії продовжували вивчати можливість організації українсько-грецького товарообміну, однаково вигідного для обох країн. На думку М. Левицького, Греція, «маючи під боком Україну з її багатствами», недостатньо використовувала свої можливості. Проте умови для їх реалізації ще не були належні. Погіршувалися й умови існування місії. На кінець листопада 1919 р. у штаті місії залишилися голова, секретар і аташе Е. Глузман та Н. Гриневич. 14 грудня М. Левицький скерував Н. Гриневича в розпорядження міністра закордонних справ УНР. У квітні 1920 р. посол УНР у Німеччині М. Порш подав до МЗС УНР пропозицію щодо реорганізації мережі дипломатичних представництв, відповідно до якої місія у Греції мала набути статусу дипломатичної агенції разом із подібними агенціями в Болгарії, Туреччині, Грузії, Вірменії, Кубані, підпорядкованими Посольству УНР у Румунії⁸². Невдовзі М. Левицький отримав офіційне запрошення до участі в нараді послів та дипломатичних місій у Відні.

Такі наради проводилися з червня 1919 р. для роз'яснювальної роботи керівництва відомства закордонних справ УНР із главами дипломатичних представництв через погану комунікацію з ними у зв'язку з постійними змінами місця перебування Уряду УНР (Вінниця, Проскурів, Рівне, Кам'янець-Подільський). Наряду у Відні, що відбулася 18–20 серпня 1920 р., скликав призначений 25 травня 1920 р. новий очільник МЗС УНР — Андрій Ніковський. Головна мета зібрання дипломатів полягала в обговоренні питання про підписаний у квітні українсько-польський договір С. Петлюри і Ю. Підсудського, а офіційно декларувалася як обговорення нового курсу зовнішньої політики УНР і завдань українських дипломатичних представництв.

М. Левицький виїхав з Афін для участі в нараді разом із Ю. Матушевським. У нараді взяли також участь міністр фінансів Х. Барановський,

посол УНР у Австрії Г. Сидоренко, в.о. голови українського посольства в Німеччині Р. Смаль-Стоцький, голови дипломатичних місій у Швейцарії (М. Василько), Чехословаччині (М. Славинський), Великій Британії (А. Марголін), Нідерландах і Бельгії (А. Яковлів), Угорщині (М. Галаган), члени української делегації на Паризькій мирній конференції С. Шелухін та О. Шульгин, призначений посол УНР в Італії Д. Антонович. Більшість учасників наради погодилися з тезою про необхідність зберегти самостійність України навіть ціною втрати її соборності, наголосили на потребі збереження української армії та посилення пропагандистської діяльності дипломатичних представництв як засобу ствердження української ідеї. Відтак в ухвалі наради до головних завдань української дипломатії було віднесено ефективну інформаційно-пропагандистську діяльність. Одно-стайною була думка учасників наради про «українську орієнтацію» діяльності дипломатичних представництв у складних політичних реаліях того часу. Після наради М. Левицький до Афін не повернувся⁸³. В реєстрі дипломатичних представництв УНР від 20 грудня 1920 р. Надзвичайна дипломатична місія УНР у Греції вказувалася як «незаступлена»⁸⁴.

Загалом в умовах відсутності офіційного визнання та систематичних спроб дискредитації очільникам українського дипломатичного представництва вдалося виконати важливу місію репрезентації української ідеї грецькому суспільству. Взаємна дипломатична й консульська присутність України і Греції в 1917–1920 рр. зумовлена неоднаковими причинами. Консульство Греції, що перебувало в Києві, було створене як грецька консульська установа в Російській імперії і продовжило виконання своїх функцій насамперед у частині опіки над грецькими підданими після проголошення Української Народної Республіки. Консул Греції Перикл Гріпарі виконував обов'язки дуаена консульського корпусу й зумів забезпечити активну взаємодію з українським зовнішньополітичним відомством. За доби Центральної Ради вона розвивалася в межах норм міжнародного законодавства. Під час Гетьманату за наполяганням німецької адміністрації П. Гріпарі як представника країни-союзниці Антанти було виселено з Києва. Українське дипломатичне представництво в статусі Надзвичайної дипломатичної місії було скеровано до Греції після перемоги Директорії і відновлення УНР з метою досягнення визнання її незалежності якомога більшою кількістю держав та поширення інформації про боротьбу українців із більшовиками за самостійне існування. Місію очолювали послідовно Ф. Матушевський та М. Левицький. Позиція Греції щодо визнання незалежності УНР залежала від позиції Антанти. Попри відсутність офіційного визнання місії вдалося донести до грецького суспільства та державних структур через подання спеціального меморандуму, місцеві газети та видання тематичного бюлетеня інформацію про Україну, її народ та його боротьбу за незалежність.

¹ Веденєєв Д.В. Зовнішня політика Директорії УНР: дис. ... канд. іст. наук. Київ, 1994. 17 с.; Варгатюк С.В. Становлення зовнішньополітичної служби України, 1917–1920: дис. ... канд. іст. наук. Київ, 1996. 26 с.; Соловйова В.В. Дипломатичні представництва Української Народної Республіки в країнах Центральної Європи за доби Директорії (1918–1920 рр.): дис. ... канд. іст. наук. Київ, 1996. 18 с. та ін.

² Збірник наукових праць започатковано Інститутом історії України НАН України 1991 р., відповідальний редактор С.В. Віднянський; науковий щорічник засновано Генеральною дирекцією з обслуговування іноземних представництв 2001.

³ Нариси з історії дипломатії України. О.І. Галенко, Є.Є. Камінський, М.В. Кірсенко та ін. За ред. В.А. Смолія. Київ: Видавн. дім «Альтернативи», 2001. 736 с.

⁴ Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х т. Редкол.: Л.В. Губерський (голова) та ін. Київ: *Знання України*, 2004. Т. 1. 760 с. ; Т. 2. 812 с.

⁵ Надзвичайна дипломатична місія УНР у Греції (1919–1920 рр.). Упоряд., передмова, коментарі: В.М. Даниленко, Н.І. Миронець. Кам'янець-Подільський: Абетка, 2006. 136 с.

⁶ Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917–1924 рр.): документи і матеріали. Держкомархів України, Укр. НДІ архів. справи та документознавства; [авт. передм., упоряд.: І.Б. Матяш та ін.; редкол.: К.І. Грищенко (голова) та ін.]. Київ: Вид-во гуманіт. л-ри, 2010. 592 с.: табл.

⁷ Дипломатія УНР і Української Держави в документах та спогадах сучасників: У двох томах. Упоряд. і передм. І.М. Гнатишина, О.С. Кучерука, О.О. Мавріна; Вступ. Слово В.С. Огризка. Київ: Укр. Письменник, 2008. Т. 1. 369 с.; іл.; Т. 2. 379 с.

⁸ Матяш І. Українська консульська служба 1917–1923 рр. як державний інститут: становлення, функціонування, персоналії. Відп. ред. С.В. Віднянський. Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. 482 с.; Її ж. Іноземні представництва в Україні (1917–1919 рр.): державна місія та повсякденність. Київ: Інститут історії України НАН України, 2019. 556 с.

⁹ Світ І. Федір Павлович Матушевський (1869–1919). *Український історик*. 1978. № 1/3. С. 76–89; Даниленко В. Доля сім'ї Матушевських. *Український історичний журнал*. 2004. № 1/2. С. 8–18; Якобчук С.О. Документальна спадщина Ф.П. Матушевського: історико-джерелознавчий аспект: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2011. 16 с.; Її ж. До історії Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Греції (за матеріалами щоденника Ф.П. Матушевського). *Наукові записки: зб. праць молодих учених та аспірантів*. Київ: Ін-т укр. археогр. та джерел. ім. М.С. Грушевського НАН України, 2010. Т. 19. Ч. 1. С. 360–370; Її ж. Документи Ф.П. Матушевського — джерело дослідження діяльності дипломатичної місії УНР в Греції. *Університет*. 2011. № 1. С. 94–105.

¹⁰ Див. зокрема: Минуле і сучасне Волині та Полісся. Модест Левицький в історії України і Волині та проблеми формування інтелектуальної еліти. Науковий збірник. Вип. 60. Матеріали Всеукраїнської наукової історико-красознавчої конференції, присвяченої 150-річчю від дня народження відомого українського письменника, педагога, державного і громадського діяча Модеста Левицького (1866–1932), м. Луцьк, 15–16 грудня 2016 року. Упоряд. А. Силук. Луцьк, 2016. 212 с., іл.

¹¹ Корсак І. Тиха правда Модеста Левицького. Київ: Ярославів вал, 2009. 166 с.

¹² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). Ф. 2592. Оп. 4. Спр. 16. Арк. 15.

¹³ Шульгин О.Я. Початки діяльності Міністерств закордонних справ України. *Розбудова держави*. 1993. № 1. С. 23.

¹⁴ ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 1.

¹⁵ Браиловский Г. Последний хозяин Барановки. *Антиквар*. 2012, июнь. № 6 (64). С. 16–17.

- ¹⁶ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 46.
- ¹⁷ Там само. Арк. 37.
- ¹⁸ ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 1. Спр. 48. Арк. 1.
- ¹⁹ Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені... С. 105–106.
- ²⁰ ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 1 зв.
- ²¹ ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 1. Спр. 48. Арк. 10.
- ²² Там само. Арк. 4.
- ²³ Там само. Арк. 4 зв.
- ²⁴ ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 3.
- ²⁵ Там само. Арк. 24 зв.
- ²⁶ Шульгин О.Я. Початки діяльності Міністерств закордонних справ України. *Розбудова держави*. 1993. № 1. С. 23.
- ²⁷ Пташинський П. До історії німецько-австрійської інтервенції на Україні. *Архів Радянської України*. 1932. № 1–2, січень–квітень. С. 87–89.
- ²⁸ Там само. С. 113–115.
- ²⁹ Історія української дипломатії : перші кроки на міжнародній арені... С. 111.
- ³⁰ Україна між самовизначенням та окупацією: 1917–1922 роки. Вольфрам Дорнік та ін.; упоряд. В. Дорнік; пер. з нім. В. Кам'янець; наук. ред. Р. Пиріг. Київ: Ніка-Центр, 2015. С. 120.
- ³¹ ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 1. Спр. 67. Арк. 39.
- ³² К аресту консулов. *Одесский листок*. 1918, 29 (16 мая). № 104.
- ³³ К аресту консулов. *Одесские новости*. 1918, 30 (17) мая. № 10706. С. 1; *Одесский листок*. 1918, 29 (16 мая). № 104.
- ³⁴ К аресту консулов. *Одесский листок*. 1918, 29 (16) мая. № 104. С. 2.
- ³⁵ Там само.
- ³⁶ К аресту консулов. *Одесские новости*. 1918, 30 (17) мая. № 10706. С. 1.
- ³⁷ Освобождение греческого консула. *Одесский листок*. 1918, 5 июня (23 мая). № 110.
- ³⁸ Декретом Директорії від 1 січня 1919 р. Українська Православна Церква отримала автокефалію.
- ³⁹ Становище Києва. *Трибуна*. 1919, 4 лютого. С. 4.
- ⁴⁰ Снегирьов Гелій (Євген). Набої для розстрілу та інші твори. Нью-Йорк–Торонто: Видання громадського комітету і нових днів, 1983. С. 164.
- ⁴¹ Там само; Матушевський Ф. Из щоденника українського посла. *З минулого (Праці Українського Наукового Інституту)*. Варшава, 1938. Т. 1. С. 138–157.
- ⁴² ЦДАВО України. Ф. 4441. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1.
- ⁴³ Матушевський Ф. Из щоденника українського посла...
- ⁴⁴ ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 1. Спр. 53. Арк. 5.
- ⁴⁵ Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле (1901–1914 рр.): Науково-популярне видання. Київ: Темпора, 2007. С. 156.
- ⁴⁶ Детальніше див.: Матяш І. Міфи і реалії життя Євгена Слабченка. *Енциклопедичний вісник*. 2015. С. 61–75. Євген Слабченко. Дипломатична історія України. Упоряд. Ірина Матяш. Київ: ТОВ «Видавництво «Кліо», 2016. 496 с.; Matiasz Irène. Eugène Deslaw: un cinématographe français et un historien ukrainien de la diplomatie. Ministère des affaires étrangères de l'Ukraine, Société scientifique d'histoire de la diplomatie et des relations internationales, Institut d'histoire de l'Ukraine de l'Académie nationale des sciences d'Ukraine, Sociétés historiques ukrainiennes, Université nationale «Académie d'Ostrog», Institut d'études de la diaspora ukrainienne. Kiev–Nice–New-York–Ostrog, 2019. 194 с.
- ⁴⁷ 1 квітня 1919 р. Зінаїда Левицька померла.

- ⁴⁸ ЦДАВО України. Ф. 4441. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 1.
- ⁴⁹ Галаган М. З моїх споминів (1880-ті — 1920 р.). Передм. Т. Осташко, В. Соловійова. Київ: Темпора, 2005. С. 367.
- ⁵⁰ ЦДАВО України. Ф. 4441. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 1–1 зв.
- ⁵¹ Там само. Арк. 1 зв.–2.
- ⁵² ЦДАВО України. Ф. 4441. Оп. 1. Спр. 29. Арк. 4.
- ⁵³ ЦДАВО України. Ф. 4441. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 3.
- ⁵⁴ Див.: Даниленко В.А., Миронець Н.І. Надзвичайна дипломатична місія УНР у Греції. Кам'янець-Подільський: «Абетка», 2006. С. 94–106.
- ⁵⁵ Доповідна записка Ф. Матушевського Міністрові закордонних справ УНР про розподіл обов'язків між членами місії УНР у Греції. *Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені...* С. 346.
- ⁵⁶ Там само.
- ⁵⁷ Там само. С. 347.
- ⁵⁸ Там само. С. 327.
- ⁵⁹ Доповідь Голови Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Греції Ф. Матушевського Міністру закордонних справ УНР про його діяльність. Афіни, 24 серпня 1919 р. *Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені...* С. 327.
- ⁶⁰ Там само.
- ⁶¹ ЦДАВО України. Ф. 4441. Оп. 1. Спр. 29. Арк. 68 зв.–69.
- ⁶² 1919 р. обидва ієрархи емігрували. У 1920–1936 рр. Антоній був митрополитом Російської православної церкви за кордоном; Євлогій 1930 р. був звільнений митрополитом Сергієм від управління російськими церквами в Західній Європі із заборорою священнослужіння, разом з вірними йому приходами перейшов під юрисдикцію Константинопольського патріархату, у вересні 1945 р. Євлогій возз'єднався з РПЦ і був призначений екзархом російських православних приходів у Західній Європі.
- ⁶³ Доповідь Голови Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Греції... С.
- ⁶⁴ Доповідь Голови Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Греції Ф. Матушевського Міністру закордонних справ УНР про його діяльність. Афіни, 24 серпня 1919 р. *Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені...* С. 327.
- ⁶⁵ Там само.
- ⁶⁶ ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 306. Арк. 44–47.
- ⁶⁷ ЦДАВО України. Ф. 4441. Оп. 1. Спр. 29. Арк. 71 зв.–72.
- ⁶⁸ Там само. Арк. 105 зв.
- ⁶⁹ Там само. Арк. 75 зв.
- ⁷⁰ Там само. Арк. 82.
- ⁷¹ Доповідь Голови Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Греції... С. 330.
- ⁷² Там само. С. 333.
- ⁷³ ЦДАВО України. Ф. 4441. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 4.
- ⁷⁴ Звіт в.о. Голови Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Греції радника М.П. Левицького про діяльність представництва, поточну політичну ситуацію та перспективи українсько-грецьких взаємин. *Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені...* С. 367.
- ⁷⁵ ЦДАВО України. Ф. 4441. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 6.
- ⁷⁶ Там само. Арк. 8.
- ⁷⁷ Там само. Арк. 9 зв.
- ⁷⁸ Там само. Арк. 10.
- ⁷⁹ Звіт в.о. Голови Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Греції... С. 367.
- ⁸⁰ ЦДАВО України. Ф. 4441. Оп. 1. Спр. 29. Арк. 104.

⁸¹ Звіт в.о. Голови Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Греції... С. 368.

⁸² ЦДАВО України. Ф. 3619. Оп. 3. Спр. 32. Арк. 46.

⁸³ М. Левицький спершу мешкав у Відні, потім у Тарнові. Обіймав посаду міністра здоров'я Державного центру УНР на еміграції, створеного 1921 р., викладав в Українській господарській академії у Подєбрадах. 1927 р. він повернувся в Україну, вже радянську, працював у Луцьку й невдовзі помер. Ю. Матушевський залишився на еміграції. Всі його рідні в СРСР були репресовані: брата Бориса ув'язнили разом із Сергієм Єфремовим за вироком у справі Спілки визволення України; брат Василь загинув 1943 р. на засланні в Тайшеті; мама Віра Олександрівна померла 1944 р. після 7 років таборів у концтаборі в Потьмі в Мордовії.

⁸⁴ Реєстр посад Дипломатичних представництв і консульств Української Народної Республіки за кордоном на 1 січня 1921 р. *Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені...* С. 445.

REFERENCES

1. Braylovskiy, H. (2012). *Poslednyi khoziayn Baranovky*. *Antykvart*, 6 (64), 16–17 [in Ukrainian].
2. Danylenko, V. (2004). *Dolia simi Matushevskykh*. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal*, 1/2, 8–18 [in Ukrainian].
3. Danylenko, V.M., & Myronets, N.I. (Comps.). (2006). *Nadzvychna diplomatychna misiia UNR u Hretsii (1919–1920 rr.)*. Kamianets-Podilskiy: Abetka [in Ukrainian].
4. Dornik, V. (Ed.). (2015). *Ukraina mizh samovyznachenniam ta okupatsiieiu: 1917–1922 roky*. Kyiv: Nika-Tsentr, 2015 [in Ukrainian].
5. Hnatyshyn, I.M., Kucheruk, O.S., & Mavrin, O.O. (Eds.) (2008). *Dyplomatiia UNR i Ukrainskoi Derzhavy v dokumentakh ta spohadakh suchasnykiv*. Kyiv: Ukr. Pysmennyk [in Ukrainian].
6. Huberskyi, L.V. (Ed.). (2004). *Ukrainska diplomatychna entsyklopediia*. (Vols. 1–2). Kyiv: Znannia Ukrainy [in Ukrainian].
7. Korsak, I. (2009). *Tykha pravda Modesta Levytskoho*. Kyiv: Yaroslaviv val [in Ukrainian].
8. Matyash, I.B. (Comp.), (Ed.). (2010). *Istoriya ukraïns'koyi dy'plomatiyi : pershi kroky`na mizhnarodnij areni (1917–1924 rr.): dokumenty`i materialy*. Kyiv: Vy`d-vo gumanit [in Ukrainian].
9. Matyash, I. (2016). *Ukrayins`ka konsul`s`ka sluzhba 1917–1923 rr. yak derzhavny`j insty`tut: stanovlennya, funkcionuvannya, personaliyi*. Kyiv: Instytut istoriyi Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].
10. Matyash, I. (2019). *Inozemni predstavny`cztva v Ukraini (1917–1919 rr.): derzhavna misiya ta povsyakdennist`*. Kyiv: Instytut istoriyi Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].
11. Matiash, I. (2015). Mify i realii zhyttia Yevhena Slabchenka. *Entsyklopedychnyi visnyk*, 1, 61–75 [in Ukrainian].
12. Matiash, I. (Ed.). (2016). *Yevhen Slabchenko. Diplomatychna istoriia Ukrainy*. Kyiv: TOV Vydavnytstvo Klio [in Ukrainian].
13. Matiash I. (2019). *Eugène Deslaw: un cinématographe français et un historien ukrainien de la diplomatie*. Kiev–Nice–New-York–Ostrog [in French].
14. Smolii, V.A. (Ed.). (2001). *Narysy z istorii dyplomatii Ukrainy*. Kyiv: Vydavn. dim Alternatyvy [in Ukrainian].
15. Soloviova, V.V. (1996). *Dyplomatychni predstavnytstva Ukrainskoi Narodnoi Respubliki v krainakh Tsentralnoi Yevropy za doby Dyrektorii (1918–1920 rr.)*. *Extended abstract of PhD thesis*. Kyiv [in Ukrainian].

16. Svit, I. (1978). Fedir Pavlovych Matushevskyyi (1869–1919). *Ukrains'kyj istoryk*, 1/3, 76–89 [in Ukrainian].

17. Syliuk, A. (Comp.). (2016). *Mynule i suchasne Volyni ta Polissia. Modest Levytskyi v istorii Ukrainy i Volyni ta problemy formuvannia intelektualnoi elity. Naukovi zbirnyk*. Lutsk [in Ukrainian].

18. Varhatiuk, S.V. (1996). Stanovlennia zovnishnopolitychnoi sluzhby Ukrainy, 1917–1920. *Extended abstract of PhD thesis*. Kyiv [in Ukrainian].

19. Viedenieiev, D.V. (1994). *Zovnishnia polityka Dyrektorii UNR*. Extended abstract of PhD thesis. Kyiv [in Ukrainian].

20. Yakobchuk, S.O. (2010). Do istorii Nadzvychainoi dyplomatychnoi misii UNR u Hretsii (za materialamy shchodennyka F.P. Matushevskoho). *Naukovi zapysky: zb. prats molodykh uchenykh ta aspirantiv*, 19, 360–370 [in Ukrainian].

21. Yakobchuk, S.O. (2011). Dokumentalna spadshchyna F.P. Matushevskoho: istoryko-dzhereloznavchyi aspekt. *Extended abstract of PhD thesis*. Kyiv [in Ukrainian].

22. Yakobchuk, S.O. (2011). Dokumenty F.P. Matushevskoho — dzherelo doslidzhennia diialnosti dyplomatychnoi misii UNR v Hretsii. *Universytet*, 1, 94–105 [in Ukrainian].

УДК 94[(477.74-21(494)):316.7:33“18/19”

Лілія Білоусова

канд. іст. наук, редактор ТРК «Град» (Одеса)
заступник голови Наукового товариства
історії дипломатії та міжнародних відносин
65001, Україна, Одеса, вул. Світанку, 48
E-mail: gaoo@te.net.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1870-6776>

ЕМІГРАЦІЯ ЄВРЕЇВ З ОДЕСИ В АРГЕНТИНУ НАПРИКІНЦІ ХІХ — НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Стаття висвітлює історію еміграції євреїв з теренів півдня України в Аргентину наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. і роль Одеси в організаційному, економічному і просвітницькому забезпеченні процесу переселення. Подається аналіз трансформації ідеї аргентинського проєкту від започаткування компактних поселень до можливості створення єврейської держави в Патагонії. Розкриваються причини, передумови і мотиви еміграції, етапи та її результати, виключна роль підприємця і філантропа Моріса де Гірша в заснуванні єврейських поселень в Аргентині. Розглянуто законодавчий аспект, зокрема, першу спробу врегулювання міграційного руху в Російській імперії введенням Правил для діяльності в Росії заснованого у Великій Британії акціонерного Єврейського колонізаційного товариства та наведено приклади форм і напрямів діяльності одеського комітету товариства. Відображено діяльність Аргентинського віце-консульства (1906–1909) і Генерального консульства Аргентини в Одесі (1909–1917). До наукового обігу введено цінні архівні документи Державного архіву Одеської області генеалогічного характеру, а саме: списки групи переселенців 1894 року на пароплаві “Bosfor”. Характеризуються умови, в яких перебували емігранти на території Аргентини, труднощі адаптації та процес розвитку поселень від перших невдалих спроб освоєння цілинних земель до організації численних ферм і ранчо, що ефективно функціонували. Висвітлюється цікавий соціальний феномен міжетнічної дифузії культур корінних мешканців та емігрантів і формування унікальної групи населення «євреїв-гаучо»; подаються відомості щодо сучасного стану єврейських поселень в Аргентині та фіксації їхньої історії у творах літератури, музики, кінематографа, документалістики. Акцентується увага на актуальності

використання результатів історичних досліджень та безпосередніх контактів із нащадками емігрантів в Аргентині для підвищення ефективності й розвитку українсько-аргентинських економічних і культурних зв'язків.

Ключові слова: Аргентина, єврейська еміграція, Одеса, українсько-аргентинські зв'язки, Аргентинське консульство в Одесі.

Lilia Bilousova

PhD in History

Editor of TV & Radio Company "Grad"

Deputy Head of the Scientific Society of

History of Diplomacy and International Relations

48, Svitanku Street, Odessa, 65001, Ukraine

E-mail: gao@te.net.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1870-6776>

EMIGRATION OF JEWS FROM ODESSA TO ARGENTINA IN THE LATE 19th — EARLY 20th CENTURY

The article deals with the history of emigration of Jews from the south of Ukraine to Argentina in the late 19th — early 20th century and the role of Odessa in the organizational, economic and educational support of the resettlement process. An analysis of the transformation of the idea of the Argentine project from the beginning of compact settlements to the possibility of creating a Jewish state in Patagonia is given. There are provided such aspects as reasons, preconditions and motives of emigration, its stages and results, the exceptional contribution of the businessman and philanthropist Maurice de Hirsch to the foundation of Jewish settlements in Argentina. There are reflected a legislative aspect, in particular, the first attempt of Russian government to regulate migration abroad with the Regulations for activity in Russia of the Jewish Colonization Association founded in Great Britain; various forms and directions of the work of Odessa JCA committee; the activities of the Argentine Vice-Consulate (1906–1909) and the Consul General of Argentina in Odessa (1909–1917). There are also presented some valuable archival genealogical documents from the State Archives of the Odessa Region, namely the lists of immigrants on the steamer "Bosfor" in April 30, 1894. The article highlights the conditions in which the emigrants started their activities in Argentina in 1888, establishment of the first Jewish colony of Moisesville, the difficulties in economic arrangement and social adaptation, and the process of settlement development from the first unsuccessful attempts

to cultivate virgin lands to the numerous farms and ranches with effective economic activities. An interesting social phenomenon of interethnic diffusion of indigenous and jewish cultures and the formation of a unique "Gaucho Jews" group of population is covered. It is provided information on the current state of Jewish settlements in Argentina and fixing their history in literature, music, cinema, documentary. It is emphasized that using historical research and direct contacts with the descendants of emigrants to Argentina could be very useful and actual for increasing the efficiency and development of Ukrainian-Argentine economic and cultural ties.

Key words: *Argentina, Jewish emigration, Odessa, Ukrainian-Argentinean relations, Argentine Consulate in Odessa.*

Еміграція представників різних етнічних груп з українських теренів Російської імперії за океан є актуальним напрямом історичних досліджень, визначеним необхідністю глибокого аналізу причин і характеру процесу втрати людських ресурсів та його економічних і соціокультурних наслідків. Еміграція євреїв з півдня Російської імперії до Аргентини почалася у 1888 р. і продовжувалася до кінця 1920-х рр. вже з України у складі СРСР. Вона була спричинена несприятливими економічними й соціально-політичними умовами життя цієї категорії населення, ускладненими обмежувальною державною політикою, погромами та суспільною нетолерантністю по відношенню до євреїв. Упродовж зазначеного періоду процес набув масового характеру, і Одеса відіграла значну роль в його організаційному, фінансовому і просвітницькому забезпеченні. Об'єктивне дослідження зазначеної теми, як частини історії еміграційних хвиль з українських земель загалом, видається важливим для розуміння сучасних надзвичайно активних міграційних процесів в Україні та прогнозування демографічних змін у перспективі. Темі дослідження надає актуальності й особлива значущість єврейської діаспори в Аргентині, чимало представників якої є нащадками вихідців з України. Знання важливих аспектів спільної історії можуть бути вагомим фактором для зміцнення політичного, економічного й культурного впливу України в цьому важливому регіоні світу.

Метою статті є висвітлення причин, законодавчих підстав, етапів і результатів еміграції євреїв Російської імперії в Аргентину і ролі Одеси в цьому процесі; введення в науковий обіг нових документів щодо діяльності одеського відділення Єврейського колонізаційного товариства (ЄКТ), зокрема, еміграційної хвилі 1894 р. і організації виїзду з українських і бессарабських територій 134-х родин; привернення уваги до документів генеалогічного характеру і наративних джерел як цінного інформаційного ресурсу для розвитку соціально-культурних міждержавних зв'язків.

Масова еміграція євреїв із Російської імперії в Аргентину стала реакцією на не тільки на погроми 1880-х рр., а й пошуком виходу зі складної міжнародної ситуації, яка склалася навколо еміграції євреїв у Сирію і Палестину. Переселенський потік на Близький Схід не був плавним і безпроблемним процесом, а зовсім навпаки. Значна кількість бажаючих залишити непривітну до іудеїв імперію наштовхувалася на суворі обмеження: російський уряд не підтримував еміграцію і не мав відповідного законодавства, турецький уряд чинив перепони у пропуску навіть дозволеної кількості мігрантів, а засновані переселенцями в Палестині колонії страждали від нападів арабів, бідності й непевності свого становища. Останній чинник сприяв появі нової ідеї — територіалізму. Її творці вважали, що якщо створити єврейську державу не вдається на земці праотців, то є й інші території для нових поселень і втілення в життя мрії усього єврейського народу. Найдискусійнішими альтернативними варіантами стали два пропонувані проекти — африканський в Уганді та латиноамериканський в Аргентині. І якщо угандійський проект залишився лише у мріях і пропозиціях, то Аргентина від 1889 року стала місцем прихистку для тисяч знедолених і травмованих погромами євреїв з Російської імперії.

Джерелами статті є переважно неопубліковані матеріали Державного архіву Одеської області з фонду Канцелярії одеського градоначальника (ф.2), зокрема, документи за 1892–1897 рр. щодо еміграції в Аргентину в справі під назвою «Про Височайше затверджені Правила для діяльності Єврейського колонізаційного товариства» та матеріали розпорядчого столу за 1906–1917 рр. про призначення консулів і діяльність в Одесі Аргентинського віце-консульства і Аргентинського Генерального консульства¹. Кілька документів були оприлюднені в укладеному автором збірнику документів з історії євреїв півдня України². Важливим доповненням офіційних документів є зокрема листування з архіву нащадка аргентинських емігрантів Г. Яріва. З опублікованих документів були використані матеріали збірника «Россия и США: дипломатические отношения. 1900–1917» — статистичні дані про кількість емігрантів в Аргентину, думки офіційних осіб щодо впорядкування та організації міграційного процесу³. Оригінальним джерелом для цього дослідження стали епістолярії, а саме приватне листування кишинівського міщанина П.-Й. Гершензона, що виїхав в Аргентину, з сином, який залишився в Росії — майбутнім відомим істориком культури, публіцистом і перекладачем М. Й. Гершензоном. Листи є унікальними свідченнями досить драматичної особистої історії емігранта, його зусиль в адаптації у Латинській Америці частиною, розкривають умови життя й побуту, відносини з місцевими жителями. Документи є частиною фонду М.О. Гершензона,

зберігаються у Російській державній бібліотеці й оприлюднені на електронному ресурсі LIVEJOURNAL⁴.

Загалом джерела щодо еміграції євреїв в Аргентину з Російської імперії розпорошені по різних архівах Росії, України, Литви, Білорусі, Молдови. Матеріали щодо виїзду з півдня України зберігаються в Російському державному історичному архіві, Російській державній бібліотеці, Центральному державному історичному архіві України (м. Київ), державних архівах Одеської, Миколаївської, Херсонської областей.

В Аргентині значний комплекс матеріалів з єврейської колонізації міститься в Єврейському музеї поселення Вілья-Домінгес, однак проблема їх збереженості наразі стоїть гостро — в цій колись квітучій єврейській колонії нині мешкає загалом не більше трьох десятків літніх людей⁵. Цінні матеріали зберігаються в архіві єврейської громади Аргентини АМІА в Буенос-Айресі — документи, фотографії, періодичні видання, довідники, фільми, нарративні джерела, платівки, зокрема, з музичними творами 1912 р. Архів суттєво постраждав під час терористичного акту 18 липня 1994 р., коли будинок АМІА був підірваний, і загинуло 85 осіб. На порятунок і відновлення архіву зусиллями громади і, зокрема студентів, знадобилося більше року⁶.

Еміграція євреїв з півдня Російської імперії в Аргентину і діяльність Єврейського колонізаційного товариства знайшли широке відображення у вітчизняній і зарубіжній науковій, науково-популярній і мемуарній літературі. Український науковець В.О. Погромський детально охарактеризував джерельну базу дослідження українсько-аргентинських зв'язків кінця ХІХ — першої третини ХХ ст., зазначивши види та місця зберігання документів, виявлених у 10-ти архівах України⁷. Історію аргентинських єврейських колоній і філантропічну діяльність барона М. де Гірша висвітлювали історики США Л. Шпелл, С. Лі, М. Вінсберг⁸. Варті уваги дослідження аргентинського історика Е. Заблоцькі, який аналізує аргентинський проєкт барона М. де Гірша як з погляду успіху, так і провалу⁹. Оригінальним дослідженням збереження ідентичності євреїв-емігрантів в Аргентині на прикладі колонії Клара є робота Д.Н. Фрейденберг, яка широко використала метод опитування сучасних мешканців поселення¹⁰.

Із спеціальних досліджень російських істориків 1980-х привертають увагу стаття А.І. Сазоненка й дисертація Е.Г. Путятової, присвячені розвитку російсько-аргентинських дипломатичних і економічних відносин¹¹. У праці Є.Д. Бакумова подається детальна інформація про низку важливих архівних документів з історії російсько-аргентинських зв'язків, виявлених автором у різних фондах Російського державного історичного архіву. Зокрема, це нові відомості щодо проєкту започаткування регу-

лярного морського пасажирського сполучення між Одесою та Буенос-Айресом пароплавами «Доброфлоту», статистичні дані про кількість емігрантів, зведення щодо організації в Аргентині виставок тощо¹². С.А. Зарубін аналізує розвиток дипломатичних відносин і торговельних контактів, складності і протиріччя у взаємовідносинах між Російською імперією й Аргентиною, внесок дипломата О.С. Іоніна у розширення знань росіян про Латинську Америку, що дає глибше уявлення про історичне тло, на якому відбувався міграційний процес¹³. З новітніх публікацій відзначимо видання 2015 р. Інституту Латинської Америки РАН і Російського гуманітарного наукового фонду, присвячене 130-річчю російсько-аргентинських дипломатичних відносин¹⁴.

Різноманітні матеріали з питань еміграції євреїв на американський континент публікує тижневик «Еврейский Мир» — одна з найпопулярніших газет російськомовної Америки, що виходить друком з 1992 р. в Нью-Йорку (США) і з 2003 р. презентує свої матеріали на сайті. Серед доробку багатьох авторів видання з США, Ізраїлю та інших країн діаспори привертає увагу публікація Е. Зальцберга про сільськогосподарські колонії євреїв із Росії в Аргентині¹⁵. Становлять інтерес матеріали ЗМІ та інтернет-ресурсів про сучасний стан єврейських поселень в Аргентині. Яскраві зображення пам'ятних місць та нащадків колоністів оприлюднило інтернет видання «BBC UKRAINIAN.com» (2007) під назвою «Останні єврейські ковбої Аргентини: фотогалерея»¹⁶. Важливим зібранням даних з генеалогії (списки пасажирів суден, реєстри поховань, посімейні списки) є сайт JewishGen.org (Jewish Genealogical Research in Argentina by Diana Nimcowicz).

Ідея поселення євреїв в Аргентині бере початок від першої половини XIX ст. Так, сер М. Монтефіоре, один із найвідоміших британських євреїв, фінансист і громадський діяч світового рівня, упродовж 1837–1875 рр. сім разів відвідував Святу Землю і спостерігав за розвитком малочисельних і бідних єврейських поселень у Палестині. Невдалі переговори Монтефіоре з хедивом Єгипту щодо дозволу переселення євреїв та купівлі для них землі у Палестині призвели до роздумів щодо Аргентини як можливого місця для компактних єврейських поселень. Тим часом ідея еміграції набула нового сенсу в теоретичних напрацюваннях філософа й лікаря Леона Пінскера: розчарувавшись в ідеях просвітництва й асиміляції євреїв у Російській імперії, він заснував сіоністський рух Ховавей Ціон і обґрунтував необхідність створення не просто компактних єврейських поселень, а власної єврейської держави. У відозві «Автоемансіпація», опублікованій 1882 р., Пінскер ратував за Палестину¹⁷.

Однак, справжнім «батьком» перших поселенців в Аргентині став Моріс де Гірш — французький підприємець, що розбагатів на будівництві

залізниць у Російській імперії, і один із найбільших філантропів свого часу. Єврейська колонізація Аргентини почалася з перших восьми сімей, що прибули в жовтні 1888 р. У серпні 1889-го до піонерів приєдналися 824 іммігранти з міста Кам'янець-Подільський, яких доправив із Росії океанський лайнер «SS Wesser» німецької компанії Norddeutscher Lloyd. Вони оселилися у провінції Санта-Фе і на кошти М. де Гірша 23 жовтня 1889 р. заснували першу єврейську сільськогосподарську колонію в Південній Америці, якій дали назву на честь благодійника — Мозесвіль. Нове життя почалося з глибоких розчарувань: замість обіцяних їм за договором ферм із худобою й сільськогосподарським інвентарем вони отримали цілину неосвоєну землю, а епідемія тифу забрала життя 64 людей. Поселенців відвідав доктор В. Левенталь із Румунії. Вражений жахливими умовами життя колоністів, він розробив план розвитку єврейських сільськогосподарських поселень, який передбачав створення Єврейського колонізаційного товариства і виділення кожній сім'ї 50–100 га землі вартістю близько 2 тис. доларів. Де Гірш схвалив план, побачивши в ньому можливість працевлаштування єврейських емігрантів із Росії. У 1891 р. він заснував Єврейське колонізаційне товариство (далі — ЄКТ) і придбав в Аргентині понад 80 000 га землі. На них вихідці з Поділля та Бессарабії заснували нові колонії — Лапін і Рівера в провінції Буенос-Айрес і Басавільбасо в Ентре-Ріосі, а в Мозесвіль прибула друга група поселенців із Росії. Проект ЄКТ полягав у переселенні в Аргентину в 1892 р. 25000 російських євреїв. Очікувалося, що упродовж наступних 25 років у колонії організовано емігрують 3250000 євреїв. Однак, у 1892 р. прибуло лише 2500 осіб, а кількість переселенців загалом не перевищила 33000¹⁸.

У 1892 р. аргентинський колонізаційний проект підтримав російський уряд. Необхідність урегулювання міграційного процесу стояла дуже гостро як організаційно, так і на законодавчому рівні. Адже поняття «еміграція» не знайшло відображення у законодавстві Російської імперії, згідно з яким громадянин імперії міг виїжджати за кордон на термін не більше п'яти років¹⁹.

Законний виїзд за межі імперії передбачав отримання закордонного паспорта та вихідного свідоцтва від градоначальника або губернатора. Процедура вимагала часу, фінансових витрат і надання низки документів від різних інстанцій. Житель містечка повинен був спочатку отримати внутрішній (міщанський) паспорт, свідоцтво про відсутність перепон для виїзду за кордон від міщанського старости і поліції. Якщо ж прохач мешкав не в місці станової приписки, необхідні були додаткові документи з місця приписки.

У разі неможливості отримати паспорт із причин браку часу, грошей, неграмотності, наявності боргів тощо, люди вдавалися до нелегітимних

заходів і емігрували без паспортів. На практиці цим займалися агенти сумнівних контор, які зазвичай підкупали прикордонну охорону або ж використовували так звані легітимаційні квитки — свідоцтва на тимчасовий виїзд за кордон, на які мали право жителі прикордонних місцевостей. Для отримання такого квитка емігрантів просто вписували в реєстраційні списки мешканців прикордонних населених пунктів. Діяльність пароплавних компаній з перевезення емігрантів також законом не регулювалася, отже, на російських суднах життя і здоров'я таких пасажирів ніяк не захищалося.

Першим законодавчим документом у Росії, який регламентував питання єврейської еміграції, стали Правила для діяльності в Росії заснованого у Великій Британії акціонерного Єврейського колонізаційного товариства, затвержені 8 травня 1892 р. імператором Миколою II. Товариству з центром у Лондоні (далі — ЄКТ) дозволялося засновувати в Росії комітети, що мали сприяти переселенню євреїв в інші країни. У Санкт-Петербурзі сформувався центральний комітет на чолі з Г. Гінцбургом, з яким співпрацювали місцеві комітети, що відкривалися з дозволу міністра внутрішніх справ у деяких містах поступово, за потребою, а також місцеві уповноважені. Центральний комітет товариства перебував у віданні і під наглядом Департаменту поліції Міністерства внутрішніх справ. Він складався з 7–11 членів, призначених головою ради Товариства з дозволу міністра внутрішніх справ (далі — міністра), який міг будь-коли вимагати звільнення тих членів комітету, котрі своєю діяльністю виявляться «невідповідними».

Центральний комітет обирав із середовища своїх членів голову, віце-голову, скарбника й секретаря і принаймні трьох осіб до складу розпорядчого комітету; встановлював порядок їх обрання та ухвалення рішень, які приводилися до виконання з дозволу міністра, якщо упродовж одного місяця він не повідомляв про їх скасування; міністру подавав річний звіт про діяльність. Голова ради товариства мав право в будь-який час доручити довіреним особам пересвідчитися на місці щодо дій комітетів та уповноважених з правом бути присутнім на засіданнях комітетів. На призначення довірених осіб давав згоду міністр внутрішніх справ.

Місцеві комітети та уповноважені формувалися під наглядом губернаторів або призначених ними осіб. Всі розпорядження місцевих комітетів та уповноважених доводилися до відома губернаторів, які могли призупинити їх виконання і поінформувати про це міністра внутрішніх справ. Якщо в губернії відкривався один із місцевих комітетів, то його діяльність поширювалася на всю губернію. У разі відкриття кількох комітетів діяльність кожного з них визначалася місцевим губернатором. Центральному й місцевим комітетам та уповноваженим дозволялося

приймати пожертвування і майно за заповітами готівкою або відсотковими паперами. Установи мали печатку з написом: «Єврейського Колонізаційного Товариства N.N. (Центральний або такий-то місцевий) Комітет».

Правилами дозволялося переселяти євреїв: а) цілими сім'ями, причому сім'єю вважалися: батько, мати, неодружені сини і незаміжні дочки різного віку і б) одинаками (не мали ні батька, ні матері) обох статей і будь-якого віку. Євреям, які виїжджали з Російської імперії на підставі цих Правил, видавалися місцевими губернаторами безкоштовні вихідні посвідчення і виселенці визнавалися такими, що залишили територію Росії назавжди, а тому звільнялися від військової та інших повинностей і виключалися з призовних списків. Якщо ж виїжджала частина сім'ї, то ті, хто залишалися, не залучалися до виконання військової повинності замість їхніх одновірців, не штрафувалися і не мали ніяких пільг.

Євреї призовного віку, які отримали вихідні посвідчення, але не виїхали з Росії до дня виймання жеребу їх однолітками й не оголосили про це відповідному присутствію по військовій повинності, повинні були виконати цю повинність як такі, що ухилилися від неї, без жеребу; тим, хто заявив вчасно про невиїзд із Росії, дозволялося брати участь у жеребкуванні на загальній підставі. Євреї, що скористалися цими правилами для виїзду з Росії і не отримали іноземного підданства, призивалися у разі повернення в Росію до відбування військової повинності на загальних підставах. Місцеві комітети та уповноважені упродовж одного місяця з часу отримання посвідчень повинні були відправити виселенців за кордон та завчасно повідомити місцеву поліцію про строки пересування партій емігрантів і відповідні прикордонні пункти.

Перед своїм відкриттям у Росії Товариство вносило до гарантованого урядом Державного банку 100000 крб на депозит відсотковими паперами або готівкою. З цієї суми міністру надавалося право відшкодовувати витрати по поверненню і поселенню в Росії коштом уряду тих євреїв, які виселялися за допомогою Товариства на підставі вихідних посвідчень, але не були пропущені суміжними державами або ж вислані з країни нового їх розміщення як такі, що не отримали підданства тієї країни. Витрачена з 100000 крб сума мала бути поповнена Товариством на вимогу МВС, якщо вільних залишків виявиться не більше 25000 крб. Відсотки з капіталу становили власність товариства.

Згідно з Правилами, дії ЄКТ по переселенню російських євреїв припинялися, якщо упродовж двох років з часу дозволу підприємство не розвивалося. Міністр внутрішніх справ міг припинити діяльність товариства в Росії у наступних випадках: 1) якщо суміжні держави чинитимуть опір пропуску євреїв, що переселяються за посередництва това-

риства, через свої володіння; 2) якщо зазначені євреї будуть повертатися назад як особи, які не отримали іноземного підданства і 3) якщо витрачені з суми застави в 100000 крб. гроші не будуть поповнені на вимогу МВС.

До Правил додавалися вказівки МВС «Про порядок укладення списків євреїв, що виселяються, видачу їм вихідних свідоцтв та нагляд за виїздом тих, хто вже отримав такі свідоцтва». Місцеві комітети або уповноважені центрального комітету повинні були заповнити на кожного переселенця опитувальний лист у двох примірниках під одним і тим же номером — один на білому папері, другий — на синьому. В листі за спеціальною формою зазначалися відомості щодо особи та членів його родини:

I. Глава сімейства: ім'я та прізвище; вік; місце приписки; назва призовної дільниці, до якої приписаний; теперішнє місце проживання; колишнє місце проживання і термін перебування в ньому; заняття; чи служило це заняття, або якесь інше, засобом існування останнім часом; сума річного заробітку; чи має засоби для подорожі і для купівлі землі; яку суму має готівкою; чи має в Аргентинській Республіці або в інших неєвропейських країнах знайомих або родичів; як їх звуть. II. Дружина; ім'я, прізвище, років від народження, місце народження, заняття, тривалість шлюбу. III. Діти: число дітей, хлопчиків, дівчаток; ім'я, роки, місце народження і заняття кожного з дітей; назва призовної дільниці, до якої приписані діти чоловічої статі. IV. Чи вміють батьки й діти читати й писати. V. Чи проживають із главою сімейства і на його утриманні інші члени родини? Їх вік, теперішні і колишні заняття. VI. Відомості щодо зазначених показань і особливо про заняття; про розумові і фізичні здібності кожного члена родини, стан здоров'я та ін.; окремо здібності цієї особи з поясненням, чи придатний до хліборобської праці; чи відбув глава сімейства і сини військову службу.

Після засвідчення місцевим комітетом (уповноваженим) ідентичності відомостей в обох примірниках синій лист надавався губернатору, а білий направлявся у Велику Британію до ЄКТ. Правління розглядало клопотання й засвідчувало штемпелем кожний лист, після чого надсилало оригінал до Центрального комітету ЄКТ у Санкт-Петербурзі. Далі документ передавався до Департаменту поліції МВС не пізніше 1 березня того року, в який особи призовного віку мали взяти участь у жеребкуванні. Відомості про надані Департаменту білі листи та їхні номери надавалися місцевим комітетам для відома.

Губернатори мали здійснити на місцях негайну перевірку синіх листів і засвідчити наступні дані: а) правильність показання сімейного стану виселенців-євреїв, тобто, те, що в списках зазначені всі члени родини, і що, за виїздом одних, у Росії не мешкають інші члени родини, залишення

яких у Російській імперії уважалося небажаним, як то: діди, малолітні, каліки й нездатні до праці особи, що потребували громадського піклування; б) відсутність у виселенців рухомого і нерухомого майна, за яким числяться недоїмки й казенні стягнення за порушення статутів казенного управління; в) відсутність перепон для виїзду російських підданих за кордон, зазначених у законі (п. 3 ст. 214 Статуту про паспорти, видання 1890 р.). Далі губернатор повинен був після отримання з МВС білих листів звірити їх із синіми, встановити ідентичність відомостей і упродовж двох тижнів оформити вихідні свідоцтва, які разом зі списками переселенців місцевим комітетам не пізніше, ніж за 8 днів до виїзду виселенців, а також центральному комітету або особі, якій довірено прийом переселенців на кордоні. Нагляд за виїздом у місячний строк покладался на місцеву поліцію, яку губернатор інформував про дату надсилання вихідних свідоцтв місцевим комітетам (уповноваженим). Поліція зобов'язана була вжити належних заходів для охорони порядку в місцевостях, через які пересувалися партії емігрантів.

На місцях була створена розгалужена мережа місцевих комітетів, які займалися практичною роботою — укладанням списків, опитуванням, заповненням анкет, роз'ясненням щодо отримання фінансової допомоги. Діяльність комітетів перебувала під прискіпливим наглядом поліції та інших органів влади, які з підозрою ставилися до будь-яких громадських об'єднань і часто звинувачували комітетчиків у перевищенні повноважень та здійсненні не зазначених у Правилах видів діяльності. 14 березня 1894 р. Департамент поліції повідомив одеському градоначальнику, що МЗС дав згоду на допущення купця М.Е. Фішеровича до виконання покладених на нього Центральним комітетом Єврейського колонізаційного товариства обов'язків уповноваженого цього товариства в місті Одеса «з огляду на повідомлених Вами у відгуку від 21 січня за № 812 схвальних про нього відомостей»²⁰.

Одеський комітет став одним із найактивніших осередків на півдні України, оскільки саме через одеський порт здійснювалися перевезення до портів інших європейських країн, що мали сполучення з Аргентиною. Найчастіше це були маршрути через Геную, Гавр, Гамбург, Бремен. Німеччина стала місцем скупчення значної кількості емігрантів, що чекали своєї черги на пароплави. З 3 червня 1893 року, за розпорядженням німецького уряду, еміграція з Росії у заокеанські країни здійснювалася надалі виключно через Бременський порт²¹. Чимало емігрантів добиралася до європейських портів і потягом. Комітет активно займався інформаційно-просвітницькою роботою. У Одесі вийшла друком низка популярних і корисних для емігрантів книг і довідників із практичними рекомендаціями, зокрема, нариси Балабана і Вугмана «Аргентинская

республіка» і «Ехать или не ехать в Аргентину» (1891), «Эмигрант-еврей в Аргентину и Палестину» (1891), «Аргентинский альбом. Сборник статей о колонизации» (1892), «Аргентинский отклик. Сборник по поводу колонизации Аргентины» (1892);» Русско-еврейские земледельческие колонии в Палестине, С. Америке и Аргентине» С. Пена (1892), «Мое пребывание в Аргентине. Верные сведения о колониях, колонистах и колониальном устройстве с заключительным словом Якова Константиновского» (1893). У 1894 р. в Санкт-Петербурзі була опублікована доповідь Є. Лапіна про сучасність і майбутнє єврейської колонізації у Аргентині, прочитана в Центральному комітеті ЄКТ у березні того ж року²².

30 квітня 1894 р., за посередництва одеського комітету ЄКТ, на пароплаві «Vosfoge» до Аргентини виїхало 134 родини (726 осіб) з восьми губерній Російської імперії по вихідним свідоцтвам губернаторів²³:

Таврійської — 29 сімей (167 осіб): *Баршевич, Бердичевський, Блугерман (2), Богатін, Бродський (3), Гольберт, Зайцев (2), Зелігсон (3), Каплан (2), Кушнірьов (2), Меламед (2), Романський, Сбарський/Збарський (2), Фельдман (2), Функ, Халецький (2), Хільман, Лейб, Шапіро*;

Херсонської — 5 сімей (22 особи): *Ліпишц (2), Мовшович, Фінварб, Штамер (Штаміц)*;

Волинської — 1 сім'я (5 осіб): *Рабин*;

Київської — 1 сім'я (3 особи): *Вільдер*;

Подільської — 15 сімей (65 осіб): *Гейніхович (2), Кациф, Левентон, Соїферман/Соїрефман (2), Сурочкіс (Розенцвіт), Фурер, Хаскелевич, Шамес, Школьник, Штільман, Юсим (3)*;

Бессарабської — 83 сім'ї (464 особи): *Авербух, Аксельруд, Аксенфельд, Бендерський (2), Бортман, Броверман, Бурман, Вайсер, Вайсман (5), Вітіс, Вранеський, Гейлер, Гітлін, Гіцис, Гольденберг, Дунаєвич, Зальцман (2), Зейгерман (4), Зінланд, Зіцер, Ідельзон, Імас, Інгершер, Кесельман, Клейнман, Койфман, Кофман, Кременчукський, Лапцінзон (2), Левенталь (2), Лівшиц (3), Матусович, Мірчук, Окландер (3), Подлог (3), Рабинович, Рашковський (4), Резнік, Рінсман (Рійсман?), Рогатко, Ройзентул, Ройзенфельд, Ройтер, Рубальський, Серебрянник (2), Синжерейський, Сігал, Соїбельман, Спак, Стримбан, Учитель, Файнзільберг, Файнман, Фельдман, Фінкель, Фукс, Хігер, Цепілован, Шварцман, Шехтман, Школьник, Юрген, Ягубський*.

Терени сучасної України залишили мешканці, приписані до 34-х населених пунктів (Алешки, Балта, Берестечко, Берислав, Бершадь, Велика Кісниця, Вільямполь, Волковинці (Вовковинці), Джурин, Дзиговка, Заслав, Інгулець, Кам'янка, Катеринослав, Красне, Кузьминське, Липовець, Львова, Люблінєць, Мелітополь, Могилів-Подільський, М'ястківка, Маншурова, Немирів, Новогрудківка, Острожець, Печерськ, Паволоч, Херсон,

Хотин, Чауси, Чечельник, Шаргород, Ямпіль). Із територій сучасної Молдови виїхали жителі 10-ти населених пунктів (Атаки, Бельци, Бендери, Кишинів, Липкани, Оргеїв, Скуляни, Сороки, Теленешти, Фалешти); Литви — 2-х населених пунктів (Ліда, Шавлі); дві родини мешканців Бессарабії були приписані до м. Домброва Гродненської губернії (Домбров), ще одна — до м. Тухачев Калужської губернії.

Відомості про пасажирів «Vosfore» є цінним генеалогічним джерелом. Наводимо приклад вихідного свідоцтва Грінбергів: «На підставі 16 ст. Височайше затверджених 8 травня 1892 р. Правил для діяльності в Росії заснованого в Англії акціонерного Єврейського колонізаційного товариства видано це свідоцтво від одеського градоначальника єврею Іоні Іцкову Грінбергу, 27 років, приписаному до громади міщан м. Торчин Луцького повіту Волинської губернії, що виявив бажання виселитися з Росії з членами своєї родини: матір'ю Цурлею Грінберг, 50 років; дружиною Хайкою Грінберг, 26 років; сином Абрамом-Лейбою Грінбергом, 5 років. Відповідно до 17 ст. вище згаданих правил, зазначений єврей, як і поймаєні в цьому свідоцтві члени його родини, визнаються такими, що покинули терени Російської імперії назавжди»²⁴.

Ця партія переселенців, як і перші колоністи в Аргентині, стикнулися з численними труднощами. Місця були необжиті, сільськогосподарська праця вимагала надмірних зусиль від тих, хто не мав досвіду в цій сфері, колоністи страждали від незвичного клімату. Деякі ухвалювали рішення повернутися в Росію. Так, у січні 1895 р. новосели аргентинської колонії Барон Гірш — Р. Ехтер, Й. і В. Халецькі, М. Волчинський, М. Збарський і С. Фельдман — після піврічного терміну перебування в Америці повернулися через Константинополь до Одеси, де були заарештовані й доставлені до в'язниці. Свої митарства «нові американці» докладно описали у проханні до одеського градоначальника: «Ми, всі вище поіменовані, колишні російські піддані, уродженці Таврійської губернії, дізнавшись про утворену Аргентинську колонію барона Гірша, в 1894 р. виїхали в згадану колонію для поселення. Прибувши на місце й побачивши весь жах порядку поселення колоністів і ті кліматичні умови, несприятливості яких піддаються всі поселенці, ми, розорившись вщент, не прийнявши іноземного підданства, побажали, керуючись 20 і 23 ст. Правил діяльності в Росії утвореного в Англії Акціонерного Єврейського Колонізаційного Товариства, Височайше затвердженого 8 травня 1892 р., повернутися в Росію.

Прибувши до Одеси на початку поточного листопада, ми були заарештовані до вирішення нашого становища Міністерством внутрішніх справ. Тюремна контора 25-го листопада повідомила нам, що за розпорядженням Вашого превосходительства ми повинні бути вислані поточ-

ного 27-го листопада у м. Константинополь — кінцевий пункт, звідки ми прибули в Росію. Зважившись вирушити в Росію, ми мали на увазі, крім згаданих 20 і 23 ст. тих Правил, — клопотання Російського Генерального Консульства у м. Константинополі про прийняття нас назад у російське підданство, як таких, що не взяли іноземне. Не отримавши остаточної резолюції міністерства, ми наважуємося всепокірно просити дозволу Вашого превосходительства залишити нас у межах Росії надалі до остаточного з'ясування нашого становища, тим більше, що при нас перебувають жінки з малолітніми хворими дітьми, що пережили всі труднощі такого далекого і складного переселення, і котрі під час перебування у м. Константинополі наражалися на небезпеку через заворушення, що відбуваються нині в Туреччині з вірменського питання»²⁵.

Крім організованих ЄКТ партій емігрантів, до Аргентини потрапляло чимало стихійних переселенців, які облаштовувалися на власний розсуд. Такі досить ризиковані експерименти мали небагато шансів на успіх. Яскравим прикладом є доля Пінхаса-Йозефа Гершензона, який у 1893 р. позбавився сімейних негараздів шляхом раптового переїзду з Кишинєва до Аргентини таємно від дружини. В його листах сину Михайлу драматичне життя емігранта постає у всіх деталях. Важка дорога від Одеси через Відень до Генуї, далі подорож італійським 120-футовим трищогловим пароплавом «Dusa de Galiera» з 1000 пасажирами за маршрутом Генуя–Тулон–Марсель–Барселона–Лас-Пальмас–Монте-Відео–Буенос-Айрес. Після 14-ти днів на борту, виснажливої морської хвороби і 8-денної обсервації на острові, ступив нарешті на аргентинську землю: «Ми приїхали сюди скелетами...». Потім П. Гершензон приїхав у колонію Маніготес, де мешкало 12 сімей на землях де Гірша, купив там ділянку в аргентинського фермера і планував побудувати будинок. Адже земля і клімат давали надії на облаштування саду, заняття сироварінням та іншими сільгоспроботами. Проте план зруйнували самі поселенці. Отримавши від барона де Гірша суттєву грошову допомогу, вони розпродали свій реманент і переїхали до міста, оскільки звичним для них заняттям було зовсім не фермерство, а дрібна торгівля (рознесення різного краму). Гершензон був вражений таким марнотратством і невдячністю до щирого благодійника, однак, змушений був також все розпродати і виїхати до Буенос-Айреса, адже залишатися самому в степу було вкрай небезпечно. Характеризуючи місцеве населення дуже позитивно, Гершензон описав лише одну категорію місцевих мешканців, яких краще було уникати — гаучо:

«Гауч живе в Rancho (курінь) в степу, де навколо на десятки верст інших жителів немає, він озброєний з голови до ніг, харчується дичиною і запиває матою, а в святковий день, на відміну від буднів, він пече на

вугіллі корж; супутниками його життя є його кінь і рушниця, револьвери й кинджали, що їх носить за поясом, ласи і баланси для лову свого супротивника та його кінь... Він говорить з тобою дуже ввічливо, він з тобою люб'язний і навіть готовий прислужити, але очі його завжди іскряться, як у розлюченого вовка; сваритися з ним зовсім не вигідно, а якщо ти чомусь ним незадоволений, то просто застрели його! Якщо ж ти від цього утримаєшся, а скажеш йому хоч найменше образливе слово, тоді ти сам можеш розпрощатися з життям. Одяг гаучо складається з м'якого касторового капелюха, піджака, широких шароварів, пристебнутих біля ступень гудзиками, і полотняних тифель на мотузкових підошвах, прив'язаних на гомілиці ніг синіми стрічками; поверх одягу на випадок холоду або дощу він одягає через голову прорізану посередині шаль, що зветься по-іспанськи «Ponch»²⁶.

«Міський» період життя Гершензона почався з того, що він започаткував власний дрібний бізнес, зайнявшись перепродажем речей. Однак незвичний клімат, виснажливі хвороби, почуття самотності й відірваності від родини, жалюгідний матеріальний стан змусили повернутися до Російської імперії. На жаль, мандрівка додому після трьох років поневірянь на чужині виявилася трагічною: на пароплаві П. Гершензон захворів на лихоманку й помер в Генуї. Обидва його сини, яким не судилося знову побачити батька, стали відомими особами: Михайло як публіцист і перекладач, Абрам — як одеський лікар-педіатр, автор наукових праць і громадський діяч.

На початку 1890-х рр. тема створення єврейської держави отримала нову інтерпретацію в теоретичних напрацюваннях видатного єврейського політичного і громадського діяча Теодора Герцля (1860–1904). Будучи засновником Всесвітньої сіоністської організації і основоположником ідеології політичного сіонізму, Герцль на початку 1890-х років ясно усвідомив ідею створення єврейської держави і свою найголовнішу місію — надати розсіяному по всьому світу єврейському народу чітку програму дій для досягнення цієї мети. Місце на Землі, де мала би народитися нова держава, стало предметом гарячих дискусій. Прабатьківщина іудеїв — Палестина — залишалася під владою Османської імперії. І султан, і арабські країни не допускали навіть можливості обговорення цього питання, незважаючи на те, що єврейські поселення в Сирії і Палестині створювалися від 1860-х років.

Пошуки альтернативних варіантів привели до думки щодо Латинської Америки. Герцль звернувся за підтримкою до М. де Гірша: під час їхньої зустрічі в Парижі у червні 1895 р. він озвучив план створення на території Аргентини не просто поселень, а держави, куди євреї всього світу прямували би за власним бажанням, а не за рахунок філантропії будь-кого.

Де Гірш сприйняв масштабну пропозицію лише як фантазію. Наступним кроком Герцля стало теоретичне ґрунтування аргентинського проекту. У своїй найвідомішій роботі «Der Judenstaat» («Держава євреїв»), опублікованій 14 лютого 1896 р. у Берліні й Відні, Герцль виклав програму створення єврейської держави: «Як тільки Держави заявлять, що вони готові визнати наш суверенітет над нейтральним шматком землі, Товариство розпочне перемовини щодо володіння цієї землею. Тут дві території спадають на думку, Палестина й Аргентина. В обох країнах уже зроблені важливі експерименти щодо колонізації, хоча й на помилковому принципі поступового проникнення євреїв. Інфільтрація скінчиться погано. Це триває до того неминучого моменту, коли місцеве населення відчуває себе під загрозою, і змусить уряд зупинити подальший приплив євреїв. Отже, імміграція є марною, доки ми не маємо суверенного права продовжувати цю імміграцію»²⁷.

Т. Герцль поставив болюче запитання: «Палестина чи Аргентина?». Його ідея зводилася до наступного: «Ми приймемо те, що нам дадуть, і що обере єврейська громадська думка. Товариство буде зважати на обидві ці позиції. Аргентина є однією з найродючіших країн у світі, простягається на великій території, має розсіяне населення і м'який клімат. Аргентинська Республіка може отримати значну користь від надання нам частини її території. Сучасна інфільтрація євреїв, безсумнівно, викликає деяке невдоволення, і необхідно було би просвітити Республіку щодо суттєвої відмінності нашого нового руху»²⁸.

Проблеми переселенців підштовхували російський уряд до вжиття заходів для упорядкування еміграційного процесу, однак, на початку XX століття суттєвих змін у державній політиці з цього питання не сталося. Події Першої російської революції 1905–1907 рр., зокрема єврейські погроми на півдні України і в Бессарабії, призвели до значної активізації міграційного руху загалом. Міністерство закордонних справ Російської імперії звітувало у 1907 році, що в заатлантичні країни щороку вибуває 260 тис. російських громадян, які осідали переважно у США і Аргентині. Більшість їх переміщувалася через Бремен, Лондон і Ліверпуль, найбільше ж емігрантів прибувало до Нью-Йорка й Буенос-Айреса. Встановити кількість емігрантів та національність на підставі статистичних даних Німеччини й Великої Британії було досить проблематично. Так, британська статистика ділила емігрантів на дві групи — іноземців і таких, підданство яких встановити неможливо. Обізнані люди вважали, що з 176 646 осіб іноземних підданих, що прибули у Ліверпуль у 1906 р., російські піддані становили 95%, тобто, приблизно 160 000 осіб. Більшість із них були поляки, євреї, фіни та вихідці з прибалтійських земель. У США емігрувало 60 928 осіб, до Аргентини відбуло 5932 особи.

Значно детальнішою була статистика Гамбурга, яка з 1871 р. велася із зазначенням підданства та країн призначення емігрантів. Упродовж 36 років через Гамбург виїхало 851 462 російських підданих. Кількість переселенців значно зростала: якщо у 1871–1875 рр. з Росії вибуло 28 824 особи, то у 1901–1905 рр. — 242 811 (у 1904 р. — 4 393, у 1905 р. — 10 178, у 1906 р. — 17 464, а в 1907 р. — 9 530)²⁹.

Міністерство звертало увагу уряду Росії: прийшов час зрозуміти, що еміграційний рух є явищем, викликаним глибокими економічними та іншими причинами, і боротьба з ними методами адміністративного тиску не може привести до позитивного результату. Отже, залишалось визнати, що еміграційна політика повинна стати частиною загальної економічної політики держави, і необхідно рухатися шляхом західноєвропейських країн — упорядкувати еміграційний рух, і в такий спосіб не тільки нейтралізувати ту шкоду, яка завдається державі, а й використати його в інтересах розвитку торгівлі і промисловості. Для досягнення цієї мети необхідно було прийняти відповідні закони, налагодити збір статистичних даних, ввести персональний облік мігрантів, визначити механізм інформаційної, медичної, економічної, правової і соціальної допомоги переселенцям та тим, хто бажав повернути російське підданство.

Значна роль відводилася й дипломатичним важелям. Російська імперія встановила дипломатичні відносини з Аргентинською Республікою 22 жовтня 1885 р. через обмін посланнями російського імператора Олександра III і президента Аргентини Хуліо Архентіно Рока. Надзвичайний посланник і Повноважний Міністр Росії у Бразилії О.С. Іонін одночасно став Надзвичайним посланником Росії в Аргентині й Уругваї. Саме він відкрив підданам імперії маловідомий світ Південної Америки в 4-томній праці, чільне місце в якій відведено опису Аргентини³⁰. У 1895–1898 рр. посланником у Бразилії і одночасно в Аргентині був М.М. Гірс³¹. З 8 червня 1898 по 1904 р. Надзвичайним посланником і Повноважним міністром Росії у Бразилії і за сумісництвом в Аргентині й Уругваї був О.М. Шпейер. У 1905–1909 рр. цю посаду обіймав М.Е. Прозор, який значно активізував дипломатичні відносини з Аргентиною.

У 1906 р. в Одесі відкрилося Аргентинське віце-консульство (вул. Грецька, 26 у 1906 р., вул. Грецька, 10 у 1908 р.), з 1910 р. діяло Генеральне Консульство Аргентини в Одесі, що розміщувалося за адресами: вул. Грецька, 26 у 1910–1912 рр., вул. Новосельського, 106 у 1914–1917 рр.³². Посаду Генерального консула обіймали у 1910–1911 рр. Ернест Антонович Перец, у 1912–1917 рр. — Торібіо Руїз Гюнясу (Русіс Гуюньятцу). Віце-консулом у 1906–1912 рр. був Альберт Рафаїлович Харі — дійсний статський радник, потомствений почесний громадянин, член правління й директор Одеського відділення Російсько-Азіатського

банку, депутат у правлінні Бессарабсько-Таврійського земельного банку³³.

Еміграція в Аргентину активно продовжувалася й після революції 1905–1907 рр., затьмареної жорстокими єврейськими погромами. В Аргентині ж, після 20-річного періоду становлення, життя євреїв-колоністів налагодилося. Станом на 1910 рік у провінціях Санта-Фе, Ентре-Ріо, Буенос-Айрес і Ла-Пампа на території близько 500000 га функціонували великі сільськогосподарські колонії, які отримали назви на честь барона М. де Гірша та членів його родини: Мозесвіль, Маурісіо, Барон Гірш, Клара (дружина де Гірша), Люсьєнвіль (на честь померлого сина де Гірша), Сан-Антоніо, Сан-Ізабель і Бернасконі, охоплювали територію близько 500000 га. Пізніше площа земель, придбаних ЄКТ для цілей колонізації, досягла 620000 га³⁴, і на них заснувалося близько тисячі поселень, ферм і ранчо. Поступово адаптація євреїв в Аргентині дала свої плоди. Законодавство Аргентини надавало право іноземцям отримати громадянство вже за два роки. На момент прибуття східноєвропейських євреїв у пампасах, як і на більшій частині території Аргентини, заправляли гаучо — пастухи частково індіанського, почасти креольського походження. Вони були гордими вершниками і за свою багатовікову історію створили власну культуру з характерною кухнею, одягом і цінностями. Працювали за контрактами з великими землевласниками й повинні були проганяти худобу через ту землю, де тепер оселилися нові іммігранти. Від конфліктів і непорозумінь обидві сторони перешли до зближення. Гаучо навчили євреїв обробляти землю, пасти худобу, об'їжджати коней і лікувати тварин. Євреї запозичили у гаучо одяг і напої. Злиття двох культур відбулося вже в наступному поколінні, коли гаучо вивчили ідиш, а багато євреїв зголили бороди і змінили свої ямулки на ковбойські капелюхи. У гаучо була своя музика, але з часом вони почали танцювати під єврейські мелодії і дивитися їхні вистави. До третього покоління виникла унікальна колоритна культура євреїв-гаучо, яка поширилася по всіх колоніях поряд з єврейською³⁵.

Наприкінці 1912 р. в Одесі почало діяти «Інформаційне Бюро для єврейських емігрантів», статут якого був точною копією статуту «Товариства для надання допомоги євреям-переселенцям»³⁶. Засновниками були відомі особи — С.М. Барбаш і М.Б. Ловицький, Г.Е. Вейнштейн, І.Х. Левін, І.А. Маргуліс³⁷.

На початку XX ст. дипломатичні відносини Російської імперії з Аргентиною зміцнилися Торговельною конвенцією 15 березня 1912 р. і Договором про торгівлю й навігацію, підписаним 1913 р. в Санкт-Петербурзі³⁸. У дослідженні Є.Д. Бакумова наводяться архівні дані з РДА про контакти й торгівлю між двома державами: у 1910 р. Аргентина

надсилала запрошення на міжнародні виставки — присвячену 100-річчю Аргентинської Республіки (3 червня) та транспортних засобів і залізничного сполучення (травень-листопад). Постало й питання про встановлення пароплавного сполучення між Одесою й Буенос-Айресом. Поїздка в Аргентину представників «Доброфлоту» Д.Д. Росса і В.М. Китаєва в 1912 р. мала результатом обговорення з аргентинськими офіційними особами умов перевезення емігрантів до Аргентини. В цей час аргентинці надавали перевагу російським селянам і робітникам і просили не присилати їм політично неблагодійних, анархістів і євреїв.

Однак, Перша світова війна, революції і розпад імперії завершили перший етап російсько-аргентинських зв'язків.

Що стосується України, то дипломатичні відносини між УНР і Аргентиною були встановлені в лютому 1921 р., і це була єдина країна в Латинській Америці, що визнала Україну: повіреним у справах УНР в Аргентині був призначений М. А. Шумицький³⁹.

З утворенням СРСР еміграційний процес з українських теренів не припинився, а набув нової активності. Наслідки громадянської війни, погроми 1919-1920-х рр., голод і репресії більшовицької влади спонукали євреїв емігрувати в Аргентину, де колонії перших поселенців уже створилися на стабільні ферми й ранчо.

Цікаву історію еміграції з Одеси у 1924 р. зафіксував Георг Ярів — один із нащадків колись великої єврейської родини. В листі від 8 жовтня 2016 р. до Держархіву Одеської області він інформував, що живе в Ізраїлі, але народився в Аргентині під прізвиськом Журавлівкер. Головним джерелом відомостей Г. Яріва були спомини його батька Бориса Журавлівкера, який емігрував з Одеси в Аргентину в 10-річному віці й запам'ятав чимало фактів. Б. Журавлівкер народився в Одесі 1915 р. у великій родині. Його батько продавав картоплю, доправлену з Бессарабії, а при більшовиках за «вільну» торгівлю 10 місяців сидів у в'язниці. У грудні 1924 р. сім'я емігрувала за маршрутом від Одеси потягом до Шербурга, з Франції пароплавом «Десна» до Буенос-Айреса. В Аргентині вже мешкали члени родини, частина ж сім'ї лишилася в Одесі. Усна історія допомогла підтвердити архівними документами родинні зв'язки Журавлівкерів⁴⁰.

Станом на 1925 р., аргентинські єврейські колонії займали територію площею 617468 га, а їхнє населення складало 20382 особи⁴¹. За кілька десятиліть після заснування в Мозесвілі були створені всі необхідні для єврейського життя інститути — школи, релігійні і благодійні організації, чотири синагоги й навіть театр.

Друга світова війна суттєво вплинула на історію єврейських поселень в Аргентині, населення якої поповнилося новими емігрантами з Європи,

зокрема і такими, що переховувалися від покарання за воєнні злочини. Поява на карті світу держави Ізраїль у 1948 р. значно активізувала процес еміграції євреїв з Аргентини на батьківщину пращурів. Розпад сільсько-господарських поселень посилювався і внаслідок переселення молоді до міст — багато хто виїхав до Санта-Фе, Розаріо і Буенос-Айреса. До 1964 року загалом 782 сім'ї єврейських фермерів обробляли власні землі. А в сучасному Мозесвілі з трьох тисяч жителів євреї складають лише 10 відсотків⁴².

Однак, історія, що почалася в 1889 році, має продовження в історії нащадків перших поселенців, яких можна вважати представниками кількох країн світу — Аргентини, України, Росії, Молдови, Литви, Білорусі, Польщі, Ізраїлю та ін. Дехто з них стали публічними особами.

Відомим вихідцем з України в Аргентині став журналіст і письменник Альберто Герчунофф (1883–1950), уродженець Проскурова Подільської губернії⁴³. У 1889 р. його сім'я оселилася в колонії Мозесвіль. 1891 року батько хлопчика був убитий місцевими селянами-гаучо, і родина переїхала в колонію Рахіль, де Альберто мешкав до повноліття. Маючи літературний талент, він обрав професію журналіста, переїхав до Буенос-Айреса і працював у аргентинській газеті “La Nación”. Однак дитячі переживання і спостереження хвилювали Альберто впродовж усього життя і лягли в основу популярного роману «Єврейські гаучо в пампасах» (1955), екранізованого Х.Х. Жусідом у 1975 р. як музична комедія під назвою «Єврейські гаучо». У 2004 р. на екрани вийшов документальний фільм «Спадщина», на створення якого знадобилося майже 10 років, і який включав інтерв'ю з мешканцями колоній.

В Аргентині серед нащадків євреїв-емігрантів із півдня України є відомі політичні діячі, приміром, Аксель Кісільов (1971 р. н.) — міністр фінансів і один із найближчих радників президента Аргентини К. Фернандес де Кіршнер у 2013–2015 роках, депутат парламенту Аргентини у 2015–2019 рр. Про харизматичного політика-економіста з лівими поглядами відомо, що «його предком був рабин з Одеси, який нібито втік звідти через погроми ще століття тому»⁴⁴.

Цікаво, що нащадки колоністів хочуть знати свою сімейну історію «українського» періоду». У пошуку своїх коренів до Держархіву зверталися аргентинці одеського походження імпресаріо Л. Каплан з м. Кордоба (2009), інженер Л. Брунштейн та Е. Гуйковський з Буенос-Айреса (2012)⁴⁵. В Аргентині все ще можна зустріти нащадків євреїв-гаучо. Відновлюються й пам'ятні місця: у 2012 році у Мозесвілі урочисто відкрито Синагогу Бренера (1909), на реставрацію якої уряд виділив 210 тис. доларів. У церемонії взяла участь президент Аргентини К. Кіршнер.

Аргентинська Республіка першою серед країн Латинської Америки визнала незалежність України 5 грудня 1991 р. і першою в регіоні вста-

новила з нею дипломатичні відносини 6 січня 1992 р. У березні 1993 р. в Аргентині відкрилося Посольство України (сумісництво — Парагвай, Уругвай, Чилі), почесні консульства України діють у провінціях Місьйонес та Чако. У травні 1993 р. в Києві почало працювати Посольство Аргентини. У жовтні 1995 р. відбувся державний візит Президента України Л.Д. Кучми до Аргентини, а в червні 1998 р. — візит в Україну Президента Аргентини К. Менема, під час якого було підписано Договір про дружні відносини і співробітництво. Понад вікова історія дипломатичних відносин, економічних зв'язків, окремих сімей і персоналій, що пов'язують Україну з Аргентиною, є фундаментальною підставою для розвитку і зміцнення двосторонніх відносин. На сучасному етапі вихідці з України за кордоном мають розглядатися як важливий соціокультурний ресурс, здатний підвищити ефективність зв'язків із зарубіжними державами та сприяти розв'язанню внутрішніх проблем сучасної України. А отже, вивчення історії євреїв-емігрантів у Аргентині може мати прикладне значення.

---

¹ Державний архів Одеської області (далі — ДАОО). Ф. 2. Оп. 4. Спр. 3825 (Про Височайше затверджені Правила для діяльності Єврейського колонізаційного товариства. 30.06.1892–06.06.1897). Арк. 1–388.

² Евреи Одессы и Юга Украины: История в документах. Авт.-сост. Л.Г. Белоусова, Т.Е. Волкова. Кн. 1. Кон. XVIII — нач. XX вв. Одесса: ООО «Студия «НЕГОЦИАНТ», 2002. 300 с.

³ Россия и США: дипломатические отношения. 1900–1917. Документы. Сост.: Ю.В. Басенко, В.И. Журавлева, Е.Ю. Сергеев. Москва: Изд. Международный фонд «Демократия», 1999. 850 с.

⁴ Бурная жизнь Пинхаса Гершензона. URL: <https://lucas-v-leyden.livejournal.com/157277.html>

⁵ Pham D. Argentina's last Jewish cowboys. Tablet. May 28, 2013. URL: <https://www.tabletmag.com/sections/news/articles/argentina-last-jewish-cowboys>

⁶ Grabinsky A. Rescued twice: The archive that survived the Holocaust and the AMIA attack. The Times of Israel. July 17, 2019. URL: <https://www.timesofisrael.com/rescued-twice-the-archive-that-survived-the-holocaust-and-the-amia-attack/>

⁷ Погромський В.О. Українсько-аргентинські зв'язки кінця XIX — першої третини XX століття: джерельна база. *Історичний архів*. 2011. Вип. 7. С. 76–80.

⁸ Shpall L. David Feinberg's Historical Survey of the Colonization of the Russian Jews in Argentina, Publication of the American Jewish Historical Society XLIII (1), September 1953; Lee S. Moses of the New World: The Work of Baron de Hirsch, Thomas Yoseloff Publisher, Cranbury, New Jersey, 1970; Winsberg M., Colonia Barón Hirsch: A Jewish Agricultural Colony in Argentina, University of Florida Press, 1964.

⁹ Zablotsky E. The Project of the Baron De Hirsch. Success or Failure? Working Paper 264, University of CEMA, May 2005.

¹⁰ Freidenberg J.N. The invention of the Jewish Gaucho: Villa Clara and the construction of Argentina identity. University of Texas Press, Austin, 184 p.

¹¹ Сизоненко А.И. 100 лет отношений России и Аргентины. *Латинская Америка*. 1985. № 10. С. 74–81; Путятова Э.Г. Русско-аргентинские отношения к. XIX — нач. XX вв.: дис. ... канд. ист. наук. Ленинград, 1989. 195 с.

¹² Бакумов Е.Д. Российско-латиноамериканские контакты и связи в начале XX века (1900–1914 годы) в материалах РГИА (Санкт-Петербург). Выпускная квалификационная работа по направлению подготовки 030060 — История, образовательная программа бакалавриата «История», профиль: Всеобщая история. Петербургский государственный университет. СПб., 2017. 46 с.

¹³ Зарубин С.А. К вопросу о российско-аргентинских отношениях в конце XIX — начале XX вв. *Genesis : исторические исследования*. 2016. № 1. С. 31–33.

¹⁴ Россия и Аргентина на траектории взаимного сближения. К 130-летию российско-аргентинских дипломатических отношений. Под редакцией П.П. Яковлева. Москва, 2015.

¹⁵ Зальцберг Э. Сельскохозяйственные колонии евреев из России в Аргентине. *Еврейский мир*. 14.04.2014.

¹⁶ Останні єврейські ковбої Аргентини: фотогалерея. *BBC UKRAINIAN.com*. (2007). URL: https://www.bbc.com/ukrainian/forum/story/2007/03/printable/070326_jewish_gaucho

¹⁷ Herzl T. The Jewish State. Translated from the German by Sylvie D'Avigdor. This edition published in 1946 by the American Zionist Emergency Council. URL: http://www.zionism-israel.com/js/Jewish_State.html

¹⁸ Zablotsky E. The Project of the Baron De Hirsch. Success or Failure? Working Paper 264, University of CEMA, May 2005.

¹⁹ Яновский С.Я. Русское законодательство и эмиграция. *Журнал министерства юстиции*. 1909. № 4 (апрель). СПб., 1909. С. 86–114.

²⁰ ДАОО. Ф. 2. Оп. 4. Спр. 3825. Арк. 40.

²¹ Тамо само. Арк. 23.

²² Балабан и Вугман. Ехать или не ехать в Аргентину. Одесса, 1891; Балабан и Вугман. Аргентинская республика. Очерк. Одесса, 1891; Эмигрант-еврей в Аргентину и Палестину. Одесса, 1891; Аргентинский альбом. Сборник статей о колонизации. Издание Л.О. Трецека. Одесса. 1892; Аргентинский отклик. Сборник по поводу колонизации Аргентины. Изд. М. Полиновского и Я. Сиркеса. Одесса, 1892; Пэн С. Русско-еврейские земледельческие колонии в Палестине, С. Америке и Аргентине. Одесса, 1892; Мое пребывание в Аргентине. Верные сведения о колониях, колонистах и колониальном устройстве с заключительным словом Якова Константиновского. Одесса, 1893; Лапин Е. Настоящее и будущее еврейской колонизации в Аргентине. Доклад, читанный в Центральном Комитете Еврейского Колонизационного Общества в Марте 1894 года. СПб, 1894.

²³ ДАОО. Ф. 2. Оп. 4. Спр. 3825.

²⁴ Там само. Арк. 133.

²⁵ Там само. Арк. 318–318 зв.

²⁶ Бурная жизнь Пинхаса Гершензона. URL: <https://lucas-v-leyden.livejournal.com/157277.html>

²⁷ Herzl T. The Jewish State. Translated from the German by Sylvie D'Avigdor. This edition published in 1946 by the American Zionist Emergency Council. URL: http://www.zionism-israel.com/js/Jewish_State.html

²⁸ Тамо само.

²⁹ Россия и США: дипломатические отношения 1900-1917. Документы. Сост.: Ю. В. Басенко, В.И. Журавлева, Е.Ю. Сергеев. Москва: Изд. Международный фонд «Демократия», 1999. С. 416–417.

- ³⁰ Ионин А.С. По Южной Америке. СПб, 1892–1902. Т. 1–4.
- ³¹ Михаил Николаевич Гирс (22.07.1856–27.11.1932). Дипломаты Российской империи. URL: <http://www.rusdiplomats.narod.ru/girs-mn.htm>
- ³² Вся Одесса. Адресная и справочная книга г. Одессы на 1906 год. Одесса: Изд. Л. Лисянского, 1906. С. 17–18.
- Вся Одесса. Адресная и справочная книга всей Одессы с отделом Одесский уезд на 1908 год. Одесса: Изд. Л. Лисянского, 1908. С. 340.
- Вся Одесса. Адресная и справочная книга всей Одессы с отделом Одесский уезд на 1910 год. Одесса: Изд. Л. Лисянского, 1910. С. 340.
- Вся Одесса. Адресная и справочная книга всей Одессы с отделом Одесский уезд на 1911 год. Одесса: Изд. «Одесские новости», 1911. С. 89 (раздел Местные учреждения).
- Вся Одесса. Адресная и справочная книга всей Одессы с отделом Одесский уезд на 1912 год. Одесса: Изд. «Одесские новости», 1912. С. 38 (раздел Местные учреждения).
- Адрес-календарь г. Одессы на 1914 год. Одесса: Тип. Вед. Одес. Градоначальства, 1914. 538 с. (С. 305). Адрес-календарь г. Одессы на 1915 год. Одесса, 1914. С. 288.
- Адрес-календарь г. Одессы на 1917 год. Одесса, 1916. С. 284.
- ³³ Деловая элита в России 1914 года — одессит Альберт Хари. URL: <https://odessitua.com/news/odessika/12030-delovaya-elita-rossii-1914-goda-odessit-albert-hari.html>
- ³⁴ Зальцберг Э. Сельскохозяйственные колонии евреев из России в Аргентине. *Еврейский мир*. 2014. 14 апреля.
- ³⁵ Pham Diane. Вказ. праця.
- ³⁶ ДАОО. Ф. 2 (Канцелярія одеського градоначальника). Оп. 7. Спр. 499 (Статут Товариства для надання допомоги євреям переселенцям у м. Одесі. 1 грудня 1912 р. — 1 серпня 1913 р.). Арк. 1–29.
- ³⁷ Білоусова Л.Г. Одеські товариства в організації еміграції євреїв з півдня Російської імперії до Сирії і Палестини у 1880-х — 1920-х роках. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. Відп. ред. С.В. Віднянський. Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. С. 206–228.
- ³⁸ Бакумов Е.Д. Российско-латиноамериканские контакты и связи в начале XX века (1900–1914 годы) в материалах РГИА (Санкт-Петербург). С. 9–10, 18, 28, 30–31.
- ³⁹ Погромський В.О. Вказ праця. С. 76–80.
- ⁴⁰ ДАОО. Ф. 2. Оп. 8. Спр. 821. Арк. 14–15 зв. Ф. 39. Оп. 5. Спр. 152 (а/з № 113, шлюб).
- ⁴¹ Биробиджан по-аргентински. URL: <https://jewish.ru/ru/events/world/4335/>
- ⁴² Тамо само.
- ⁴³ Gerchunoff A. The Jewish Gauchos of the Pampas. 1955.
- ⁴⁴ Мещеряков С. Аксель Кисильоф, новый министр финансов Аргентины. 2013. 17 сентября. URL: <https://www.kommersant.ru/doc/2347258>
- ⁴⁵ Річні звіти Державного архіву Одеської області за 2009, 2012, 2016 роки. Поточний архів, форма 209.

REFERENCES

1. *Argentinskij al'bom. Sbornik statej o kolonizacii*. (1892). Odessa [in Russian].
2. *Argentinskij otklik. Sbornik po povodu kolonizacii Argentiny*. (1892). Odessa [in Russian].
3. Bakumov, E.D. (2017). *Rossijsko-latinoamerikanskije kontakty i svjazi v nachale XX veka (1900–1914 gody) v materialah RGIА (Sankt-Peterburg)*. Sankt-Peterburg [in Russian].

4. Basenko, Ju.V., Zhuravleva, V.I., & Sergeev E.Ju. (Comps.). (1999). *Rossija i SShA: diplomatičeskie otnoshenija. 1900–1917. Dokumenty*. Moskva: Izd. Mezhdunarodnyj fond Demokratija [in Russian].
5. Bilousova, L.G. (2016). Odeski tovarystva v organizatsii emigratsii jevreiv z pivdnja Rosiis'koi imperii do Sirii i Palestyny u 1880-h — 1920-h rokah. *Mizhnarodni zvyazky Ukrainy: naukovi poshuky i znahidky — International Relations of Ukraine: Scientific Searches and Findings*, 25, 206–228 [in Ukrainian].
6. Bilousova, L.G., & Volkova, T.E. (Comps.). (2002). *Evrei Odessy i Juga Ukrainy: Istorija v dokumentah*. (Vol.1). Odessa: OOO Studija NEGOCIANT [in Russian].
7. *Emigrant-evrej v Argentine i Palestine*. Odessa. 1891 [in Russian].
8. Freidenberg, Ju.N. (2009). *The invention of the Jewish Gaucho: Villa Clara and the construction of Argentina identity*. University of Texas Press, Austin [in English].
9. Ionin, A.S. (1892–1902). *Po Juzhnoj Amerike*. Vol. 1–4. Sankt-Peterburg [in Russian].
10. Jakovlev, P.P. (Ed.). (2015). *Rossija i Argentina na traektorii vzaimnogo sblizenija. K 130-letiju rossijsko-argentinskikh diplomatičeskikh otnoshenij*. Moskva [in Russian].
11. Lapin, E. (1894). *Nastojashčee i budushčee evrejskoj kolonizatsii v Argentine*. Sankt-Peterburg [in Russian].
12. Lee, S. (1970). *Moses of the New World: The Work of Baron de Hirsch*. Thomas Yoseloff Publisher, Cranbury, New Jersey [in English].
13. Pen, S. (1892). *Russko-evrejskie zemledel'cheskie kolonii v Palestine, S. Amerike i Argentine*. Odessa [in Russian].
14. Pogromskyi, V.O. (2011). Ukrains'ko-argentyns'ki zv'iazky kintsia XIX — pershoi tretyny XIX stolittya: dzherel'na baza. *Istorychnyj arhiv*, 7, 76–80 [in Ukrainian].
15. Putjatova, E.G. (1989). *Russko-argentinskije otnoshenija k. XIX — nach. XX vv. Candidate's thesis*. Leningrad [in Russian].
16. Shpall, L. (1953). David Feinberg's Historical Survey of the Colonization of the Russian Jews in Argentina. *Publication of the American Jewish Historical Society*. 43 [in English].
17. Sizonenko, A.I. (1985). 100 let otnoshenij Rossii i Argentyny. *Latinskaja Amerika*. 10, 74–81 [in Russian].
18. Winsberg, M. (1964). *Colonia Barón Hirsch: A Jewish Agricultural Colony in Argentina*. University of Florida Press [in English].
19. Zablotsky, E. (2005). *The Project of the Baron De Hirsch. Success or Failure?* Working Paper 264, University of CEMA [in English].
20. Zal'tsberg, E. (2014). Sel'skohozejstvnyje kolonii evreev iz Rossii v Argentine. *Evrejskij mir*, 4 [in Russian].
21. Zarubin, S.A. (2016). K voprosu o rossijsko-argentinskikh otnoshenija v kontse XIX — nachale XX vv. *Genesis: istoričeskie issledovanija*, 1, 31–33 [in Russian].

УДК 347.453.031(438):(477)[304.444:001.6]

Юлія Вялова

канд. іст. наук, наук. співроб.

Інститут історії України НАН України

01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4

E-mail: vialova@history.org.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5849-4099>

СПРОБИ НАЛАГОДЖЕННЯ ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО ДІАЛОГУ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ: СПОДІВАННЯ ТА РЕАЛІЇ

У статті представлено та переосмислено спроби налагодження польсько-українського діалогу міжвоєнного двадцятиріччя у Другій Речі Посполитій.

Зроблено висновок, що за роки панування на західноукраїнських землях польська влада так і не спромоглася виробити якусь цілісну програму розв'язання «українського питання», натомість намагаючись насильницькими методами зламати опір українців. Загалом уся національна політика Польської держави міжвоєнного періоду характеризувалася невизначеністю, половинчастими рішеннями та несправедливими й жорстокими дискримінаційними заходами стосовно українців. З українського боку конструктивний діалог ускладнювала також пропаганда радикальних сил, які проголошували, що немає потреби шукати компромісу з поляками, а будь-які спроби порозуміння характеризували як «національну зраду». Національний екстремізм з обох сторін зумовлював подальше загострення стосунків, що вибухнуло, зокрема, Волинською трагедією 1943 р. У підсумку це призвело до радикалізації українського національного руху, послаблення Польської держави і згодом коштувало обом народам численних жертв унаслідок силового придушення національного розвитку українців і поляків, що тривало десятки років. Водночас, існує багато прикладів польсько-української співпраці інтелектуальних еліт міжвоєнного періоду, які не лише спостерігали та констатували, але і здійснювали практичні кроки в цьому напрямі.

Ключові слова: Друга Річ Посполита, польсько-український діалог, «українське питання», міжвоєнний період.

Iuliia Vialova

PhD in History, Researcher
Institute of History of Ukraine
the National Academy of Sciences of Ukraine
4, Mykhailo Hrushevskyi Street, Kyiv, 01001, Ukraine
E-mail: vialova@history.org.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5849-4099>

ATTEMPTS TO ESTABLISH POLISH-UKRAINIAN DIALOGUE BETWEEN THE FIRST AND SECOND WORLD WARS: HOPES AND REALITIES

The article presents and rethinks the attempts to establish a Polish-Ukrainian dialogue in The Second Polish Republic between the First and Second World Wars.

The strategic partnership between Poland and Ukraine has been maintained for the last thirty years. The state of this bilateral relations remains one of the determining factors of regional stability, especially in the context of deterring external threats. The long and contradictory history of Polish-Ukrainian relations is not only the subject of emotional scientific discussions, but also plays the role of a factor that contributes to the growth of ideological and political confrontation, while influencing the current policy of both countries.

Interethnic relations in The Second Polish Republic continue to be interpreted differently by Polish and Ukrainian historians. In view of this, the search for and rethinking the facts of attempts to establish a Polish-Ukrainian dialogue between the First and Second World Wars is becoming especially relevant today.

It is concluded that during the years of domination in Western Ukraine, the Polish authorities have failed to develop a comprehensive program to resolve the “Ukrainian question”, instead trying to break the resistance of Ukrainian by force. In general, the entire national policy of the Polish state of the interwar period was characterized by uncertainty, half-hearted decisions and unjust and cruel discriminatory measures against Ukrainians. On the Ukrainian side, the constructive dialogue was also complicated by the propaganda of radical forces, which proclaimed that there was no need to seek a compromise with the Poles, and characterized any attempts at understanding as national treason. National extremism on both sides led to further aggravation of relations, which erupted, in particular, the Volyn tragedy of 1943. As a result, it led to the radicalization of the Ukrainian national movement, the weakening of the Polish state, and subsequently cost both nations numerous

casualties as a result of the violent suppression of the national development of Ukrainians and Poles that lasted for decades. At the same time, there are many examples of Polish-Ukrainian cooperation of intellectual elites of the interwar period, which not only observed and stated, but also took practical steps in this direction.

Key words: *the Second Polish Republic, Polish-Ukrainian dialogue, Ukrainian question, interwar period.*

Стратегічне партнерство Польщі та України зберігається упродовж останніх тридцяти років. Стан цих двосторонніх відносин залишається одним із визначальних факторів регіональної стабільності, особливо в умовах стримування зовнішніх загроз. Довготривала та суперечлива історія польсько-українських взаємин є не тільки предметом емоційних наукових дискусій, але й відіграє роль чинника, який сприяє наростанню ідеологічного та політичного протистояння, впливаючи водночас на поточну політику обох держав. Міжнаціональні відносини у Другій Речі Посполитій продовжують по-різному інтерпретуватися польськими та українськими істориками. З огляду на це, особливої актуальності сьогодні набуває пошук та переосмислення фактів спроб налагодження польсько-українського діалогу міжвоєнного двадцятиріччя.

Народи Польщі та України віддавна приречені на сусідство. Тривалий досвід взаємних стосунків поляків та українців не можна, на жаль, назвати безхмарним. Імовірніше його можна назвати суперечливим, драматичним, а іноді і трагічним. Що ж стосується періоду 1920–30-х років, то характер польсько-українських відносин був радикалізований жорсткими катаклізмами Першої світової війни, переформатуванням кордонів Європи, українсько-польською (1918–1919 рр.) та польсько-радянською (1919–1920 рр.) війнами, що призвело до найтрагічніших наслідків для України — розділення її територій між декількома державами.

І хоча з перших днів відновлення незалежності України Польща стала стратегічним партнером та лобістом її інтересів на європейській політичній арені, сьогодні з сумом доводиться констатувати, що проблема польсько-українського порозуміння набуває особливої актуальності. Польсько-український «конфлікт пам'яті», який поглиблюється з 2014 р., породжує багато емоцій з обох сторін¹. Питання польсько-українського минулого все частіше перебирають на себе політики, журналісти та публіцисти, що аж ніяк не сприяє подоланню взаємних упереджень. «Залиште історію історикам» — цю тезу все частіше можна почути в інформаційному просторі.

Задля того, аби негативне минуле у стосунках не тяжіло над сучасниками, в історії необхідно шукати ті події, які виявилися для нас

об'єднуючими. А спільне в історії як України, так і Польщі — це тривала боротьба за свободу, у якій ми неодноразово опинялись в одних шансах. І тоді порозуміння досягалося досить швидко. Ба більше, періоди спільного існування виявлялися для обох народів захистом, який дозволяв зберегти своє місце в цій частині Європи, а також виявляли чимало гідних пам'яті та наслідування взірців співробітництва і взаємопідтримки. Проблеми польсько-українських відносин міжвоєнного періоду неодноразово ставали об'єктом досліджень як вітчизняних, так і польських учених².

Перша світова війна та розпад великих імперій стали поштовхом для формування нових незалежних держав Центрально-Східної Європи. Події 1918–1921 рр. яскраво засвідчили всю складність польсько-українських суперечностей та надали поштовху до розгортання польсько-української боротьби за Східну Галичину, поклавши початок збройному польсько-українському конфлікту. Водночас склалася парадоксальна ситуація: польські політичні чинники в цей період виступили як вороги, так і як союзники українських визвольних змагань: від українсько-польської війни 1918–1919 рр., яка поховала Західно-Українську Народну Республіку³, до Угоди Пілсудський-Петлюра. Спробу військового співробітництва УНР із Польщею, а саме: підписаний 24 квітня 1920 р. Договір і Військову конвенцію, за умовами яких Польща залишала за собою території Східної Галичини і Західної Волині, Холмщини, Підляшшя, Надсяння, Лемківщини, ніяк не можна було назвати рівноцінним союзом. І. Лисяк-Рудницький зазначав, що «Польсько-український альянс 1920 р. настав у час, коли Україна вже була виснажена після трьох років революції та громадянської війни. Варшавський договір не був партнерством між рівними: він радше встановлював польський протекторат над Україною»⁴. Західноукраїнське населення та політичні партії не сприйняли й не визнали рішення уряду УНР про залишення цих земель у складі Польщі. Для них це означало продовження непримиренної боротьби за незалежність, а Польща, за таких умов, виступала «агресором» і «загарбником»⁵.

І. Лисяк-Рудницький виділяє три важливі епізоди польсько-українських взаємин 1917–1921 років. Перший — національно-культурна автономія польської меншості в Україні в 1917 р. Другий — польсько-українська війна за Східну Галичину 1918–1919 рр. Третій — союз між Польщею Ю. Пілсудського та Україною С. Петлюри проти Радянської Росії 1920 р.⁶

У жовтні 1920 р. Польща уклала перемир'я, а згодом, 18 березня 1921 р., Ризький мир з РСФРР і УСРР, за яким українські землі було поділено між Польщею й більшовицькою Росією. Концепція польсько-української співпраці зазнала «випробування Риги»⁷. Поляки поступив-

лися українською незалежністю, визнавши 18 березня 1921 р. Радянську Україну як самостійну державу, натомість отримавши, окрім Галичини (Східна Галичина була анексована Польщею після рішення Ради послів Антанти 15 березня 1923 р.), Холмщину з Підляшшям та західні частини Волині й Полісся. Дійсна причина того, чому Ю. Пілсудський дав згоду на перекреслення в Ризькому мирному договорі своєї федераційної концепції і прийняв концепцію польського націоналістичного табору, для його сучасників була незрозумілою. Проте в колах пілсудчиків ширилася думка, що Ю. Пілсудський уважав Ризький договір епізодом, який триватиме недовго, бо: «Польща неодмінно прийде до нової війни проти Советів. Ю. Пілсудський вбачав у Ризькому договорі «перепочинок» для Польщі. Насправді ж той договір став «перепочинком» для Москви, яка приготувалась для підпорядкування собі Польщі, що прийшло під час і після Другої світової війни»⁸.

В історії польсько-українських взаємин 1921 рік займає особливе місце. Після закінчення українсько-польської війни 1918–1919 рр. вище керівництво Польщі виступило з ініціативою порозуміння й упродовж кількох місяців намагалось нав'язати переговори з українським представництвом. Йдеться про так звану «Місію Тита Войнаровського»⁹. Це була одна з перших спроб налагодити хоч якійсь діалог на тлі ескалації конфлікту за Східну Галичину. У серпні 1921 р. польський уряд звернувся до Т. Войнаровського¹⁰ бути посередником у польсько-українському діалозі. Польська сторона була готова на дуже широкий жест, запропонувавши Є. Петрушевичу широку автономію Східної Галичини в рамках польської держави. На думку більшості дослідників, така поведінка польської сторони була викликана намаганням відтягнути увагу українців від вирішення галицької проблеми на міжнародному рівні й навряд чи польська сторона виконала би ці обіцянки. Проте галицькі політики розуміли, що справа відокремлення Галичини є міжнародною проблемою, а перенесення її в рамки польської держави (визнання автономії) автоматично виводить цю проблему в площину польської політики «доконаних фактів». Пропозицію поляків українці відкинули, сподіваючись, що Антанта вирішить східногалицьке питання на їхню користь. Є. Петрушевич заявив, що уряд ЗУНР не може вести переговори із поляками відносно майбутнього Східної Галичини, оскільки ця територія перебуває під владою головних держав Антанти, і лише вони можуть вести такі перемовини¹¹. Ця подія займає особливе місце в історії польсько-українських взаємин, адже це був перший випадок, коли польське керівництво виступило з ініціативою порозуміння й упродовж кількох місяців намагалось нав'язати переговори з українським представництвом.

Однак із погляду сьогодення мусимо констатувати ще один прикрий факт. Уряд ЗУНР (диктатор Є. Петрушевич і Міжпартійна Рада в Гали-

чині) плекав ілюзії щодо допомоги Заходу (Антанти та світового співтовариства в обличчі Ліги Націй) при вирішенні галицької справи на міжнародній арені. Попри потужний спротив українців, 14 березня 1923 р. Рада послів країн Антанти визнала Східну Галичину частиною Другої Речі Посполитої. Своєю чергою, польський уряд зобов'язувався забезпечити національним меншинам усі права та можливості вільного розвитку й надати Галичині автономію, але цих обіцянок так ніколи і не виконав.

З цього часу політика польської держави щодо Галичини дещо змінилася. Польський уряд і суспільство свідомо ігнорували «українське питання», намагаючись насильницькими методами інкорпорувати українські землі (українці склали 16% від усього населення та проживали на більше, ніж на 38% території країни)¹². Польсько-українські відносини перетворилися на одні з найскладніших у Другій Речі Посполитій.

Після входження західноукраїнських земель до складу Польської держави особливого значення набула VII стаття Ризького договору. Вона передбачала, що українці в Польщі мають право, у межах внутрішнього законодавства, культивувати свою мову, створювати й підтримувати свої школи, розвивати свою культуру, безперешкодно влаштовувати життя церкви й вільно виконувати релігійні обряди¹³. Найвища Рада мирної конференції у Парижі від 25 червня 1919 р. постановила тимчасово віддати Східну Галичину під польське управління (на 15–20 років) за умови надання їй автономії, яка визначиться спеціальним договором Польщі з країнами Антанти, а також проведення плебісциту, дата якого буде визначена згодом. Польський уряд взяв на себе односторонні зобов'язання забезпечити своїм національним меншинам усю повноту політичних і громадянських прав¹⁴. Історія не знає умовного способу, але можна припустити, що виконання Польщею міжнародних зобов'язань щодо Галичини уможливило б розв'язання українсько-польських суперечностей на тому етапі.

Натомість польська влада почала розглядати приєднання Східної Галичини проявом політики «доконаних фактів», поступово скріплюючи це приєднання державно-правовими фактами. 1 вересня 1921 р. було ліквідовано інститут намісництва й запроваджено єдиний для всієї держави поділ на воєводства. Галичину було поділено на Львівське, Станіславівське, Тернопільське і Краківське воєводства. Цим територіям було надано офіційну назву — Малопольща Східна. Щоби збільшити чисельність поляків у краї, що було важливим аргументом для переконання світової громадськості про його польський характер, до Львівського воєводства були приєднані західні повіти з переважно польським населенням: колишні західногалицькі — Кольбушовський, Кросненський, Лан-

цутський, Нісковський, Пшеворський, Жешувський, Стрижевський і Гарнобжеський повіти та східногалицький — Бжозовський¹⁵. 29 травня 1923 р. кураторією львівського шкільного округу було видано розпорядження про заборону називати «українським» населення Західної України. 5 жовтня 1923 р. цю заборону підтвердило міністерство освіти Польщі¹⁶. Варто наголосити, що всі ці події почали відбуватися задовго до остаточного вирішення на міжнародній арені питання приналежності Східної Галичини.

Перші роки після польсько-української війни І. Кедрин-Рудницький назвав часом двостороннього несприйняття¹⁷. Серед українців побутувало переконання, що Східна Галичина є частиною Української держави, яка тимчасово перебуває під польською окупацією. Ці переконання стали причиною невизнання українцями польської адміністрації, невиконання законів Другої Речі Посполитої. На практиці це вилилося в ігноруванні українським населенням загального перепису населення 1921 р., бойкотом парламентських виборів у 1922 р. та відкиданням закону про самоврядування від 26 вересня 1922 р. Подібні дії українського суспільства ґрунтувалися на прагненні національної незалежності й подальшої боротьби за реалізацію цієї мети.

Українці зазнавали дискримінації у сфері освіти й мовних прав. Урядове зобов'язання організувати окремий Український університет так ніколи й не було здійснене. У липні 1924 р. міністр релігійних визнань і публічної освіти С. Грабський ініціював ухвалення Сеймом закону, згідно з яким більшість українських шкіл були перетворені на «утраквістичні» з перевагою польської мови.

«Українське питання» у Другій Речі Посполитій мало дуже складний політичний, соціальний та релігійний характер. На думку польських дослідників, польсько-українські відносини міжвоєнного часу поділено на чотири періоди. Перший — період формування взаємовідносин, позначений прикордонними суперечками (1918–1923 рр.). Другий — період формування ідеологічних, політичних та освітніх відносин між двома народами (1923–1929 рр.). Третій — період «умиротворення» та одночасно польсько-української напруженості (1930–1935 рр.). Четвертий — період пошуку шляхів компромісу і, водночас, недовіри, викликаних ситуацією на міжнародній арені (1936–1939 рр.)¹⁸.

У міжвоєнний період національна політика Другої Речі Посполитої коливалася навколо двох програм — національної асиміляції, пропагованої табором народової демократії («ендеків»), яка проголошувала, що роль суверена в незалежній державі повинен виконувати польський народ, та програми державної асиміляції, яка взамін на лояльність до держави схильна була надати національним меншинам, що мешкали в

Польщі, значну культурну та національну автономію¹⁹. Національна асиміляція корінного населення в польському середовищі реалізовувалася методами економічної, політичної, ідеологічної і культурно-освітньої дискримінації українців²⁰. Табір народової демократії здійснював шовіністичну політику ополячення Східної Галичини й Західної Волині по-слідовно й безкомпромісно, за допомогою жорстких репресій та переслідувань. «Польща для поляків!» — було основним гаслом цього політичного табору.

Маючи на меті побудову держави лише для польської нації, теоретики і практики «ендеції» боролися з усім, що суперечило їхнім планам. Цій меті було підпорядковане завдання повної колонізації української меншини. На практиці національні демократи виходили з того, що єдиною державною мовою може бути виключно польська, а державним навчальним закладом — польськомовний²¹. Українські культурно-освітні та господарські установи могли створюватися лише власними силами. Рівність перед законом усіх жителів держави, проголошена в Конституції, стосувалася лише лояльних до держави громадян. Шляхом зміни національної структури та впливу польської культури планувалося досягти асиміляції українців. Обґрунтовуючи необхідність асиміляції слов'янських народів, лідер Національної демократії С. Грабський стверджував, що Польща повинна стати національною державою, оскільки з федеративним устроєм вона проіснує не більше кількох десятків років²².

Прихильниками концепції державної асиміляції були політики та публіцисти, пов'язані з політичним табором, зібраним навколо Ю. Підсудського²³. Ця концепція також відома в науковій літературі як «прометеїстська»²⁴. У 1921–1922 рр. у соціалістичних колах вона природно замінила застарілу «федералістичну» концепцію. Прометеїстська ідея народилася на початку 1920-х років серед еміграційних еліт поневолених Росією націй. У центрі була концепція співпраці поневолених націй СРСР із Польщею заради боротьби за політичну незалежність. Прометеїстська програма була продовженням нереалізованої «федералістичної» концепції Ю. Пілсудського²⁵. Вона передбачала допомогу східним сусідам, а також всім народам, поневоленим тепер уже Радянською Росією, у створенні незалежних держав, але ж не зачіпаючи кордонів Другої Речі Посполитої. «Польський прометеїзм — це комплекс ідейних інтересів польської політичної думки, що переймається проблемою визволення поневолених народів на Сході і особливо в Росії (СРСР)»²⁶, — писав В. Бончковський, палкий пропагандист ідей «прометеїзму». Однак Західну Україну прихильники цього табору вважали споконвічною польською територією, хоча й визнавали, що тут проживає українське населення. Цій концепції було властиве принципове протиріччя: з одного боку, вона виступала на

підтримку самостійної України, а з іншого — знищувала для України всі шанси на самостійність. Питання приналежності західноукраїнських земель було тим наріжним каменем, на якому закінчувалося «українофільство» прихильників цієї концепції. Вона так і залишилася політичним проектом, не знайшовши реалізації у реальному житті, і взагалі — національна політика майже всіх урядів Другої Речі Посполитої була постійним пошуком компромісу між двома вищезгаданими концепціями та реаліями, в яких довелося функціонувати цій державі²⁷.

Польсько-українські взаємини протягом усього міжвоєнного періоду були напруженими, а в окремі роки набували особливої гостроти. Найяскравішими проявами польсько-українського протистояння на західноукраїнських землях стали саботажна кампанія українських радикальних сил (Української Військової Організації, з кінця 20-х років — Організації Українських націоналістів) та репресивна акція польської влади проти українського населення, проведена восени 1930 р. на теренах південно-східних воєводств (так звана «пацифікація»)²⁸.

Політика санації після 1926 р. посилила диференціацію українського політичного життя, в якому активізувалися радикальні націоналістичні тенденції, особливо після утворення у 1929 р. Організації українських націоналістів (ОУН). ОУН зробила ставку на «революційний сценарій визволення України з-під більшовицької окупації і польського панування». У польській історіографії та частині польського суспільства прийнято вважати причиною національної ворожнечі появу ідеології «інтегрального» націоналізму, яку втілювали в життя УВО, а потім ОУН. Проте наука не знає іншого способу пояснення подій, як розгляд їх у ланцюгу причинно-наслідкових зв'язків, коли кожна подія (причина) призводить до іншої (наслідок). У цьому разі не ідеологія спровокувала протистояння, а навпаки, тодішня ситуація не могла не провокувати радикальних націоналістичних настроїв. Ба більше українські націоналісти мали яскравий приклад для наслідування — польський націоналізм²⁹.

Польські урядові кола стверджували, що «пацифікація» була відповіддю на терористичні акції ОУН. Однак антидержавний терор на тому етапі ніяк не можна назвати масовим. Засади колективної відповідальності та методи, застосовані до мирних громадян, аж ніяк не можна було назвати притаманними демократичній державі. Імовірніше «пацифікація» мала зворотній ефект — мирним громадянам було прищеплено радикалізм та переконання про неможливість співіснування з режимом, який *de facto* ґрунтувався на безправ'ї³⁰. Події «пацифікації» отримали міжнародний резонанс і незабаром стали предметом розгляду в Лізі Націй. Розгляд скарги українців Галичини тривав до січня 1932 р., але завер-

шився рішенням, у якому основну провину за «пацифікацію» було покладено на українців³¹.

Події 1930 р. виявили цілковиту неспроможність польської правлячої еліти вирішити «українське питання». Свідченням цього була непослідовність у діях урядів — від спроб політичного розв'язання проблеми до репресивних заходів.

Польсько-українська конфронтація в цей час досягла найвищого напруження за весь міжвоєнний період. Саме на цей період припадають дві спроби налагодження польсько-українського діалогу. Однією з них було клопотання митрополита А. Шептицького з метою припинення «пацифікації». Друга — переговори Української Парламентської Репрезентації з Безпартійним Блоком співпраці з урядом. Було порушено питання про арешти відомих українських діячів, закриття українських освітніх товариств, а загалом йшлося про можливість «зміни дотеперішньої політики уряду в українських справах»³². Українські пропозиції зводилися до надання автономії для трьох воєводств Східної Галичини, матеріального відшкодування збитків за «пацифікацію», звільнення з-під арешту політичних в'язнів. Проте, польська сторона зажадала від української сторони заяви про лояльність до Польщі, відкликання скарги до Ліги Націй — тобто нав'язувалася принизлива та неприйнятна для українських громадян формула порозуміння: спочатку поступки — потім реформи. Переговори закінчилися нічим, так як і чергова спроба польсько-українського порозуміння. Вбивство 29 серпня 1931 р. одного з головних ідеологів політики «прометеїзму» й найактивнішого прибічника польсько-українського порозуміння Т. Голувки припинило розмови про польсько-українську «нормалізацію», ще більше загострило національне протистояння в Галичині, але водночас і привернуло увагу польського суспільства до «українського питання».

Найвизначнішу роль у польсько-українському зближенні відіграв заснований 1932 р. місячник (згодом — тижневик) «Biuletyn Polsko-Ukraiński» (1932–1938), редактований В. Бончковським. За словами самого редактора, це видання «постало з крові Голувка»³³. Часопис мав на меті впливати на польську громадську думку, аби довести, що українці спроможні бути рівноправними партнерами в суспільно-політичному житті. Таким польським діячам і публіцистам, як Леон Василевський, Марцелі Хандельсман, Станіслав Стемповські, Станіслав і Ян Папроцькі, брати Олександр і Адольф Бохенські, Юзеф Лободовський, Станіслав Лось, він давав змогу пропагувати на своїх сторінках політичну програму, яка закладала основи для перебудови польсько-українських взаємин у дусі конструктивної співпраці. «Biuletyn Polsko-Ukraiński» був присвячений найболючішому питанню Другої Речі Посполитої — українському — і

ставив за мету залагодити польсько-українське протистояння в суспільстві, пропагуючи новий стиль польсько-українських стосунків. З української сторони на сторінках «Бюлетеня» виступали такі особистості українського політико-культурного середовища, як Мирон Кордуба, Володимир Кубійович, Богдан Лепкий, Роман Смаль-Стоцький, Сергій Хруцький та ін.

Із першого ж числа автори часопису демонстрували своє ставлення до українсько-польських відносин крізь призму «прометеїстського руху», мета якого — створення об'єднання визволених народів, що разом із Польщею захищатимуть свої терени від Росії³⁴. Редакція часопису не акцентувала увагу на зв'язках з органами державної влади і створювала ліберальну атмосферу на його шпальтах. Аналіз змісту цього часопису показує, що його редактори вирішили, насамперед, впливати на польську громадську думку, щоб переконати її в тому, що українці можуть бути партнерами в політичному житті, а їхній культурний доробок може зацікавити багатьох поляків. З іншого боку, часопис мав переконати українців у щирості польських намірів щодо ідеї незалежної України та сприяти створенню атмосфери взаємної довіри і ґрунту для співпраці українських національних сил із пілсудчиками³⁵. Часопис давав змогу пропагувати українську справу самим українцям і в такій формі, в якій окремі публіцисти вважали за доречне, а також заклав міцний фундамент для подальшої розбудови польсько-українського діалогу в ХХ столітті. «*Biuletyn Polsko-Ukraiński*» серед багатьох інших періодичних видань мав найбільший вплив на формування громадської думки міжвоєнної доби, на розвиток і поглиблення польсько-українського культурного діалогу, на утвердження практики міжнаціональної комунікації³⁶. Після опублікування в 1937 році статті В. Бончковського «Йдемо до нової Хмельниччини», що містила в собі критику національної політики урядів Другої Речі Посполитої, за рекомендацією військового міністерства, видання було ліквідоване³⁷.

1930 р. у Варшаві було створено єдину державну українську наукову інституцію — Український Науковий Інститут, який очолював Олександр Лотоцький³⁸. Поява цього закладу відбулася з ініціативи польського уряду, у зв'язку із побоюванням кардинальних кроків української громади у справі створення українського університету³⁹. На цей крок влади істотний вплив мала природа польських соціологічних досліджень наприкінці 1920-х років. Український науковий інститут проіснував близько дев'яти років і видав понад п'ятдесят томів праць⁴⁰.

Ще раніше, одразу після травневого перевороту 1926 року, завдяки позиції Т. Голувка, новий імпульс розвитку дістав Інститут дослідження національних справ у Варшаві⁴¹. З 1931 року його очолив Л. Василев-

ський⁴². Свого часу ідея створення згаданого вище Українського Наукового Інституту полягала у протидії радянському принципіві «П'ємонту» і підтримці гасел «прометеїзму», а також у поглибленні співпраці й діалогу українських і польських вчених на рівні інституційного співробітництва між Українським Науковим Інститутом й Інститутом дослідження національних справ. Інститут дослідження національних справ збирав та аналізував статистичну інформацію про національні меншини, вивчав «економічне підгрунття української справи в Польщі», провадив етнологічні дослідження, одним із завдань було теоретичне розв'язання національних проблем Другої Речі Посполитої⁴³. Звичайно, Інститут не міг оминати польсько-української проблематики, тому 1933 року було створено Комісію для дослідів над польсько-українським питанням (під головуванням проф. М. Хандельсмана). 1934 року під грифом цієї комісії та інституції було видано книжку Леона Василевського «Українська справа як міжнародне питання»⁴⁴. Дослідницька й видавнича діяльність Комісії, семінари й лекції у її рамках сприяли поширенню знань про зв'язки між двома народами протягом віків, а також допомагали долати закорінені стереотипи⁴⁵.

Не можна обійти увагою діяльність Волинського воєводи Генрика Юзевського⁴⁶, який намагався втілити в життя так званий «волинський експеримент», теоретичною та ідеологічною основою якого була концепція прометеїзму та Варшавська угода 1920 р.⁴⁷ Зміст програми Юзевського визначався спробами започаткувати польсько-українське порозуміння та співпрацю, підтримкою проурядових українських сил в особі колишніх соратників Симона Петлюри, які після поразки революції осіли у Волинському воєводстві, та активною боротьбою з будь-якими противниками польської влади. Ефективною формою польсько-української співпраці воєвода вважав створення змішаних за національним складом громадських організацій, які мали охопити всі сфери суспільно-політичного життя. Генрик Юзевський намагався втілити в життя ліберальну ідею польсько-українського порозуміння з метою інтеграції регіону до складу Другої Речі Посполитої. Ця політична концепція знаходила чимало критиків як серед українців, так і серед поляків, тому ліберальна модель не мала шансів на реалізацію у міжвоєнний період. У квітні 1938 р. «волинський експеримент» було згорнуто.

Слід визнати, що більшість польських діячів, які з розумінням ставилися до української проблеми, визнавали той факт, що українцям у Другій Речі Посполитій живеться краще, ніж у багатьох інших державах. Так, наприклад, один із речників польсько-українського порозуміння граф Ян-Станіслав Лось⁴⁸ указував на те, що: 1) Польща не винна в тому, що у 1918–1920 рр. не постала незалежна Україна; 2) будь-яка зміна

нинішнього status quo Польщі буде для українців «лиховісною»; 3) у разі поразки Польщі «до більшовицького котла влетить та єдина гілка українського народу, яка може вважати, що збудує майбутнє своєму народові на засадах європейської і християнської цивілізації»; 4) українці в будь-якому разі зобов'язані підтримувати зовнішню політику Польщі; 5) якщо українці не можуть мати своєї держави, то чи не краще, щоб у Польщі їх було якнайбільше; 6) в інтересах українців кращим є пересунення ризького кордону на схід⁴⁹.

Регулювати українсько-польські взаємини шляхом порозуміння в умовах конкретної історичної ситуації виявилось неможливим також і через так звану «нормалізацію», якої було досягнуто влітку 1935 р.⁵⁰ Звісно, вона деяким чином призвела до поліпшення культурного й економічного становища українців у Польщі, але радикально на ситуацію не вплинула⁵¹. Дослідники одностайні в тому, що «нормалізація» 1935 р. була тактичним кроком, а не принциповою угодою, вона не користувалася популярністю як у польському, так і українському таборі. Наголошується також на тому, що угода була укладена на словах, тому і майбутнє її залежало від доброї волі обох сторін; існувало хибне уявлення польських політиків про неготовність і незрілість української спільноти до самостійного державного творення; невміння українських політичних лідерів своєчасно і реально оцінити тогочасну внутрішню та міжнародну політичну ситуацію й переорієнтувати власну тактику⁵².

Слід зауважити, що після смерті начальника держави Ю. Пілсудського 1935 р. польська державна політика щодо національних меншин дедалі більше радикалізувалася. Військові чинники, вбачаючи в національних меншинах загрозу обороноспроможності країни у випадку імовірної війни, лобювали посилення репресивної політики. На Гуцульщині й Лемківщині влада підтримувала сепаратистські рухи місцевих культурних груп у складі українського етносу. Як і в попередніх випадках, польська сторона вкотре не дотрималася даного слова. Домовленості про вживання назви «українець» в офіційній документації, зупинення лемківської політики, збільшення представництва українців у місцевому самоврядуванні тощо залишилися на папері⁵³.

З другої половини 1930-х років погляди польських військових остаточно взяли гору. Почалася репресивна політика «повернення до польськості» українського й білоруського населення «кресів», і, водночас, 1938 року під тиском згори подав у відставку волинський воєвода Г. Юзефський, тим самим підписуючи вирок стратегії територіально обмеженої «державної асиміляції» українців⁵⁴.

Напередодні Другої світової війни більшість українського політикуму була готова до нормалізації стосунків за умови, що польська влада мала

би визнати українців як окрему спільноту з усіма правами, а також їх автономію на етнічних теренах. Однак польські шовіністичні кола зайняли непримиренну позицію щодо українців, що, своєю чергою, призводило до наростання національно-визвольного руху та конфронтації між польською владою та українськими політичними силами. Загострення міжнародної обстановки напередодні Другої світової війни змусила керівництво країни перейти до політики «зміцнення польськості», продані українцям обіцянки було забуто. За висловом польського історика Р. Тожецького, «в Західній Україні зіткнулися між собою два націоналізми — український і польський, а керівники націй з обох сторін не хотіли і не зуміли реалістично оцінити міжнародної ситуації і небезпеки, яка з неї випливала»⁵⁵.

Спроби українсько-польського порозуміння міжвоєнного періоду не призвели до якихось відчутних результатів, і були імовірніше винятком із правил. Шанси на тривке польсько-українське порозуміння залишилися невикористаними з вини як польської, так і частково української сторони. Зближенню не завжди сприяли й численні ініціативи, що виникали в середовищі інтелектуалів, діячів культури й духівництва — надто домінувала в тогочасному суспільному житті політика⁵⁶. Коротко охарактеризувати цей складний період в історії двох народів можна словами І. Кедрина-Рудницького: «спробу порозуміння з поляками у двадцятирічному періоді післяверсальської Польщі зліквідувала польська національна політика — польський уряд і польське суспільство, насамперед у тих п'ятьох південносхідних воєводствах, що їх заселяло автохтонне українське населення, проти якого перманентну війну вели місцеві польські організації, підтримувані всіма органами державної адміністрації»⁵⁷.

За майже двадцять років панування на західноукраїнських землях польська влада так і не спромоглася виробити якусь цілісну програму вирішення «українського питання», натомість намагаючись насильницькими методами зламати опір українців. Загалом уся національна політика Польської держави міжвоєнного періоду характеризувалася невизначеністю, половинчастими рішеннями та несправедливими й жорстокими дискримінаційними заходами стосовно українців⁵⁸. З української сторони, конструктивний діалог ускладнювала також пропаганда радикальних сил, які проголошували, що немає потреби шукати компромісу з поляками, а будь-які спроби порозуміння характеризувалися як «національна зрада». Покладалися також примарні надії на можливість поліпшення свого становища за допомогою міжнародних інституцій. Історія довела помилковість крайніх націоналістичних позицій з обох боків. Національний екстремізм зумовлював подальше загострення стосунків, що вибухнуло, зокрема, Волинською трагедією 1943 р. і згодом коштувало обом народам

численних жертв внаслідок силового придушення національного розвитку українців і поляків, що тривало десятки років⁵⁹.

Водночас, саме у міжвоєнний період з'явилися перші паростки конструктивної польсько-української співпраці, які вже у наступні десятиліття принесли свої плоди у вигляді сучасного польсько-українського діалогу. Національним елітам обох країн доведеться ще довго працювати над усвідомленням спільної культурної спадщини та історичної долі. Від цього великою мірою буде залежати віднайдення обома країнами свого власного місця не тільки в Європі, але й у всьому світі.

Кожен народ має право на своє розуміння історії. Слід визнати: українці мають право на свою історичну пам'ять, а поляки — на свою. Не потрібно дозволяти використовувати історичні факти для політичних маніпуляцій, або ж зосереджуватись на пригадуванні спільних образ. Перед Україною, Польщею та Європою загалом стоять сьогодні серйозніші виклики, на яких і слід зосереджуватися політикам. А історію — залишити історикам.

---

¹ Кононьчук В. Політика України щодо Польщі. Погляд з Варшави. *Українська призма. Фонд імені Фрідріха Еберта*. Листопад 2018. С. 6. URL: <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/14966.pdf>

² Швагуляк М. Польсько-український конфлікт на зламі 20–30-х рр. ХХ ст.: Проблеми історіографії. *Проблеми слов'янознавства*. Львів, 1996. Вип. 48. С. 53–61. Його ж. Суспільно-політична ситуація у Західній Україні на початку 30-х років ХХ ст. *Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. Праці історично-філософської секції*. Львів, 1997. Т. ССХХІІ. С. 111–145; Зашкільняк Л.О., Крикун М.Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 2002. 752 с.; Красівський О.Я. Галичина у першій чверті ХХ ст.: Проблеми польсько-українських стосунків. Львів: Вид-во ЛФУАДУ, 2000. 416 с. Його ж. Східна Галичина і Польща в 1918–1923 рр. Проблеми взаємовідносин. Київ: УАДУ, 1998. 302 с.; Гудь Б.В. Українці — поляки: хто винен? У пошуку першопричин українсько-польських конфліктів першої половини ХХ ст. Львів, 2000. 192 с.; Його ж. Загибель Аркадії. Етносоціальні аспекти українсько-польських конфліктів ХІХ — першої половини ХХ ст. Львів, 2006. 448 с.; Його ж. Українсько-польські конфлікти новітньої доби: етносоціальний аспект. Харків: Акта, 2011. 472 с.; Алексієвеч Л. Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926. Тернопіль, 2006. 448 с.; Віднянський С.В. Українське питання в міжвоєнній Польщі: основні проблеми й напрями наукових досліджень у сучасній вітчизняній історичній науці. *Український історичний журнал*. 2003. № 2. С. 39–55; Комар В.Л. «Українське питання» в політиці урядів Польщі (1926–1939 рр.). *Український історичний журнал*. 2001. № 5. С. 120–128; Його ж. Концепція прометеїзму в політиці Польщі (1921–1939 рр.). Івано-Франківськ: Місто НВ, 2011. 360 с.; Papierzyńska-Turek M. Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej: 1922–1926. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1979. 392 s.; Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1989. 468 s.; Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939. Wrocław–Warszawa–

Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1979. 234 s.; Koko E. Wolni z wolnymi: Polska Partia Socjalistyczna wobec kwestii ukraińskiej w latach 1918–1925. Gdańsk: Uniwersytet Gdański, 1991. 234 s.; Paruch W. Od konsolidacji państwowej do konsolidacji narodowej: Mniejszości narodowe w myśli politycznej obozu piłsudczykowskiego (1926–1939). Lublin: Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, 1997. 424 s.; Mikulicz S. Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej. Warszawa: Książki wiedza, 1971. 315 s.; Paruch W. Myśl polityczna obozu piłsudczykowskiego 1926–1939. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2005. 749 s.

³ Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1998.

⁴ Лисяк-Рудницький І. Польсько-українські стосунки: тягар історії. *Історичні есе*: В 2 т. Том I. Київ: Основи, 1994. С. 102.

⁵ Гудь Б., Голубко В. Нелегка дорога до порозуміння. До питання генези українсько-польського військово-політичного співробітництва 1917–1921 рр. Львів, 1999. С. 54–59.

⁶ Лисяк-Рудницький І. Польсько-українські стосунки: тягар історії. *Історичні есе*. Київ: Основи, 1994. Т. 1. С. 102.

⁷ Bruski J. Petlurowcy. Centrum Państwowe Ukraińskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919–1924). Kraków 2000. P. 153–165.

⁸ Кедрин І. Життя — події — люди. Спомини і коментарі. Нью-Йорк: Червона калина, 1976. С. 136–137.

⁹ Швагуляк М. До історії українсько-польських переговорів у 1921 році. Місія Тита Войнаровського. *Записки НТШ. Історико-філологічна секція*. Львів, 1997. С. 126–147.

¹⁰ *Войнаровський-Столобут Тит Євген* (16.02.1856–21.02.1938) — економіст, громадський діяч, греко-католицький священник. Депутат Державної ради у Відні від Української національно-демократичної партії (1907–1911). Почесний доктор економічних наук Української господарської академії в Подєбрадах. Засновник парцеляційного товариства «Земля» і Земельного іпотечного банку, голова товариства «Сільський господар» у Львові (1929–1935), заступник голови Хліборобської палати (1934–1936). Один із найближчих соратників митрополита Андрея Шептицького. Див. докладніше: Стеблій Ф.І. Войнаровський-Столобут Тит Євген. *Енциклопедія історії України*: У 10 т. Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2003. Т. 1: А–В. С. 603; Шевченко О. Громадська діяльність Тита Войнаровського. *Український історичний журнал*. Київ, 2008. № 2 (479) (бер.–квіт.). С. 86–91.

¹¹ Красівський О. Східна Галичина і Польща в 1918–1923 рр. Проблеми взаємовідносин. Київ. 1998. С. 233.

¹² Wasilewski L. Istotna liczba Ukraińców w Polsce. *Sprawy Narodowościowe*. 1927. T. 1. No. 3. S. 228–236.

¹³ Документи внешней политики СССР. Т. 1–21. Москва: Госполитиздат. 1957. Т. 3. С. 626–627.

¹⁴ Красівський О. Східна Галичина і Польща в 1918–1923 рр. Проблеми взаємовідносин. Київ, 1998. С. 126–130; Pisuliński J. Nie tylko Petlura. Kwestia ukraińska w polskiej polityce zagranicznej w latach 1918–1923. Wrocław. 2004. S. 392–397.

¹⁵ Красівський О. Східна Галичина і Польща в 1918–1923 рр. Проблеми взаємовідносин. Київ. 1998. С. 156.

¹⁶ Kuczera M. Polityka narodowościowa Drugiej Rzeczypospolitej wobec Ukraińców w latach 1919–1939. *Україна — Польща: важкі питання. Матеріали II міжнародного семінару істориків*. Варшава, 1998. С. 31.

¹⁷ Kedryn I. Ewolucja stosunków polsko-ukraińskich. *Biuletyn Polsko-Ukraiński*. 1936. No. 25. S. 257.

¹⁸ Marszał M. Ugodowa polska myśl polityczna wobec Ukrainy i Ukraińców 1918–1939. *Tendencje rozwojowe myśli politycznej i prawnej*. Pod.red. Marka Maciejewskiego, Macieja Marszała, Mirosława Sadowskiego. Wrocław: Uniwersytet Wrocławski, 2014. S. 450.

¹⁹ Репринцев В. Україна в польських зовнішньополітичних доктринах. *Українська державність у ХХ столітті (Історико-політологічний аналіз)*. Київ: Політична думка, 1996. С. 149.

²⁰ Алексієвєць Л. Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926. Тернопіль: Підручники і посібники, 2006. С. 337–338.

²¹ Kuczera M. Polityka narodowościowa Drugiej Rzeczypospolitej wobec Ukraińców w latach 1919–1939. *Україна — Польща: важкі питання. Матеріали II міжнародного семінару істориків*. Варшава, 1998. С. 31–32.

²² Grabski S. Narod i państwo. Lwow, 1922. S. 9–10.

²³ Баран З.А. Нові аспекти зовнішньої політики міжвоєнної Польщі: міжморська концепція. *Вісник Львівського університету*. Львів, 1996. С. 81–90.

²⁴ Комар В.Л. Концепція прометеїзму в політиці Польщі (1921–1939 рр.). Івано-Франківськ: Місто НВ, 2011. 360 с.

²⁵ Корнат М. Прометеїзм — польська візія перебудови Східної Європи (1921–1939). *Україна Модерна*. № 6 (17). 2010. С. 134.

²⁶ Wączkowski W. Grunwald czy Piławce. Warszawa, 1935. S. 25.

²⁷ Баран З.А. Українське питання в політиці польських партій міжвоєнного періоду (1918–1939). *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів, 1995. Вип. 30. С. 62–68.

²⁸ Швагуляк М. «Пацифікація». Польська репресивна акція у Галичині 1930 р. і українська суспільність. Львів, 1993. С. 10–23.

²⁹ Зашкільняк Л. Огляд проблем спільної (важкої) історії українців і поляків ХХ століття. [Електронний ресурс]. URL: <https://old.uinp.gov.ua/news/oglyad-problem-spilnoi-vazhkoj-istorii-ukraintsiv-i-polyakiv-khkh-stolittya>; Ісаєвич Я. Холмсько-Волинська трагедія, її передумови, перебіг, наслідки. *Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади*. Львів: Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 2003. С. 22.

³⁰ Ісаєвич Я. Холмсько-Волинська трагедія, її передумови, перебіг, наслідки. *Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади*. Львів: Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 2003. С.23.

³¹ Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 2002. С. 475.

³² Швагуляк М. Суспільно-політична ситуація у Західній Україні на початку 30-х років ХХ ст. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 1991. Т. ССХХІІ. С. 133.

³³ Wączkowski W. Karta z historii stosunków polsko-ukraińskich: Biuletyn Polsko-Ukraiński. *Niepodległość: Rocznik*. Nowy York; Londyn. Т. XIX (1986). S. 119.

³⁴ Радішевський Р. «Biuletyn polsko-ukraiński» в історії українсько-польського діалогу культур. *Київські полоністичні студії*. Т.ХVІІІ. Київ, 2011. С. 10.

³⁵ Комар В.Л. Концепція прометеїзму в політиці Польщі (1921–1939 рр.). Івано-Франківськ: Місто НВ, 2011. С. 274.

³⁶ Кравченко С.І. Періодичні видання Польщі 20–30-х років ХХ століття у світлі суспільно-культурних процесів міжвоєнної доби: літературна комунікація, польсько-український діалог. Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2009. С. 324.

³⁷ Leon Wasilewski. Drogi porozumienia. Wybór pism. Wybor dokonała, wstępem i przypisami opatrzyła Barbara Stoczewska. Kraków: Ośrodek Myśli Politycznej, 2001. S. 182.

³⁸ Потульницький В.А. Український науковий інститут у Варшаві (1930–1939). *Український археографічний щорічник*. Нова серія. Київ, 1999. Вип. 3–4. С. 356–369.

³⁹ Комар В.Л. Концепція прометеїзму в політиці Польщі (1921–1939 рр.). Івано-Франківськ: Місто НВ, 2011. С. 250–251.

⁴⁰ Ukraiński Instytut Naukowy w Warszawie. *Biuletyn Polsko-Ukraiński*. 1932. № 2 (2). S. 44–46; Портнов А. Наука у вигнанні: Наукова і освітня діяльність української еміграції в міжвоєнній Польщі (1919–1939). Харків: ХІФТ, 2008. С. 159–162.

⁴¹ Działalność Instytutu Badań Spraw Narodowościowych 1921–1926. Warszawa, 1936. 49 s.; Рубльов О.С. Інститут досліджень національних справ. *Енциклопедія історії України*: В 5 т. Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. Київ, 2005. Т. 3. С. 485–486.

⁴² Leon Wasilewski. Piłsudski jakim go znałem. (Ze wstępem Andrzeja Friszke). Warszawa: Muzeum Historii Polski, 2013. S. 94.

⁴³ Działalność Instytutu Badań Spraw Narodowościowych 1921–1926. Warszawa, 1936. S. 8; Kornat M. Sowieologia i studia wschodoznawcze w Polsce międzywojennej. *Zeszyty Historyczne*. 2000. T. 140. S. 63–68.

⁴⁴ Портнов А. Наука у вигнанні: Наукова і освітня діяльність української еміграції в міжвоєнній Польщі (1919–1939). Харків: ХІФТ, 2008. С. 173.

⁴⁵ Інститут дослідження національних справ організував лекції українських вчених: С. Томашівського — «Десять літ українського питання в Польщі» (12 червня 1929 р.); М. Кордуби — «Польсько-українські стосунки у X–XIII ст.» (15 грудня 1933 р.). Див. докладніше: Томашівський С. Десять літ українського питання в Польщі. Переклад стенограми відчиту, улаженого Інститутом дослідів національних справ у Варшаві 12.IV.1929. Львів, 1929. 48 с.

⁴⁶ *Юзевський Ян-Генрик* (06.08.1892–23.04.1981) — польський державний діяч Другої Речі Посполитої, історик, художник. Міністр внутрішніх справ (1929–1930; 1930–1930). Волинський воєвода: 1928–1929 і 1930–1938. Лодзинський воєвода: 1938–1939. Відомий як автор так званого «Волинського експерименту». Один з ініціаторів утворення Волинського українського об'єднання. У своїй політиці прагнув залучити місцевих українців до державного життя Другої Речі Посполитої шляхом розширення їхньої участі в центральних та місцевих органах влади і, особливо, в самоуправлінні та кооперації. Див. докладніше: Józewski H. *Zamiast pamiętnica*. *Zeszyty Historyczne*. 1981. Z. 60. S. 73; Крамар Ю.В. Західна Волинь 1921–1939 рр.: національно-культурне та релігійне життя: монографія. Луцьк: Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2015. С. 138–146; Medrzecki W. *Województwo Wołyńskie 1921–1939. Elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych i politycznych*. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1988. 203 s.; Замість щоденника. Генрик Юзевський; пер. Юлії Васейко; вступ. ст. Миколи Кучерепи; післяслово Марека Запура; за заг. і наук. ред. Миколи Кучерепи. Луцьк: Вежа-Друк, 2017. 168 с.; іл.

⁴⁷ Кучерепа М. З історії українсько-польського порозуміння на Волині (1921–1939). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2015. Вип. 27. С. 122–135.

⁴⁸ *Лось Ян Станіслав* (21.10.1890–14.01.1974) — польський політик, дипломат, публіцист, історик, речник польсько-українського порозуміння. Один із співтворців врегулювання польсько-українських відносин у Другій Речі Посполитій — політики «нормалізації» 1935–1938 рр., автор проєкту надання автономії Східній Галичині («Східній Малопольщі»). Див. докладніше: Рубльов О.С. Лось Ян-Станіслав. *Енциклопедія історії України*: У 10 т. Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 2009. Т. 6: Ла–Мі. С. 274–275; Юрчук О. Українське питання у політичній публіцистиці та діяльності польського консерватора Яна Станіслава Лося (1918–1939). *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Дрогобич, 2003. Вип. VII. С. 379–388.

⁴⁹ Гетьманчук М.П. Між Москвою та Варшавою: українське питання у радянсько-польських відносинах міжвоєнного періоду (1918–1939 рр.). Львів: Вид-во Національного університету «Львівська політехніка», 2008. С. 254.

⁵⁰ 1935 року найбільша легальна українська політична сила — Українське Національно-Демократичне Об'єднання (УНДО) уклала «нормалізаційну» угоду з поляками. Див. докладніше: Зашкільняк Л. Генеза і наслідки українсько-польської нормалізації 1935 р. *Polska i Ukraina: Sojusz 1920 roku i jego następstwa*. Toruń, 1997. С. 431–454.

⁵¹ 26 листопада 1935 р. на засіданні президії Ради Міністрів Польщі були представлені «українські постулати», що мали скласти програму-мінімум для платформи нормалізації. Поступки Польщі в «українському питанні» обмежувалися дозволом на вживання в офіційній мові терміну «український» нарівні з «руський», встановленням двомовних польсько-українських написів на державних установах, створенням кафедри української літератури у Львівському університеті. Див.: Зашкільняк Л. Генеза і наслідки українсько-польської нормалізації 1935 р. *Polska i Ukraina: Sojusz 1920 roku i jego następstwa*. Toruń, 1997. С. 431–454; Швагуляк М. Українці і Польська держава: між конфронтацією та порозумінням (кінець 1920-х — 1935 роки). *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів, 2003. Вип. 38. С. 368–405.

⁵² Фугала В. Українсько-польські взаємини у другій половині 1930-х рр.: підсумки і перспективи дослідження. *Геноцид України у ХХ столітті. Україна під окупаційними режимами: історичні реалії та постколоніальний синдром. Матеріали третьої Міжнародної науково-практичної конференції*. Львів, 4–5 квітня 2014. Львів, 2015. С. 130–138.

⁵³ Швагуляк М.М. Суспільно-політична ситуація на Західній Україні на початку 30-х років ХХ ст. *Записки наукового товариства Шевченка: праці історико-філософської секції*. Т. ССXXII. Львів, 1991. С. 110–145.

⁵⁴ Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939. Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1997. S. 223–234.

⁵⁵ Torzecki R. Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej. Warszawa, 1993. S. 266.

⁵⁶ Стемпень С. Поляки й українці в II Речі Посполитій: спроба діалогу. *Польсько-українські студії*. Редкол.: Я. Ісаєвич (голова) та ін. Київ, 1993. Т. 1: Україна — Польща: Історична спадщина і суспільна свідомість: Матеріали Міжнар. наук. конф., Кам'янець-Подільський, 29–31 трав. 1992 р. С. 221.

⁵⁷ Кедрин І. Життя — події — люди. Спомини і коментарі. Нью-Йорк, вид-во «Червона калина», 1976. С. 271.

⁵⁸ Гетьманчук М.П. Між Москвою та Варшавою: українське питання у радянсько-польських відносинах міжвоєнного періоду (1918–1939 рр.). Львів: Вид-во Національного університету «Львівська політехніка», 2008. С. 235.

⁵⁹ Рубльов О.С. Національне питання в II Речі Посполитій. *Національне питання в Україні ХХ — початку ХХІ ст.: Історичні нариси*. Київ: Ніка-Центр, 2012. С. 280.

REFERENCES

1. Aleksievets', L. (2006). *Pol'scha: utverdzhennia nezaleznoi derzhavy 1918–1926*. Ternopil' [in Ukrainian].
2. Bączkowski, W. (1935). *Grunwald czy Pilawce*. Warszawa [in Polish].
3. Bączkowski, W. (1986). Karta z historii stosunków polsko-ukraińskich: Biuletyn Polsko-Ukraiński. *Niepodległość: Rocznik*, 19, 119 [in Polish].
4. Baran, Z.A. (1996). Novi aspekty zovnishn'oi polityky mizhvoiennoi Pol'schi: mizhmors'ka kontseptsii. *Visnyk L'vivs'koho universytetu*, 81–90 [in Ukrainian].
5. Baran, Z.A. (1995). Ukrains'ke pytannia v politytsi pol's'kykh partij mizhvoiennoho periodu (1918–1939). *Visnyk L'vivs'koho universytetu*, 30, 62–68 [in Ukrainian].

6. Bruski, J. (2000). *Petlurowcy. Centrum Państwowe Ukrainńskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919–1924)*. Kraków [in Polish].
7. Chojnowski, A. (1979). *Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939*. Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich [in Polish].
8. *Dokumenty vneshnej polytyky SSSR*. (1957). (Vol. 3). Moskva [in Russian].
9. *Działalność Instytutu Badań Spraw Narodowościowych 1921–1926*. (1936). Warszawa [in Polish].
10. Futala, V. (2015). Ukrain's'ko-pol's'ki vzaiemyny u druhij polovyni 1930-kh rr.: pidsumky i perspektyvy doslidzhennia. *Henotsyd Ukrainy u XX stolitti. Ukraina pid okupatsijnymy rezhymamy: istorychni realii ta postkolonial'nyj syndrom. Materialy tret'oi Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii*. L'viv, 4–5 kvitnia 2014. L'viv, 130–138 [in Ukrainian].
11. Het'manchuk, M.P. (2008). *Mizh Moskvou ta Varshavoiu: ukrains'ke pytannia u radians'ko-pol's'kykh vidnosynakh mizhvoiennoho periodu (1918–1939 rr.)*. L'viv: Vyd-vo Natsional'noho universytetu L'vivs'ka politekhnika, 2008 [in Ukrainian].
12. Grabski, S. (1922). *Narod i państwo*. Lwow [in Polish].
13. Hud', B.V. (2011). *Ukrains'ko-pol's'ki konflikty novitn'oi doby: etnosotsial'nyj aspekt*. Kharkiv: Akta [in Ukrainian].
14. Hud', B.V. (2000). *Ukrainci — poliaky: khto vynen? U poshuku pershoprychyn ukrains'ko-pol's'kykh konfliktiv pershoi polovyny XX st.* L'viv [in Ukrainian].
15. Hud', B.V. (2006). *Zahybel' Arkadii. Etnosotsial'ni aspekty ukrains'ko-pol's'kykh konfliktiv XIX — pershoi polovyny XX st.* L'viv [in Ukrainian].
16. Hud', B., & Holubko, V. (1999). *Nelehka doroha do porozuminnia. Do pytannia genezy ukrains'ko-pol's'koho vijs'kovo-politychnoho spivrobitnytstva 1917–1921 rr.* L'viv [in Ukrainian].
17. Isaievych, Ya. (2003). Kholms'ko-Volyn's'ka trahediia, ii peredumovy, perebih, naslidky. *Volyn' i Kholmschyna 1938–1947 rr.: pol's'ko-ukrains'ke protystoiannia ta joho vidlunnia. Doslidzhennia, dokumenty, spohady*. L'viv: Instytut ukrainoznavstva imeni I. Kryp'ia-kevycha NAN Ukrainy [in Ukrainian].
18. Józewski, H. (1981). Zamiast pamiętnica. Henryk Józewski. *Zęszty Historyczne*, 60, 71–79 [in Polish].
19. Kedryn, I. (1936). Ewolucja stosunków polsko-ukraińskich. *Biuletyn Polsko-Ukraiński*, 25, 2–7 [in Polish].
20. Kedryn, I. (1976). *Zhyttia — podii — liudy. Spomyny i komentari*. N'iu-Jork: Chervona kalyna. [in Ukrainian].
21. Koko, E. (1991). *Wolni z wolnymi: Polska Partia Socjalistyczna wobec kwestii ukraińskiej w latach 1918–1925*. Gdańsk: Uniwersytet Gdański [in Polish].
22. Komar, V.L. (2011). *Kontseptsiiia prometeizmu v politytsi Pol'schi (1921–1939 rr.)*. Ivano-Frankiv's'k: Misto NV [in Ukrainian].
23. Komar, V.L. (2001). Ukrain's'ke pytannia v politytsi uriadiv Pol'schi (1926–1939 rr.). *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal*, 5, 120–128 [in Ukrainian].
24. Konon'chuk, V. (2018). Polityka Ukrainy schodo Pol'schi. Pohliad z Varshavy. *Ukrains'ka pryzma. Fond imeni Fridrikha Eberta*. Retrieved from <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/14966.pdf> [in Ukrainian].
25. Kornat, M. (2010). Prometeizm — pol'ska vizia perebudovy Skhidnoi Yevropy (1921–1939). *Ukraina Moderna*, 6 (17), 134 [in Polish].
26. Kornat, M. (2000). Sowietologia i studia wschodoznawcze w Polce międzywojennej. *Zeszyty Historyczne*, 140, 63–68 [in Polish].
27. Kramar, Yu.V. (2015). *Zakhidna Volyn' 1921–1939 rr.: natsional'no-kul'turne ta relihijne zhyttia: monohrafiia*. Luts'k [in Ukrainian].

28. Krasivs'kyj, O.Ya. (1998). *Skhidna Halychyna i Pol'scha v 1918–1923 rr. Problemy vzajemovidnosyn*. Kyiv: UADU [in Ukrainian].
29. Krasivs'kyj, O.Ya. (2000). *Halychyna u pershij chverti XX st.: Problemy pol's'ko-ukrains'kykh stosunkiv*. L'viv: Vyd-vo LFUADU [in Ukrainian].
30. Kravchenko, S.I. (2009). *Periodychni vydannia Pol'schi 20–30-kh rokiv XX stolittia u svitli suspil'no-kul'turnykh protsesiv mizhvoiennoi doby: literaturna komunikatsiia, pol's'ko-ukrains'kyj dialog*. Luts'k [in Ukrainian].
31. Kuczerepa, M. (1998). Polityka narodowościowa Drugiej Rzeczypospolitej wobec Ukraińców w latach 1919–1939. *Ukraina — Pol'scha: vazhki pytannia. Materialy II mizhnarodnoho seminaru istorykiv*. Varshava [in Polish].
32. Kuczerepa, M. (2015). Z istorii ukrains'ko-pol's'koho porozuminnia na Volyni (1921–1939). *Ukraina: kul'turna spadshyna, natsional'na svidomist', derzhavnist'*, 27, 122–135 [in Ukrainian].
33. Lysiak-Rudnyts'kyj, I. (1994). Pol's'ko-ukrains'ki stosunky: tiahar istorii. *Istorychni ese*. (Vol.1). Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].
34. Lytvyn, M. (1998). *Ukrains'ko-pol's'ka vijna 1918–1919 rr*. L'viv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha NAN Ukrainy [in Ukrainian].
35. Marszał, M. (2014). Ugodowa polska myśl polityczna wobec Ukrainy i Ukraińców 1918–1939. *Tendencje rozwojowe myśli politycznej i prawnej*. Wrocław: Uniwersytet Wrocławski [in Polish].
36. Medrzecki, W. (1988). *Województwo Wołyńskie 1921–1939. Elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych i politycznych*. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk [in Polish].
37. Mikulicz, S. (1971). *Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej*. Warszawa: Książki wiedza [in Polish].
38. Papierzyńska-Turek, M. (1979). *Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej: 1922–1926*. Kraków: Wydawnictwo Literackie [in Polish].
39. Paruch, W. (2005). *Myśl polityczna obozu pilsudczykowskiego 1926–1939*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej. [in Polish].
40. Paruch, W. (1997). *Od konsolidacji państwowej do konsolidacji narodowej: Mniejszości narodowe w myśli politycznej obozu pilsudczykowskiego (1926–1939)*. Lublin: Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej. [in Polish].
41. Pisuliński, J. (2004). *Nie tylko Petlura. Kwestia ukraińska w polskiej polityce zagranicznej w latach 1918–1923*. Wrocław [in Polish].
42. Portnov, A. (2008). *Nauka u vyhnanni: Naukova i osvittnia diial'nist' ukrains'koi emihratsii v mizhvoiennij Pol'schi (1919–1939)*. Kharkiv [in Ukrainian].
43. Potul'nyts'kyj, V.A. (1999). Ukrains'kyj naukovyj instytut u Varshavi (1930–1939). *Ukrains'kyj arkhoehrafichnyj schorichnyk. Nova serii*, 3–4, 356–369 [in Ukrainian].
44. Radyshevs'kyj, R. (2011). Biuletyn polsko-ukraiński w istorii ukrains'ko-pol's'koho dialogu kul'tur. *Kyivs'ki polonistychni studii*, 18, 10–18 [in Ukrainian].
45. Repryntsev, V. (1996). Ukraina v pol's'kykh zovnishn'opolitychnykh doktrynakh. *Ukrains'ka derzhavnist' u XX stolitti (Istoryko-politohichnyj analiz)*. Kyiv: Politychna dumka [in Ukrainian].
46. Rubl'ov, O.S. (2005). Instytut doslidzhen' natsional'nykh sprav. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. (Vol. 3). Kyiv: Nauk. dumka [in Ukrainian].
47. Rubl'ov, O.S. (2009). Los' Yan-Stanislaw. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. (Vol. 6). Kyiv: Nauk. dumka [in Ukrainian].
48. Rubl'ov, O.S. (2012). Natsional'ne pytannia v II Rechi Pospolytij. *Natsional'ne pytannia v Ukraini XX — pochatku XXI st.: Istorychni narysy*. Kyiv: Nika-Tsentr [in Ukrainian].

49. Shevchenko, O. (2008). Hromads'ka diial'nist' Tyta Vojnarovs'koho. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal*, 2, 86–91 [in Ukrainian].
50. Shvahuliak, M. (1997). Do istorii ukrains'ko-pol's'kykh perehovoriv u 1921 rotsi. Misiia Tyta Vojnarovs'koho. *Zapysky NTSh. Istoryko-filolohichna sektsiia*. L'viv [in Ukrainian].
51. Shvahuliak, M. (1993). *Patsyfikatsiia. Pol's'ka represyvna aktsiia u Halychyni 1930 r. i ukrains'ka suspil'nist'*. L'viv, 1993 [in Ukrainian].
52. Shvahuliak, M. (1996). Pol's'ko-ukrains'kyj konflikt na zlami 20–30-kh rr. XX st.: Problemy istoriohrafii. *Problemy slov'ianoznavstva*, 48, 53–61 [in Ukrainian].
53. Shvahuliak, M. (1997). Suspil'no-politychna sytuatsiia u Zakhidnij Ukraini na pochatku 30-kh rokiv XX st. *Zapysky Naukovoho Tovarystva im. Shevchenka. Pratsi istorychno-filosofs'koi sektsii*, 222, 111–145 [in Ukrainian].
54. Shvahuliak, M. (2003). Ukraintsi i Pol's'ka derzhava: mizh konfrontatsiieiu ta porozuminniam (kinets' 1920-kh — 1935 roky). *Visnyk L'vivs'koho universytetu*, 38, 368–405 [in Ukrainian].
55. Steblij, F.I. (2003). Vojnarovs'kyj-Stolobut Tyt Yevhen. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. (Vol.1). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
56. Stempen', S. (1993). Poliaky j ukraintsi v II Rechi Pospolytij: sprobha dialohu. *Pol's'ko-ukrains'ki studii* (Vol.1). Kyiv [in Ukrainian].
57. Tomashivs'kyj, S. (1929). *Desiat' lit ukrains'koho pytannia v Pol'schi. Pereklad stenohramy vidchytu, uladzenoho Instytutom doslidiv natsional'nykh sprav u Varshavi 12.IV.1929*. L'viv [in Ukrainian].
58. Torzecki, R. (1989). *Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929*. Kraków: Wydawnictwo Literackie [in Polish].
59. Torzecki, R. (1993). *Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej*. Warszawa [in Polish].
60. Ukraiński Instytut Naukowy w Warszawie. (1932). *Biuletyn Polsko-Ukraiński*, 2, 44–46 [in Polish].
61. Vidnyanskyj, S.V. (2003). Ukrains'ke pytannia v mizhvoienij Pol'schi: osnovni problemy j napriamky naukovykh doslidzhen' u suchasnij vitchyznianiij istorychnij nautsi. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal*, 2, 39–55 [in Ukrainian].
62. Wasilewski, L. (2001). *Drogi porozumienia. Wybór pism. Wybor dokonala, wstępem i przypisami opatrzyła Barbara Stoczewska*. Kraków: Ośrodek Myśli Politycznej [in Polish].
63. Wasilewski, L. (1927). Istotna liczba Ukraińców w Polsce. *Sprawy Narodowościowe*, 3, 228–236 [in Polish].
64. Wasilewski, L. (2013). *Pilsudski jakim go znałem. (Ze wstępem Andrzeja Friszke)*. Warszawa: Muzeum Historii Polski [in Polish].
65. Yurchuk, O. (2003). Ukrains'ke pytannia u politychnij publitsystytsi ta diial'nosti pol's'koho konservatora Yana Stanislava Losia (1918–1939). *Drohobyt's'kyj kraieznavchij zbirnyk*, 7, 379–388 [in Ukrainian].
66. Yuzevs'ky, H. (2017). *Zamist' schodennyka*. Luts'k: Vezha-Druk [in Ukrainian].
67. Zashkil'niak, L. (1997). Heneza i naslidky ukrains'ko-pol's'koi normalizatsii 1935 r. *Polska i Ukraina: Sojusz 1920 roku i jego następstwa*. Toruń [in Ukrainian].
68. Zashkil'niak, L.O., & Krykun, M.H. (2002). *Istoriia Pol'schi: Vid najdavnishykh chasiv do nashykh dniv*. L'viv [in Ukrainian].
69. Zashkil'niak, L. (2020). *Ohliad problem spil'noi (vazhkoi) istorii ukraintsiiv i poliakiv XX stolittia*. URL: <https://old.uinp.gov.ua/news/oglyad-problem-spilnoi-vazhkoi-istorii-ukraintsiiv-i-polyakiv-khkh-stolittya> [in Ukrainian].

УДК 94(437):316.647.6(=161.2)

Руслан Постоловський

канд. іст. наук, проф., ректор
Рівненський державний
гуманітарний університет
33028, Україна, Рівне, вул. С. Бандери, 12
E-mail: rectorat@rdgu.uar.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3004-582X>

Андрій Слесаренко

канд. іст. наук, доц.
Рівненський державний
гуманітарний університет
33028, Україна, Рівне, вул. С. Бандери, 12
E-mail: avslesarenko@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7648-4003>

УКРАЇНСЬКА ТЕМАТИКА В ДОКУМЕНТАХ ЧЕСЬКИХ ГРОМАДЯНСЬКИХ ІНІЦІАТИВ (ДРУГА ПОЛОВИНА 1980-х рр.)

У статті автори проаналізували присутність та зміст української тематики в документах чеських громадянських ініціатив другої половини 1980-х років. Розвиток громадянських ініціатив став каталізатором активізації суспільно-політичного життя в Чехословаччині. Зростала не лише кількість учасників громадянських ініціатив, але й відбувалася політизація їхніх програм. У низці програмних заяв цих угруповань чи їхніх представників відкидався принцип так званої керівної ролі компартії як невідповідний принципу рівноправності громадян і кодексу громадянських і політичних прав.

Джерельну основу дослідження складають документи та матеріали правозахисників, активістів, вперше оприлюднені у самвидавничих виданнях, бюлетенях незалежних чеських громадянських ініціатив: «Інформаце о Хартє 77» (“Informace o Chartě 77”), «Зправа віходноевропске інформацні агентури» (“Zprava vychodoevropske informační agentury”) та «Бюлетені независлего міровеого сдружені — Ініціативи за демілітаризаці сполечности» (“Bulletin nezavisleho miroveho sdružení — Iniciativy za demilitarizaci společnosti”). Визначено, що українська тема представлена у

двох документах правозахисного об'єднання Хартії 77: документі «До аварії на Чорнобильській електростанції» (6 травня 1986 р.) й телеграмі чехословацьких правозахисників до Львова, адресованій групі «Довіра» (22 квітня 1989 р.). Чеська «Незалежна мирна співдружність — ініціатива за демілітаризацію суспільства» та українська, львівська, група «Довіра» обмінялися листом і телеграмою солідарності. Інформаційними приводами створення документів слугували чорнобильська катастрофа — техногенна аварія всесвітнього масштабу — та брутальний розгін мирної передвиборчої маніфестації у Львові.

Документи чеських правозахисників і пацифістських активістів зацентрували увагу громадськості на пізньорадянських реаліях — відсутності/приховуванні владою інформації від суспільства щодо радіоактивного забруднення та черговому порушенні прав людини в радянській Україні.

Ключові слова: Хартія 77, громадянські ініціативи, Чехословаччина, Україна, чорнобильська аварія, львівська група «Довіра».

Ruslan Postolovskyj

PhD in History, Professor, Rector
Rivne State University of Humanities
12, Stepan Bandera Street, Rivne, 33028, Ukraine
E-mail: rectorat@rdgu.uar.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3004-582X>

Andrij Slesarenko

PhD in History, Associate Professor
Rivne State University of Humanities
12, Stepan Bandera Street, Rivne, 33028, Ukraine
E-mail: avslesarenko@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7648-4003>

UKRAINIAN THEME IN THE DOCUMENTS OF CZECH CIVIC INITIATIVES DURING THE SECOND HALF OF THE 1980s

The authors analyzed the presence and content of Ukrainian theme in the documents of Czech civic initiatives during the second half of the 1980s. The development of citizens initiatives has become a catalyst of socio-political life in Czechoslovakia. The number of participants in civic initiatives increased, and their programs were politicized. In program statements the principle of the so-called leading role of the Communist Party of Czechoslovakia was rejected as inconsistent with the principle of equality of citizens and the code of civil and political rights.

The source base of this research comprised documents and materials of human rights activists, first presented in the self-published (samizdat) bulletins of independent Czech civic initiatives: “Information on Charter 77” (“Informace o Chartě 77”), “The Case of the East European News Agency” (“Zpráva vychodoevropske informačni agentury”) and “Bulletin of Independent Peace Commonwealth — Initiative for demilitarization of society” (“Bulletin nezavisleho miroveho sdružení — Iniciativy za demilitarizaci společnosti”).

It has been shown that the Ukrainian theme is presented in two documents of the human rights association of Charter 77: the document “Before the Chernobyl Accident” (May 6, 1986) and the telegram of Czechoslovak human rights activists to Lviv, addressed to the group “Dovira” (“Trust”) (April 22, 1989). Czech “Independent Peace Commonwealth — Initiative for demilitarization of society” and Ukrainian, Lviv, “Dovira” Group, exchanged a letter and a telegram of solidarity. The informational reasons for creating the documents were the Chernobyl disaster — man-made accident on a global scale and the brutal dispersal of a peaceful demonstration in Lviv.

Documents of Czech human rights activists and pacifist activists focus public attention on late Soviet realities: concealment of information from society about radioactive contamination and another human rights violation in Soviet Ukraine.

Key words: *Charter 77, civil society initiatives, Czechoslovakia, Ukraine, Chernobyl disaster, Lviv group “Dovira”.*

Тридцята річниця демократичного трансферу кінця 1980-х років у Центрально-Східній Європі актуалізує рефлексії щодо місця й ролі в цьому процесі незалежних громадянських ініціатив регіону. Важливе значення має аналіз не лише внутрішньополітичної, а й міжнародної діяльності громадянських ініціатив.

Міжнародні зв'язки чеських громадянських ініціатив, їхня багатогранна діяльність на міжнародних форумах на захист миру, участь в акціях на захист прав людини значно посилили їхній авторитет на батьківщині, де репресії та переслідування правлячого комуністичного режиму «нормалізації» унеможливлювали популяризацію діяльності дисидентства, незалежних активістів та представників нонконформістської культури серед співгромадян. З впевненістю можна сказати, що до листопада 1989 р. чеські громадянські ініціативи стали важливим чинником суспільно-політичного життя Європи.

Взаємодія з активістами інших країн радянського блоку набувала, попри величезні труднощі й перепони, цілком конкретних форм (побачення на кордоні, листування, семінари, акції солідарності, видання спільних документів тощо). На спільності поглядів та необхідності координації

дій наголошував ще у 1978 р. в листі до чехословацьких і польських правозахисників радянський академік Андрій Сахаров¹.

Відомий український дисидент, літературний критик Євген Сверстюк (1928–2014) згадував, що «чеського демократа Вацлава Гавела [один з організаторів Хартії 77. — *Авт.*] сприймали як живий символ, що надихав одностудців у комуністичних країнах на боротьбу з тоталітарними режимами. Ім'я Гавела вперше прозвучало в Україні в 1968 р. Після «Празької весни» він увійшов у нашу свідомість як один із тих відважних чеських інтелектуалів, які «роби́ли погоду в Празі»².

До теми співпраці чеських незалежних громадянських ініціатив з активістами інших держав радянського блоку зверталися Гарольд Гордон Скіллінг, Вілем Пречан, Юрій Каганов, Томаш Вілімек³. Аналіз публікацій свідчить, що дослідження фокусуються на співпраці чеських громадянських ініціатив із польськими, східнонімецькими та угорськими. Натомість проблематика зв'язків і співпраці чеських з українськими ініціативами й активістами не знайшла комплексного висвітлення. Необхідно також проаналізувати присутність української тематики в документах чеських громадянських ініціатив 1980-х років.

Розвиток незалежних громадянських ініціатив другої половини 1980-х років став каталізатором активізації суспільно-політичного життя в Чехословаччині. Якщо ще навесні 1987 р. існувало лише дві постійно діючі громадянські ініціативи — Хартія 77 і Комітет захисту незаконно переслідуваних, то до кінця 1988 р. виникла ціла система незалежних ініціатив, які мали власну інформаційну базу і впроваджували свої ідеї в суспільство за допомогою друкованих (самвидавничих) органів (наприклад, «Лідове новіни» («*Lidove noviny*»)) (Прага), «Братиславські листи» («*Bratislavske listy*»)), а також через закордонні радіостанції. Більшість із цих ініціатив вели свій родовід від дисидентського правозахисного об'єднання Хартії 77 як в ідейно-організаційному аспекті, так і персонально.

Зростала не лише кількість учасників громадянських ініціатив, але й відбувалася політизація їхніх програм. У низці програмних заяв цих угруповань чи їх представників відкидався принцип так званої керівної ролі компартії як невідповідний принципу рівноправності громадян і кодексу громадянських і політичних прав. Віддзеркалюючи настрої чехословацької опозиції, підтримуючи гуманістичні й демократичні цінності та традиції, громадянські ініціативи прагнули охопити своїм впливом усі суспільні верстви країни.

Громадянським ініціативам Чехословаччини 1980-х років присвячені наші попередні публікації: «Роль демократичних традицій у формуванні «паралельної культури» в Чехословаччині в період від «Празької весни»

до «оксамитової революції», «Дисидентський і правозахисний рух у Чехословаччині в 70–80-х роках ХХ ст.», «Розвиток громадянських ініціатив у Чехословаччині напередодні листопада 1989 р.», «Еволюція традицій «неполітичної політики» в діяльності опозиційної демократичної організації Хартія 77 у Чехословаччині в 1977–1989 рр.», «Громадянська ініціатива — Рух за громадянську свободу в суспільно-політичному житті Чехословаччини 1988–1989 рр.»⁴.

Метою цієї статті є аналіз присутності та змісту української тематики в документах чеських громадянських ініціатив 1980-х років. Джерельну основу дослідження складають документи та матеріали правозахисників, активістів, вперше оприлюднені у самвидавничих виданнях, бюлетенях незалежних чеських громадянських ініціатив: «Інформаце о Харте 77» («Informace o Chartě 77»), «Зправа віходноевропске інформачні агентури» («Zprava vychodoevropske informační agentury») та «Бюлетені незалежного мірового сдружені — Ініціативи за демілітаризаці сполечности» («Bulletin nezavisleho miroveho sdružení — Iniciativy za demilitarizaci společnosti»). Згодом їх було видано у збірниках документів «Хартія 77. 1977–1989 рр. Від моральної до демократичної революції. Документація» (редактор Вілем Пречан, директор Інституту сучасної історії АН Чеської Республіки) (1990 р.) і тритомному зібранні «Хартія 77: Документи 1977–1989 рр.» (редактори Бланка Цісаржовська, Вілем Пречан) (2007 р.)⁵.

Здійснений нами аналіз свідчить, що українська тема представлена у двох документах правозахисного об'єднання Хартії 77. Аварії на Чорнобильській АЕС присвячений документ «До аварії на Чорнобильській електростанції» (6 травня 1986 р.). Його було адресовано уряду ЧССР та Федеральному зібранню ЧССР. Досліджуваний документ оприлюднили тодішні речники Хартії програміст Мартін Палоуш, канцеляристка Анна Шабатова, журналіст і публіцист Ян Штерн. Вперше його було надруковано в самвидавничому журналі «Інформаце о Харте 77» («Informace o Chartě 77») 1986 р., номер 7⁶. Інформацію про цей документ Хартії та про Чорнобильську аварію повідомляли в політичному блоці новин закордонного радіо «Свобода» (чеська редакція) від 2 до 31 травня 1986 р.⁷ Широкий загал вперше мав можливість ознайомитися з текстом документа в 1990 р., коли його було надруковано у збірнику «Хартія 77. 1977–1989 рр. Від моральної до демократичної революції. Документація» (редактор Вілем Пречан)⁸. Текст пам'ятки під назвою «Лист Федеральному зібранню й уряду ЧССР до позиції чехословацьких урядовців після аварії атомної електростанції у Чорнобилі» було надруковано також у другому томі тритомного зібрання документів Хартії 77, опублікованому Інститутом сучасної історії АН Чеської Республіки у 2007 р.⁹

У вступній частині документа наголошується, що «в українському Чорнобилі сталася найбільша в історії людства катастрофа атомної елект-

ростанції»¹⁰. Далі документ констатує, що «уряд СРСР змушений був визнати аварію лише після того, як у Швеції з'явився радіоактивний пил. Підвищений рівень радіації спостерігався у більшості європейських країн. Уряди більшості країн, де фіксувалося забруднення, попередили своїх громадян про небезпеку радіації та рекомендували, як себе поводити: вагітним жінкам і дітям не виходити у критичні дні на вулиці, дітям видавали таблетки з йодом, обмежили чи заборонили продаж продуктів, які могли бути заражені.

Чехословацький уряд 30 квітня 1986 р. видав повідомлення, у якому зазначається, що на території ЧССР не було зафіксовано жодного підвищення рівня радіації. Потім настала п'ятиденна перерва, після якої Чехословацьке телеграфне агенство, 5 травня 1986 р., повідомило про незначне підвищення рівня радіації»¹¹. (Головний санепідеміолог ЧСР Д. Зузкова в телевізійному виступі 6 травня зазначила: «У перші дні після аварії спостерігалось підвищення рівня радіоактивного фону у природному середовищі, але його рівень не міг негативно впливати на здоров'я людей»)¹². У документі відзначається, «що це вся інформація, яку офіційні органи надали в перші п'ять найкритичніших днів. Офіційні канали влади не вказали жодних конкретних заходів для населення, яке користувалося порадами радіо та телебачення сусідніх країн»¹³.

У документі наголошується, «що право на життя і здоров'я є основними правами людини, вимагаємо, щоб якнайшвидше було оприлюднено інформацію про випадки збільшення рівня радіації на території республіки. Особливо важливою є позиція галузевих фахівців із цього питання, які мали б інформувати громадськість про те, як слід поводитися в разі радіоактивного зараження і які заходи вживати для уникнення небезпеки»¹⁴.

«Одночасно вимагаємо, — зауважили автори документа, — щоб уряд ЧССР вимагав від радянського уряду оприлюднити всю інформацію щодо обставин катастрофи, ознайомив із нею громадськість і — головне — висловився, які з чорнобильської трагедії будуть зроблені висновки, зокрема йдеться про безпечне використання наших [чехословацьких. — *Авт.*] атомних електростанцій»¹⁵.

Наприкінці тексту документа зазначається, «що за умов значної густоти населення, подібна до чорнобильської аварія в Центральній Європі могла мати ще трагічніші наслідки. У випадку радіоактивного забруднення кордони не існують, мусимо про це піклуватися спільно»¹⁶.

Варто зауважити, що чехословацькі правозахисники ще наприкінці 1970-х років звертали увагу на проблему безпеки атомних електростанцій у Чехословаччині та в Європі. Зокрема, Хартія 77 присвятила цій темі два документи: «Атомні електростанції у ЧССР» (27 листопада 1978 р.) та

«Продовження дискусії щодо проблем атомних електростанцій» (28 квітня 1979 р.)¹⁷. У останньому було вміщено відкритий лист відомого чеського фізика-ядерника Франтішека Яноуха.

Другий документ Хартії 77, що стосується України, це — Телеграма чехословацьких правозахисників до Львова, адресована групі «Довіра» (22 квітня 1989 р.). Вперше документ було надруковано в самвидавничому бюлетені «Інформаце о Харте 77» («Informace o Chartě 77») 1989 р., номер 9¹⁸. Текст пам'ятки під назвою «Телеграма групі «Довіра» у Львові, у якій висловлено протест у зв'язку з брутальними діями української міліції проти передвиборчого зібрання, було надруковано також у другому томі тритомного зібрання документів Хартії 77, опублікованому Інститутом сучасної історії АН Чеської Республіки у 2007 р.¹⁹

У неділю 12 березня 1989 р. у Львові на заклик оргкомітету із представників Української гельсінської спілки, Товариства української молоді, координаційного центру груп підтримки Руху й ініціативного комітету із створення Народного Фронту на передвиборне віче до пам'ятника Івану Федорову (вулиця Підвальна) прийшли тисячі людей. Всі вулиці й схили навколо були заповнені громадою. Її з усіх боків оточували загони міліції та спецпідрозділів. Коли о 14 годині Петро Кагуй відкрив мітинг, прозвучала міліційна вимога: зібрання не дозволене, розійтись! З гнівним протестом почав виступати Богдан Горинь. Комуністична влада Львова дала наказ силою розігнати зібрання. Почався наступ силовиків. Людей розганяли аж до вечора. Було заарештовано десятки активістів та випадкових перехожих, багато людей побито гумовими палицями (або, як тоді їх ще називали, «демократизаторами») ²⁰.

У 1987 р. львівські пацифісти організували свою групу «Довіра», активісти якої брали участь у політичному процесі доби перебудови й відігравали вагомий роль у період протопартійного творення у Львові. У цей період ідеологічні пошуки львівської неформальної молоді проходили стадію підліткових і юнацьких ігрових утопій. Завдяки своїм географічним і соціокультурним особливостям Львів став унікальним майданчиком для прихованого визрівання незалежного мирного руху серед молоді, пропонуючи їй широкий вибір ідеології та цінностей «альтернативного» характеру.

Неформальним лідером львівської групи «Довіра» був легендарний хіппі Алік Олісевич (р.н. 1958), майстер з освітлення у Львівському театрі опери та балету. З початку 1980-х років Олісевич листувався з багатьма хіппі країн радянського табору, зокрема з Чехословаччини. Про історію та діяльність львівської групи «Довіра» дивіться книгу-спогад Олісевича «Революція квітів» і статтю дослідниці Ірини Гордєєвої²¹.

Пацифізм для львівських хіппі став одним із способів подолання негативних сторін «великої відмови», за моделлю якої радянська неформальна

молодь вибудовувала свої відносини з державою та суспільством у 1970-х роках. Тенденція до активної участі молоді в суспільному житті з'явилася в радянських хіппі на початку 1980-х років, коли в Москві та деяких інших містах вони спробували створити незалежний рух за мир і за встановлення довіри між Заходом і Сходом (групи Довіри). Групи Довіри дуже швидко набули світової популярності завдяки своїм миротворчим та правозахисним ініціативам²².

Від імені Хартії 77 документ оприлюднили тодішні речники: зоотехнік Томаш Граділек, психолог Дана Немцова та географ, програміст Олександр Вондра. Телеграма стала відповіддю на відкритий лист групи «Довіра», який вона надіслала чеським хартистам у березні. У своєму листі львівські активісти інформували чеських колег про березневі (1989 р.) події у Львові, під час яких сили правопорядку (міліція) вчинили брутальний розгін багатотисячної передвиборчої демонстрації [вибори народних депутатів СРСР. — *Авт.*] та затримали низку осіб на короткий термін.

У телеграмі наголошується, що (березневі події) «розцінюємо як прояви «старого мислення» брежневської ери, що включають залякування та відверте насилля над громадянами, намагання придушити прояви громадської думки людей». У документі зауважується, що хартисти «висловлюють повну підтримку Ваших справедливих вимог, протестуємо проти маніпуляцій Вашого керівництва на чолі з першим секретарем [ЦК КПУ. — *Авт.*] Володимиром Щербицьким і бажаємо Вам успіху у Ваших зусиллях за правду»²³.

Телеграму солідарності львівській групі «Довіра» надіслала також чеська громадянська ініціатива «Незалежна мирна співдружність — ініціатива за демілітаризацію суспільства», що об'єднувала, головню, молодих людей²⁴. Предметом інтересу «Незалежної мирної співдружності» була демілітаризація суспільства. Ініціатива виступила з гаслом «За життя у мирі», яке є основним правом людини. «Ліквідація зброї не призведе до остаточного утвердження миру. Завданням кожного народу є створення внутрішніх передумов для існування без зброї. Для цього мусять співпрацювати усі громадяни», — наголошувалося в Установчій заяві «Незалежної мирної співдружності» від 16 квітня 1988 р.²⁵

Відзначимо, що львівська група «Довіра» надіслала 22 листопада 1988 р. президенту ЧССР та чехословацькому уряду відкритого листа, в якому вимагала звільнення трьох ув'язнених членів «Незалежної мирної співдружності»: Гани Марванової, Томаша Дворжака і Любоша Видри²⁶. Як згадує А. Олісевич, навесні 1988 р. до Львова приїздила група чеських хіппі — шість чоловік із Чеських Будейовиць, серед них були члени «Незалежної мирної співдружності». А в жовтні 1988 р. Чехію відвідав

Олісевич разом із дружиною Катериною²⁷. Так встановилися зв'язки між українськими й чеськими хіппі.

Отже, здійснений аналіз свідчить про присутність української тематики в документах чеських громадянських ініціатив 1980-х років. Українська тема представлена у двох документах правозахисного об'єднання Хартії 77: документі «До аварії на Чорнобильській електростанції» (6 травня 1986 р.) та телеграмі чехословацьких правозахисників до Львова, адресованій групі «Довіра» (22 квітня 1989 р.). Чеська «Незалежна мирна співдружність — ініціатива за демілітаризацію суспільства» та українська, львівська, група «Довіра» обмінялися телеграмою та листом солідарності. Інформаційними приводами створення вказаних документів слугували чорнобильська катастрофа — техногенна аварія всесвітнього масштабу — та брутальний розгін мирної маніфестації у Львові. Документи Хартії 77 зацентрували увагу правозахисників та громадськості на пізньорадянських реаліях — відсутності/приховуванні владою інформації від суспільства щодо радіоактивного забруднення та черговому порушенні прав людини в радянській Україні.

---

¹ Слесаренко А.В. Міжнародна підтримка і зв'язки зарубіжної громадськості та емігрантських кіл з дисидентським рухом та нонконформістською культурою в Чехословаччині (1970–1980-ті роки). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного ун-ту: Зб. наук. праць*. Рівне, 2016. Вип. 28. На пошану професора, ректора РДГУ Р. Постоловського. С. 311.

² Чому в Україні не було свого Вацлава Гавела? URL: <http://www.helsinki.org.ua/2011/12/20/> (дата звернення: 03.2020).

³ Skilling H.G. Charter 77 and Human Rights in Czechoslovakia. London: George Allen & Unwin, 1981. 363 p.; Skilling H.G. Samizdat and independent Society in Central and Eastern Europe. Columbus: Ohio State University Press, 1989. 293 p.; Prečan V. Spoluprace demokratickyh sil v dnešni vychodni středni Evropě. *V kradenem čase. Vyběr ze studii, článků a úvah z let 1973–1993*. Uspořádal M. Drapala / Ústav pro soudobé dějiny AV ČR. Brno: Doplněk, 1994. S. 223–243; Каганов Ю.О. Опозиційний виклик: Україна і Центрально-Східна Європа. Запоріжжя: Просвіта, 2009. 252 с.; Vilimek T. Solidarita napříč hranicemi. *Opozice v ČSSR a NDR po roce 1968*. Praha: Vyšehrad-Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2010. 383 s.

⁴ Постоловський Р.М. Роль демократических традиций в формировании «параллельной культуры» в Чехословакии в период от «пражской весны» до «бархатной революции». *Тоталитаризм и антитоталитарные движения в Болгарии, СССР и других странах Восточной Европы (20-80 гг. XX в.)*. Матер. междунар. науч. конф.: В 2 т. Харьков, 1995. Т. 2. С. 209–216; Слесаренко А.В. Дисидентський і правозахисний рух у Чехословаччині в 70–80-х роках ХХ ст. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного ун-ту: Зб. наук. праць*. Рівне, 2004. Вип. 3. С. 159–164; Слесаренко А.В. Розвиток громадянських ініціатив у Чехословаччині напередодні листопада 1989 р. *Слов'янський вісник. Серія «Історичні*

науки». Рівненський ін-т слов'язознавства Київського славістичного ун-ту, Рівненський державний гуманітарний ун-т. Рівне, 2004. Вип. 3. С.156–166; Постолювський Р.М. Еволюція традицій «неполітичної політики» в діяльності опозиційної демократичної організації Хартія-77 у Чехословаччині в 1977–1989 рр. *Наук. пр. Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту. Серія: Історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2008. Т. 18. На пошану проф. В.С. Степанкова. С. 451–460; Слесаренко А.В. Громадянська ініціатива — Рух за громадянську свободу в суспільно-політичному житті Чехословаччини 1988–1989 рр. *Наукові записки національного університету «Острозька академія»: Історичні науки*. Острог: Національний ун-т «Острозька академія», 2009. Вип. 14. С. 364–370.

⁵ Charta 77. 1977–1989. Od moralni k demokracickej revoluci. Dokumentace. Uspořadal V. Prečan. Scheinfeld–Schwarzenberg–Bratislava: Československé středisko nezávislé literatury — Archa, 1990. 525 s.; CHARTA 77: Dokumenty 1977–1989. Sv. 2. 1977–1983. Ed. B. Cisařovska, V. Prečan. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2007. 597–1175 s.

⁶ Dokument Charty 77/15/86 K havarii jaderne elektrarny (6 května 1986). *Informace o Chartě 77*, Praha, samizdat, 1986, 7, S. 3–4.

⁷ Ústav pro soudobé dějiny Akademie Věd České Republiky, sbírka Radio Free Evropa, politický blok č. 111–141, 2–31. 5. 1986.

⁸ K havarii v Černobylu (6 května 1986) *Charta 77. 1977–1989. Od moralni k demokracickej revoluci. Dokumentace. Uspořadal V. Prečan. Scheinfeld–Schwarzenberg–Bratislava: Československé středisko nezávislé literatury — Archa*, 1990. S. 294–295.

⁹ Dopis Federalnímu shromáždění a vládě ČSSR k postoji čs. úředních míst po havarii jaderne elektrarny v Černobylu (Dokument č. 15/86) *CHARTA 77: Dokumenty 1977–1989. Sv. 2. 1977–1983 / Ed. B. Cisařovska, V. Prečan*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2007. S. 777.

¹⁰ Dokument Charty 77/15/86 K havarii jaderne elektrarny (6 května 1986). *Informace o Chartě 77*, Praha, samizdat, 1986, 7, S. 3.

¹¹ Ibidem. S. 4.

¹² Dopis Federalnímu shromáždění a vládě ČSSR k postoji čs. úředních míst po havarii jaderne elektrarny v Černobylu (Dokument č. 15/86). *CHARTA 77: Dokumenty 1977–1989. Sv. 2. 1977–1983. Ed. B. Cisařovska, V. Prečan*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2007. S. 777.

¹³ Dokument Charty 77/15/86 K havarii jaderne elektrarny (6 května 1986). *Informace o Chartě 77*, Praha, samizdat, 1986, 7, S. 4.

¹⁴ Ibidem.

¹⁵ Ibidem.

¹⁶ Ibidem.

¹⁷ Dokument Charty Č. 22. Jaderne elektrarny v ČSSR (27 listopadu 1978). *Informace o Chartě 77*, Praha, samizdat. 1978, 14. S. 1–7; Dokument Charty Č.22. Pokračování diskuse o problematice jaderných elektraren (28 dubna 1979). *Informace o Chartě 77*. Praha, samizdat. 1979, 7, S. 1–4.

¹⁸ Telegram Charty 77 do Lvova Skupině Důvera ve Lvově. *Informace o Chartě 77*. Praha, samizdat. 1989, 9 (28.04.1989). S. 7.

¹⁹ Telegram skupině Důvera ve Lvově, protestující proti brutálnímu postupu ukrajinské policie proti předvolebnímu shromáždění (Nečíslovaný dokument). *CHARTA 77: Dokumenty 1977–1989. Sv. 2. 1977–1983. Ed. B. Cisařovska, V. Prečan*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2007. S. 1116.

²⁰ Мельник І. Перша демонстрація з синьо-жовтими прапорами [Про перші демонстрації у 1989 р. Львові]. URL: <http://www.zbruc.org>. (дата звернення: 03.2020).

²¹ Олісевич А. Революція квітів. Львів: Тріада плюс, 2013. 160 с.; Гордеева И.А. Из документов по истории Львовской группы за установление доверия между Востоком и Западом, 1987–1988. *Acta samizdatica / Записки о самиздате*. Москва: ГПИБ, Мемориал, 2017. Вып. 3. Т. 3. С.160–178.

²² Львівська група «Довіра». URL: <http://www.lvivcenter.org>. (дата звернення: 03.2020).

²³ Telegram Charty 77 do Lvova Skupině Důvera ve Lvove. *Informace o Chartě 77*. Praha, samizdat. 1989, 9 (28.04.1989). S. 7.

²⁴ Dva telegramy do SSSR (24.04.1989). *Zprava vychodoevropske informační agentury*, Praha, samizdat. 1989, 21 (27.04. 1989). S. 1.

²⁵ Gruntorad J. O nezavislych iniciativach v Československu. Praha: Reprint Xerox, 1989. S. 11.

²⁶ Informace o dopise Skupiny Důvera ve Lvove prezidentu a vlade ČSSR (22 listopadu 1988). *Zprava vychodoevropske informační agentury*. Praha, samizdat. 1988, 11 (15–22 prosince 1988). S. 1; Dopis ze Lvova. *Bulletin nezavisleho miroveho sdružení — Iniciativy za demilitarizaci společnosti*. Praha, samizdat. 1989. № 5. S. 16.

²⁷ Олісевич А. Революція квітів. Львів. С. 110–111.

REFERENCES

1. Chomu v Ukrajině ne bylo svého Václava Havela? (2011). Retrieved from <http://www.helsinki.org.ua/2011/12/20/> [in Ukrainian].

2. Dokument Charty 77/15/86 K havarii jaderne elektrarny (6 května 1986). (1986). *Informace o Chartě 77, samizdat*, 7, 3–4 [in Czech].

3. Dokument Charty Č.22. Jaderne elektrarny v ČSSR (27 listopadu 1978). (1978). *Informace o Chartě 77, samizdat*, 14, 1–7 [in Czech].

4. Dokument Charty Č.22. Pokračování diskuse o problematice jaderných elektraren (28 dubna 1979). (1979). *Informace o Chartě 77, samizdat*, 7, 1–4 [in Czech].

5. Dopis Federalnímu shromáždění a vládě ČSSR k postoji čs. úředních míst po havarii jaderne elektrarny v Černobyli (Dokument č. 15/86). (2007). *CHARTA 77: Dokumenty 1977–1989. Sv. 2. 1977–1983. B. Cisařovska, V. Prečan (Ed.)*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 777 [in Czech].

6. Dopis ze Lvova. (1989). *Bulletin nezavisleho miroveho sdružení — Iniciativy za demilitarizaci společnosti*. Praha, samizdat, 5, 16 [in Czech].

7. Dva telegramy do SSSR (24.04.1989). (1989). *Zprava vychodoevropske informační agentury*. Praha, samizdat, 21.(27.04. 1989), 1 [in Czech].

8. Gordejeva, I.A. (2017). Iz dokumentov po istorii L'vovskoj grupy za ustanovlenie doverija mezdu Vostokom i Zapadom, 1987–1988. *Acta samizdatica - Zapiski o samizate*. (Vol. 3). Moskva: GPIB, Memorial, 160–178 [in Russian].

9. Gruntorad, J. (1989). *O nezavislych iniciativach v Československu*. Praha: Reprint Xerox [in Czech].

10. Informace o dopise Skupiny Důvera ve Lvove prezidentu a vlade ČSSR (22 listopadu 1988). (1988). *Zprava vychodoevropske informační agentury*. Praha, samizdat, 11 (15–22 prosince 1988), 1 [in Czech].

11. K havarii v Černobyli (6 května 1986). (1990). *Charta 77. 1977–1989. Od moralni k demokraticke revoluci. Dokumentace. Uspořádal V. Prečan*. Scheinfeld–Schwarzenberg–Bratislava: Československe středisko nezavisle literatury — Archa [in Czech].

12. Kaganov, Yu.O. (2009). *Opozycijnij vyklyk: Ukrajina i Central'no-Schidna Evropa*. Zaporiz'ja: Prosvita [in Ukrainian].

13. L'vivs'ka grupa Dovira. (2020). Retrieved from <http://www.lvivcenter.org>. [in Ukrainian].
14. Mel'nyk, I. Persha demonstracija z synio-zovtymy praporamy. (2020). Retrieved from <http://www.zbruc.org> [in Ukrainian].
15. Olisevych, A. (2013). *Revoljucija kvitiv*. L'viv: Triada pljus [in Ukrainian].
16. Postolovs'kyj, R.M. (1995). Rol' demokratyčeskich tradicij v formirovanii paralel'noj kultury v Čechoslovakii v period ot prazkoj vesny do barchatnoj revolucii. *Totalitarizm i antitotalitarnye dvizenija v Bolgarii, SSSR i drugih stranach Vostočnoj Evropy (20–80 gg. XX v.)*. Mater. mezđunar. nauch. konf., 2, 209–216 [in Russian].
17. Postolovs'kyj, R.M. (2008). Evolucija tradycij nopolityčnoji polityky v dijal'nosti opozycijnoji organizaciji Chartija 77 u Čechoslovachchyni v 1977–1989 rr. *Nauk. pr. Kam'janec-Podil. nac. un-tu. Serija: Istoryčni nauky*, 18, 451–460 [in Ukrainian].
18. Prečan, V. (1994). Spoluprace demokratickych sil v dnešni vychodni středni Evropě. *V kradenem čase. Vyběr ze studii, članků a úvah z let 1973–1993*. Uspořadal M. Drapala. Ústav pro soudobe dějiny AV ČR. Brno: Doplněk [in Czech].
19. Prečan, V. (Ed.). (1990). *Charta 77. 1977–1989. Od moralni k demokraticke revoluci. Dokumentace*. Scheinfeld — Schwarzenberg — Bratislava: Československe středisko nezávisle literatury [in Czech].
20. Prečan, V., & Cisařovska, B. (Ed.). (2007). *CHARTA 77: Dokumenty 1977–1989. Sv. 2. 1977–1983*. Praha: Ústav pro soudobe dějiny AV ČR [in Czech].
21. Skilling, H.G. (1981). *Charter 77 and Human Rights in Czechoslovakia*. London: George Allen & Unwin [in English].
22. Skilling, H.G. (1989). *Samizdat and independent Society in Central and Eastern Europe*. Columbus: Ohio State University Press [in English].
23. Slesarenko, A.V. (2004). Dysyidentskyj i pravozachysnyj ruch v Čechoslovachchyni v 70–80-ch rr. XX st. *Aktualni problemy vitchznjanoji ta vsesvitnoji istorii. Naukovi zapysky Rivnens'koho derzavnoho humanitarnoho universytetu*, 3, 159–164 [in Ukrainian].
24. Slesarenko, A.V. (2004). Rozvytok gromadjans'kych iniciatyv u Čechoslovachchyni naperedodni lystopada 1989 r. *Slovjans'kyj visnyk. Serija Istoryčni nauky Rivnens'kyj in-t slovjanoznavstva Kyjivs'koho slavistyčnoho un-tu, Rivnens'kyj derzavnyj humanitarnyj universytet*, 3, 156–166 [in Ukrainian].
25. Slesarenko, A.V. (2009). Hromadjans'ka iniciatyva — Ruch za hromadjans'ku svobodu — v suspil'no-polityčnomu ziti Čechoslovachchyni 1988–1989 rr. *Naukovi zapysky nacional'noho universytetu, Ostroz'ka akademija: Istoryčni nauky*, 14, 364–370 [in Ukrainian].
26. Slesarenko, A.V. (2016). Miznarodna pidtrymka i zvjazky zarubiznoji gromadskosti ta emigrantskich kil z dysyidentskym ruchom ta nonkonformistskoju kulturoju v Čechoslovachchyni (1970–1980-ri roky) *Aktualni problemy vitchznjanoji ta vsesvitnoji istorii. Naukovi zapysky Rivnens'koho derzavnoho humanitarnoho universytetu*, 28, 307–317 [in Ukrainian].
27. Telegram Charty 77 do Lvova Skupině Důvera ve Lvove. (1989). *Informace o Chartě 77, samizdat*, 9.(28.04.1989), 7 [in Czech].
28. Telegram skupině Důvera ve Lvově, protestující proti brutálnímu postupu ukrajinske policie proti předvolebnímu shromažďení (Nečíslovany dokument). (2007). *CHARTA 77: Dokumenty 1977–1989. Sv. 2. 1977–1983*. B. Cisařovska, V. Prečan (Ed.). Praha: Ústav pro soudobe dějiny AV ČR, 1116 [in Czech].
29. Vilimek, T. (2010). *Solidarita napříč hranicemi. Opozice v ČSSR a NDR po roce 1968*. Praha: Vyšehrad-Ústav pro soudobe dějiny AV ČR [in Czech].

З ІСТОРІЇ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

UDC 94:327(410+495)''1914-1917''

Artem Hrachov

Postgraduate Student

Kamianets-Podilskyi National

Ivan Ohiienko University

61, Ohiienska Street, Kamianets-Podilskyi, 32300, Ukraine

E-mail: grachov2195@gmail.com

GREEK ISSUE IN BRITISH FOREIGN POLICY (1914–1917)

The article sheds light on British policy of bringing Greece into the First World War on Entente's side. Interests of mutual cooperation between Greek political circles and Foreign Office, the course of negotiations about terms of Greek participation in the war, and requirements of the sides are analyzed. Factors that made an influence on Great Britain's diplomacy are researched, namely: a danger of joining Ottoman Empire and Bulgaria to Central Powers after entering into the war by Greece in the first months of the conflict, an influence of Dardanelles operation on the positions of Greece and British diplomacy, an activity of French foreign service. Methods of British diplomacy, notably territorial compensations, financial assistance and bribery, were discovered.

Key words: *Great Britain, Greece, Foreign Office, First World War, Balkans, Macedonia, diplomacy, foreign policy.*

Артем Грачов

аспірант

Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка

32300, Україна, Кам'янець-Подільський, вул. Огієнка, 61

E-mail: grachov2195@gmail.com

ГРЕЦЬКА ПРОБЛЕМА У БРИТАНСЬКІЙ ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ (1914–1917)

У статті розкрито британську політику щодо залучення Греції у Першу світову війну на боці Антанти. Проаналізовано інтереси грецьких політичних кіл та Foreign Office у взаємній співпраці, перебіг переговорів про умови участі Греції у війні, вимоги, які висували сторони. Досліджено чинники, які впливали на дипломатію Великої Британії, а саме: загрозу приєднання до Центральних держав Османської імперії та Болгарії зі вступом Греції у війну в перші місяці конфлікту, вплив Дарданелльської операції на позицію грецької та британської дипломатії, діяльність французького зовнішньополітичного відомства. Розкрито методи, якими оперувала британська дипломатія, зокрема, територіальні компенсації, фінансова допомога та підкуп.

Ключові слова: Велика Британія, Греція, Foreign Office, Перша світова війна, Балкани, Македонія, дипломатія, зовнішня політика.

From the beginning of the First World War the diplomacy of the belligerents was actively working on bringing neutral state on it's side. Greece also among to these states. On the eve of the conflict it was closely connected with Great Britain as her main trade partner¹. For the Britain a cooperation with Athens was an opportunity to create a barrier for German expansion on East². Because of it the aim of London's policy on Balkans was creating an alliance of states of the peninsula³. Because of geopolitical placement of Greece, cooperation with Athens had great value for this direction of the British strategy.

The problem of struggle between great powers for the ordinary players never lost the urge. Under challenges of the recent years It is particularly severe for Ukraine, hence is the relevance of the topic substantiated.

The source base of the research includes documents of The National Archives of United Kingdom (TNA), particularly fonds CAB and FO, collections of the documents «International relations in the era of imperialism»⁴, «European states and Greece in the era of World War»⁵, sources published in

the journal «The American Journal of International Law»⁶, memoirs of R. Poincare⁷ and D. Lloyd George⁸.

Separate issues of the research problem are discovered in summarizing works of Greek history (R.A. Klogg⁹, J. S. Koliopoulos and T.M. Veremis¹⁰, A.A. Ulynyan¹¹, D. Michalopoulos¹², D. Keridis¹³); works about socio-political development of Greece in the period of the First World War (O. Sokolovskaya¹⁴, G.F. Abbott¹⁵ and L. Hassiotis¹⁶) and relations between Greece and other states (O. Aganson¹⁷, D. Batakovich¹⁸ та J. Maiolo and T. Insall¹⁹); military history researches (H.B. Liddel-Hart²⁰ and A. Zayonchkovskiy²¹) and diplomatic history (F. Notovich²²). However, in the modern foreign historiography we did not find any specialized explorations that discovers specificities of British foreign policy regarding Greece. Such works also do not exist in Ukrainian historical science, which makes it possible to be asserted about a novelty of the research.

The aim of the research is to explore the problem of bringing Greece into the war in British foreign policy in years of the First World War.

The objectives of the research are: to explain the value of Greece for British foreign policy; to analyze the development of Foreign Office's diplomacy regarding Greece; to shed light on methods used by London in the bringing Greece into war.

On the beginning of the war there were two political factions in Greece: venizelists (Liberal party) headed by the Prime Minister Eleftherios Venizelos; royalists under the patronage of the King of Greece Constantine I. The struggle between them is also known in historiography as «the national schism»²³.

Venizelists and the Prime Minister himself were advocates of the «megali idea» (a conception of «Great Greece» in borders of Byzantine Empire) and because of geopolitical situation they were of the opinion that realization of these plans is possible only in the alliance with Entente. The King Constantine had other geopolitical plans²⁴. He was closely related to Germany for a long time. He had been studied and performed military service there, and his wife was a sister of caesar Wilhelm. As a result, Constantine is frequently characterised as a germanophile in the historiography²⁵.

It is important to say that documents of Foreign Office do not absolutize pro-Germanic views of the King. On the one hand, they do not deny the fact of German influence on Constantine. For example, in the telegram of British ambassador in Greece Francis Elliot to the Foreign Minister of the Great Britain Edward Grey from the 23 September 1916 an interesting detail that the King suffering from alcoholism is present, and Germans in Athens attempt to get him drunk to manipulate²⁶. But generally, British diplomats give him a tendency to moderate policy and neutrality. On the other hand, it should not be ruled out that Constantine was trying to deliberately make such impression on

London diplomats²⁷. Anyway, pro-German circles were really concentrating around Constantine²⁸.

In the 1913 the Treaty of Alliance and military conventions of mutual assistance between Greece and Serbia were signed²⁹. When Austro-Hungarian forces had begun an offensive against Serbia, her diplomates informed Athens about *casus foederis*. But they were denied on absolutely baseless accordingly to the content of the treaty motive that Greek assistance does not bring a significant benefits for Serbia, but it will weak Greece for the future military conflicts³⁰.

However, there is no reasons to blame Greek side only. It is known that on the 6 August Venizelos urged the Government to join Entente, and on the 12 August he asked British council will Britain consider Greece as ally if the latter will act in defence of Serbia. Notably, British side did not give any answer. Premier Minister continued diplomatic approaches. On the 18 August he informed British ambassador Francis Ellion that Greece will be an Entente's ally and join her on the first appeal, but on the condition of guarantees against Bulgarian offensive³¹. On the same day Venizelos without any agreements with the King informed about readiness to provide 250.000 Greek troops for Entente. 50.000 of them he proposed to sent to defend Suez Canal³³, looks like, with aim to play on potential danger on Ottoman empire's entering into the war on the side on Central powers and Turkish army offensive on British positions in Egypt.

But the Minister of Foreign Affairs of the Great Britain Edward Grey considered to give up this cooperation. On his opinion, Greek entering to the war on Entente's side could provoke Bulgaria and Ottoman Empire to join the Central Powers. Also, London was afraid of confrontation with Turks because of large number of Muslim subjects. Therefore on the 19 August 1914 Entente's ambassadors informed Greek government that it should adhere to neutrality³⁴. Later David Lloyd George in his memoirs had criticized Grey for «tiresome hesitancies», particularly about Greece³⁵. Grey's caution was also signed in the telegram of Russian ambassador in the Great Britain Alexandr Benkendorf³⁶.

In parallel with Venizelos, the King Constantine also checked an ability of cooperation with Entente. Through admiral Kerr, head of British Navy mission in Greece, he proposed a plan of an attack on Dardanelles made by Greek military staff. From British side the Secretary of the State of War Herbert Kitchener and First Sea Lord Winston Churchill had started to develop this idea earlier. Finally, however, it's realisation was disrupted. Firstly, Kerr proposed to Greek command to create a fleet of light battleships that would have to fight together with heavy British ships. Combined fleet would be a serious power, but light Greek fleet only would be helpless against British

ships — so, Greek command understood this as desire to leave Greece without a possibility to do any resistance in case of pressure from Entente's side or conflict with latter³⁷. Secondly, Constantine soon convinced that Bulgaria will adhere to pro-German course, so he abandoned the plan of attacking the Straits³⁸. The King had not informed Venizelos about changing his position, and latter in protest on the 7 September 1914 submitted his resignation³⁹.

These developments disturbed the King (because of potential demarches of venizelists) and Entente (because of danger of coming to power pro-German circles in Greece). The King did not accept the resignation and Entente's ambassadors expressed their wish that Venizelos should stay as head of government. By such external support, Venizelos not only saved his position as a Premier Minister, but forced to resignation of pro-German foreign minister Strait and took his portfolio⁴⁰. Hence, next two propositions (in October and November) about joining to Entente and military supporting Serbia on condition of guarantee against Bulgaria's offensive became. They were ignored by British diplomacy again⁴¹.

At the beginning of 1915, when Britain had started to prepare Dardanelles operation, Greek-British cooperation intensified. Approximately of the 23–25 January Gray proposed to Greece to enter to the war on Serbia's side in exchange for territorial compensations in Albania (Northern Epirus) and Asia Minor⁴². March message of British ambassador in Petrograd Buchanan refers to give Smirna to Greece as a compensation⁴³. Notably that Greek ambassador in London Gennadius was negative about it: he emphasized that in case of receipting of territories in Asia Minor Greece will immediately become a geopolitical competitor for Entente⁴⁴.

To neutralise Bulgarian danger, it was proposed to Greece to give up territories in Macedonia (Drama, Kavala and Seres) in favour of Bulgaria. First Venizelos called this idea absurdly, but then he expressed willingness for a compromise about Kavala. In turn, Constantine had begun to clarify details of territorial compensations that put British diplomats in tough place because they had to maneuver in their propositions between plans of Greece and Italy about Balkans and Asia Minor⁴⁵.

On the 26 January Venizelos made a request to Allied diplomats about military expedition of Entente to Macedonia⁴⁶. Grey promised that troops will be sent to save Greece from Bulgarian assault⁴⁷. British discussed this idea with French and Russian diplomats⁴⁸, but then abandoned it in favour of Dardanelles operation because of new difficulties in joining Greece to Entente⁴⁹. According to Elliot's telegram of the 5 February 1915, Venizelos changed his mind and did not want to enter the war without Romanian assistance. On the 6 February he informed British ambassador that Bulgaria had taken a loan from Germany and demonstrated her pro-German course by

this, so, he rejected any assignments about Kavala⁵⁰. Therefore, a base for agreement made on the twentieth of month had been annulled.

However when in late February 1915 Entente had begun Dardanelles operation, Venizelos started to seek entering Greece into the war again. He forced addressing of German ambassador and head of Greek staff Dousmanis. On the 1 March Venizelos told Elliot that Greece is ready to give three divisions for Dardanelles operation. In response British side required to use Greek fleet in the operation and Venizelos agreed⁵¹.

But new head of General Staff Ioannis Metaxas, which reckons that Greece could not keep Asia Minor and wage long war, had begun to resist the Venizelos' plans⁵². Also, Russian Empire because of danger of capture Constantinople by Greeks was argued against Greek participating in the war⁵³, and France, which was concerned that Britain and Greece will take over the Straits, too⁵⁴.

On the 5 March 1915 Venizelos raised a question with the King about Greece entering to the war again. Constantine asked about 24 hours for thinking. Premier Minister did not wait for monarch's decision and informed Entente's ambassadors about his agreement to give 15.000 Greek troops and all the fleet to assistance for Allies. But on 6th March Constantine answered in the negative to Venizelos' question, and latest hand in his resignation⁵⁵.

Greek government had been headed by royalist and conservative Dimitros Gounaris⁵⁶. Because of this political transition, British government did not pursue negotiations with Greece in favour of bringing Italy into the war. However, new Foreign Minister Georgios Zografos informed Entente's diplomats that Greece would not shun cooperation and still is opened for propositions⁵⁷. In the same time British find out that Serbian and Greek militaries discussed joint operations against Bulgaria. Because Britain had counted also on cooperation with Sofia, Grey ordered to military agent in Greece to be a quite careful in Bulgarian question, and to Elliot – to inform Zografos that Greek provocations against Bulgaria will be received by London negatively⁵⁸.

On the 14 April 1915 Greece imposed new conditions for Entente: for a some time (researched materials does not report exact terms) after the war territorial integrity of Greece must be guaranteed; Greek army must wage war only on European territories of the Ottoman Empire; Entente must provide necessary military assistance for Greek army to make her strength equal to Turkish. There was no official response from Allied diplomacy⁵⁹. Obviously in the London had hoped that successes of Dardanelles operation will promote Athens to agree on more modest terms⁶⁰.

On the 13 June 1915 liberals had won on the regular election and 23 August Venizelos returned to Premier Minister's position⁶¹. However,

there was no significant changes during the summer on the Greek direction of British foreign policy. At this time Foreign Office concentrated his efforts on diplomatic struggle for Bulgaria. That was demonstrated by incident on the 3 August 1915 when British ambassador promised Kavala to Bulgaria. It had enraged Greek side and British diplomats had to explain Greeks that in case of joining Bulgaria and successful war Greece will receive large compensations in Asia Minor⁶².

On the 21 September 1915 Venizelos informed Britains that Greek army cannot march without Entente's military assistance of 150.000 troops, the same number that Serbia had obliged to provide according the Agreement of 1913. Notably that this act of Greek Premier could be called a demarch or even an ultimatum because he asked Elliot and French ambassador to answer during 24 hours⁶³. After 48 hours Entente agreed because of Bulgarian army mobilisation⁶⁴. Venizelos required from the King to mobilise the army. Constantine rejected again due to the fact that Serbia cannot provide 150.000 troops according to the agreement of 1913, so he considers that Greece is free from these obligations⁶⁵. Venizelos had to sign a decree of mobilization without official King's agreement⁶⁶.

Bulgaria's entering to the war made Londons position in Greek policy more explicit. On the 1 October 1915 Bank of England give a 5.000.000 franks loan to Greece⁶⁷. But Entente's landing in Salonika that had begun on the 5 October 1915⁶⁸ triggered a rapid negative reaction of society because of impression that country will be dragged into the war without regard for her government's and citizens' desire. Venizelos which was criticized by the King had been forced to resign⁶⁹. On the 11 October 1915 a new Greek Premier Minister Alexandros Zaimis, which had been staying away both from venizelists and royalists⁷⁰, informed French and Russian ambassadors that Greece will stay neutral⁷¹.

Approximately 7–16 October Gray proposed Cyprus and Thrakia for military assistance for Serbia. But on the 20 October Zaimis rejected⁷².

We draw the attention that for that time Greece was not able to rescue Serbia, but she had risked to be head-to-head with armies of Austro-Hungaria, Bulgaria and Ottoman empire and therefore to meet the same fate as Serbia⁷³. It can be stated that official Athens' position was reasonable because the tragic example of Serbs demonstrated how actively states of Entente hurries to help their weaker allies. Instead, British diplomacy demonstrated late reaction on events development when proposed large territorial reward.

On the 4 November in Foreign Office the memorandum had published where, as British diplomacy believed, profs of preparing Greece to the war on side of Central powers were listed: withdrawing Greek money from London City, signing a contract for procurement of quinine (a substance with anti-

inflammatory and antipyretic properties) from Germany, preparing large reserves of food, negotiations with USA about procurement of horses to Greece⁷⁴. However it should be noted that these preparings are not a direct evidence of intention to join the war. They probably demonstrates foresight of Greek authorities which was quite reasonable for the situation where the country found itself. The same day, according to Entente's diplomats advice, venizelists raised a question of confidence to Zaimis' government because of violating the treaty of alliance with Serbia⁷⁵. The King answered by another political maneuver. He dissolved the parliament, called a new election and appointed Stefanos Skouludis to a Premier Minister's chair⁷⁶.

At that time Britains and French's made a new approaches of Greek position about the war⁷⁷. Unofficial visit of Greek consul in London John Stavridis to Athens had been organized⁷⁸. On the 11 November he met with Greek ministers and heard from them that Athens will adhere to friendly neutrality about Entente. On the 17 November the King more categorically informed Stavridis that Greece would not join Entente and Allies' pressure will only bring her to Central Powers⁷⁹.

Obviously, because of failure of diplomacy, London to use bribery. It should be noted that Venizelos were rejecting financing from abroad except from Greek diaspora⁸⁰. Foreign Office brought an arms trader Basileos Zaharoff, who had a Greek origin, for new propositions of such «crude diplomacy». Zaharoff proposed to bribe pro-German press and influential Greek officials and to arrange a provocation on Greek-Bulgarian border. In December Zaharoff had meet some Greek politicians and journalists in Neapolis and at that time from British bank 1.500.000 pounds were transferred to the account of Vincent Calliard (financial director of «Vickers» company for which Zaharow had been worked) in «Barclays Bank», who was a mediator between Zaharoff and British government. In turn, Calliard transferred the money on the Zaharoff's account in the Bank of France. In December Zaharoff had visited Greece, met Venizelos and transferred 1.000.000 pounds to the account of venizelist Georgios Averof. Unfortunately, the sources does not report how these funds were been used later. But it is known about Zaharoff's proposition from the 24 January 1916 (after his returning from Greece) to use remains (210.000 pounds) of mentioned sum for political propaganda. British diplomacy did not agreed with it because venizelists had boycotted elections of December 1915 in order to disrupt them and to provoke a political crisis and removal of the King, so, in London did not see any reason to finance them⁸¹. In the archive sources there is a mention that on April 1916 Zaharoff transferred to venizelists more than 80.000 pounds⁸².

On the 25 February the Prime Minister Skouludis asked Britain officially to give Greece a loan of 150.000.000 francs. Elliot advice British government

to require an entrance to the war in return for loan, but French ambassador, who believed that neutrality of Greece and changing the current government by friendly for Entente cabinet of Zaimis would be enough, was opposed it⁸³. On the 23 March Skouludis asked about loan again, used extortion that in case of negative answer Greece will discharge her army. At that time part of Greek army personnel had been really put on leave. To prevent dischargement, Britain and France agreed to give a loan⁸⁴.

On the 28 May 1916 Greece made another one foreign policy twist. She gave fort Roupel, placed on north-east from Salonica near Seres, and Kavala to Bulgaria, therefore demonstrated her shaky position for hostile blocs and disability to resist both Quadruple Alliance and Entente. Allies find out that Bulgarian diplomacy convinces Romania that there is Greek-Bulgarian agreement and new head of staff Dousmanis told Sweden newspaper in the interview about possibility of Greek-Romanian-Bulgarian alliance. In such circumstances French side had proposed to create in Salonica a Venizelos' government alternative to the government in Athens, but this idea was refused in London because at that time Britain held all her attention to the Near East and Salonika expeditionary forces were enough for defence only. However French troops established a state of siege in Salonika⁸⁷, and on the 6-7 June 1916 Entente begun a maritime blockade of Greece⁸⁸.

On the 21 June Entente's ambassadors required from Greece to hold election, to discharge army and to create a cabinet which will guarantee Greek neutrality⁸⁹. Despite categorical tone, Britain still had stayed on internal Greek split prevention course. Thus, on the 28 June Elliot wrote to Gray that he strive (without going into details about methods) in order to make venizelist's press to agitate for cooperation between the King and Venizelos⁹⁰. British continued to refuse French proposition to create a separate government in Salonika hoping that venizelist would won on the August elections⁹¹.

Greece had fulfilled claims of the 21 June. Skouludis' government had resigned, Zaimis became a new the Prime Minister⁹². After it mentioned mediator Zaharoff send to Britain a request for money for financing Venizelos' electoral campaign. The Prime Minister Herbert Asquith agreed. Required 5.000.000 drachmae were provided by Britain and France equally⁹³.

On the 17 August 1916 Central Powers' troops' offensive on the Salonika front had begun, in which they managed to move expeditionary forces' front for a some time (later returned their position in October)⁹⁴. In the view of O. Sokolovskaya, Greek government at that time took measurements to support Central Powers. To prove her hypothesis, the author cited the fact that Greek ammunition depots and trains were moved closer to region where Bulgarian troops were located. In her interpretation in case of offensive latest could quickly took them⁹⁵. However, as for ours point of view, these actions could be

planned by Greek General Staff as a base for active defence deployment against an enemy (that was Bulgarian troops), which in case of favourable circumstances could develop into counteroffensive. Therefore, again, these facts could not be understood as direct evidence of Greek intention to join the Quadruple Alliance.

Finally, Romania's join into the war on Entente's side had led to fully pro-Entente's rhetoric not only of Greek government, but also of the King. Constantine begun to deny his liaisons with Germany and to hint at cooperation between Athens and Entente⁹⁶. But, obviously, Great Britain and France did not believe those assurances and had prepared a radical scenario.

On the 30 August — 1 September 1916 a part of Greek garrison in Salonika proclaimed independence from Athens⁹⁷. With support of French and British units venizelists also organized uprising on a number of Greek islands. A British-French fleet had arrived to the Phalerum. On the 9 September French admiral find out that encrypted telegrams had been sent from Athens to capitals of Central Powers and required to cease communications with later, threatening to use «appropriate actions» in case of deny. On the 12 September it was required to Greek government to place under Entente's control post and telegraph, and Athens were forced to agree⁹⁸.

Zaimis, before his resignation that occurred on the 16 September (new government had been led by Nicolaos Kalogeropoulos) proposed an alliance to Entente again. In London saw this as an attempt to play for time, but they were going to agree. But French leadership did not expressed interest which British diplomats had threatened as unwilling to develop the partnership, they did not mind about further worsening of the situation in the country⁹⁹. From this moment a line of being “second fiddle” in Great Britain's foreign policy course about Greek issue. Primacy and initiative had been transferred to French.

On the 26 September Venizelos arrived to Crete where with the support of Greek national hero admiral Kunduriotis he had formed a temporary government which moved to Salonika on the 30 September¹⁰⁰. Venizelos appealed to the King with a proposition to lead the national protest movement and join to Entente, but latter had refused. Crisis was amplified, Kalogeropoulos government, most of which supported Venizelos' call, resigned, 80 years old historian Spyridon Lambros became the new Prime Minister¹⁰¹.

On the 20 October 1916 a conference in Bologna had begun, where British and French sides decided to Greek proposition of cooperation from 23 October to declare war on Bulgaria¹⁰².

New events in Greece added a new one delicate political problem in Ententes' diplomacy, including British. An open support of Salonika government would mean recognizing royalists' troops as enemies¹⁰³. Also, French side opposed to official recognition of Venizelos' government. Petrograd was

of the same opinion¹⁰⁴. Despite those diplomatic doubts, the split of Greece became a fact. Salonika government had expelled diplomats of Central Powers, on the 23 November declared a war to Bulgaria and Germany. At that time a neutral zone between venizelists' and royalists' troops had been created¹⁰⁵.

Back in October French had sequestered Greek fleet⁰⁶, notably, that this decision had been made without British knowledge. The latter strongly protested¹⁰⁷. Those actions disturbed Greek officials, including militaries. Under their pressure Constantine refused to obey Ententes diktat. Therefore in December 1916 3.000 British and French troops landed in Phalerum and Piraeus. Clashes with Greek troops, subordinate to Athens government, occurred. Ententes' units were defeated and withdraw¹⁰⁸. Athens government banned printing venizelists' newspapers¹⁰⁹, venizelist politicians were persecuted¹¹⁰.

Fuelled by takeover rumours about royalists' offensive to Salonica, enhanced with real Greek army maneuvers¹¹¹, on the 8 December Britain give Athens an ultimatum to withdraw all the troops from Thessaly to Peloponnese, failure of which would be recognized as declaration of war. The same day Entente declared a complete blockade of Greece: «Recent events in Athens were proved conclusively that neither the King nor the Greek government have sufficient control over the Greek army [...] Under these circumstances the Governments of the Allied Powers держав [begins a blockade]»¹¹². On 12 December Entente required from Greece to release from prison all the venizelists¹¹³. Constantine agreed to fulfill both¹¹⁴. On the 16 December the Greek King sent to Foreign Office a telegram with his own view on the situation. In particular, he complained that Greece four times proposed a cooperation to Entente, but the latter continue to blame Athens for conspiring with Quadruple Alliance and disarms Greek army in the same time when self-proclaimed illegitimate government in Salonica had arisen¹¹⁵.

Another one worsening had been provoked by French side, unbeknownst to Britain again. Commander of Salonika front general Sarrail received a telegram from France, which content he interpreted that royalists are going to attack Eastern Army's flank. On the 30 December Sarrail's troops began a march to city Kozani to the west of Salonica. To the request of British side French answered that there had been a misunderstanding and actually the telegram was about an assumption not real threat¹¹⁶.

On the 5–7 January 1917 an allied conference was held in Rome, where new requirements to Athens were made. Withing 48 hours Greek government had to implement previous requirements of withdrawing the troops and ammunition to Thessaly. On the proposal of French side, requirements were complemented by paragraph, according to which, in case of non-compliance of requirements, expeditional forces in Salonika would be entitled to take any actions to secure themselves. Athens agreed, but withdrew the troops very slowly¹¹⁷.

Long blockade had significantly hit Greek economy. Standard of living had seriously declined, there were cases of starvation¹¹⁸. However, French government continued to advocate the strengthen the blockade which was unanimously objected by Britain, Russia and Italy¹¹⁹. There is written in the memorandum of Foreign Office of the 27 January 1917 about Greek events estimation: «this intervention into which we [Britain — *A.H.*] were rushed by the French government definitely compromised the position of M. Zaimis and інтервенція [ruined any hopes for peaceful solving of the problem]»¹²⁰. British leadership also considered an issue of providing food to venizelists¹²¹. Finally, at the conference of February 1917 in Petrograd Allies decided to reduce the blockade¹²².

On the other hand, in January 1917 French and British diplomats arrived to Salonica, which de-facto was a recognition of Venizelos' government¹²³. Further assignments to French in Greek policy became a new tactic of British diplomacy¹²⁴. On the 11 April 1917 Lloyd George informed the French Prime Minister Alexandre Ribot that he is ready to support an idea of the Greek King's resignation¹²⁵. Also London decided to withdraw his two divisions from Salonica, and in as a compensation Britains agreed with taking by French any initialives about Constantine¹²⁶. It has sense to agree with O. Sokolovskaya's point of view, who believes that this way London was going to pin the thrust of Greek policy on Paris¹²⁷.

In the sources there are two variants which were considered by Britains on that time to solve the Greek issue. According to first one, the throne had to turn to the Constantine's oldest son, and Premier Minister's post had to be taken by Venizelos or anyone from his associates. According to second one, that was more compromise, Constantine had to remain on the throne and the government had to be headed by Zaimis, but provided that germanophiles Gounaris, Dousmanic, perhaps Strait and other would be expelled from Greece. Also Britains did not excluded resolving the problem by force, but in general they had a negative attitude to it, because in that case it would became a chaos in Greece¹²⁸. In turn, venizelists, according to information of British intelligence, were not even considered an idea of reconciliation with the King¹²⁹.

On the 28–29 May 1917 in London had been held a conference where an algorithm of addressing Constantine was adopted. There had to be a requirement to him to abdicate throne, and in case of refusal Greece had to be completely blocked from sea. In case if any activity of Greek army Entente troops would land at the Isthmus of Corinth.

A need to the King's abdication was argued by violation of the treaty of 1863 about accession of Prince William of Denmark to the Throne of Greece (under the name of George I). According to the article 3 Greece, under guarantees of Great Britain, France and Russia, became an independent

constitutional monarchy. Instead, Constantine's actions, according to allied diplomacy interpretation, showed desire to turn it to absolute monarchy, which led to split of the country. As a result, guarantor powers did not wish to see Constantine on the throne¹³⁰. Thus, the treatment of 1863 was hypocritically used to blame Constantine, although the initiative of splitting Greece was took by Venizelos who now was openly supported by Entente.

On the 11 June 1917 states of Entente officially required from Constantine to abdicate, which was fulfilled. On the 12 June older Constantine's son, prince Alexander, took the oath of the King of Greece. Constantine went to Switzerland¹³¹. Cabinet was headed by Venizelos again, on the 28–29 June Greece broke diplomatic relations with Quadruple Alliance¹³². The Prime Minister declared that Greece was in state of war¹³³.

This, Greek course of British foreign policy had changed a few times throughout the war. It makes sense to assume that if Foreign Office's policy would had more consistent character, Greece could join Entente much earlier, which will save the state from blockade and split. Struggle for Greece also demonstrated competition between Britain and France for influence on the country. However, shortcomings of Allied diplomacy were compensated by strong economic and military influence of Allies on Greece, which kept Athens from joining Central Powers. Greek experience of British foreign policy demonstrated that even neutral state could face economic losses and political split if it is an object of struggle between more powerful parties to a conflict.

The experience of Great Britain's struggle for Greece is also illustrative for modernity. As practise of XX - first decades of XXI centuries shown, the states which are regional or world leaders continue to use weaker neighbouring states as a pawn in political and military games. The fate of Greece must become a lesson also for Ukraine, which turned out to be in extremely complex geopolitical situation.

---

¹ Sokolovskaya O. V. Greece in years of First World War. 1914–1918. Moscow: Nauka, 1990. P. 9.

² Abbott G. F. Greece And The Allies, 1914–1922. London : Methuen & Co. Ltd. 1922. P. 5.

³ Abbott G. F. Greece... P. 19.

⁴ International relationships during the age of imperialism : documents from archives of Tsarist and Temporary governments 1878–1917. : Serie 3 : 1914–1917. Moscow; Leningrad: Gos. soc.-ec. izd-vo, 1931–1938.

⁵ European states and Greece in age of World War: on secret materials of the former Ministry of Foreign Affairs with copies of diplomatic documents. Moscow, 1922. 90, 240, VI p.

⁶ The American Journal of International Law. Vol. 12, No. 2, Supplement: Official Documents (Apr., 1918).

⁷ Poincare R. On the service of France 1914–1915... 784 p; Poincare R. On the service of France 1915–1916: Memories. Moscow: AST, Minsk: Harvest, 2002. 592 p.

⁸ Lloyd George D. War Memoirs. Vol. I. London: Ivor Nicholson & Watson, 1933. 529 p.; Lloyd George D. War Memoirs. Vol. III. London: Ivor Nicholson & Watson, 1934. 736 p.

⁹ Clogg R. A. Concise History of Greece. Cambridge: Cambridge University Press, 2014. 308 p.

¹⁰ Koliopoulos J.S., Veremis T.M. Modern Greece: A History since 1821. Chichester: Wiley-Blackwell, 2010. 276 p.

¹¹ Ulunyan Ar.A. Political history of modern Greece. End of XVIII century — 90s of XX century. Moscow: IVI RAN, 1998. 331 p.

¹² Michalopoulos D. The Asia minor peripeteia and the aftermath : an overview. Αθήνα, 2007. 23 p.; Michalopoulos D. Republic vs Monarchy: The greek liberals in the early Twentieth Century. URL: https://www.files.ethz.ch/isn/125073/EU_08.pdf

¹³ Keridis D. Historical Dictionary of Modern Greece. Lanham, Md. : Scarecrow Press, 2009. 253 p.

¹⁴ Sokolovskaya O. V. Greece... 208 p.

¹⁵ Abbott G. F. Greece... 242 p.

¹⁶ Hassiotis L. Greece during the First World War. In *Entering the First World War: The Experiences of Small and Medium Powers*. Ed. by A.P. Pires, A.P. Duarte, B.C. Reis. Lisbon: Instituto da Defesa Nacional, 2017. Pp. 25–38.

¹⁷ Aganson O.I. From Bucharest to Sarajevo: policy of the Great Britain on the Balkans and beginning of the World War. *Historical researches. Journal of Faculty of History, Moscow State University MV Lomonosov*. 2014. № 1. P. 120–142.

¹⁸ Batakovič D.T. Serbia and Greece in the First World War: An Overview. *Balkan Studies: Biannual Publication of the Institute for Balkan Studies*. 2004. 45 (1) P. 59–80.

¹⁹ Maiolo J., Insall T. Sir Basil Zaharoff and Sir Vincent Caillard as Instruments of British Policy towards Greece and the Ottoman Empire during the Asquith and Lloyd George Administrations, 1915–8. *The International History Review*. Vol. 34, No. 4, December 2012. Pp. 819–839.

²⁰ Liddell Hart D.H. The Real War 1914–1918. London : Faber & Faber Limited, 1930. 539 p.

²¹ Zayonchkovskiy A.M. First World War. Saint Petersburg : OOO ‘Izdatelstvo Poligon’, 2002. 878 p.

²² Notovich F.I. Diplomatic struggle in years of the World War. Vol. I. Losing Balkans peninsula by Allies, Moscow, Leningrad : Izdatelstvo AN SSSR, 1947. 748 p.

²³ Koliopoulos J.S., Veremis T.M. Modern Greece... P. 78.

²⁴ Sokolovskaya O.V. Greece... P. 23.

²⁵ Ulunyan Ar.A. Political history... P. 98; Notovich F.I. Diplomatic struggle... P. 106.

²⁶ TNA. FO 800/63. P. 214–215 (verso).

²⁷ The National Archives (UK). CAB 24/13/54. P. 204; TNA. CAB 42/4/6. P. 2; TNA. FO 800/172 P. 132.

²⁸ Aganson O.I. From Bucharest to Sarajevo... P. 126.

²⁹ Diplomatic Documents, 1913–1917, Issued by the Greek Government Concerning the Greco-Serbian Treaty of Alliance and the Germano-Bulgarian Invasion in Macedonia: Part First. *The American Journal of International Law*. Vol. 12, No. 2, Supplement: Official Documents (Apr., 1918). P. 93.

³⁰ Batakovič D.T. Serbia and Greece... P. 59–60.

³¹ Hassiotis L. Greece... P. 27–28.

- ³² G.F. Abbott. Greece... P. 12–13; Poincare R. On the service of France 1914–1915... P. 127; TNA. CAB 37/135/9. P. 4.
- ³³ TNA. FO 800/63. P. 42.
- ³⁴ Liddell Hart D.H. The Real War 1914–1918. London : Faber & Faber Limited, 1930. P. 163; TNA. FO 800/63. P. 43; Sokolovskaya O.V. Greece... P. 33.
- ³⁵ Lloyd George D. War Memoirs. Vol. I. P. 390.
- ³⁶ № 118. Ambassador in London to the Minister of the Foreign Affairs. *International relationships during the age of imperialism : documents from archives of Tsarist and Temporary governments 1878–1917 : Serie 3 : 1914–1917*. Vol. 6 : P. 1 : 5 August 1914 — 13 January 1915. Prepared to publishing by A.L. Popov, with the participation of B.Ya. Galina and V.V. Altman. Moscow; Leningrad : Gos. soc.-ec. izd-vo, 1935. P. 115–116.
- ³⁷ G.F. Abbott. Greece... P. 15–16.
- ³⁸ Liddell Hart D.H. The Real War... P. 163.
- ³⁹ Sokolovskaya O.V. Greece... P. 37–38.
- ⁴⁰ Ibid. P. 38–40.
- ⁴¹ Poincare R. On the service of France... P. 380–381.
- ⁴² № 76. Memorandum of English embassy in Petrograd to the Minister of the Foreign Affairs. *International relationships during the age of imperialism*. Vol. 7 Part 1. P. 97–98; № 114. Ambassador in Athens to the Minister of the Foreign Affairs. *International relationships ...* Vol. 7. Part 1. P. 154.
- ⁴³ Borovets I. Modern history of states of Europe and America 1870–1918. International relations. Kamianets-Podilsky; PP «Medobory-2006», 2014. P. 246.
- ⁴⁴ G.F. Abbott. Greece... P. 25–26.
- ⁴⁵ FO 800/63. P. 69; G.F. Abbott. Greece... P. 22–24; Borovets I.I. Modern history... P. 236; Michalopoulos D. The Asia minor... P. 6; Clogg R.A. Concise History of Greece... P. 85.
- ⁴⁶ Poincare R. On the service of France 1914–1915... P. 473.
- ⁴⁷ G.F. Abbott. Greece... P. 27.
- ⁴⁸ TNA. FO 800/172. P. 49–50, 54, 56–57; № 187. Ambassador in London to the Minister of the Foreign Affairs // International relations... Vol. 7. Part. 1. P. 247.
- ⁴⁹ № 224. Ambassador in London to the Minister of the Foreign Affairs. *International relations...* Vol. 7. Part. 1. P. 298.
- ⁵⁰ TNA. FO 800/63. P. 91, 93.
- ⁵¹ Sokolovskaya O.V. Greece... P. 46; G.F. Abbott. Greece... P. 28.
- ⁵² Sokolovskaya O.V. Greece... P. 46–47; Miller W. The Ottoman Empire and its successors, 1801–1922. Cambridge : The University Press, 1923. P. 526; Michalopoulos D. Republic vs Monarchy... P. 9–10; TNA. FO 800/63. P. 161; G.F. Abbott. Greece... P. 28.
- ⁵³ TNA. FO 800/172. P. 59, 61, 64.
- ⁵⁴ Sokolovskaya O.V. Greece... P. 50.
- ⁵⁵ Sokolovskaya O.V. Greece... P. 51–52; Maiolo J., Insall T. Sir Basil Zaharoff... P. 821; G.F. Abbott. Greece... P. 31; Michalopoulos, Dimitris. Republic vs Monarchy... P. 3; Clogg R.A. Concise History of Greece... P. 85.
- ⁵⁶ Keridis D. Historical Dictionary... P. 80.
- ⁵⁷ Sokolovskaya O.V. Greece... P. 54; Пуанкаре Р. На службе Франции 1914–1915... P. 508; G.F. Abbott. Greece... P. 33; Notovich F.I. Diplomatic struggle... P. 558.
- ⁵⁸ Sokolovskaya O.V. Greece... P. 56.
- ⁵⁹ G.F. Abbott. Greece... P. 36–37.
- ⁶⁰ TNA. CAB 37/128/27. P. 158 (recto).
- ⁶¹ G.F. Abbott. Greece... P. 50; Koliopoulos J.S., Veremis T.M. Modern Greece... P. 79; Sokolovskaya O.V. Greece... P. 63, 66.

⁶² G.F. Abbott. Greece... P. 42–43.

⁶³ Ibid. P. 55; Clogg R.A. Concise History of Greece... P. 85; № 747. Ambassador in Athens to the Minister of the Foreign Affairs. *International relationships during the age of imperialism : documents from archives of Tsarist and Temporary governments 1878–1917 : Serie 3 : 1914–1917*. Vol. 8 : Part 2 : 24/11 May — 16/3 October 1915 / prepared to publishing by Ye.A. Adamov with the participation of B.G. Veber and S.R. Dimant. Moscow; Leningrad : Gos. soc.-ec. izd-vo, 1935. P. 338–339.

⁶⁴ Sokolovskaya O.V. Greece... P. 69; G.F. Abbott. Greece... P. 55; Clogg R.A. Concise History of Greece... P. 85; № 747. Ambassador in Athens to the Minister of the Foreign Affairs. *International relations...* Vol. 8. Part 2. P. 338–339.

⁶⁵ Poincare R. On the service of France 1915–1916... P. 90–91; Koliopoulos J.S., Veremis T.M. Modern Greece... P. 79.

⁶⁶ Sokolovskaya O.V. Greece... P. 69–70.

⁶⁷ Précis of documents and proceedings connected with the political and military developments in the Balkan peninsula, September 29 to October 5, 1915. TNA. CAB 42/4/21. P. 7.

⁶⁸ Zayonchkovskiy A.M. First World War... P. 456.

⁶⁹ Sokolovskaya O.V. Greece... P. 72–73.

⁷⁰ G.F. Abbott. Greece... P. 67–68.

⁷¹ TNA. CAB 37/135/20. P. 2.

⁷² Maiolo J., Insall T. Sir Basil Zaharoff... P. 821; Andrekos V. The impact of the Cypriot contribution during the Great War on colonial society and loyalties/disloyalties to the British Empire. *First World War Studies*, 8(1), 2017. P. 5; Abbott G.F. Greece... P. 66; Poincare R. On the service of France 1915–1916... P. 145; № 26. Ambassador in Athens to the Minister of the Foreign Affairs. *International relationships during the age of imperialism : documents from archives of Tsarist and Temporary governments 1878–1917 : Serie 3 : 1914–1917*. Vol. 9 : 17 October 1915 — 13 January 1916. Prepared to publishing by F.O. Notovich with the participation of L.A. Teleshova and S.A. Levina. Moscow ; Leningrad : Gos. soc.-ec. izd-vo, 1937. P. 27; Koliopoulos J.S., Veremis T.M. Modern Greece... P. 75; Sokolovskaya O.V. Greece... P. 75.

⁷³ G.F. Abbott. Greece... P. 66–67; Poincare R. On the service of France 1915–1916... P. 151; № 34. Ambassador in Athens to the Minister of the Foreign Affairs. *International relations...* Vol. 9. P. 33.

⁷⁴ TNA. FO 800/172. P. 72–73.

⁷⁵ Sokolovskaya O.V. Greece... P. 75.

⁷⁶ Ibid. P. 75–76.

⁷⁷ TNA. FO 800/172. P. 75–76.

⁷⁸ Maiolo J., Insall T. Sir Basil Zaharoff... P. 821; TNA. FO 800/63. P. 118.

⁷⁹ Maiolo J., Insall T. Sir Basil Zaharoff... P. 821; TNA. FO 800/63. P. 121–122, 127–128, 133.

⁸⁰ TNA. CAB 42/13/11. P. 2.

⁸¹ Maiolo J., Insall T. Sir Basil Zaharoff... P. 822–826; Michalopoulos D. Republic vs Monarchy... P. 3; Hassiotis L. «Greece during the First World War». P. 32; Ulunyan Ar.A. Political history... P. 104.

⁸² TNA. CAB 42/13/11. P. 1–2.

⁸³ № 261. Ambassador in Athens to the Minister of the Foreign Affairs. *International relations...* Vol. 10. P. 278; № 266. Ambassador in Paris to the Minister of the Foreign Affairs. *International relations...* Vol. 10. P. 283.

⁸⁴ Sokolovskaya O.V. Greece... P. 85.

- ⁸⁵ Там же. P. 87; Miller W. *The Ottoman Empire...* P. 531; Hassiotis L. *Greece...* P. 33.
- ⁸⁶ Maiolo J., Insall T. *Sir Basil Zaharoff...* P. 826.
- ⁸⁷ Sokolovskaya O.V. *Greece...* P. 88.
- ⁸⁸ Abbott G.F. *Greece...* P. 101; Maiolo J., Insall T. *Sir Basil Zaharoff...* P. 826.
- ⁸⁹ Miller W. *The Ottoman Empire...* P. 531–532; Соколовская О.В. *Греция...* P. 90; Maiolo J., Insall T. *Sir Basil Zaharoff...* P. 826; James Headlam-Morley. *Studies In Diplomatic History.* P. 140–141; Abbott G.F. *Greece...* P. 102; TNA. CAB 37/150/31. P. 2–3.
- ⁹⁰ TNA. FO. 800/63. P. 193 зліва.
- ⁹¹ Sokolovskaya O.V. *Greece...* P. 90; Maiolo J., Insall T. *Sir Basil Zaharoff...* P. 826; James Headlam-Morley. *Studies In Diplomatic History.* P. 140–141; Miller W. *The Ottoman Empire...* P. 531–532; G.F. Abbott. *Greece...* P. 102; TNA. CAB 37/150/31. P. 2–3.
- ⁹² TNA. CAB 24/10/19. P. 2.
- ⁹³ Maiolo J., Insall T. *Sir Basil Zaharoff...* P. 826.
- ⁹⁴ *History of the First World War 1914–1918.* Moscow: Nauka, 1975. P. 218–219.
- ⁹⁵ Sokolovskaya O.V. *Greece...* P. 91–92.
- ⁹⁶ *Ibid.* P. 92.
- ⁹⁷ Hassiotis L. *Greece...* P. 33; Sokolovskaya O.V. *Greece...* P. 92.
- ⁹⁸ Sokolovskaya O.V. *Greece...* P. 93; TNA. CAB 24/10/19. P. 3; CCIII. Secret telegram from ambassador in Athens. *European states and Greece...* P. 103; CCVI. Secret telegram from ambassador in Athens. *European states and Greece...* P. 105.
- ⁹⁹ TNA. CAB 24/10/19. P. 3–4.
- ¹⁰⁰ TNA. CAB 24/10/19. P. 4.
- ¹⁰¹ Maiolo J., Insall T. *Sir Basil Zaharoff...* P. 826; G.F. Abbott. *Greece...* P. 140–141; Ulunyan Ar.A. *Political history...* P. 104; Miller W. *The Ottoman Empire...* P. 533–534.
- ¹⁰² TNA. CAB 24/10/19. P. 5.
- ¹⁰³ TNA. CAB 42/23/9. P. 5.
- ¹⁰⁴ Sokolovskaya O.V. *Greece...* P. 97.
- ¹⁰⁵ *Ibid.* P. 97–98; Koliopoulos J.S., Veremis T.M. *Modern Greece...* P. 82.
- ¹⁰⁶ Miller W. *The Ottoman Empire...* P. 534; G.F. Abbott. *Greece...* P. 141.
- ¹⁰⁷ TNA. CAB 24/10/19. P. 4.
- ¹⁰⁸ Miller W. *The Ottoman Empire...* P. 534; G.F. Abbott. *Greece...* P. 159–160; Clogg R.A. *Concise History of Greece...* P. 89; Hassiotis L. *Greece...* P. 34.
- ¹⁰⁹ Miller W. *The Ottoman Empire...* P. 534.
- ¹¹⁰ Hassiotis L. *Greece...* P. 34.
- ¹¹¹ Sokolovskaya O.V. *Greece...* P. 101–102.
- ¹¹² TNA. CAB 37/161/9. P. 2, 10.
- ¹¹³ TNA. CAB 37/161/19. P. 2.
- ¹¹⁴ TNA. CAB 23/1/2. P. 4.
- ¹¹⁵ TNA. CAB 23/1/12. P. 5.
- ¹¹⁶ TNA. CAB 24/10/19. P. 7.
- ¹¹⁷ Lloyd George D. *War Memoirs.* Vol. III. P. 1446–1447; TNA. CAB 23/1/24. P. 1, 6; TNA. CAB 24/10/20. P. 1.
- ¹¹⁸ Michalopoulos D. *The Asia minor...* P. 12.
- ¹¹⁹ Sokolovskaya O.V. *Greece...* P. 107.
- ¹²⁰ TNA. CAB 24/10/19. P. 3–4.
- ¹²¹ TNA. CAB 23/1/30. P. 2.
- ¹²² Sokolovskaya O.V. *Greece...* P. 107–108.
- ¹²³ Там же. P. 123.
- ¹²⁴ TNA. CAB 24/10/21. P. 94–95.

¹²⁵ Sokolovskaya O.V. Greece... P. 134; TNA CAB 23/2/42. P. 5.

¹²⁶ TNA. CAB 23/13/3. P. 17.

¹²⁷ Sokolovskaya O.V. Greece... P. 135–136.

¹²⁸ TNA. CAB 23/40/14. P. 6–7; TNA. CAB 24/12/20. P. 92–93, 94–95.

¹²⁹ TNA. CAB 24/13/54. P. 203–204.

¹³⁰ TNA. CAB 23/2/68. P. 7–8; Treaty Between Great Britain, France, and Russia, on the One Part, and Denmark, on the Other Part, Relative to the Accession of Prince William of Denmark to the Throne of Greece // *The American Journal of International Law* Vol. 12, No. 2, Supplement: Official Documents (Apr., 1918). P. 76.

¹³¹ TNA. CAB 23/3/9. P. 2.

¹³² Hassiotis L. Greece... P. 34; Miller W. *The Ottoman Empire*... P. 536.

¹³³ Sokolovskaya O.V. Greece... P. 161.

REFERENCES

1. Abbott, G.F. (1992). *Greece And The Allies, 1914–1922*. London : Methuen & Co. Ltd [in English].
2. Aganson, O.I. (2014). From Bucharest to Sarajevo: policy of the Great Britain on the Balkans and beginning of the World War. Historical researches. *Journal of Faculty of History, Moscow State University MV Lomonosov*, 1, 120–142 [in Russian].
3. Batakovič, D.T. (2004). Serbia and Greece in the First World War: An Overview. *Balkan Studies: Biannual Publication of the Institute for Balkan Studies*, 45 (1), 9–80 [in English].
4. Borovets, I. (2014). *Modern history of states of Europe and America 1870–1918. International relations*. Kamianets-Podilsky: PP Medobory-2006 [in Ukrainian].
5. Clogg, R.A. (2014). *Concise History of Greece*. Cambridge: Cambridge University Press [in English].
6. *European states and Greece in age of World War: on secret materials of the former Ministry of Foreign Affairs with copies of diplomatic documents*. (1922). Moscow [in Russian].
7. Hassiotis, L. (2017). *Greece during the First World War. In Entering the First World War: The Experiences of Small and Medium Powers*. Lisbon: Instituto da Defesa Nacional [in English].
8. *International relationships during the age of imperialism: documents from archives of Tsarist and Temporary governments 1878-1917*. (1931-1938). Moscow; Leningrad [in Russian].
9. Keridis, D. (2009). *Historical Dictionary of Modern Greece*. Lanham, Md.: Scarecrow Press [in English].
10. Koliopoulos, J.S., & Veremis, T.M. (2010). *Modern Greece: A History since 1821*. Chichester: Wiley-Blackwell [in English].
11. Liddell Hart, D.H. (1930). *The Real War 1914–1918*. London: Faber & Faber Limited [in English].
12. Lloyd George, D. (1933). *War Memoirs*. (Vol. 1). London: Ivor Nicholson & Watson [in English].
13. Lloyd George, D. (1934). *War Memoirs*. (Vol. 3). London: Ivor Nicholson & Watson [in English].
14. Maiolo, J., & Insall, T. (2012). Sir Basil Zaharoff and Sir Vincent Caillard as Instruments of British Policy towards Greece and the Ottoman Empire during the Asquith and Lloyd George Administrations, 1915–8. *The International History Review*, 34(4), 819–839 [in English].

15. Michalopoulos, D. (2007). *The Asia minor peripeteia and the aftermath: an overview*. Αθήνα [in English].
16. Michalopoulos, D. *Republic vs Monarchy: The greek liberals in the early Twentieth Century*. Retrieved from https://www.files.ethz.ch/isn/125073/EU_08.pdf [in English].
17. Notovich, F.I. (1947). *Diplomatic struggle in years of the World War*. (Vol. 1). Moscow, Leningrad: Izdatelstvo AN SSSR [in Russian].
18. Poincare, R. (2002). *On the service of France 1915–1916: Memories*. Moscow: AST, Minsk: Harvest [in Russian].
19. Sokolovskaya, O.V. (1990). *Greece in years of First World War. 1914–1918*. Moscow: Nauka [in Russian].
20. Ulunyan, Ar. A. (1998). *Political history of modern Greece. End of XVIII century - 90s of XX century*. Moscow: IVI RAN [in Russian].
21. Zayonchkovskiy, A.M. (2002). *First World War*. Saint Petersburg: OOO Izdatelstvo Poligon [in Russian].

УДК 327(4):(94)

Андрій Мартинов

д-р. іст. наук, проф., пров. наук. співроб.

Інститут історії України НАН України

01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4

E-mail: martynov.andriy15@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7754-5549>

«М'ЯКА СИЛА» ЯК ПОЛІТИЧНИЙ ІНСТРУМЕНТ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ (1990-ті — 20-ті рр. ХХІ ст.)

Поняття «м'яка сила» має глибоке історичне коріння. В європейській традиції можна говорити про діалектику взаємовпливу «м'якої сили» і жорсткої сили на прикладі праць Н. Макіавеллі. У 1990 р. у сучасному сенсі це поняття використав американський політолог Дж. Най. ЄС, на відміну від США і Китаю, має менше можливостей для послідовного застосування інструментів «м'якої сили». Власне її використання в процесі реалізації спільної зовнішньої політики ЄС передбачено Маастрихтським і Амстердамським договорами. Перешкоди в застосуванні політики «м'якої сили» ЄС пов'язані з проблемами формування та послідовної реалізації спільної зовнішньої політики ЄС, зокрема, у процесі проведення гуманітарних операцій по всьому світу. Актуальним питанням є поліпшення іміджу ЄС на тлі процедури Брексіту та удосконалення взаємодії національних дипломатичних шкіль країн-членів ЄС у процесі застосування інструментарію «м'якої сили».

Ключові слова: Амстердамський договір, Брексіт, Європейський Союз, європейська інтеграція, Маастрихтський договір, «м'яка сила».

Andriy Martynov

Doctor of History, Professor, Leading Researcher
Institute of History of Ukraine
the National Academy of Sciences of Ukraine
4, Mykhailo Hrushevskiyi Street, Kyiv, 01001, Ukraine
E-mail: martynov.andriy15@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7754-5549>

**SOFT POWER AS A POLITICAL INSTRUMENT
OF THE EUROPEAN UNION (1990s — 2020s)**

Soft power is the ability to change someone else's values, ideas, interests. Successful use of soft power leads to a change in attitudes and behavior. Soft power can be seen as managing the mass consciousness by indirect means that do not encounter conscious resistance. Soft power resources belong to civil society networks. Following the British referendum on June 23, 2016, the EU's global power of influence diminished. Traditionally, the European Union is seen as a stable center of material wealth, high social status, social optimism and justice, spiritual and physical comfort. However, as a rule, they forget about the fact that there is no permanent dependence between subjective well-being and changes in economic conditions of life. Until now, European optimists are pushing European integration as the only effective answer to the challenges of globalization, while European pessimists have said that federal Europe would be too centralized, inflexible and wasteful. The European Union is not so much a generator of European peace, as its result. The EU has emerged as a unique conglomerate of democratic states. This is not a federation or collective bargaining agreement, and it is not a classic nation-state, and most importantly not an empire with a metropolis at its center. It is an experimental form of peace-based integration as a norm. Instead, the empire is usually a centralized militarized state, the possession of which is a conglomerate of national territories of subjugated peoples. The EU is a social institution that implements collective action based on democratic approval and consent to their adoption. Despite governance weaknesses, the EU remains an important layer of capital regulation in the face of three global crises: the financial, environmental and security crises.

Key words: *Treaty of Amsterdam, Brexit, the European Union, European integration, Maastricht Treaty, soft power.*

Французький історик А.Дебідур у 1891 р. закінчив свою класичну працю «Історія європейської дипломатії» пацифістськими сподіваннями на те, що «найспустошливіші завойовницькі війни, причинами яких

майже завжди є честолюбство певної династії або необдуманий порив якогось народу, стануть у Європі дедалі рідкішими»¹. Відтоді ледь минула чверть століття, і Європа та світ опинились у вирі Першої світової війни. Тобто дипломатія як інструмент «м'якої сили» виявилась на тому історичному етапі неспроможною врегулювати міждержавні протиріччя, які перекреслили надії на мирне врегулювання суперечок та уникнення застосування військової сили у процесі розв'язання конфліктів.

На початку XXI століття актуалізувався феномен «гібридних війн» та використання в цьому процесі різних технологій як «м'якої сили», так і традиційної військової сили. У більшості конфліктів сучасності неможливо за чіткими критеріями відокремити «інформаційні операції» і власне бойові дії як на локальному, індивідуальному, так і на суспільному рівнях.

Історія міжнародних відносин знає чимало прикладів безсилля «великої сили» і навпаки потуги в застосуванні асиметричної сили. Утім, зазвичай, маленькі та середні за потугою країни потерпають від великих держав незалежно від того, дружать вони або конфліктують. Мексиканський публіцист Альфредо Халіфеме Рахме описав конкуренцію американської і китайської «м'якої сили» в Латинській Америці. На його думку, «Китай забезпечує значні інвестиційні плани, у той час як Сполучені Штати присвятили себе хижацькому розтягуванню інфраструктури Латинської Америки. Після жажливого уроку неолібералізму в його гіршому прояві Аргентина не встояла перед спокусою одержати від Китаю два мільярди доларів інвестицій на видобуток нафти й газу, розробку супутникових систем зв'язку і прокладання залізниці. З одного боку мега-спекулянт Джордж Сорос заволодів ресурсами Патагонії, що сталося після того, як він взяв участь у фінансовому четвертуванні Аргентини; з другого боку Китай налагоджує стратегічні відносини з колишнім робітником-металургом Лулою (президент Бразилії), який виявився чудовим геостратегом»². Як бачимо, за умов глобальної конкуренції застосування «м'якої сили» має широкий спектр.

У 1998 р. німецький соціальний мислитель Юрген Габермас прогнозував, що «на основі Маастрихтського договору Європейський Союз має розвинутися далі за стан функціональної економічної спільноти. Втім, у політично об'єднаній Європі мусять ухвалювати рішення в багатьох політичних царинах, зокрема у сфері соціальної політики, які мають бути однаково обов'язковими для всіх членів прийняття рішень, які один мусить допомагати виконувати іншому. Це вимагає того абстрактного виду солідарності, який уперше встановився протягом XIX століття поміж громадянами національних держав, необхідне вирівнювання різноманітних інтересів і життєвих обставин: жодна політична спілка неможлива

на основі мудрого розрахунку власних переваг кожного. Потрібна свідомість єдності, яка уможливить для «вільно об'єднаних союзників» ідентифікацію себе разом як громадян держави»³. Таке сучасне розуміння мережі громадських структур, які створюють різноманітні інструменти «м'якої сили», властиве для політики Європейського Союзу на міжнародній арені.

Колишній виконавчий директор Світового банку Мойсес Наїм у бестселері «Занепад влади» веде мову про радикальні зміни в усіх сферах суспільного життя, що поступово ведуть до занепаду влади — політичної, військової, економічної, релігійної, влади мас-медіа. Впливові раніше керманічі вже не можуть реалізовувати свої забаганки так само вільно, як це було в минулому. Нині стало простіше здобути владу, однак значно важче її здійснювати й набагато легше втратити. Автор міркує про світові революції, зокрема т.зв. «революції збільшення», що полягають у подоланні засобів контролю, збільшенні в усьому — від кількості країн до чисельності населення, стандартів життя, показників письменності й кількості продуктів на ринку, що зумовила рух людей, товарів, грошей; «революції мобільності»; «революції ментальності» (коли нічого не сприймається як належне), яка відображає основні зміни в менталітеті, очікуваннях і прагненнях, що супроводжують ці зсуви. Також можна констатувати закінчення абсолютної монополії на застосування насильства. Однак ідеться про появу феномена м'якої влади «для всіх», адже завдяки соціальним мережам змінюється роль засобів масової інформації, коли кожен повідомляє, кожен оцінює інформацію». «У геополітиці, — пише М. Наїм, — малі актори — «малозначимі» країни чи недержавні утворення — отримали нові можливості накладання вето, втручання, переорієнтації і загалом заганяння в глухий кут об'єднаних зусиль «великих гравців» і багатосторонніх організацій»⁴.

Нові інформаційні технології — це інструменти «м'якої сили», і щоб діяти, вони мають бути в руках користувача, який своєю чергою потребує цілей, спрямування й мотивації. На цю мотивацію і працює м'яка сила. Згаданий автор визначає її як здатність скеровувати поточні або майбутні дії інших груп чи індивідів або запобігати їм.

Знизивши свій військовий потенціал, ЄС практично втратила можливості реагування на порушення універсальних норм. «М'яка сила» в зовнішній політиці критикує концепції національного інтересу або балансу сил як такі, яким не вистачає морального аспекту. Вона націлена не на подолання стратегічних загроз, а на усунення умов, які вважаються порушенням універсальних принципів справедливості. В міжнародних справах важлива репутація надійності. Мир досягається через демократію, відкрити дипломатію та вдосконалення спільних правил і стандартів.

«М'яка сила» покликана впливати на розрахунки противника і зменшувати його впевненість в успіху.

Автор концепції «м'якої сили» американський дослідник Дж. Наймолодший позиціонував це поняття як пропаганду потрібних цінностей за допомогою інструментів інформаційних і віртуальних продуктів. Фактом стає не те, що відбулось, а те, про що розповіли⁵. Євросоюз має соціальний капітал, який забезпечений високим організаційним, доктринальним, технологічним і соціальним рівнями розвитку⁶. Впродовж 1990-х років Євросоюз ефективно реалізовував проєкт європеїзації країн, які 1 травня 2004 р. вступили до ЄС⁷. Британський дослідник Ф. Кемерон звернув увагу, що нові країни-члени ЄС після 2004 р. зробили свій внесок у «м'яку силу» Євросоюзу⁸. На думку М. Сіні, поняття «м'яка сила» є інтегральною для зовнішньої і внутрішньої політики Євросоюзу⁹. Натомість Дж. Джиллінгем на конкретних історичних фактах показав, як корелюються успіхи в пропаганді цінностей європейської інтеграції із розширенням Євросоюзу на Схід і поглибленням внутрішньої інтегрованості Євросоюзу¹⁰.

Американський дослідник С. Хікс дослідив інфраструктуру політичної системи Євросоюзу з погляду ухвалення рішень щодо реальної презентації успіхів європейської інтеграції як усередині Євросоюзу, так і поза його межами¹¹. Британські дослідники Дж. Петерсон і М. Шеклтон проаналізували ефективність застосування «м'якої сили» Євросоюзу з погляду взаємодії його інститутів зі структурами влади на національному рівні держав-членів ЄС¹². На думку К. Сміт, застосування інструментів «м'якої сили» у спільній зовнішній політиці Євросоюзу все ще є недостатньо ефективним¹³. Основна частина експорту африканських країн спрямовується до Європи. Європейські інвестиції і технології відіграють значну роль у економіці африканських країн. Щоправда, Б. Гейтс інвестував у Африку більше коштів, ніж увесь ЄС. Європейців дедалі частіше витісняють з африканського ринку китайські конкуренти¹⁴.

Відомий німецький соціолог У. Бек, говорячи про особливості процесу глобалізації, звертав увагу на «транснаціоналізацію політичного процесу, що є результатом набуття державними кордонами більшої прозорості, інтенсивного обміну товарами та ідеями, підвищення ментальної мобільності населення багатьох країн світу¹⁵. Зокрема, він слушно зазначає, що ступінь впливовості держав у сучасних міжнародних відносинах усе більше залежить від їхньої об'єктивної та оперативної поінформованості та ефективного й інтенсивного залучення до глобальної та національної мережі політичних контактів.

Ознайомлення з найрепрезентативнішими науковими працями щодо предмета цього дослідження дає підстави визначити мету статті, яка

полягає у висвітленні особливостей «м'якої сили» Європейського Союзу як політичного інструменту.

«М'яка сила» є спроможністю змінювати чужі цінності, уявлення, інтереси. Її успішне застосування веде до зміни установок і відповідно поведінки. «М'яка сила» може розглядатись як управління масовою свідомістю непрямыми засобами, які не зустрічають свідомого спротиву. Метою пропаганди є руйнація чужих інтерпретацій подій і фактів. Що легітимнішою є монополія на силу, то менший спротив вона стимулює. Автор концепції «м'якої сили» Дж. Най вважає, що вона приваблює, а не примушує. Одна часом «м'яка сила» може не тільки агітувати, а й примушувати. Привабливість може базуватися на раціональних або емоційних компонентах культури й політики. До таких індивідуальних і колективних побажань можуть потрапити демократія і свобода, позаяк вони в масовому уявленні здатні вирішувати соціальні проблеми. Якщо жорстка сила є монополією державних інститутів, то м'яка сила не є монополією держави. Ресурси «м'якої сили» належать мережі громадянського суспільства. Відповідно, чим сильнішою є інноваційна діяльність, тим успішніше нові культурні продукти будуть перетворюватися на «м'яку силу», яка дає інформацію, цікаву іншим. Віртуальна перемога веде до реальної перемоги. Важливо не те, що ви сказали, а що люди почули.

На думку Дж. Сороса, «ЄС не може посісти місце США як світового лідера. ЄС володіє достатніми ресурсами, аби мати вплив на міжнародній арені: половина всієї допомоги світовому розвитку; найбільший єдиний ринок у світі; 45000 дипломатів; майже 100000 миротворців, службовців на всіх континентах; перспектива використання торгівлі, допомоги та членства в ЄС як каталізаторів для заохочення перетворення сусідніх держав на відкриті суспільства... Спільна зовнішня політика ЄС не повинна бути антиамериканською»¹⁶. Однак після перемоги в листопаді 2016 р. на президентських виборах у США Д. Трампа посилюються ідеологічні розбіжності між європейськими лібералами та американськими неоконсерваторами, що позначилось на риториці засобів масової інформації як у провідних країнах Євросоюзу, так і у США.

В умовах суперечливого розвитку процесу глобалізації Європейський Союз (ЄС) є своєрідним експериментальним полігоном, де відпрацьовується модель взаємодії різних групових ідентичностей. Під поняттям ідентичність у гуманітарних науках розуміється тотожність, належність суб'єкта до певного співтовариства. Зокрема, є культурна ідентичність як ототожнення актора з певним історичним спадком, релігією, мовою. Є громадянська ідентичність, пов'язана з нормами політичного співіснування на основі традицій і цінностей певного суспільства. Коли йдеться

про ідентичність Євросоюзу, впадає в око той факт, що вона співіснує з національними ідентичностями країн-членів ЄС. Зазначимо, що національні ідентичності є переважно культурними, натомість європейська ідентичність формується як громадянсько-політичний феномен. Ідентичність не є постійною сутністю, а виявляється скоріше як динамічний конструкт. Тобто будь-яка форма колективної ідентичності має конвенційну (договірну) соціально-семіотичну природу.

Можна виділити декілька рівнів формування колективних ідентичностей: а) генетичний рівень пов'язаний із виникненням певної колективної ідентичності, структурний рівень, який визначає співвідношення ознак певних ідентичностей та їхнє змістовне наповнення; б) функціональний рівень, що ототожнюється із формами реалізації ідентичностей. Крім того, слід мати на увазі, що різні рівні спільної європейської ідентичності у форматі Євросоюзу мають «космополітичні» еліти і «локалізовані» маси національних або «пост-національних» держав-членів Євросоюзу.

Нагадаємо, що внаслідок модернізації у європейській історії з'явилась національна держава, яка поставила на місце станової інтеграції суспільну солідарність, яка існує завдяки національній свідомості. В умовах постмодерну відбувається радикальна реорганізація соціального порядку. Під впливом глобальних мереж кожен індивід стикається з такою свободою, котра змушує його покладатися на самого себе й ізолює від інших, але дає змогу зав'язати нові соціальні зв'язки і сформувати інноваційні соціальні норми. Цей постмодерний соціальний порядок інтегрує як громадянську, так і етнічну ідентичності. Зважаючи на розвиток тенденцій сучасного процесу глобалізації, Європейський Союз може виступити першою структурою постнаціональної демократії. Однак суперечливість цього процесу вимагає детального аналізу його проблем і перспектив. Спільна європейська грошова одиниця євро є матеріалізованим інструментом «м'якої сили» Євросоюзу.

Перша дійсно глобальна економічна криза поступово змінює баланс сил між різними валютними системами світу. Наприкінці грудня 2011 р. прем'єр-міністри Китаю та Японії домовилися у взаємних розрахунках перейти до національних валют та обмежити вживання американського долара. Цей факт засвідчив посилення тенденції до регіоналізації валютних систем. Ще у жовтні 1983 р. французький мислитель Р. Арон прогнозував, що «можливо, валюта Сполучених Штатів Європи відбере в долара його монопольне становище, його статус одиниці транснаціональних розрахунків, та ні німецька, ні британська економіки не мають достатніх обсягів, аби стати опертям транснаціональної валюти»¹⁷. Зазначена тенденція вперше далася взнаки вже 1999 р., коли євро та долар

стали конкурентами на глобальному фінансовому ринку. Тоді операція сил НАТО проти режиму С. Мілошевича засвідчила домінування військово-політичних механізмів, які забезпечили конкурентні переваги американського долара. Після епохальних терористичних актів 11 вересня 2001 р. Сполучені Штати Америки досягли максимуму глобальних економічних переваг. Однак «військове кейнсіанство» у вигляді стимулювання військових витрат заради забезпечення економічного зростання супроводжувалося накопиченням не лише міжгалузевих дисбалансів, а й серйозних диспропорцій у світовій економіці.

Світова економічна криза загострила питання найближчих перспектив Європейського Союзу. Спільна європейська грошова одиниця виявилася ефективною за умов стабільного економічного розвитку. Однак під впливом кризових явищ гострішими стали боргові проблеми та чіткішими виявилися різні рівні економічного розвитку країн євросони.

Гроші є не тільки інструментом «м'якої сили», а й нервом економіки. Тому фінансова криза стосується самих засад ринкових відносин. Проте економіка може ефективно функціонувати лише як елемент системи культурних цінностей¹⁸. Важко не звернути увагу на той факт, що до євросони увійшли країни з різними ментальними традиціями. Свого часу на цей факт звернули увагу лауреат Нобелівської премії з економіки Йозеф Штігліц та аналітик Світового банку Амартаї Сен. Останній також акцентує на моральній кризі, яка не в останню чергу провокує домінування спекулятивного капіталу та «віртуальної» економіки. Відомий економічний оглядач Пол Кругман у своєму блозі веде мову про потребу повернення до балансу кооперації та конкуренції.

Німецький економіст Рожер де Век вважає, що світова економічна криза завершила період економічного ультралібералізму та глобалізаційного оптимізму. Адже недостатня ефективність збирання податків веде до збільшення бюджетних дефіцитів та провокує все нові проблеми на рівні національних держав. Період «більшої свободи, меншого державного впливу» в реальній політиці лише посилив вплив транснаціональних корпорацій. На думку Р. де Века, демократичний капіталізм має зробити політику незалежною від економічних інтересів великих корпорацій¹⁹. Однак наразі це побажання виглядає надто утопічним. Зрештою, тип світових економічних відносин після завершення кризи залежатиме від організації відносин між бізнесом, працею та фінансами²⁰.

Отже, коли національні грошові одиниці тільки замінювалися на євро, експерти звертали увагу на потенційні проблеми та вади монетарного союзу. По-перше, спільну валюту отримали держави з різним рівнем добробуту, внаслідок чого національні уряди втратили важелі кредитно-грошової політики як регулятора розвитку економіки. По-друге, не було

запроваджено спільну систему оподаткування та контролю за темпами зростання бюджетних дефіцитів. По-третє, управління монетарними відносинами фактично залишилося в руках Європейського центрального банку, а податкова політика в руках національних урядів. Зважаючи на це, колишній голова Європейської комісії Жак Делор звинуватив засновників монетарного союзу ЄС у «первородних» помилках запровадження спільної європейської грошової одиниці євро. Він навіть назвав особливо правильними рішення тих країн, які вирішили зберегти національні валюти²¹. Однак є й альтернативні думки. Зокрема, державний секретар Міністерства закордонних справ Польщі у справах європейської інтеграції М. Довгілевіч пропонував прискорити приєднання до зони євро, яка наразі складається з 17 держав Євросоюзу, решти його членів, які цього побажають²². Такий підхід теоретично може лише прискорити процес розпаду зони євро, адже максимально загострить усі згадані вище протиріччя. Цю позицію не підтримує передусім Німеччина. Адже в німецькому суспільстві непопулярною стає ідея, коли «німці платять за все», виправдовуючи тим самим статус країни як локомотиву європейської інтеграції. Починають домінувати настрої, що «потяг» європейської інтеграції, який тягти локомотиву не по силі, потрібно переформувати. Принаймні чіпляти нові «вагони» до цього потягу, тобто підтримувати процес розширення Євросоюзу, влада ФРН, зважаючи на суспільні настрої, навряд чи готова. Головним стає завдання збереження стабільності європейського монетарного союзу, ризик краху якого може кинути виклик німецькій стабільності та коштуватиме влади будь-якій коаліції. А. Меркель наприкінці січня 2012 р. у Давосі заявляла про необхідність припинення розмов щодо збільшення капіталізації фонду фінансової стабільності, а натомість закликала зосередитися на скороченні бюджетних дефіцитів та забезпеченні умов для економічного зростання.

Німеччина, яка останнім часом повернула собі європейську першість як країна експортер, на цій підставі вимагає від партнерів урахування її інтересів. Інша справа, що згадані інтереси є суперечливими. З погляду експортерів «дешевий євро» є вигідним, оскільки стимулює конкурентну спроможність, що дає можливість зберігати робочі місця. З іншого боку, «дешевий євро» стимулює здорожчання товарів споживання. Отже, на кону опинилася подальша доля спільної європейської грошової одиниці, яка наразі є єдиним відносно успішним матеріальним символом Євросоюзу.

До непопулярних соціальних заходів, аби скоротити бюджетні дефіцити та уникнути державного банкрутства, вимушені вдаватися більшість країн Євросоюзу. Великий європейський бізнес закликав національні уряди країн-членів Євросоюзу забезпечити збереження стабільного курсу

спільної європейської грошової одиниці євро. Саме на це спрямовано усі непопулярні заходи з обмеження соціальної складової ринкової економіки. Однак у колах економічних експертів немає єдиної думки, чи достатньо буде цих заходів, аби уникнути банкрутства монетарного союзу. Національні та транснаціональні європейські еліти також важко шукають компроміси з цього питання. Яскравим прикладом цієї тенденції став процес формування Європейського стабілізаційного фонду. Нагадаємо, що за результатами переговорів у грудні 2011 р. бундесканцлера Ангели Меркель, тодішніх президента Франції Ніколя Саркозі та італійського прем'єр-міністра Маріо Монті ухвалено принципове рішення про збільшення статутного капіталу зазначеного фонду до одного трильйону євро. Невирішеним залишилося головне питання щодо джерел його наповнення. Європейський центральний банк на чолі з італійцем Маріо Драгі тоді запропонував емісійний шлях наповнення кредитного кошика. Проте Німеччина та Франція, побоюючись занадто великого збільшення рівня інфляції у зоні євро, заперечили проти цього. Відтак тодішній президент Європейської комісії Жозе Мануель Баррозу запропонував випустити «євро бонди», тобто загальноєвропейські кредитні зобов'язання. Однак, Ангела Меркель, добре пам'ятаючи яких зусиль їй коштувало попереднє ухвалення рішення про збільшення німецької участі у Європейському стабілізаційному фонді, виступила проти «євро бондів». Загалом євро продовжує досить успішно виконувати роль інструмента «м'якої сили» Євросоюзу.

Найбільші песимісти прогнозують, що впродовж середньострокової перспективи більшості країн єврозони доведеться повертатися до національних валют. Адже Китай, з яким пов'язували сподівання на поповнення Європейського стабілізаційного фонду, категорично відмовився використовувати свої валютні запаси для підтримки євро. Не додають великого оптимізму і глобальні економічні тенденції.

Економічна криза штовхає країни Євросоюзу у вир політичних протиріч, які дедалі чіткіше проявляються як у внутрішній політиці, так і на міждержавному рівні. Зокрема, у середовищі європейської «брюссельської» бюрократії жваво обговорюються можливі варіанти започаткування принципово нового проекту європейської інтеграції. Йдеться про неминуче виключення із зони євро фінансово проблемних держав Євросоюзу та створення меншої за кількістю країн, але більш інтегрованої зони євро. Фактично європейські прагматики пропонують повернутися до моделі «Європи багатьох швидкостей», коли шістка країн-засновниць процесу європейської інтеграції — країни Бенілюксу, Італія, Франція та Німеччина мають погодитися на перехід до наднаціональних механізмів оподаткування та передати Європейській комісії ще більше повноважень

національних урядів. Проте навіть у цих країнах європейського «ядра» згадана ідея не дуже популярна. Адже Бельгія борсається в болоті коаліційних проблем та бореться за збереження єдності Фландрії і Валлонії. Опитування громадської думки свідчать, що більшість голландців виступає за відмову від євро та повернення до гульдена. Такої ж думки щодо німецької марки дотримуються і громадяни ФРН. Аналогічні настрої стають популярними у Франції.

Саме у Греції визначається стратегічне майбутнє спільної європейської грошової одиниці. «Аварійний» варіант повернення Греції до національної грошової одиниці драхми дасть можливість девальвувати національну валюту і зменшити, в такий спосіб, колосальний обсяг державного боргу. Зрозуміло, проти такої оборудки виступають грецькі кредитори та провідні європейські політики, які побоюються, що в разі виходу Греції із зони євро неминучим стане ефект доміно щодо інших проблемних держав, унаслідок чого від спільної грошової одиниці доведеться відмовитися. Тож нинішні тактичні «бої» за євро є лише тимчасовим перепочинком, адже найближчим часом доведеться ухвалювати радикальні рішення, від яких залежатиме доля європейської інтеграції.

На порядку денному перебуває обговорення питання зміни фінансової політики Євросоюзу після 2019 року. Найімовірніше більші та багатші країни Євросоюзу будуть поставлені перед фактичним ультиматумом з боку середніх та менших за чисельністю населення країн Євросоюзу. Останні зажадають більш рівномірного розподілу боргових зобов'язань.

У підсумку 17 країн зони євро підписали у березні 2012 року угоду про створення бюджетно-податкового союзу. Вона є відкритою для інших десяти країн Євросоюзу, які зберігають національні грошові одиниці. Сенс домовленостей стосується введення ліміту збільшення заборгованості, яка не повинна перевищувати принаймні валовий внутрішній продукт країни-члена Євросоюзу. У державних бюджетах країн зони євро були зафіксовані статті, які працюватимуть на скорочення поточної заборгованості. Внаслідок цього європейцям пропонують зменшення зарплат і підвищення податків, введення нового податку на нерухомість, скорочення штату бюджетників та радикальне зменшення державних соціальних виплат. Зважаючи на власні інтереси, проти ідеї бюджетно-податкового союзу виступила Велика Британія в особі її тодішнього прем'єр-міністра Девіда Кемерона. Він наполягав на додаткових поступках та висловив задоволення щодо збереження національної грошової одиниці фунту стерлінгів. Тож на нинішньому роздоріжжі Євросоюз, найімовірніше, зробить різкий розворот до зосередження на вирішенні внутрішніх проблем, залишивши процес прийняття нових держав-членів до кращих часів.

Водночас рішення про збільшення капіталу Фонду стабільності євро не вирішує проблему по суті. Насамперед тому, що навіть експерти Європейського центрального банку не можуть точно підрахувати загальну суму боргів найпроблемніших країн євросони — Греції, Італії, Ірландії, Іспанії та Португалії. За деякими припущеннями ця сума складає близько 800 мільярдів євро. Крім того, капіталізація зазначеного фонду не може здійснюватися винятково за рахунок емісії, тобто збільшення «інфляційного податку» на усіх європейців. Проте уникнути цього також досить важко, адже навіть досі найстабільніша німецька економіка показала тенденцію до рецесії, тобто спаду ділової активності. Тому, виходячи з неузгодженості позицій «старих» та «нових» країн Євросоюзу щодо відмови від національних податкових систем, що розглядається як найрадикальніший хірургічний метод лікування ракової пухлини європейських боргів, слід чекати чергових «метастаз». Адже запропоновані методи лікування можуть лише «підтримати життя» важко хворих економік, але не вирішують їхніх проблем.

Після британського референдуму 23 червня 2016 р. послабилися глобальні можливості впливу Євросоюзу²³. Пропаганда визначає, які проблеми будуть помічені, а які ні, які будуть інтерпретуватись, а які замовчуватись та не впроваджуватись у масову свідомість. Лише потужний Європейський Союз міг одночасно просувати мораль і захищати свої інтереси на міжнародній арені. На думку французького інтелектуала Н.Бавереца, США опинилися в ролі Великої Британії 1920-х рр., діють як світовий жандарм, а насправді втрачають вплив. У сучасному світі мало що можна зробити без США, але США не є всемогутніми. Лідери демократичних країн мають консолідуватися перед обличчям нових глобальних ризиків. Однак крен США в бік унілатералізму (однополярного світу) породжує ризики ізоляціоналізму та протекціоналізму. Новому етапу європейської інтеграції повинна передувати модернізація Німеччини та Франції.

Нації формуються і функціонують у своєму інформаційному просторі. Причому інформація залишається головним ключем до влади. Адже неправильне уявлення про конкурентів частіше створює кризи, ніж це робить реальна політика. Точна інформація необхідна як у процесі ухвалення зовнішньополітичних рішень, так і для реалізації уже прийнятих рішень. Перед тим, як намагатися змінити ворожу позицію, слід спочатку її досконало знати. Застосування інструментів «м'якої сили» в політиці вимагає чіткого розрізнення фактів «самих собою» та їхнього суб'єктивного сприйняття. Існує певна закономірність: чим більшим є знання про суб'єкта міжнародних відносин, тим більше можливостей впливати на нього. Непевна зовнішня політика є наслідком незнання

власних можливостей, а самовпевнена політика має за основу нерозуміння можливостей опонентів.

Важливим інструментом «м'якої сили» є робота спеціальних служб, яка фактично є продовженням політики відповідних урядів іншими, ніж офіційні, засобами. Існують класичні розбіжності між зовнішньою розвідкою й парламентом, зовнішньою розвідкою й міністерством закордонних справ, зовнішньою розвідкою й засобами масової інформації, зовнішньою розвідкою й військовою розвідкою, зовнішньою розвідкою й контррозвідкою. Це, так би мовити, суб'єктивні бар'єри, які варто долати, розробляючи ефективні стратегії застосування інструментів «м'якої сили». Боротьба ведеться за монополію на інформацію, утримання власних функціональних позицій у боротьбі за фінансування. У США інформація постачається ЦРУ, ФБР, РУМО (розвідка Пентагону), Бюро розвідки Державного департаменту, Агентством національної безпеки, мозковими центрами. Незалежні канали інформації не лише дають можливість її порівняти, а й підтримувати конкуренцію одного розвідувального відомства з іншими. Завдяки цьому виникають сприятливіші можливості для досягнення тактичних і стратегічних цілей за допомогою застосування інструментів «м'якої сили».

Експертне співтовариство займає активну позицію, впливає на ухвалення рішень. Це цільова публіка, спроможна кваліфіковано тлумачити певні зовнішньополітичні питання та реально впливати на рішення. До цього кола входять особи, які працюють у державних структурах, дослідницьких установах, університетах, журналісти, які пишуть на зовнішньополітичні теми, хоча й безпосередньо не впливають на ухвалення відповідних рішень. Часто експерти, які працюють над виробленням рішення, під тиском оперативного реагування, в умовах неповної інформації, керуються власними уявленнями про національні інтереси та цілі зовнішньої політики, цінностями та емоціями. Тактичні погляди на проблеми мають високу динаміку, хоча вони й залежать від ціннісних зовнішньополітичних орієнтирів та принципів. Міжвідомче погодження зовнішньополітичних рішень не лише стимулює суперечки, а і сприяє розробці альтернативних варіантів проведення зовнішньої політики. Важливим результатом роботи аналітичних структур є прогнозування основних тенденцій розвитку сучасних міжнародних відносин. Алгоритм аналізу є універсальним. Досліджуються сильні та слабкі характеристики партнерів, їхні реальні можливості. Формується чітке усвідомлення власних інтересів та інтересів партнерів, без чого неможливо досягнути прийнятних компромісів. На цій основі можна формулювати реалістичні цілі. Перелік інструментів «м'якої сили» у спільній зовнішній політиці Євро-союзу є досить великим. Для України особливе значення має програма

«Східне партнерство». Щодо країн Північної Африки та Близького Сходу Євросоюз застосовує програму «Європейського сусідства», а стосовно країн Латинської Америки — «м'яку силу» Іbero-латиноамериканського партнерства. Ідеологемами допомоги розвитку просякнуті програми взаємодії Євросоюзу з країнами Африки. Цікаво, що у відносинах Євросоюзу з Японією, Китаєм, Росією діють вже не асиметричні (зазвичай на користь ЄС) стратегії «м'якої сили», а більш симетричні стратегії взаємовпливу.

В умовах підготовки до виходу Великої Британії з Євросоюзу Брюссель більше вдавався до німецького і французького досвіду застосування інструментів «м'якої сили». Угоди виконуються доти, доки зберігаються базові параметри, які, власне, спричинили появу відповідної угоди. Це також стосується перипетій із ратифікацією британським парламентом угоди про умови виходу з ЄС.

Головним досягненням німецької зовнішньої політики є злагоджена робота всіх органів влади, об'єднаних єдиною зрозумілою стратегічною метою. Консультації у процесі підготовки зовнішньополітичних рішень з політичними партіями, неурядовими організаціями, експертним співтовариством, бізнесовими організаціями забезпечує громадський консенсус щодо німецької зовнішньої політики, що сприяє її ефективній реалізації. Проте загалом інструментарій «м'якої сили» Євросоюзу не є сумою досвідів національних політик країн-членів, а намагається стати новою якістю, яка впливає на міжнародне середовище, в якому існує і функціонує Європейський Союз.

Колишній прем'єр-міністр Франції Домінік де Вільпен у своєму есе «Європеєць» цілком слушно зазначає, що «нас не лякають зигзаги і повороти історії, нам ідуть на користь її уроки. Нам дуже часто прогнозували кінець світу, аби ми повірили в кінець Європи». Європа має навчитися цьому, «аби вступити в епоху зрілості, коли індивідуальне поєднується з колективним, європейська демократія стане справою кожного, а її досвід буде надихаючим прикладом для всіх людей Землі»²⁴.

Традиційно Євросоюз сприймається як стабільний осередок матеріальних благ, високого соціального статусу, соціального оптимізму і справедливості, духовного і фізичного комфорту. Однак при цьому, зазвичай, забувають про факт відсутності сталої залежності між суб'єктивним благополуччям та змінами економічних умов життєдіяльності. Досі європейські оптимісти подають європейську інтеграцію як єдину ефективну відповідь на виклики глобалізації, натомість європейські песимісти зазначають, що федеративна Європа буде надто централізованою, негнучкою та марнотратною. Європейський Союз є не стільки генератором європейського миру, скільки його результатом, він сформувався як унікальний

конгломерат демократичних суверенів. Це не федерація і не договір колективної безпеки, але і не класична національна держава й головне не імперія з метрополією в центрі. Це експериментальна форма інтеграції на основі миру як норми, а не війни. Натомість імперія, зазвичай, є централізованою мілітаризованою державою, володіння якої є конгломератом національних територій підкорених народів. Євросоюз є соціальним інститутом, який реалізує колективні дії, ґрунтовані на демократичному схваленні та згоді щодо їхнього прийняття. Незважаючи на слабкості управління, ЄС лишається важливою силою регуляції капіталу в умовах настання трьох глобальних криз: фінансової, екологічної та безпекової.

Поки що крах старих соціальних структур, нагромадження капіталу й різкий перехід на початку 1990-х років до нового режиму фінансового нагромадження, за правилами якого гроші інтенсивніше роблять гроші, задовольняє інтереси фінансової олігархії на шкоду розвитку реального сектора економіки. Внаслідок експорту робочих місць у країни з низькою вартістю робочої сили навіть за умов масового безробіття в країнах «центру» капіталістичної економіки, з'являється феномен «працюючих бідних» і маргіналізації. Влада переміщується зі сфери держави й формальних структур у царину безпосередніх суспільних відносин. Бюрократія з віддаленої периферії виробничих відносин переміщується у їхній центр, а конкуренція набуває дискусійно-правового вигляду, ототожнюючись із пошуком найліпшого морально-правового або словесно-ораторського виправдання певних дій.

В умовах політичних перипетій, викликаних економічною кризою, структури європейських громадянських суспільств на національному та наднаціональному рівнях демонструють незначну ефективність у виконанні ролі інструмента адаптації емігрантських громад до європейських норм і цінностей. Розмитість ідеологічних установок правих популістських партій дає їм можливість використовувати електоральний потенціал традиціоналістів та консерваторів. Унаслідок цього реальним є виклик згорання структур «вільних суспільств» у Європі. Принаймні поки що немає універсальної стратегії, здатної вирішити питання ефективної адаптації емігрантів до європейської ідентичності. Навпаки, домінування стратегії витіснення ісламських фундаменталістів у гетто європейських міст є способом поведінки страуса перед викликом небезпеки. Подальше посилення європейських правих радикалів також може відкрити шлях до прямого зіткнення ісламських фундаменталістів та правих екстремістів у Європі.

Отже, інструменти «м'якої сили» залишаються важливими як у процесі розв'язання внутрішніх проблем європейської інтеграції, так і просування інтересів Євросоюзу на міжнародній арені.

- ¹ Дебидур А. Дипломатическая история Европы. URL http://istmat.info/files/uploads/28398/histoire_diplomatie_a-debidour_1947.pdf (дата звернення: 09.12.2019).
- ² История Латинской Америки. Москва, 2003. С. 213.
- ³ Габермас Ю. Постнаціональна констеляція. Політичні есе. Львів, 2010. С. 26–27.
- ⁴ Наїм М. Занепад влади. Київ, 2018. С. 31–33.
- ⁵ Nye J. Soft power. The means of success in world politics. New York. 2004. S. 12.
- ⁶ Bamberg E., Stubb A. The European Union: How does it work? Oxford. 2003. S. 18.
- ⁷ Green C., Caporaso M., Thomas R. Transforming Europe. Europeanization and Domestic Change. London. 2001. S. 12.
- ⁸ Cameron F. The Future of Europe. Integration and Enlargement. London. 2005. S. 19.
- ⁹ Cini M. (Hrsg). European Union Politics. Oxford. 2007. S. 41.
- ¹⁰ Gillingham J. European integration 1950–2003. Super state or New Market Economy? Cambridge. 2003. S. 29.
- ¹¹ Hix S. The Political System of the European Union. New York. 2005. S. 32.
- ¹² Peterson J., Shackleton M. The Institutions of the European Union. Oxford. 2002. S. 81.
- ¹³ Smith K. European Union Foreign Policy in a Changing World. Oxford. 2003. S. 26.
- ¹⁴ White B. Understanding European Foreign Policy. Basingstoke. 2005. S. 44.
- ¹⁵ Beck U. Macht und Gegenmacht im globalen Zeitalter. Neue weltpolitische Ökonomie. Frankfurt-am-Meine. 2002. S. 108.
- ¹⁶ Сорос Дж. Глобальна місія Європи. *День*. 2006. 21 листопада. С. 3.
- ¹⁷ Арон Р. Мир і війна між націями. Київ, 2000. С. 17.
- ¹⁸ Де Сото Ернандо. Загадка капіталу. Чому капіталізм переможе лише на Заході і ніде більше. Київ, 2009. С. 24.
- ¹⁹ Weck R. de Nach der Krise. Gibt es anderen Kapitalismus? München, 2009. S. 40.
- ²⁰ Vogl J. Das Gespenst des Kapitals. Berlin, 2011. S. 59.
- ²¹ Jacques Delors. Euro was flawed from beginning. URL <http://www.bbc.co.uk/news/world-europe-16016131> (дата звернення: 10.11.2000).
- ²² Dowgielewicz M. Der Euro geht alle EU-Mitglieder an. *Frankfurter Allgemeine Zeitung*. 7 Dezember 2011. S. 10.
- ²³ Welfens P. BREXIT aus Versehen. Europäische Union zwischen Desintegration und neuer EU. Wiesbaden. 2017. S. 238.
- ²⁴ Девильпен Д. Европеец. *Иностранная литература*. 2006. № 9. С. 277.

REFERENCES

1. Aron, R. (2000). *Мир і війна між народами*. Kyiv [in Ukrainian].
2. Bamberg, E., & Stubb, A. (2003). *The European Union: How does it work?* Oxford [in English].
3. Beck, U. (2002). *Macht und Gegenmacht im globalen Zeitalter. Neue weltpolitische Ökonomie*. Frankfurt-am-Meine [in German].
4. Cameron, F. (2005). *The Future of Europe. Integration and Enlargement*. London [in English].
5. Cini, M. (2007). *European Union Politics*. Oxford [in English].
6. Debidur, A. *Diplomaticheskaya istoriya Evropy*. Retrieved from http://istmat.info/files/uploads/28398/histoire_diplomatie_a-debidour_1947.pdf
7. Delors, J. *Euro was flawed from beginning*. Retrieved from <http://www.bbc.co.uk/news/world-europe-16016131>
8. De Soto, E. (2009). *Zagadka kapitalu*. Kyiv [in Ukrainian].
9. Devilpen, D. (2006). *Evropeez. Inostrannaya literature*, 9 [in Russian].

10. De Weck, R. (2009). *Nach der Krise. Gibt es anderen Kapitalismus?* München [in German].
11. Dowgielewicz, M. (2011). Der Euro geht alle EU-Mitglieder an. *Frankfurter Allgemeine Zeitung*. 7 Dezember [in German].
12. Gillingham, J. (2003). *European integration 1950-2003. Super state or New Market Economy?* Cambridge [in English].
13. Green, C., Caporaso, M., & Thomas, R. (2001). *Transforming Europe. Europeanization and Domestic Change*. London [in English].
14. Habermas, U. (2010). Postnazionalna konstelazia. *Polisychny esse*. Lviv [in Ukrainian].
15. Hix, S. (2005). *The Political System of the European Union*. New York [in English].
16. *Istoriya Latinskoy Ameriki*. (2003). Moskva [in Russian].
17. Naim, M. (2018). *Zanepad wlady*. Kyiv [in Ukrainian].
18. Nye, J. (2004). *Soft power. The means of success in world politics*. New York [in English].
19. Peterson, J., & Shackleton, M. (2002). *The Institutions of the European Union*. Oxford [in English].
20. Smith, K. (2003). *European Union Foreign Policy in a Changing World*. Oxford [in English].
21. Soros, J. (2006). Globalna misia Evropy. *Den*. 21 lystopad [in Ukrainian].
22. Vogl, J. (2011). *Das Gespenst des Kapitals*. Berlin [in German].
23. White, B. (2005). *Understanding European Foreign Policy*. Basingstoke [in English].
24. Welfens, P. (2017). *BREXIT aus Versehen. Europäische Union zwischen Desintegration und neuer EU*. Wiesbaden [in German].

UDC 930.1[493+435.9]

Aliesia Soloviova

étudiante diplômée

l'Institut de l'histoire de l'Ukraine

l'Académie nationale des sciences de l'Ukraine

4, rue Mykhajla Hrushevs'koho, Kyiv 01001, Ukraine

E-mail: aliesia.soloviova@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8384-0512>

LE RÔLE DU FACTEUR RUSSE DANS L'ATTITUDE DES PAYS DU BENELUX ENVERS L'UKRAINE (2014–2019)

L'auteur de cet article a réalisé une analyse du rôle du facteur russe dans l'attitude des pays du Benelux envers l'Ukraine de 2014 à 2019. L'analyse a montré qu'il est extrêmement important à ce stade de comprendre l'influence de la Russie sur les relations entre l'Ukraine et les pays du Benelux. Cette approche permet de déterminer les raisons de la stagnation éventuelle de ces relations et du dialogue entre États.

En général, les stratégies des trois pays du Benelux peuvent être qualifiées de pragmatiques. Cette approche s'explique, tout d'abord, par une coopération étroite dans le domaine de l'économie et les inconvénients d'une rupture complète des relations avec la Russie. Les pays du Benelux sont de petits pays par rapport à leurs voisins européens, dont la principale force est la stabilité économique. Ainsi, pour les pays du Benelux, une intervention active dans le conflit Russie-Ukraine constitue une menace pour les relations économiques.

Dans le même temps, les pays du Benelux soutiennent généralement la politique de sanctions de l'Union européenne contre la Russie, mais insistent sur le dialogue, considérant les sanctions comme un moyen moins efficace d'atteindre les objectifs. Les Pays-Bas ont la position la plus active parmi les pays du Benelux dans le conflit armé russo-ukrainien, cependant, cette position est principalement due à des préoccupations internes et à l'enquête en cours sur la chute du Boeing MH17 sur le territoire ukrainien.

Mots clefs: *politique étrangère, l'intégration européenne, les pays du Benelux, la politique de l'Union européenne.*

Aliesia Soloviova

Postgraduate Student

Institute of History of Ukraine

the National Academy of Sciences of Ukraine

4, Mykhailo Hrushevskyi Street, Kyiv, 01001, Ukraine

E-mail: aliesia.soloviova@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8384-0512>

THE ROLE OF THE RUSSIAN FACTOR IN THE ATTITUDE OF BENELUX COUNTRIES TOWARDS UKRAINE (2014–2019)

The article analyzes the role of the Russian factor in the attitude of Benelux countries towards Ukraine from 2014 to 2019. The author proceeds from the fact that one of the factors in a state's choice of a certain strategy in the international arena is often the size of the state. The study of the place and role of "small" states has become a separate field of study in the history of international relations since the publication of the work of the American researcher Annette Baker. Proponents of this theory share the opinion that the size of a state's territory significantly affects its political strategy. The author notes that there is no single definition of a "small" state, since the characteristics by which the state as such is defined are constantly changing. In general, the signs of a "small" state are small population, size of territory, low level of activity in the international arena.

The author of the article concludes that the foreign policy strategies of all three Benelux countries can be called pragmatic. In the author's opinion, this approach is explained, first of all, by close cooperation in the field of economics and disadvantage of completely breaking off relations with Russia. The Benelux countries are small states compared to their European neighbors; their main strength is economic stability. It was found that for the Benelux countries, active intervention in the conflict between Russia and Ukraine means a threat to economic ties. The Benelux countries generally support the EU's sanctions policy, but insist on dialogue, considering sanctions a fewer effective means of achieving goals. The Netherlands occupies the most active position among the Benelux countries in the conflict, however, this position is mainly caused by internal concerns and the ongoing investigation of the Boeing MH17 crash.

Key words: *foreign policy, European integration, Benelux countries, European Union policy.*

Dans le contexte du vecteur de la politique étrangère de l'Ukraine d'intégration au sein de l'Union européenne, compte tenu de la position

géographique de l'État ukrainien, les études sur les perspectives de cette intégration de l'Ukraine deviennent de plus en plus importantes. Mais, comme le souligne le chercheur bien connu de l'histoire de la diplomatie ukrainienne Mykola Doroshko, "si pour un certain nombre d'États post-socialistes qui sont les membres à part entière actuels de la communauté européenne, les principaux critères d'adhésion à l'UE étaient des indicateurs de croissance économique et un mouvement cohérent à travers la démocratisation de la société, néanmoins les relations ukraïno-russes ont un impact énorme sur les perspectives d'intégration européenne de l'Ukraine¹". À notre avis, le dialogue politique entre l'Ukraine et l'Union européenne (ci-après dénommée l'UE), ainsi que l'Ukraine et les pays du Benelux dépend d'un certain nombre de facteurs, parmi lesquels le facteur russe est l'un des facteurs déterminants. Dans ce contexte, il est particulièrement important d'analyser les développements de l'intégration européenne de l'Ukraine et les relations Ukraine-Benelux à travers le prisme du facteur russe, ainsi que de suivre les prochaines mesures de l'Ukraine dans le processus d'approche de l'UE et dans les relations Ukraine-Benelux.

Les études de problèmes et de perspectives sur l'intégration européenne de l'Ukraine ont été menées par des scientifiques tels que: O.O. Akimov, I.V. Artomov, V.D. Bogdanovych, N.M. Buglaj, S.V. Vidnyanskyj, L.V. Vitrenko, O.S. Vlasyuk, V.P. Gorbulin, O.M. Gorenko, Ye.O. Goryunova, M.S. Doroshko, I.A. Grycyak, B.I. Kanceljaruk, V.V. Kopijka, E.M. Libanova, O.M. Lyashenko, A.Yu. Martynov, P.P. Gaj-Nyzhnyk, L.G. Olejnikova, G.M. Perepelycyia, O.M. Sheretyuk et autres. Parmi les travaux qui sont directement consacrés aux principales étapes et problèmes des relations Ukraine-Union européenne, il convient de noter les travaux de S.V. Vidnyanskyj, qui dans la chronologie des relations entre l'Ukraine et l'UE a identifié et décrit 5 étapes, mettant en évidence la période actuelle — à partir de 2014, associée à la signature, la ratification et la mise en œuvre de l'accord d'association entre l'Ukraine et l'Union européenne dans des conditions de confrontation militaire dans l'est de l'Ukraine, de crise de l'État ukrainien, de crise systémique et début de la réforme de l'UE elle-même².

L'un des premiers ouvrages publiés sur les particularités de la politique étrangère des États qui ne sont pas de grande taille, de population, etc., a été le travail du chercheur américain A. Baker Fox "The power of small states: diplomacy in World War II". L'étude de la théorie selon laquelle la taille du territoire de l'État affecte de manière significative sa stratégie politique a été entreprise par des chercheurs étrangers tels que: I.Karsh, O. Knudsen, B. Torhallsson, S. Steinsson et autres. Des chercheurs européens tels que L. Mark, N. Popescu et d'autres ont étudié les stratégies poursuivies par les États membres de l'UE en relation avec la Russie.

Le but de cet article est de révéler le rôle du facteur russe dans l'attitude des pays du Benelux envers l'Ukraine de 2014 à 2019.

La stratégie de sécurité de l'UE de 2003 a désigné la Russie comme un acteur majeur sur le plan géopolitique, tant au niveau mondial que régional. Comme indiqué dans ce document, la Russie est un marché important et dynamique pour les biens et services de l'UE avec une croissance économique significative. D'un autre côté, le marché de l'UE est de loin la destination la plus importante pour les exportations russes. Les entreprises de l'UE sont d'importants investisseurs en Russie³. Mykola Doroshko note que la Russie considère la région de la Communauté d'États indépendants (CEI) uniquement comme une zone d'influence politique. Dans ce contexte, la vision géostratégique de la Russie envisage l'adhésion de l'Ukraine aux alliances dans l'espace post-soviétique sous les auspices de la Fédération de Russie, ce qui contredit le choix stratégique européen de l'Ukraine⁴.

Olga Sheretyuk attire l'attention sur le fait qu'en Ukraine, malgré les déclarations officielles sur l'intégration européenne en tant que priorité de politique étrangère, l'élite politique ne fait pas toujours preuve de cohérence dans la mise en œuvre d'un certain cours dans la politique étrangère⁵. L'auteure note que le succès de la stratégie d'intégration européenne dépendra de la mise en œuvre des règles de l'UE et des relations avec la Russie, la Biélorussie, la Moldavie et d'autres pays post-soviétiques⁶.

Les événements survenus en Ukraine en 2014 ont eu un impact significatif sur les relations UE-Russie, cependant, les États membres de l'UE prennent des positions différentes sur le conflit existant entre l'Ukraine et la Russie, et définissent différentes stratégies politiques pour résoudre le conflit et même pour poursuivre la coopération avec la Russie.

En 2017, une étude soutenue par le Parti populaire européen au Parlement européen a été réalisée. L'étude s'intitulait "Comment les démocraties européennes réagissent-elles à l'agression russe?" ("How do European democracies react to Russian aggression?"). L'étude a révélé qu'il existe plusieurs stratégies sélectionnées par les pays de l'UE pour les relations avec la Russie après l'introduction de sanctions, à savoir: 1) six pays qui prennent une position active en réponse à l'agression russe (Estonie, Lettonie, Lituanie, Pologne, Grande-Bretagne, Danemark); 2) cinq pays qui ont considérablement modifié leur politique à l'égard de la Fédération de Russie après l'agression russe contre l'Ukraine (Finlande, Suède, Pays-Bas, République Tchèque, Allemagne); 3) trois pays sont partisans de la lutte contre l'agression russe (Croatie, Roumanie, Bulgarie); 4) trois États n'ont pratiquement aucune relation avec la Russie (Portugal, Malte, Irlande); 5) six pays tentent de suivre les problèmes existants (Autriche, Belgique, France, Luxembourg, Espagne, Slovénie); 6) deux gouvernements utilisent la carte russe pour des raisons internes

(Slovaquie, Hongrie); 7) trois états ont une attitude positive envers le Kremlin (Grèce, Italie, Chypre)⁷. Il convient de noter qu'en octobre 2016, des scientifiques ukrainiens ont divisé les États membres de l'UE en trois groupes : les dirigeants soutenant l'Ukraine, les observateurs et les opposants à l'Ukraine⁸.

Les chercheurs européens Leonard Mark et Nick Popescu ont identifié cinq types de stratégies politiques mises en œuvre par les États membres de l'UE vis-à-vis de la Russie. Ils ont notamment identifié les stratégies suivantes: 1) un cheval de Troie (les États défendent des positions proches des intérêts russes et qui sont prêts à opposer leur veto à des positions communes de l'UE); 2) les partenaires stratégiques (les États qui ont des "relations spéciales" avec la Russie, qui affectent périodiquement la politique globale de l'UE); 3) le pragmatisme amical (les États qui entretiennent des relations étroites avec la Russie et, en règle générale, mettent leurs intérêts commerciaux au-dessus des objectifs politiques); 4) le pragmatisme froid (les pays qui se concentrent également sur les intérêts des entreprises mais n'ont pas "peur" de dénoncer la politique de la Russie); et 5) les nouveaux guerriers froids (les pays qui ont des relations ouvertement hostiles avec Moscou et sont prêts à utiliser le veto pour bloquer les négociations de l'UE avec la Russie)⁹. Selon cette classification, les pays du Benelux appartiennent à la catégorie des "pragmatistes", le Luxembourg et la Belgique ont tendance à "un pragmatisme amical", et les Pays-Bas, à leur tour, ont soi-disant "un pragmatisme froid". La présence d'une telle variété de stratégies des États membres de l'UE pour les relations avec la Russie nécessite d'explorer les raisons du choix de la politique étrangère.

Le choix de la stratégie sur la scène internationale est souvent produit par la taille de l'État. Les études sur les petits États sont devenues un domaine d'étude distinct dans les relations internationales depuis la publication des travaux de la chercheuse américaine Annette May Baker Fox sur la politique des "petits" États pendant la Seconde Guerre mondiale en 1959^{10, 11}. Les partisans de cette théorie partagent le point de vue selon lequel la taille du territoire de l'État influe considérablement sur sa stratégie politique.

Il n'y a pas de définition unique d'un "petit" État, car les signes qui définissent l'État en tant que tel changent constamment. En général, les signes d'un "petit" État sont les suivants : la petite population et taille du territoire, le faible niveau d'activité sur la scène internationale.

Le professeur Baldur Thorhallsson de l'Université d'Islande propose de définir les "petits" États selon les critères suivants: la taille (la population et le territoire), la souveraineté (le degré de contrôle de l'état de ses affaires intérieures et de ses frontières), autorité politique (potentiel militaire, cohésion interne), le développement économique (PIB, taille du marché et développement), les perceptions sur la scène internationale et les avantages (les idées,

ambitions et priorités de l'élite interne concernant leur rôle dans le système international)¹².

Les petits États sont géographiquement et économiquement diversifiés et sont donc confrontés à des défis de sécurité et de bien-être différents. Par exemple, le luxueux Luxembourg, l'État membre fondateur de l'Union européenne, qui occupe une position centrale dans la politique européenne, est confronté à des problèmes autres que les pays baltes. À leur tour, les problèmes rencontrés par des États tels que les États baltes et le Luxembourg diffèrent des défis de la République centrafricaine ou du Libéria, où règne la pauvreté¹³.

Parallèlement à la question de la définition de tels États, une attention particulière est accordée aux particularités de la politique étrangère de ces États. La question de la protection des frontières et des populations contre d'éventuelles menaces internationales et le rôle des "petits" États sur la scène internationale sont particulièrement importants.

Le Luxembourg a longtemps été le plus petit État membre de l'UE, mais après l'élargissement de 2004, Malte a pris sa place. Au siècle dernier, la situation géographique du Luxembourg a aidé le pays à jouer le rôle de médiateur influent entre les anciens opposants — l'Allemagne et la France. Selon des chercheurs étrangers, outre la situation géographique, l'influence du Luxembourg s'explique par trois autres facteurs : l'innovation, la stabilité et une "bonne coïncidence". Bien qu'il soit difficile d'être d'accord avec ce dernier, les deux autres facteurs semblent assez logiques. La stabilité politique a grandement contribué à l'évolution du pays. Pierre Werner a travaillé au gouvernement depuis 25 ans et pendant 20 ans a occupé le poste de chef du gouvernement. Pierre Werner a rejoint le gouvernement luxembourgeois en tant que ministre des Finances en 1953 et a été Premier ministre de 1959 à 1974 et de 1979 à 1984. À son tour, Jacques Santer a été 17 ans au gouvernement, 11 ans comme Premier ministre et 10 ans au Parlement européen. En 1984, suite à la démission de Pierre Werner, Jacques Santer devient le nouveau Premier ministre luxembourgeois, demeurant ministre luxembourgeois des Finances jusqu'en 1989. En outre, de 1984 à 1989 il est gouverneur de la Banque mondiale, de 1989 à 1994 il est gouverneur du Fonds monétaire international. En 1995, Jacques Santer a démissionné de son poste de Premier ministre luxembourgeois pour devenir président de la Commission européenne. Jean-Claude Juncker a servi le gouvernement pendant 25 ans, dont 12 ans en tant que Premier ministre. En général, le pays a toujours cherché à maintenir une politique intérieure stable grâce à une administration efficace.

Outre le rôle joué par les "petits" États sur la scène internationale, la question des caractéristiques inhérentes à leur politique étrangère est également importante. De nombreux chercheurs, dont Efraim Karsh, affirment que la neutralité est une caractéristique déterminante de nombreux petits États. La

“survie” d’un petit État dépend souvent de sa capacité à démontrer qu’il ne constitue pas une menace pour les grandes puissances¹⁴. Dans ce contexte, l’attitude du Luxembourg à l’égard du conflit russo-ukrainien en cours et l’implication de l’UE, à savoir l’attitude du pays vis-à-vis des sanctions européennes imposées à la Russie pour ingérence dans les affaires ukrainiennes, sont intéressantes à cet égard. Dans cette affaire, le Grand-Duché était et reste neutre, probablement parce que le Luxembourg est (au moins sur papier) le troisième investisseur étranger en Russie et un grand centre financier pour les banques et les entreprises russes¹⁵.

Le Premier ministre luxembourgeois a une position assez neutre sur le conflit. Dans une interview accordée à EURACTIV, Xavier Bethel a déclaré en répondant à des questions sur les raisons du non-respect des accords de Minsk: “Les chefs d’État devraient respecter l’accord signé. Les deux parties ont commis des erreurs. Je ne veux pas rejeter la faute sur un seul côté. Il est important pour moi de comprendre comment nous pouvons avancer, car pour le moment nous sommes tous dans une situation perdante. L’Europe perd, l’Ukraine perd, la Russie perd. Nous avons besoin d’une stratégie de sortie pour trouver des solutions avec lesquelles tout le monde peut vivre”¹⁶. Cette approche n’est pas nouvelle au Luxembourg. L’attitude pragmatique face aux conflits externes est illustrée par la déclaration du ministre luxembourgeois des Affaires étrangères Jean Asselborn en 2009 : “La Russie n’a pas de droit de veto sur le choix de pays comme la Géorgie et l’Ukraine. Cependant, il est important de prendre en compte les préoccupations de la Russie afin d’éviter la menace inutile de stabilité et d’équilibre politique dans notre région. L’avantage d’un partenariat stratégique basé sur la confiance mutuelle est que les différences peuvent être abordées de manière ouverte et constructive”¹⁷.

Les partenariats commerciaux et les orientations économiques des “petits” États, en particulier de Luxembourg, ont une influence significative sur le choix de la politique étrangère. Le Luxembourg est l’un des pays les plus dépendants des importations d’énergie. Environ 60% des besoins énergétiques du pays sont couverts par les produits pétroliers. Le gaz naturel est la deuxième forme d’énergie la plus importante. Les produits pétroliers proviennent des pays voisins, principalement de Belgique (77,2% en 2013). Alors qu’en 2013, la Russie représentait 24% des importations de gaz naturel au Luxembourg¹⁸. Dans le grand secteur financier luxembourgeois, il existe des investissements étrangers directs et des investissements de portefeuille en provenance de Russie, qui représentent plus de 40% du PIB, ses investissements sont beaucoup plus importants en Russie, équivalant à 120% du PIB du Luxembourg¹⁹.

La Russie et le Luxembourg continuent de coopérer activement dans le domaine de l’économie. Le 18 février 2016, la dixième session de la Commission mixte de coopération économique de l’Union économique belgo-

luxembourgeoise et la Russie (UEBL-Russie) a eu lieu, en présence du vice-Premier ministre Dmitry Rogozin, vice-Premier ministre du Grand-Duché de Luxembourg Etienne Schneider et Ambassadeur du Royaume de Belgique auprès de la Fédération de Russie Alex Van Mioven. Etienne Schneider était accompagné d'une délégation de représentants de la Chambre de commerce du Luxembourg. Au sein de cette commission mixte, la Chambre de commerce et d'industrie a organisé conjointement avec des organisateurs russes un forum d'affaires sur "l'investissement et l'innovation" et "le transport et la logistique". La Commission mixte UEBL-Russie a signé un protocole d'accord entre l'Agence nationale de recherche et d'innovation du Luxembourg et le Centre russe de Skolkovo pour renforcer la coopération en matière d'innovation et de nouvelles technologies²⁰.

Le Luxembourg, bien sûr, continue de considérer la Russie comme un partenaire stratégique important et soutient donc une approche plus souple de la question des sanctions. Le Luxembourg, dans son ensemble, soutient la politique générale de l'UE consistant à imposer des sanctions à la Russie pour violation du droit international. Le Luxembourg considère les sanctions comme un instrument d'influence inefficace au motif qu'elles se sont révélées inefficaces pour atteindre cet objectif.

En 1974, Alfred van Staden, professeur de relations internationales à l'Université de Leiden (les Pays-Bas), dans son étude "L'Allié fidèle : les Pays-Bas et l'Alliance atlantique (1960–1971)" ("A Faithfull ally: The Netherlands and the Atlantic Alliance (1960–1971)") a décrit la politique étrangère des Pays-Bas comme "réactive plutôt qu'active. En général, les gouvernements [néerlandais] s'assoient sur la clôture et ne répondent qu'aux rafales extérieures"²¹. Cette déclaration, dans son ensemble, reste pertinente pour la politique actuelle des Pays-Bas. Le gouvernement néerlandais est dominé par l'idée que, la Russie et les Pays-Bas partageant de nombreux intérêts, la tâche est de continuer à coopérer. Dans le même temps, les Pays-Bas ne veulent pas donner l'impression qu'il est possible de continuer à faire des affaires comme d'habitude (business as usual) pendant que la Russie continue de s'ingérer dans les affaires ukrainiennes. Le principal représentant des intérêts commerciaux, Hans de Boer, président de la Confédération néerlandaise des entreprises et des employeurs VNO-NCW, a exprimé des doutes quant à l'efficacité des sanctions et a dit craindre que la poursuite des sanctions aide les entreprises brésiliennes et chinoises à conquérir le marché russe au détriment des intérêts néerlandais²².

Le chercheur russe Andrey Makarov note que bien que "depuis l'introduction des sanctions de l'UE contre la Russie le 17 mars 2014, et après le 17 juin 2014, lorsque le crash de l'avion avec le Boeing malaisien s'est produit, le dialogue intergouvernemental bilatéral a été essentiellement gelé

jusqu'à présent"²³, mais "malgré des facteurs externes, la Russie et les Pays-Bas sont toujours restés des partenaires importants dans le domaine du commerce et de l'investissement"²⁴.

Actuellement, le Royaume des Pays-Bas pour la Fédération de Russie est l'un des principaux fournisseurs de biens, services, compétences et technologies dans pratiquement tous les secteurs de l'économie, pays de transit et plaque tournante logistique pour les exportations russes, ainsi qu'un partenaire important dans le domaine des investissements transfrontaliers. Les Pays-Bas est traditionnellement le plus grand partenaire commercial de la Russie (3ème place au monde après la Chine et l'Allemagne, 2ème en Europe après l'Allemagne), leur part dans le chiffre d'affaires total de la Fédération de Russie est stable à 6–7%²⁵. En 2017, selon le Service fédéral des douanes de Russie, le commerce russo-néerlandais s'est élevé à 39,5 milliards de dollars, en hausse de 22,4% par rapport aux exportations russes de 2016. Les exportations russes vers les Pays-Bas ont atteint 35,6 milliards de dollars (+21,7%) et les importations en provenance des Pays-Bas — 3,0 milliards de dollars (–3,2%)²⁶.

Malgré l'approche plutôt pragmatique suivie par le Luxembourg et les Pays-Bas, les Pays-Bas sont encore plus préoccupés par l'agression de la Russie. En témoigne la réaction assez rapide aux événements en Ukraine. Dans sa lettre du 12 juin 2014, le ministère des Affaires étrangères des Pays-Bas a pour la première fois clairement appelé l'annexion de la Crimée - une annexion illégale²⁷. En outre, le ministère des Affaires étrangères des Pays-Bas a déclaré que l'attitude de la Russie à l'égard de l'Ukraine était inacceptable ("onaanvaardbaar")²⁸.

L'impact le plus négatif sur les relations entre les Pays-Bas et la Russie a été causé par l'écrasement du Malaysia Airlines MH17, qui a tué 196 citoyens néerlandais, ce qui a été un énorme choc pour le public néerlandais. À partir de ce moment, il est devenu clair qu'il ne pouvait pas y avoir de retour rapide au "des affaires comme d'habitude".

En 2015, le ministre des Affaires étrangères des Pays-Bas, Bert Kunders (17 octobre 2014–2017), a décrit une nouvelle approche de la Russie, basée sur une stratégie de "poing fermé" et de "main ouverte". La politique du "poing fermé" signifiait la poursuite de la sanction jusqu'à ce que Moscou commence à travailler à la désescalade du conflit dans le Donbass et / ou à abandonner la Crimée. Ce faisant, les Pays-Bas maintiendront un dialogue avec la Russie en tant que partenaire égal sur la base du respect mutuel. Les Pays-Bas insistent sur le maintien des relations économiques et le maintien de la coopération dans des domaines tels que l'éducation, la science et la société civile²⁹. Ceci en dépit du fait que 2015 a été l'année des tentatives de la Russie de mettre en œuvre le scénario de guerre hybride intra-phase à travers le pseudo-pacifique "processus

de Minsk” soutenu par les pays occidentaux³⁰. La Fédération de Russie ne pouvait accepter non seulement sa défaite géopolitique dans la lutte pour une prise de contrôle “douce” de l’Ukraine, mais aussi son existence même en tant qu’État. Par conséquent, le Kremlin a décidé d’utiliser dans la lutte contre l’Ukraine non seulement toutes les méthodes ouvertes et secrètes pour mener une guerre hybride, mais aussi l’ingérence armée directe dans ses affaires intérieures³¹. Burt Kunders a déclaré: “Nous devons continuer de faire pression sur la Russie, mais également rechercher de nouvelles solutions politiques. La Russie et les Russes ne sont pas nos ennemis, mais nous ne pouvons pas permettre l’application unilatérale des règles européennes sur la souveraineté nationale et le recours à la force”³².

L’actuel ministre des Affaires étrangères des Pays-Bas, Stef Blok (de 2018 à maintenant), a souligné l’urgence de la politique de “pression et dialogue” (“druk en dialogue”). Le gouvernement souligne également que cette politique ne peut réussir que si l’UE et l’OTAN continuent d’agir dans l’unité. Le moyen de pression le plus important est le régime de sanctions imposé par l’UE en réponse aux actions de la Russie contre l’Ukraine. Ces sanctions visent spécifiquement les politiciens russes directement impliqués dans des violations de la souveraineté et de l’intégrité territoriale de l’Ukraine. De plus, traduire en justice les responsables de l’accident du MH17 demeure la plus haute priorité du gouvernement.

En général, les discussions sur le conflit entre l’Ukraine et la Russie ne se sont pas apaisées dans la société néerlandaise. Dans la perspective des élections au Parlement européen, lors d’un débat avec le Premier ministre néerlandais, Mark Rutte (depuis 2010), le leader du parti Forum pour la démocratie, Thierry Bode, s’est prononcé en faveur du retrait du pays de l’Union européenne et du rapprochement avec la Russie. Le sujet des relations avec la Russie n’a pas été ignoré. Bode a déclaré: “Dans la politique internationale, vous n’avez ni amis ni ennemis, seulement des intérêts”. Selon Bode, ces intérêts sont lésés, par exemple, par des sanctions contre la Russie, qui affectent l’agriculture et le secteur des fleurs. Le débat s’est intensifié, car Bode a refusé de convenir que la Russie était probablement à l’origine de la chute du vol MH17. “J’ai des doutes quant à l’enquête sur le JIT [une équipe internationale d’enquête sur le désastre du MH17]³³. L’Ukraine est également l’un des coupables possibles de cette attaque”. Selon un sondage De Hondts de 2015, la grande majorité des citoyens néerlandais (78%) pensent que la Russie est directement ou indirectement responsable de l’écrasement du MH17.

Ainsi, le public néerlandais est moins intéressé par une discussion fondamentale sur les relations avec la Russie. La question principale est la question plus large de savoir si les Pays-Bas devraient être activement impliqués dans la coopération internationale.

En raison de sa situation au carrefour de l'Europe occidentale, la Belgique traditionnellement cherche à éviter la domination des pays les plus puissants qui l'entourent par la médiation.

Avec 6,86 milliards d'euros d'importations belges en provenance de Russie en 2017, la Russie se classe au troisième rang des partenaires commerciaux non européens les plus importants de la Belgique. Parmi les partenaires non européens, la Russie occupe une place relativement importante malgré les sanctions de 2014. Par exemple, en termes d'importations, c'est le troisième partenaire non européen de la Belgique après les États-Unis et la Chine. En ce qui concerne les exportations de la Belgique, la Russie est le cinquième partenaire hors UE après les États-Unis, la Chine, l'Inde et la Turquie³⁴.

En 2015, le ministre belge des Affaires étrangères Didier Reinders sur les priorités de la diplomatie belge a noté que la Russie reste un partenaire important, ce qui nécessite le soutien d'un dialogue ouvert. À long terme, il est nécessaire de revoir les relations UE-Russie quelles que soient les sanctions existantes, et de traiter ensemble des questions telles que les droits de l'homme, les relations commerciales, la coopération énergétique, etc³⁵.

En juillet 2017, le ministre russe des Affaires étrangères, Sergueï Lavrov, a effectué une visite à Bruxelles, au cours de laquelle il a rencontré le Premier ministre belge Charles Michel et s'est entretenu avec le vice-premier ministre, le ministre belge des Affaires étrangères Didier Reynders.

L'ancien Premier ministre belge Charles Michel (11 octobre 2014 — 27 octobre 2019) a déclaré à plusieurs reprises que “les sanctions ne sont pas une fin en soi”, qu'elles “sont un moyen de dialogue” et qu'il est favorable à une autre stratégie avec la Russie. “Nous devons maintenir un véritable canal de dialogue avec Moscou, en écouter un autre, quelles que soient les différences”³⁶.

Le rôle du facteur russe dans les relations entre l'Ukraine et les pays du Benelux peut également être retracé en analysant l'influence des partis politiques sur la formation de l'opinion publique.

À ce jour, l'influence des partis de droite et d'extrême droite, qui occupent généralement des positions pro-russes aux niveaux national et européen, augmente dans l'UE, et dans les pays du Benelux en particulier. Par exemple, lors des élections européennes de 2014, ces partis ont obtenu des résultats historiquement élevés dans plusieurs pays, dont le Danemark, la France, le Royaume-Uni et les Pays-Bas. La plupart des partis de droite sont opposés à la politique de l'UE, y compris dans le conflit dans l'est de l'Ukraine.

Le Forum du Parti néerlandais pour la démocratie est actuellement actif. Le Forum pour la démocratie a commencé ses activités en 2016, prenant une part active à l'organisation d'un référendum sur la signature de l'accord d'asso-

ciation entre l'Ukraine et l'Union européenne en 2016. Le parti s'oppose à l'UE et fait campagne pour un référendum sur la sortie du Royaume des Pays-Bas de l'UE. "Idéologiquement, je suis contre l'UE, contre le marché intérieur, contre l'ouverture des frontières, contre l'euro, contre tout", a déclaré le chef du parti Thierry Bode dans une interview à de Volkskrant. Lors des élections locales (provinciales) de 2019, le Forum pour la démocratie a remporté 86 sièges dans 12 provinces des Pays-Bas. En Hollande méridionale, en Hollande septentrionale et dans le Flevoland, le Forum de la démocratie est devenu le plus grand parti avec 11, 9 et 8 sièges respectivement. Dans toutes les autres provinces, le parti est arrivé en deuxième ou troisième position.

Une analyse distincte devrait être accordée à l'analyse du référendum sur l'accord d'association UE-Ukraine qui s'est tenu aux Pays-Bas le 6 avril 2016. L'initiative référendaire appartient également aux partis de droite des Pays-Bas, dont le Forum pour la démocratie. Il est intéressant de noter que les politiciens qui ont pris l'initiative d'organiser un référendum aux Pays-Bas ont ouvertement reconnu que l'Ukraine ne les intéressait pas du tout, et leur principal objectif est de retirer les Pays-Bas de l'UE, le soi-disant "Nexit"³⁷.

D'une manière générale, l'attention portée à la signature de l'accord d'association avec l'Ukraine est un domaine de discussion distinct. L'UE mène une politique étrangère active, dont l'initiative de partenariat oriental fait désormais partie. Cette initiative a impliqué la participation de six pays d'Europe orientale — l'Ukraine, la Moldavie, la Biélorussie, la Géorgie, l'Arménie et l'Azerbaïdjan. En 2014, dans le cadre du partenariat oriental, des accords d'association avec l'UE ont été signés avec l'Ukraine, la Moldavie et la Géorgie. Alors que les deux derniers accords sont entrés en vigueur en 2016, l'accord d'association UE-Ukraine n'est entré en vigueur qu'en 2017. Pour revenir au référendum sur l'Ukraine aux Pays-Bas, il est intéressant de se demander pourquoi le référendum n'a eu lieu que sur l'Ukraine, bien qu'un statut spécifique avec L'UE n'était pas prévue pour l'Ukraine.

En Belgique, les partis politiques de la région flamande et de Bruxelles, connus sous le nom de Vlaams Belang, jouent un rôle actif.

Le 26 mai 2019, des élections au Parlement européen, aux parlements fédéral et régional se sont tenues simultanément en Belgique, avec des partis radicaux favorables à l'élargissement des pouvoirs des régions³⁸.

En Flandre, le principal parti était la Nouvelle Alliance flamande (N-VA) dirigée par le bourgeois d'Anvers, Bart De Vever. Ce parti représente l'autonomie maximale de la Flandre et le maintien de la plupart des taxes existantes au niveau régional. Cependant, par rapport aux élections de 2014, la performance de l'alliance s'est dégradée de 5%.

Le Vlaams Belang a remporté la deuxième place en Flandre avec 18,6% des voix, en hausse de 13% par rapport aux dernières élections. Cette force

politique a des opinions encore plus radicales sur l'autonomie économique et politique de la Flandre³⁹.

Les partis de droite n'ont pas ignoré le référendum en Crimée. Une organisation non gouvernementale basée en Belgique a invité le Front national français de droite et d'autres partis d'extrême droite, dont la Freiheitliche Partei Österreichs, le FPÖ, l'Intérêt flamand en Belgique et le Parti Jobbik de Hongrie — pour surveiller la procédure référendaire du 16 mars 2014 en Crimée. Une équipe d'observateurs a annoncé que le référendum était libre et équitable⁴⁰.

Malgré le renforcement de la position des partis de droite dans certains pays de l'UE, le nombre total de représentants de ces partis au niveau de l'UE est insignifiant par rapport aux principaux partis. Ces parties présentent également des points de vue divergents sur un éventail de questions, les empêchant de se réunir pour faire avancer les vues pro-russes.

L'analyse du rôle du facteur russe dans l'attitude des pays du Benelux envers l'Ukraine de 2014 à 2019 a montré qu'il est extrêmement important à ce stade de comprendre l'influence de la Russie sur les relations entre l'Ukraine et les pays du Benelux. Cette approche permet de déterminer les raisons de la stagnation éventuelle de ces relations et du dialogue entre États.

En général, les stratégies des trois pays du Benelux peuvent être qualifiées de pragmatiques. Cette approche s'explique, tout d'abord, par une coopération étroite dans le domaine de l'économie et les inconvénients d'une rupture complète des relations avec la Russie. Les pays du Benelux sont de petits pays par rapport à leurs voisins européens, dont la principale force est la stabilité économique. Ainsi, pour les pays du Benelux, une intervention active dans le conflit Russie-Ukraine constitue une menace pour les relations économiques.

Dans le même temps, les pays du Benelux soutiennent généralement la politique de sanctions de l'Union européenne contre la Russie, mais insistent sur le dialogue, considérant les sanctions comme un moyen moins efficace d'atteindre les objectifs. Les Pays-Bas ont la position la plus active parmi les pays du Benelux dans le conflit armé russo-ukrainien, cependant, cette position est principalement due à des préoccupations internes et à l'enquête en cours sur la chute du Boeing MH17 sur le territoire ukrainien.

---

¹ Дорошко М. Вплив російського фактора на євроінтеграційний вибір України *Економічний часопис* — XXI. 2007. № 9–10. С. 46. URL: <http://soskin.info/ea/2007/9-10/200708.html>

² Віднянський С. Європейська політика України: основні етапи, проблеми та перспективи реалізації. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 2016. Вип. 25. С. 9–40.

³ The European Union and Russia: Close Neighbours, Global Players, Strategic Partners. URL: http://eeas.europa.eu/archives/docs/russia/docs/russia_brochure07_en.pdf

- ⁴ Дорошко М. Вплив російського фактора на євроінтеграційний вибір України. С. 46.
- ⁵ Шеретюк О.М. Політичні імперативи євроінтеграційного курсу України: автореф. дис. ... канд. політ. наук. Київ, 2008. С. 17.
- ⁶ Там само. С. 17.
- ⁷ How do European democracies react to Russian aggression? URL: https://www.kremlinwatch.eu/userfiles/how-do-european-democracies-react-to-russian-aggression_15273205265116.pdf
- ⁸ Віднянський С., Мартинов А. Україна — Європейський Союз: основні етапи і проблеми співпраці. *Україна в історії Європи ХІХ — початку ХХІ ст.: історичні нариси: монографія*. За ред. чл.-кор. НАН України С.В. Віднянського. Київ: Інститут історії України, 2020. С. 662.
- ⁹ Leonard, M., Popescu N. A Power Audit of EU-Russia Relations. *The European Council on Foreign Relations*. 2007.
- ¹⁰ Baker M. The Power of Small States: Diplomacy in World War II. *University of Chicago Press*. 1959.
- ¹¹ Olaf F. Knudsen. Small States, Latent and Extant: Towards a General Perspective. *Journal of International Relations and Development*. 2002.
- ¹² Thorhallsson B. The size of states in the European Union: Theoretical and Conceptual Perspectives. *Journal of European Integration*. 2006. Vol. 28(1). P. 7–31.
- ¹³ Thorhallsson B., Steinsson S. Small State Foreign Policy. *The Oxford Research Encyclopedia of Politics (Oxford University Press)*. 2017.
- ¹⁴ Karsh E. Neutrality and small states. *Routledge*. 1988.
- ¹⁵ Hirsch M. Luxembourg has learned to defend its own interests in a Europe that increasingly looks like a free-for-all. But it does so with more restraint than others. 2015. URL: <https://carnegieeurope.eu/strategieurope/?fa=60247>
- ¹⁶ Interview with Xavier Bettel. We should never forget what Schengen really is. 2015. URL: https://gouvernement.lu/en/gouvernement/xavier-bettel/actualites.gouvernement%2Bfr%2Bactualites%2Btoutes_actualites%2Binterviews%2B2015%2B08-aout%2B31-bettel-euractiv.html
- ¹⁷ Luxembourg. URL: https://www.europeanvalues.net/luxembourg/#_ftn5
- ¹⁸ Liuhto, Kari The economic relations between Luxembourg and Russia. URL: https://www.researchgate.net/publication/323779669_The_economic_relations_between_Luxembourg_and_Russia/citation/download
- ¹⁹ Larrabee F.S., Pezard S., Radin A., Chandler N., Crane K., Szayna T.S. Russia and the West after the Ukrainian crisis. 2017. URL: https://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/research_reports/RR1300/RR1305/RAND_RR1305.pdf
- ²⁰ Dixième session de la commission mixte de coopération économique entre l'union économique belgo-luxembourgeoise et la Russie. URL: <https://www.cc.lu/fr/actualites/detail/xe-session-de-la-commission-mixte-de-cooperation-economique-entre-lunion-economique-belgo-luxe/>
- ²¹ Alfred van Staden: Een trouwe bondgenoot. Baarn 1974, P. 300.
- ²² Hans de Boer in WNL Op Zondag on 7 September 2014. URL: <https://tvblik.nl/wnl-op-zondag/7-september-2014>
- ²³ Макаров А.И. Торгово-экономические отношения Российской Федерации и Королевства Нидерландов на современном этапе. *Международная торговля и торговая политика*. 2018. №2 (14). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/torgovo-ekonomicheskie-otnosheniya-rossiyskoy-federatsii-i-korolevstva-niderlandov-na-sovremennom-etape>
- ²⁴ Там само. С. 28.

²⁵ Там само. С. 28.

²⁶ Там само. С. 29.

²⁷ Kamerbrief over de relaties tussen de EU en Oost-Europa [Parliamentary letter on the relations between the EU and Eastern-Europe]. 12 June 2014f. URL: <https://www.rijksoverheid.nl/ministeries/ministerie-van-buitenlandse-zaken/documenten/kamerstukken/2014/06/12/kamerbrief-over-de-relaties-tussende-eu-en-oost-europa>

²⁸ Eilander N. Russian-Dutch relations: Business as unusual Russian and Eurasian Studies. *Leiden University*. 2017. URL: <https://openaccess.leidenuniv.nl/bitstream/handle/1887/49117/FINAL%20thesis%20MA%20-%20Nathan%20Eilander.pdf?sequence=1>

²⁹ Haar B. Dutch narratives about Russian-Western relations. 2017. URL: https://www.clingendael.org/sites/default/files/2017-12/Dutch_narratives_about_Russian-Western_relations.pdf

³⁰ Зовнішня політика України — 2015: стратегічні оцінки, прогнози та пріоритети. За ред. Г.М. Перепелиці. Київ: ВД «Стилос», 2016. С. 118.

³¹ Гай-Нижник П.П. Росія проти України (1990–2016 рр.): від політики шантажу і примусу до війни на поглинання та спроби знищення. Київ: «МП Леся», 2017. С. 188.

³² Renewing the European promise: speech by minister Koenders on the European Union. *Speech on the European Union by Mr Bert Koenders, minister of Foreign Affairs of the Kingdom of the Netherlands*, Leiden, 30 March 2015. <https://www.government.nl/documents/speeches/2015/03/30/renewing-the-european-promise-speech-by-minister-koenders-on-the-european-union>

³³ Pieters J. "Fear mongering" and "Russia lover": insults fly in debate between right, far right. 2019. URL: <https://nltimes.nl/2019/05/23/fear-mongering-russia-lover-insults-fly-debate-right-far-right>

³⁴ Russia: How are trade relations with Belgium? URL: <https://www.ing.be/en/retail/my-news/economy/russia-belgium-trade>

³⁵ Speech by Minister Reynders on the priorities of the Belgian diplomacy. 2015. URL: https://diplomatie.belgium.be/en/Newsroom/news/press_releases/foreign_affairs/2015/01/ni_190115_speech_minister_reynders

³⁶ Eeckhaut F. Charles Michel en visite officielle en Russie. 2018. URL: https://www.rtf.be/info/belgique/detail_charles-michel-en-visite-officielle-en-russie?id=9822666

³⁷ Barend ter Haar. Dutch narratives about Russian-Western relations. URL: https://www.clingendael.org/sites/default/files/2017-12/Dutch_narratives_about_Russian-Western_relations.pdf

³⁸ Ультраправий лідер очолив парламент Фландрії. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2019/07/12/7098394/>

³⁹ У Бельгії радикальні фламандські партії виграли парламентські і європейські вибори. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2019/05/27/7096623/>

⁴⁰ Mitchell A. Orenstein, "Putin's Western Allies". *Foreign Affairs*. March 25, 2014; Fox, 2014; Andrew Higgins, "Far-Right Fever for a Europe Tied to Russia". *New York Times*. May 20, 2014.

REFERENCES

1. Baker, M. (1959). *The Power of Small States: Diplomacy in World War II*. *University of Chicago Press* [in English].
2. Dixième session de la commission mixte de coopération économique entre l'union économique belgo-luxembourgeoise et la Russie [10th session of the joint commission for economic cooperation between the Belgian-Luxembourg economic union and Russia].

Retrieved from <https://www.cc.lu/fr/actualites/detail/xe-session-de-la-commission-mixte-de-cooperation-economique-entre-lunion-economique-belgo-luxe/> [in French].

3. Doroshko, M. (2007). Vplyv rosijs'koho faktora na ievrointehratsijnyj vybir Ukrainy [The influence of the Russian factor on Ukraine's European integration choice]. *Ekonomichnyj chasopys* — XXI, 9–10. Retrieved from <http://soskin.info/ea/2007/9-10/200708.html> [in Ukrainian].

4. Eeckhaut, F. (2018). Charles Michel en visite officielle en Russie. Retrieved from https://www.rtb.be/info/belgique/detail_charles-michel-en-visite-officielle-en-russie?id=9822666 [in French].

5. Federal'naya tamozhennaya sluzhba Rossii [Federal Customs Service of Russia]. Retrieved from <http://www.customs.ru> [in Russian].

6. Eilander, N. (2017). Russian-Dutch relations: Business as unusual. *Russian and Eurasian Studies*. Leiden University. Retrieved from <https://openaccess.leidenuniv.nl/bitstream/handle/1887/49117/FINAL%20thesis%20MA%20-%20Nathan%20Eilander.pdf?sequence=1> [in English]

7. Haar, B. (2017). Dutch narratives about Russian-Western relations. Retrieved from https://www.clingendael.org/sites/default/files/2017-12/Dutch_narratives_about_Russian-Western_relations.pdf [in English].

8. Haj-Nyzhnyk, P.P. (2017). *Rosia proty Ukrainy (1990–2016 rr.): vid polityky shantazhu i prymsu do vijny na pohlynannia ta sproby znyschennia*. Kyiv: MP Lesia [in Ukrainian].

9. Hans de Boer in WNL Op Zondag (2014). Retrieved from <https://tvblik.nl/wnl-op-zondag/7-september-2014> [in Dutch].

10. Hirsch, M. (2015). Luxembourg has learned to defend its own interests in a Europe that increasingly looks like a free-for-all. But it does so with more restraint than others. Retrieved from <https://carnegieeurope.eu/strategieurope/?fa=60247> [in English].

11. How do European democracies react to Russian aggression? Retrieved from https://www.kremlinwatch.eu/userfiles/how-do-european-democracies-react-to-russian-aggression_15273205265116.pdf [in English].

12. Interview with Xavier Bettel. (2015). We should never forget what Schengen really is. Retrieved from https://gouvernement.lu/en/gouvernement/xavier-bettel/actualites.gouvernement%2Bfr%2Bactualites%2Btoutes_actualites%2Binterviews%2B2015%2B08-aout%2B31-bettel-euractiv.html [in English].

13. Kamerbrief over de relaties tussen de EU en Oost-Europa [Parliamentary letter on the relations between the EU and Eastern-Europe]. (2014) Retrieved from <https://www.rijksoverheid.nl/ministeries/ministerie-van-buitenlandse-zaken/documenten/kamerstukken/2014/06/12/kamerbrief-over-de-relaties-tussende-eu-en-oost-europa> [in Dutch].

14. Karsh, E. (1988). *Neutrality and small states*. Routledge [in English].

15. Larrabee, F.S., Pezard, S., Radin, A., Chandler, N., Crane, K., & Szayna, T.S. (2017). Russia and the West after the Ukrainian crisis. Retrieved from https://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/research_reports/RR1300/RR1305/RAND_RR1305.pdf [in English].

16. Leonard, M. & Nicu P. (2007). A Power Audit of EU-Russia Relations. *The European Council on Foreign Relations* [in English].

17. Liuhto, K. (2018). The economic relations between Luxembourg and Russia. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/323779669_The_economic_relations_between_Luxembourg_and_Russia/citation/download [in English].

18. Luxembourg. Retrieved from https://www.europeanvalues.net/luxembourg/#_ftn5 [in English].

19. Makarov, A.Y. (2018). Torhovo-ekonomycheskye otnosheniya Rossyjskoj Federatsyy y Korolevstva Nyderlandov na sovremennom etape [Trade and economic relations of the

Russian Federation and the Kingdom of the Netherlands at the present stage]. *Mezhdunarodnaia torhoviia y torhovaia polityka - International trade and trade policy*. № 2 (14). Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/torgovo-ekonomicheskie-otnosheniya-rossiyskoy-federatsii-i-korolevstva-niderlandov-na-sovremennom-etape> [in Russian].

20. Olaf F. Knudsen (2002). Small States, Latent and Extant: Towards a General Perspective. *Journal of International Relations and Development* [in English].

21. Orenstein, M.A. (2014). Putin's Western Allies. *Foreign Affairs* [in English].

22. Perepelytsia, H.M. (Eds.). (2016). *Zovnishnia polityka Ukrainy — 2015: stratehichni otsinky, prohnozy ta priorityty*. Kyiv: VD Stylos [in Ukrainian].

23. Pieters, J. (2019). "Fear mongering" and "Russia lover": insults fly in debate between right, far right. Retrieved from <https://nltimes.nl/2019/05/23/fear-mongering-russia-lover-insults-fly-debate-right-far-right> [in English].

24. Renewing the European promise: speech by minister Bert Koenders on the European Union (2015). Retrieved from <https://www.government.nl/documents/speeches/2015/03/30/renewing-the-european-promise-speech-by-minister-koenders-on-the-european-union> [in English].

25. Russia: How are trade relations with Belgium? (2018). Retrieved from <https://www.ing.be/en/retail/my-news/economy/russia-belgium-trade> [in English].

26. Sheretiuk, O.M. (2008). Politychni imperatyvy ievrointehratsijnoho kursu Ukrainy. [Political imperatives of Ukraine's European integration course]. *Extended abstract of PhD thesis*. Kyiv [in Ukrainian]

27. Speech by Minister Reynders on the priorities of the Belgian diplomacy. (2015). Retrieved from https://diplomatie.belgium.be/en/Newsroom/news/press_releases/foreign_affairs/2015/01/ni_190115_speech_minister_reynders [in English].

28. Staden, A. (1974). Een trouwe bondgenoot: Nederland en het Atlantische Bondgenootschap (1960–1971) [A loyal ally: the Netherlands and the Atlantic Alliance (1960–1971)]. *Anthos, Baarn* [in Dutch].

29. The European Union and Russia: Close Neighbours, Global Players, Strategic Partners. Retrieved from http://eeas.europa.eu/archives/docs/russia/docs/russia_brochure07_en.pdf [in English].

30. Thorhallsson, B. & Steinsson, S. (2017). Small State Foreign Policy. *The Oxford Research Encyclopedia of Politics (Oxford University Press)* [in English].

31. Thorhallsson, B. (2006). The size of states in the European Union: Theoretical and Conceptual Perspectives. *Journal of European Integration*, 28(1) [in English].

32. Togt, T. (2015). How should Europe respond to Russia? The Dutch view. Retrieved from https://www.ecfr.eu/article/commentary_how_should_europe_respond_to_russia_the_dutch_view311233 [in English].

33. U Belhii radykalni flamandski partii vyhraly parlamentski i yevropejski vybory [In Belgium, radical Flemish parties have won parliamentary and European elections]. (2019). Retrieved from <https://www.eurointegration.com.ua/news/2019/05/27/7096623/> [in Ukrainian].

34. Ultrapravyj lider ocholyv parlament Flandrii [The far-right leader has led the Flanders Parliament] (2019). Retrieved from <https://www.eurointegration.com.ua/news/2019/07/12/7098394/> [in Ukrainian].

35. Vidnyanskyj, S. (2016). Yevropejs'ka polityka Ukrainy: osnovni etapy, problemy ta perspektyvy realizatsii. *Mizhnarodni zv'iazky Ukrainy: naukovi poshuky i znakhidky — International Relations of Ukraine: Scientific Searches and Findings*, 25, 9-40 [in Ukrainian].

36. Vidnyanskyj, S., & Martynov, A. (2020). Ukraina — Yevropejs'kyj Soiuz: osnovni etapy i problemy spivpratsi. *Ukraina v istorii Yevropy XIX — pochatku XXI st.: istorychni narysy: monohrafiia*. Kyiv [in Ukrainian].

Олександр Цветков

д-р. іст. наук, проф.

Київський університет імені Бориса Грінченка
04053, Україна, Київ, вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2

E-mail: o.tsvietkov@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0861-677X>

ЗАГРОЗИ ТА ВИКЛИКИ ГОНКИ ЯДЕРНИХ ОЗБРОЄНЬ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

Розглядаються актуалізовані проблеми ядерної зброї та гонки ядерних озброєнь у сучасному світі на переважно базі оцінок німецької «Statista», Американської федерації вчених та Стокгольмського міжнародного інституту з досліджень миру. Акцентується, що винайдена понад сімдесят років тому ядерна зброя не тільки не втратила своїх базових якостей наймасовішого і наймасштабнішого ураження, але й додала до цього новітні чинники глобальної загрози її розповсюдження та викликів інноваційних технологічних звершень у засобах її доставки. Останнє все частіше накладається на зростаючу конфліктність сучасного багатополюсного світоустрою і в такий спосіб додає стимулів до глобальних змагань у накопиченні усіх форм озброєнь ядерної сфери та виділення на це ядерними і неядерними державами-акторами безпрецедентних фінансових коштів. Усвідомлення зазначених викликів та загроз має стимулювати міжнародний діалог на захист принципу неподільності миру у світі глобальної доби.

Ключові слова: міжнародні відносини, глобальні загрози ядерної доби, ядерна зброя і її кількісні оцінки, ракетні носії з гіперзвуковими характеристиками, система договорів щодо обмеження і скорочення стратегічних і регіональних озброєнь, ядерні і неядерні держави.

Oleksandr Tsvietkov

Doctor of History, Professor
Borys Grinchenko Kyiv University
18/2, Bulvarno-Kudriavska Street, Kyiv, 04053, Ukraine
E-mail: o.tsvietkov@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0861-677X>

THREATS AND CHALLENGES OF THE NUCLEAR ARMS RACE ON THE CURRENT STAGE

Contemporary issues of nuclear weapons and the nuclear arms race in the modern world are examined, based mainly on the assessments of the German “Statista” company, the American Federation of Scientists and the Stockholm International Peace Research Institute. It is emphasized that invented more than seventy years ago, nuclear weapon has not lost its basic qualities of the most massive and large-scale destruction, but also added to this the latest factors of global threat of its proliferation and the challenges of innovative technological advances in its means of delivery. The latter is increasingly imposed on the growing conflict of the modern multipolar world order, thereby giving impetus to global competition in the accumulation of all forms of nuclear weapons and allocating unprecedented financial resources from nuclear and non-nuclear powers.

It is shown that the most fierce competition in the nuclear arms race is developing in the triangle of relations and national interests between the US, Russia and China. On the same fact base, it is argued that China cannot be compared to the other two nations in the accumulated nuclear weapon arsenals, but that its technological positions and growing military potential lead to major changes in the bilateral concepts of international security and even to the termination of a number of Russian-American treaty agreements, above all in development of medium- and short-range ground-based missiles. There is also a gradual transition to a new deployment of forces and global strategies in the field of nuclear arms. World awareness of these changes is needed in a kind of the Swedish proposal on implementation of strategy for the “step-by-step” approach to nuclear disarmament. In general, challenges and threats should stimulate international dialogue in defense of the principle of peace-sharing in a global age.

Key words: *international relations, multipolar world, global threats of the nuclear era, nuclear weapons and their quantitative assessments, cruise missiles with hypersonic characteristics, system of treaties on arms reduction, nuclear and non-nuclear powers.*

Контекст

Тематика ядерної зброї та розгляд її ролі на публічному рівні створили певні канони — або спрямованої дії і виключно для експертів та спеціалістів у сферах ядерних озброєнь та відповідної аналітики, або у дотичних питаннях міжнародних обговорень з їх вибіркоким в залежності від актуальності інформуванням щодо базових даних таких озброєнь, їх поширення чи геополітичних підходів до використання та впливу на світові процеси. А проте, у самих цих канонах, як і у всіх правилах міжнародного життя, є своя об'єднуюча якість — масштаби загрози, яку становить ця зброя.

В історії людства її застосування у воєнних цілях відбулося вперше і востаннє при бомбардуванні японських міст Хіросіма і Нагасакі влітку 1945 року. Проте, як фактор стратегічної загрози, вона використовується з того часу постійно. А тепер ще й серед набагато більшого числа країн-власників ядерної зброї та можливостей для її потенційного розповсюдження. Як і нових викликів від нестабільності нинішнього багатоплюсного світоустрою, що, своєю чергою, зумовлює загрози розкручення нової глобальної гонки ядерних озброєнь з її виходом-мотивуванням на практичне застосування інноваційних технологій і безпрецедентні рівні їх фінансування. Недаремно й Годинник Судного дня, за відомим проектом чиказьких вчених-атомників, на початку 2020 р., другий рік поспіль засвідчує лише дві хвилини до умовної півночі або всесвітньої катастрофи¹.

Як вбачається, Годинник виступає своєрідним фактором публічної транспарентності та необхідності фахового донесення до широкого загалу високої міри вразливості сьогодення через міжнародне протистояння в контексті ядерних озброєнь та їх впливу на міжнародні відносини та глобальну політику.

Звідси випливає і історична доцільність інформативного аналізу та показу сучасного стану речей у сфері змагань з ядерних озброєнь та привернення уваги до без перебільшення екзистенційної необхідності ширшого суспільного обговорення та міжнародних комунікацій із викликів та загроз по цій темі як для ядерних, так і неядерних країн-акторів на міжнародній арені. Глобальні питання розвитку цієї проблеми, з її старими і новими, часом критично небезпечними зворотами в історії вирішення того чи іншого конфлікту чи знаходження необхідного консенсусу, не можуть не хвилювати кожну мислячу людину. Особливо в Україні, з її історією відмови від ядерної зброї, у наш час.

Нові виклики

За останній рік російські політичні і військові діячі неодноразово заявляли, що Росія розгортає гіперзвукову зброю, здатну нести ядерні заряди, і може легко обійти американські системи протиракетної оборони.

Зі свого боку і США, маючи певні сумніви щодо реальності останнього, водночас самі вкладають безпрецедентні кошти у створення і розбудову нових воєнних технологій та військовий потенціал. Цим шляхом у принципі йдуть і інші дійсні та потенційні члени ядерного клубу, в такий спосіб відкриваючи новий етап у понад семидесятилітній гонці озброєнь між світовими ядерними державами.

З іншого боку, не менш очевидним постає розуміння, що весь сучасний світ стає все більш вразливим від будь-якого ймовірного застосування новітніх озброєнь з відповідними технологічними, економічними чи гуманітарними наслідками. Як приклад, загалом не надто потужний ракетний напад із використанням безпілотників на підприємства «Арамко» — найбільшої у світі компанії по переробці сирої нафти в Саудівській Аравії — не став виключенням. Масштабні руйнування виробництва й сировинних запасів компанії призвели до призупинення переробки понад 5% світового щоденного видобутку нафти й миттєвого загострення безпекового становища в регіоні Близького Сходу і у всьому світові².

І все ж є велика різниця між застосуванням дронів у зв'язці з крилатими ракетами, як нового технологічного інструмента проведення значущих терористичних атак, і використанням чи загрозою використання таких технологій разом зі зброєю масового знищення, зокрема ядерної, у поєднанні з її новітніми ракетними засобами ураження.

У цьому сенсі загрози розробки й застосування нових видів ядерних озброєнь чи проведення випробувань інноваційних систем їх ракетних носіїв завжди викликають підвищену увагу світової спільноти, бо несуть із собою беззаперечні виклики для глобального і регіонального рівнів забезпечення національної безпеки. Інцидент, що стався 8 серпня 2019 року на військово-морському полігоні поблизу містечка Ненокси в Архангельській області на північно-арктичному узбережжі Росії, де під час випробувань стався вибух вірогідно ядерного ракетного двигуна, саме і постає такою загрозою безпосередньо національного характеру і, водночас, викликом загальнолюдського стратегічного виміру. Безумовно трагічною й небезпечною стала сама подія, оскільки безпосередньо від вибуху загинуло семеро людей, а наслідки радіаційного викиду в навколишнє середовище дотепер повністю не відомі і старанно замовчуються. Всі супроводжувальні фактори трагедії за сумною традицією політичної влади в Москві — аналогічно до катастрофи у Чорнобилі 1986 року — якщо і не повністю утаємничуються, то максимально приховуються: спочатку взагалі не повідомлялося про пов'язані з випробуванням ядерні матеріали, надалі заявляли, що вибух спричинив підвищення фону радіації у 4–16 разів, а потім видалили і цю інформацію з вебсайту місцевої адміністрації, звідки й мали би люди дізнаватися про необхідні захисні дії

та реагування. Натомість лише наприкінці місяця Росгідромет таки визнав, що над містом пройшла хмара з вмістом радіоактивних ізотопів — стронція-91, барія-139, барія-140 та лантану-140. Ці показники, на думку норвезьких експертів, не можуть не свідчити про наслідки ядерної ланцюгової реакції, підтверджуючи ймовірність вибуху ядерного реактора при тестуванні³.

На глобальному ж рівні значне занепокоєння викликало і те, що причетні відомства і влада РФ загалом так і не спромоглися повідомити, які ж власне рівні випромінювання сталися при вибуху. Ба більше, як зауважували міжнародні експерти, дві російські станції моніторингу ядерної зброї, які спеціально і створювалися для виявлення радіації, у дні після вибуху «притихли», нічого не повідомляючи про подію з ракетною з ядерною енергією під час випробувань на віддаленій базі⁴.

Очевидно, що як і у 1986 році, лише від зарубіжних, передусім сусідніх з Росією норвезьких станцій радіаційного спостереження, слід очікувати подальшої об'єктивної інформації про відповідний стан забруднення прилеглих повітряних і морських середовищ та його імовірні канали поширення. Характерним у цьому сенсі є те, що Міжнародне агентство з атомної енергії, за словами його прес-секретаря, зверталось до російської сторони за офіційною інформацією у зв'язку із згаданим інцидентом та у відповідь отримало відмову, з посиланням, що об'єкт не відноситься до мирного використання ядерної енергії і тому не може стосуватися компетенції МАГАТЕ⁵.

Тим часом американські експерти стверджують, що цей інцидент імовірно пов'язаний із проведенням у Росії випробувань нового класу крилатої ракети з ядерною енергією польоту. Директор французької неурядової групи, яка контролює радіаційні ризики, заявив в інтерв'ю Нью-Йорк Таймс, що будь-які радіоактивні речовини, що перебувають у повітрі, найімовірніше потрапили у воду, на ґрунт або рослинність. Якщо ж вибухнув невеликий ядерний реактор, що підживлюється плутонієм або ураном, то він, за його припущенням, мав спричинити низку забруднень та викидів, включаючи радіоактивний йод, що становить ризик поширення раку щитовидної залози⁶.

Державна корпорація з атомної енергетики Росатом — російське державне ядерне агентство — заявило, що випробовувався двигун з атомною енергією в момент вибуху. Ракетні випробування проводилися на офшорній платформі, повідомив Росатом, і після їх закінчення ракетне паливо розгорілося з подальшим вибухом. Росатом не уточнив, що саме пішло не так під час тестування, додавши лише, що відбувся збіг невдалих факторів, що часто трапляється при тестуванні нових технологій⁷.

«Зіткнення з новими технологіями» — дійсно об'єктивно небезпечний фактор, притаманний будь-яким інноваційним випробуванням, особ-

ливо у воєнній сфері. Гострота питання щодо інциденту насамперед пов'язується з традиційним для російської сторони замовчуванням небезпеки його наслідків як для людей, так і навколишнього середовища. Водночас виникають і інші запитання.

Протягом 2018–2019 років президент Росії Володимир Путін як мінімум двічі повідомляв про створення нової «непереможної» ракетної зброї, стверджуючи, що така ракета має необмежену дальність польоту, непередбачувану траєкторію і здатність обходити перехоплення. Проте, як вбачається з реалістичного боку, сьогодні Росія, на відміну від показних, нашвидку організованих після невдалих запусків уже усталених балістичних ракет, наразі тільки намагається отримати нову зброю для наддальнього польоту і стикається при цьому з неабиякими технологічними труднощами.

Представники розвідки США вважають, що згадані російські випробування саме і включали прототип крилатої ракети 9М730 «Буревісник», що являє собою свого роду ракети доби Судного дня, які НАТО називає «Skyfall»⁸. Принципова проблема цього типу ракет — це технологічний вихлоп із неминучим радіаційним забрудненням, через повітряно-продуктивний принцип двигуна, що використовує невеликий ядерний реактор для нагрівання вхідного повітря, яке випускається для створення тяги. Звідси випливає, що об'єктивно неможливо використовувати ядерний реактор для живлення ракети, без певного перетворення її на свого роду «брудну бомбу» на крилах, небезпечно для всіх.

Іншими словами, за висновками міжнародних експертів, таку зброю не можна розгортати інакше, ніж за умов повномасштабної ядерної війни. Адже це така крилата ракета, що може тривалий час перебувати у повітрі, але позаду неї залишається радіоактивний шлейф, який забруднює все навколишнє середовище. Жодна країна до цього часу ніколи не використовувала крилату ракету на ядерній енергії, хоча у США і розглядали подібну програму в 1960-х роках під назвою «Project Pluto». Проте американці відмовилися від неї, оскільки зробили висновок, що вона була занадто небезпечною для них самих⁹.

Принаймні поки що. Водночас стає все очевиднішим, що у світі поновлюється гонка розробок ракетних носіїв ядерної зброї меншої і, особливо, середньої дальності з новими характеристиками. Йдеться про революційно новий тип зброї, який мав би безпрецедентну польотну здатність маневрувати, а потім завдавати удару практично по будь-якій цілі у світі за лічені хвилини. Такі носії мають бути здатними переміщуватися більш ніж у 15 разів швидше звуку і вражати відповідні цілі у вигляді засліплюючого, руйнівного спалаху, випереджаючи будь-які звукові сигнали або інші значущі засоби попередження. Від такого типу

зброї поки що немає надійного захисту: вона швидка, ефективна, прицільна та непереборна і все це разом — рідкісні, але дуже бажані характеристики на сучасному полі бою. На такі розробки націлені не тільки в Росії, але і в Сполучених Штатах, Китаї та інших країнах.

Так, у цей же період 2019 року США, зі свого боку, провели польові випробування спеціально налаштованої крилатої ракети наземного типу на острові Сан-Ніколас, у Каліфорнії. Як повідомлялося, тестова ракета вийшла з наземного мобільного пускового пристрою і точно вразила ціль після більш ніж 500 кілометрового польоту. При цьому ракета являла собою варіант ракети "Tomahawk Land Attack" і розраховувалася на перевезення звичайного, а не ядерного корисного навантаження¹⁰.

У цьому ж контексті ЗМІ поширили інформацію, що один із двох основних гіперзвукових прототипів, що наразі розробляються в Сполучених Штатах, призначений для того, щоб літати зі швидкістю від 15 до 20 Махів (відношення швидкості літального апарату до швидкості звуку) або погнад 11 400 миль на годину. Це фактично означає, що в разі ударів з американських підводних човнів або бомбардувальників, розміщених, скажімо, на Гуамі в Тихому океані, бойові заряди можуть теоретично вразити важливі внутрішні ракетні бази Китаю менш ніж за 15 хвилин, що реально не дає шансів на будь-яку серйозну перевірку повідомлень про атаку. Своєю чергою, і Китай активно розробляє свої власні гіперзвукові ракети зі швидкістю, достатньою, щоб досягти Гуаму з китайської берегової лінії за лічені хвилини¹¹. Отже, у цілому світі різко знижується поріг часу на реальну оцінку загрози початку воєнних дій і застосування ядерної зброї.

Та принципово важливим, про що свідчать подібні тестування й розробки, є те, що будь-яка країна, щонайперше Росія, США чи Китай, наразі можуть претендувати на таку зброю, не порушуючи жодних міжнародних правил і зобов'язань. Це сталося тому, що за останні кілька років система договорів щодо обмеження і скорочення стратегічних і регіональних озброєнь, яка і формувала світову архітектуру безпеки в попередні десятиліття, поступово розпадається разом із новими реаліями міжнародних відносин між Росією, Заходом та Китаєм.

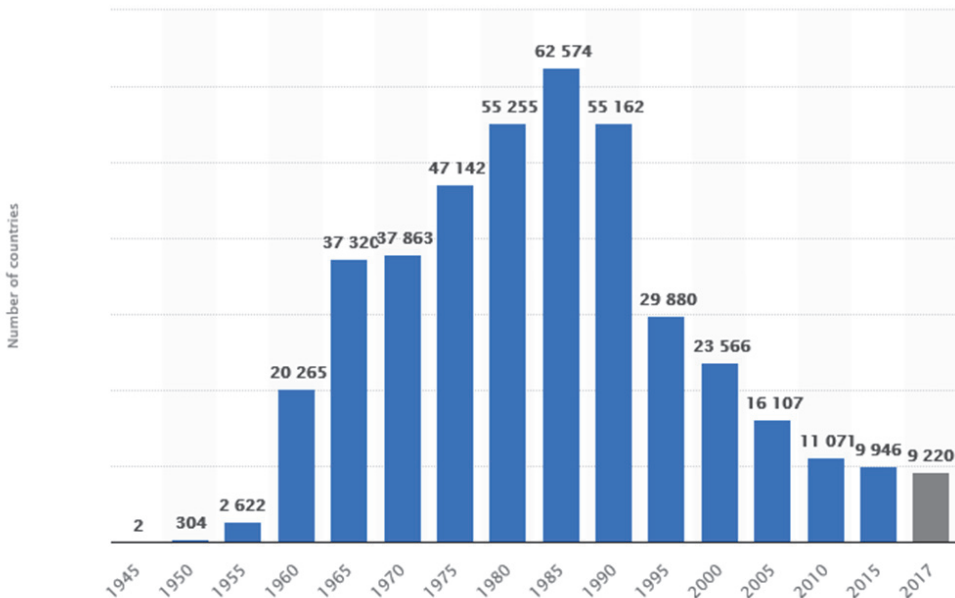
Конкретний рубіж — 2 серпня 2019 року, коли через порушення Росії у розробці й розгортанні забороненої зброї в останні роки США офіційно вийшли з Договору (РСМД) про ядерні ракети середньої і меншої дальності, який був підписаний у 1987 році та містив унікальні для періоду «холодної війни» зобов'язання про повну ліквідацію відповідних арсеналів обох країн. Нагадаємо, що за умовами договору було знищено 2692 американських і радянських ракет і до останнього часу не допускалася гонка озброєнь серед цих найбільш дестабілізуючих для Європи видів ядерної зброї.

Слід також розуміти, що контроль у зазначеному класі ракет у багатьох відношеннях стимулював і можливості для подальших домовленостей щодо скорочення вже стратегічних наступальних озброєнь двох держав. Найвагоміша угода про ядерне роззброєння між США та Росією на цьому рівні, відома як «Новий СТАРТ», має закінчитися в 2021 році, і сподіватися на те, що вона буде продовжена без змін, існує мало шансів. Російське керівництво заявляло, що буде готове продовжити договір ще на п'ять років. Та за словами Джона Болтона, на той час радника з питань національної безпеки президента Дональда Трампа, США навряд чи підуть на таке¹².

Як результат на сьогодні постає світ із меншим договірним контролем щодо існуючої ядерної зброї та більшою кількістю країн, які в різний спосіб намагаються досягти такого або початкового, порогового рівня володіння ядерною зброєю. В такий спосіб знову, як у післявоєнній історії людства, відкриваються перспективи нерегульованої кількісної гонки ядерних озброєнь, що, як і засвідчує остання інформація про ракетні випробування, зокрема в Північній Кореї та Китаї, може доповнюватися розробкою їх якісно нових видів носіїв. А отже загалом значно підвищується ціна миру у світі та з'являються нові ядерні виклики й загрози глобальній безпеці. Для кращого розуміння гостроти становища в цій сфері, варто детальніше зупинитися на аналізі існуючого балансу стратегічних ядерних сил на світовій арені.

Стан речей у глобальному ядерному протистоянні

Таблиця 1. Кількість ядерних боєголовок у світі, 1945–2017 рр.¹³

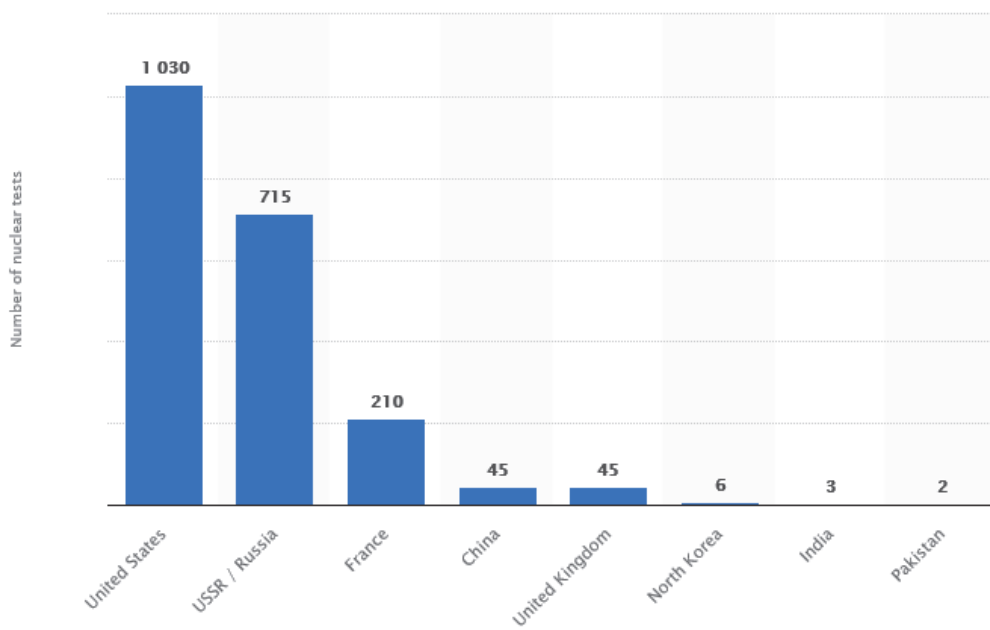

Як демонструють вище наведені табличні дані, сімдесят з лишком років гонки ядерних озброєнь у світі, незважаючи на істотні скорочення у 90-х, вражають вже навіть не стільки своїми кількісними показниками ядерних боезарядів, хоча і вони є непомірно та нераціонально високими й неодноразово підпадали під потужні громадські кампанії міжнародних протестів із закликами до введення обмежень та контролю, скільки непереборним прагненням до подальшого підвищення їх потенціалу й відповідно готовністю до якісного нарощування гонки озброєнь та впровадження нових інноваційних технологій у ці сфери. Навіть не дивлячись на закінчення холодної війни. Відповідно, ядерна зброя з року в рік стає все потужнішою, а засоби її доставки все ефективнішими й загрозовішими.

На початок 2020 року кількість готових до застосування ядерних боеголовок у світі більша за всі останні десять років і нараховує до 13 890 одиниць. З них, за оцінкою експертів Американської федерації учених, 9 330 перебувають безпосередньо в арсеналах військових (решта чекає на демонтаж), 3600 — в оперативному розпорядженні, з яких близько 1800 боеголовок — у Росії, США, Франції та Великій Британії — у режимі найвищої оперативної готовності¹⁴. (Загалом усі дані наводяться за публікаціями німецької статистичної компанії “Statista”, Американської федерації учених та Стокгольмського міжнародного інституту з досліджень миру “SIPRI”).

Зазначені дані ядерних накопичувань, відображаючи хронологічну динаміку їх розвитку, свідчать, що на початку ядерної ери зберігалася монополія США на розробку й володіння цією зброєю, та вже за кілька років технологічні знання щодо виготовлення ядерної зброї поширилися на Радянський Союз (1949) і далі на Велику Британію (1952), Францію (1960) та Китай (1964). Катастрофічні ж наслідки від першого застосування цієї зброї США у війні проти Японії, масштабні глобальні забруднення природного середовища кінця 60-х від її численних — понад 2000 — тестових випробувань ядерними державами та безлімітне зростання ядерних арсеналів у 80-х призвели до того, що світова громадськість у багатьох країнах звернулася до кампаній масового міжнародного руху за скорочення і загалом заборону ядерної зброї та ядерних випробувань у всьому світі. Ця боротьба мала певний ефект і призвела до поступового зменшення кількості ядерних боеголовок в арсеналах ядерних держав та дієвого обмеження в тестуваннях ядерної зброї (див. Табл. 1, 2).

Таблиця 2. Кількісні показники ядерних випробувань по країнах. (Там само).

Так, у розпал ядерної гонки часів «холодної війни» середини 80-х кількість ядерних боєголовок в усьому світі сягала 63 000, спадаючи до 2017 року до рівня 10 000 боєголовок оперативного призначення. Водночас, нестабільний характер міжнародних відносин і глобальної політики в цей період призводив до того, що не кількість власне самих боєголовок, а кількість держав, які могли розробляти чи контролювати ці ядерні боєголовки, викликала найбільше занепокоєння.

Прагнучи обмежити негативний вплив від ядерних випробувань на природне середовище і не допустити подальшого розширення кола держав з ядерною зброєю, вже існуючі ядерні та більшість інших країн світу уклали базові договори в цій сфері — Договір про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, космічному просторі і під водою (1963), який доповнили Договором про всеосяжну заборону ядерних випробувань (СТВТ) у 1996 році та Договором про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ) у 1968 р. Учасниками останнього є майже всі суверенні держави світу (189 країн). Не є учасниками Договору Ізраїль, Індія, Пакистан та Північна Корея (КНДР).

На момент укладення ДНЯЗ запаси ядерної зброї як у США, так і в Радянському Союзі налічували десятки тисяч. Починаючи з 1970-х років, американські та радянські лідери домовлялися про низку двосторонніх

угод щодо контролю над озброєнням та про ініціативи, які обмежували, а пізніше сприяли зменшенню розмірів двосторонніх ядерних арсеналів. Сьогодні на США та Росію припадає приблизно 1400 стратегічних боеголовок оперативної дії, розміщених на сотнях бомбардувальників і ракет. При цьому обидві держави невпинно модернізують свої системи доставки ядерної зброї.

Китай, Індія та Пакистан, своєю чергою, посилено розробляють нові балістичні, крилаті наземні та морські ракетні системи доставки ядерної зброї. Крім того Пакистан, що особливо небезпечно за існуючих у цій країні умов перебування терористичних угруповань, знизив поріг використання ядерної зброї, розвиваючи тактичні можливості ядерної зброї для протидії, насамперед, індійським військовим загрозам. Північна Корея ж продовжує свої ядерні пошуки, не дивлячись на проведені переговори щодо денуклеаризації.

Таблиця 3. Держави з ядерною зброєю та її статусом розміщення за експертною оцінкою¹⁵.

Status of World Nuclear Forces 2019*

Country	Deployed Strategic	Deployed Nonstrategic	Reserve/ Nondeployed	Military Stockpile ^a	Total Inventory ^b
Russia	1,600 ^c	0 ^d	2,730 ^e	4,330	6,500 ^f
United States	1,600 ^g	150 ^h	2,050 ⁱ	3,800 ^j	6,185 ^k
France	280 ^l	n.a.	20 ^l	300	300
China	0 ^m	?	290	290	290 ^m
United Kingdom	120 ⁿ	n.a.	95	215	215 ⁿ
Israel	0	n.a.	80	80	80 ^o
Pakistan	0	n.a.	140–150	140–150	140–150 ^p
India	0	n.a.	130–140	130–140	130–140 ^q
North Korea	0	n.a.	?	20–30	20–30 ^r
Total:^s	~3,600	~150	~5,555	~9,330	~13,890

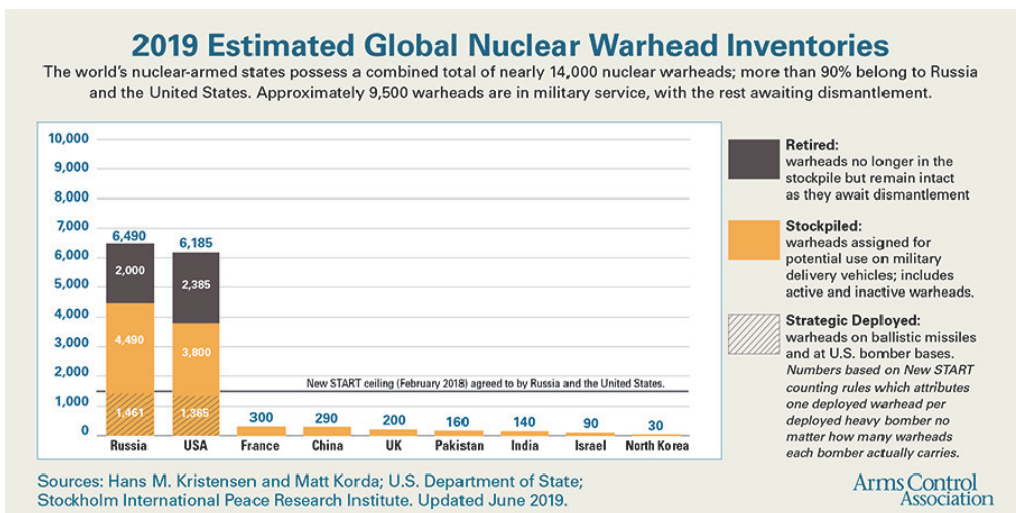
(Слід читати у Табл. 3: «Розгорнуті стратегічні боеголовки» — на міжконтинентальних ракетах та на базах важких бомбардувальників. «Розгорнуті нестратегічні боеголовки» — на базах із операційними системами доставки меншої дальності. «Резервні/нерозподілені» — боеголовки поза місцями розгортання. «Військовий запас» — активні та неактивні боеголовки запасників. «Загальний інвентар» включає все ще недоторкані боеголовки в черзі на демонтаж).

П'ять держав з ядерною зброєю — Китай, Франція, Росія, Велика Британія та США — визнані такими, що володіють такою зброєю за

Договором про нерозповсюдження від 1968 року. Договір легітимізує ядерні арсенали цих держав і водночас зобов'язує їх не передавати кому б то не було цю зброю чи будь-які ядерні вибухові пристрої та, що важливо зазначити, ніяким чином не допомагати, не заохочувати і не спонукати інші держави до виробництва чи придбання такої зброї.

А втім, арсенали ядерних держав, включаючи як стратегічні боеголовки, так і відповідні пристрої з низькою продуктивністю, які відносять до тактичної зброї, продовжують модернізуватися, вони залишаються відданими збереженню ядерної зброї на невизначене майбутнє. На сьогодні діючою є лише одна домовленість щодо скорочень — двосторонній договір СНО-III між Росією і США, за яким сторони строком до 2021 року зобов'язалися скоротити свої стратегічні ядерні боезаряди до 1550 одиниць і їх носії до 700. Водночас Франція та Ізраїль зберігають відносно стабільні запаси ядерної зброї, а Китай, Пакистан, Індія й Північна Корея їх збільшують.

Таблиця 4. Оціночний стан запасів ядерної зброї на 2019 рік.

За табличними даними, на 2019 рік Росія мала 1461 стратегічні боеголовки, розгорнуті на 524 міжконтинентальних балістичних ракетах, балістичних ракетах підводних човнів та стратегічних бомбардувальниках. Ще приблизно 4490 боеголовок, за підрахунками Федерації американських учених, перебували на складах та переробці. Відповідні дані США: 1365 стратегічних ядерних боеголовок, розміщених на 656 міжконтинентальних балістичних ракетах, балістичних ракетах підводних човнів та стратегічних бомбардувальниках. Ще приблизно 3800 боеголовок перебувають на складах та 2385 на переробці (див. Табл. 4).

Як постає очевидним із цих опублікованих даних у їх графічному порівнянні, ядерні потенціали Росії та США значно, на порядок більші від ядерних запасів та ракетних потужностей інших країн. Для порівняння: Франція — до 300 боєголовок, Китай — близько 290, Сполучене Королівство — до 200, з яких не більше 40 розміщено в морі на чотирьох підводних човнах. Індія, Ізраїль та Пакистан, які ніколи не приєднувалися до ДНЯЗ, і того менше, але, як визнається, володіють зростаючим потенціалом ядерної зброї.

Індія (до 130-140 ядерних боєголовок) вперше випробувала ядерний вибуховий пристрій у 1974 році. Розробки ж її ракетних носіїв у 2019 році, хоча автоматична посадка її ракети на Місяць не вдалася, засвідчили прогресуючий рівень національних досягнень у цій сфері. Останні, своєю чергою, спонукали Пакистан нарощувати роботу над своєю власною програмою ядерних озброєнь (між 150-160 ядерних боєголовок). Наразі обидві країни продовжують секретні ядерні розробки у воєнних цілях.

Тим же шляхом іде Ізраїль, витоки ядерної програми якого сягають 1956 року, коли в кооперації із Францією було побудовано плутонієвий реактор у пустелі Негев. Воєнна доктрина Ізраїлю передбачає можливість застосування силових дій проти країн із безпосереднього регіонального сусідства, і тому ядерна програма країни вочевидь розраховується на заряди малої потужності. (за оцінками, 80-90 боєголовок з потужністю до 200 кілотонн). І хоча відомості щодо цього надзвичайно утаємничені, загалом вважається, що Ізраїль на сьогодні є передовою державою у класі малих ядерних боєприпасів. Де факто країна ніколи не оголошувала про проведення ядерних випробувань, дотримуючись офіційної позиції — не визнавати і не заперечувати наявність ядерної зброї у своїх запасниках.

Проте, відомою стала й інша заява керівництва держави, що Ізраїль не буде першим застосовувати ядерну зброю на Близькому Сході, і що Ізраїль повинен залишатися єдиною ядерною державою в регіоні. Останнє наразі постало у прямій контраверсії із розвитком ядерної програми в Ірані. Тому, якщо Іран стане володарем ядерної зброї, безпекове становище в регіоні кардинально зміниться, і зросте загроза розповсюдження ядерної зброї на Близькому Сході¹⁶.

Наступні арсенальні оцінки базуються на кількості ядерного матеріалу поділу — високозбагаченого урану та плутонію, який, як оцінюється, виробляла кожна з ядерних держав. Матеріали поділу або розщеплення є ключовим елементом виготовлення ядерної зброї. Уважається, що Індія та Ізраїль використовують плутоній у своїй зброї, тоді як Пакистан, вірогідно, високозбагачений уран.

Серед держав з оціночним або пороговим ядерним потенціалом найбільшу увагу у світі сьогодні привертає ядерна програма Ірану.

Підписання Спільного всеохоплюючого плану дій (JCPOA) щодо останньої групою країн 5+1 та ЄС передбачало призупинення розробки іранської ядерної програми, однак вже після цього позиції США та ЄС щодо ядерних амбіцій Ірану кардинально змінилися. США, за рішенням президента Д. Трампа, у 2018 році вийшли з цієї угоди і ввели жорсткі відповідні санкції, європейські ж учасники угоди виступають за продовження збереження її принципів умов, а Іран, зі свого боку, заявив про призупинення виконання двох базових статей укладених зобов'язань. У результаті, іранська програма збагачення урану розвивається, хоча і під певним міжнародним контролем. Поки, додаючи до цього різке загострення американо-іранських відносин у 2020 році, абсолютно непередбачуваними виглядають перспективи подальшого розвитку такого становища.

Також у цій групі ризиків перебуває Північна Корея, яка ще в 2003 році заявила про вихід з ДНЯЗ і з того часу неодноразово випробувала ядерні пристрої та ракетні носії. За оцінками, вона має 20–30 ядерних боєголовок і випробувала щонайменше три види нової зброї: систему з керованими ракетами з кількома пусками, північнокорейський еквівалент російського Іскандера та «нову зброю», що пролітає 400 кілометрів¹⁷. З 2019 року керівництво країни зголошується на проведення переговорів щодо роззброєння і водночас готує випробування балістичних ракет, орієнтованих на подолання протиракетних систем.

Інші країни цієї групи — Аргентина, Бразилія, Південна Корея і Тайвань повідомили про відкладення цільових програм із розробки ядерної зброї. А ще одна група держав, які мали програми ядерної зброї або ядерні озброєння у своїй історії — Україна, Білорусь та Казахстан — у 1991 році успадкували ядерну зброю від Радянського Союзу, але повернули її до Росії та приєдналися до ДНЯЗ як держави, що не мають ядерної зброї. Своєю чергою, Південна Африка таємно розробляла та згодом демонтувала невелику кількість ядерних бомб і також приєдналася до ДНЯЗ.

Отже, незважаючи на зростаючу увагу до порогових і раніше не ядерних держав, які не залишають спроб оволодіти ядерною зброєю, лівову частку світового ядерного арсеналу, як вище зазначалося на графіках таблиць, контролюють дві країни — Росія та США. Проте небезпека разового застосування ядерної зброї навіть обмеженої потужності чи між групою держав, що володіють лише одиницями ядерної зброї, робить вразливими і ці держави з абсолютно переважаючими ядерними потенціалами. Відповідно, потенційне розширення конфлікту, як свого роду запальник, може загрожувати великою ядерною катастрофою для всього людства і всього живого на планеті. Саме в цьому сенсі приділяється така

глибока увага з боку глобального співтовариства стану розвитку ядерних програм Ірану та Північної Кореї.

Темпи скорочення ядерних озброєнь, як уже зазначалося, сповільнюються, якщо не зупиняються, оскільки Росія та США не залишають спроб максимального посилення ударного потенціалу всіх класів своїх ядерних озброєнь. Якщо додати до них Китай, виходить, що вся трійка з найпотужніших ядерно озброєних держав невідмінно модернізує і припускає перспективне збільшення своїх ракетних арсеналів, і що ядерна конкуренція за першість між ними тільки посилюється.

Крім того, разом із припиненням раніше існуючих договірних домовленостей усе реальніше постає генезис нової гонки ракетно-ядерних озброєнь середньої дальності в Європі і за її межами, насамперед у Азії. Міністр оборони США Марк Еспер уже заявляв, що виступає за розміщення звичайних ракет середньої дальності в Азії «радіше швидше, ніж пізніше», але з розумінням, що це вимагатиме часу¹⁸. Очевидно і те, що будь-які кроки США до практичного розгортання цієї зброї, своєю чергою, викличуть російські та китайські контрзаходи й навпаки. А це вже сотні мільярдів доларів витрат і багаторічні зусилля на таке дійство. І ще питання, чи не порушуватимуть у такому разі ці держави прийняті на себе зобов'язання за Статтею VI Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, а саме: «...вести переговори про ефективні заходи по припиненню гонки ядерних озброєнь у найближчому майбутньому та ядерному роззброєнню... під суворим і ефективним міжнародним контролем», особливо у статусі постійних членів Ради Безпеки ООН (Договір про нерозповсюдження ядерної зброї від 1 липня 1968 року).

Прикінцеві оцінки

Нестабільність сучасних міжнародних відносин, загалом пов'язана з багатополосним протистоянням держав та їх політичних об'єднань, різкими загостреннями в зонах регіональних конфліктів — на Близькому і Середньому Сході, у Північній і Центральній Африці, в Європі навколо України тощо — наразі вперше з післявоєнного періоду безпосередньо перетинається з дедалі виразнішими загрозами нової гонки ядерних озброєнь у світі. Один лише оборонний бюджет США на модернізацію ядерної зброї у 2020 р. виділяє 31 млрд дол., а для забезпечення лідируючих позицій у світі, на гіперзвукову ракетну техніку — 2,6 млрд доларів у 2019 році, з наступними 5 мільярдами доларів щорічно до 2022 року. І хоча на тлі загального оборонного бюджету в 718 млрд доларів на поточний рік такі суми наче не вражають, важлива політична складова коментарів до них, де визнається, що гіперзвукова зброя створює небезпечний новий клас загрози національній безпеці, і що «потенційні супротивники, такі як Росія та Китай, визнали цінність гіперзвукової зброї для компенсації збройних можливостей США»¹⁹.

І ця нова гонка у сферах ядерної та гіперзвукової зброї великих держав може бути лише початком нових викликів. На відміну від умов попереднього біполярного світу в наш час до такої гонки неминуче підключається ціла низка інших країн із їхніми власними амбіціями і проблемами та відповідною ескалацією локальних напружень на весь світ. Очевидно, що поєднання таких двох складових може спричинити своєрідну синергію глобальних і регіональних ризиків і привести їх до масштабів всесвітньої катастрофи. Технологічні зміни розширюють ці ризики і до таких сфер, як кібератаки та вихід нових видів озброєнь у космос у разі загострення міжнародних суперечок. Все це, повторимо, створює ризики нової ескалації напружень і навіть допускає можливості перегляду задекларованих раніше зобов'язань ядерних держав не застосовувати ядерну зброю першими.

В оцінках нинішньої ситуації експерти і вищі військові посадовці все частіше звертаються до відомого визначення переговорної епохи часів Р. Рейгана та М. Горбачова, коли було констатовано, що «ядерну війну не можна виграти, а тому ядерну війну не можна вести»²⁰. Таке визначення не може не бути логічнішим і не бути підтриманим у сьогоднішніх умовах. У різних країнах і на найбільш представницьких міжнародних форумах, зокрема з трибуни Генеральної Асамблеї ООН, починають лунати заклики до обмеження існуючої динаміки ескалації у сферах ядерних озброєнь. З ініціативи Швеції, наприклад, пропонується концепція так званого «ступінчастого підходу» до відновлення заблокованих і введення нових дієвих заходів у рамках ДНЯЗ, оскільки, за їх оцінками, загрози застосування ядерної зброї стають найкритичнішими з повоєнного часу. І така ініціатива набирає підтримки в інших країнах²¹.

У світі має посилюватися базове розуміння і принцип ядерної доби: наш світ і мир у світі — неподільні, а чинник ядерної зброї є настільки небезпечним, що повинен змушувати всі країни й суспільства до тісніших комунікацій і переговорів. І що ширшим буде таке коло переговорного процесу, то потужнішою стане його міжнародна підтримка, а отже більше шансів залишатиметься в людства на збереження життя й розвитку.

---

¹ Bulletin of the Atomic Scientists. December 27, 2019. URL: <https://www.bing.com/search?q=Bulletin+of+the+Atomic+Scientists.+December+27%2C+2019.&form=EDGSPH&mkt=en-us&httpsmsn=1&msnews=1&plvar=0&refig=d45c8c7e148d4e659f43652bce0beb1d&sp=-1&pq=bulletin+of+the+atomic+scientists.+december+27%2C+2019.&sc=0-53&qsn=&sk=&cvid=d45c8c7e148d4e659f43652bce0beb1d>

² CNN, September 15, 2019. URL: <https://www.cnn.com/2019/09/15/investing/saudi-oil...>

³ Ryan Pickrell. Business insider. Aug. 26, 2019.

⁴ Fox news, 19.08.19. URL: <https://www.bing.com/search?q=2.+%28Fox+news%2C+19.08.19%29&form=EDGSPH&mkt=en-us&httpsmsn=1&msnews=1&plvar=0&refig=d56f0d06a8b74ad1bd183b0fadd441e1>

⁵ Nick Robins. World news. 08/13/2019. URL: <https://www.bing.com/search?q=1.+%28Nick+Robins.+World+news%2C+08%2F13%2F2019%29&form=EDGSPH&mkt=en-us&httpsmsn=1&msnews=1&plvar=0&refig=b23db599c4134f0ed5ae2d15b55973b5&sp=-1&pq=1.+%28nick+robins.+world+news%2C+08%2F13%2F2019%29&sc=0-40&qsn&sk=&cvid=b23db599c4134f0ed5ae2d15b55973b5>

⁶ Andrew E. Kramer. The New York Times. Aug. 16, 2019. URL: <https://www.bing.com/search?q=%28Andrew+E.+Kramer.-The+New+York+Times%2C+Aug.+16%2C+2019%29.&form=EDGSPH&mkt=en-us&httpsmsn=1&msnews=1&plvar=0&refig=54541c7063c242878db338d7c2010adb&sp=-1&pq=%28andrew+e.+kramer.-the+newyork+times%2C+aug.+16%2C+2019%29.&sc=0-53&qsn&sk=&cvid=54541c7063c242878db338d7c2010adb>

⁷ Fox news 19.08.19. URL: <https://www.bing.com/search?q=%28Fox+news+19.08.19%29.&form=EDGSPH&mkt=en-us&httpsmsn=1&msnews=1&plvar=0&refig=8e0c64ff101c4ab79fa309f45164b33d>

⁸ Nick Paton Walsh and Nathan Hodge. CNN. August 17, 2019. URL: <https://www.bing.com/search?q=%28Nick+Paton+Walsh+and+Nathan+Hodge%2C+CNN%2C+August+17%2C+2019%29.&form=EDGSPH&mkt=en-us&httpsmsn=1&msnews=1&plvar=0&refig=d52dc360e2584cccd7280d09a89fc2&sp=-1&pq=%28nick+paton+walsh+and+nathan+hodge%2C+cnn%2C+august+17%2C+2019%29.&sc=0-58&qsn&sk=&cvid=d52dc360e2584cccd7280d09a89fc2>

⁹ Ryan Pickrell. Business Insider. 8/12/2019. URL: <https://www.bing.com/search?q=%28Ryan+Pickrell.+Business+Insider%2C+8%2F12%2F2019%29.&form=EDGSPH&mkt=en-us&httpsmsn=1&msnews=1&plvar=0&refig=526cc134351d422e822a4e5ede7be4ab>

¹⁰ ABC News. 8/20/2019. URL: <https://www.bing.com/search?q=%28ABC+News%2C+8%2F20%2F2019%29.+&form=EDGSPH&mkt=en-us&httpsmsn=1&msnews=1&plvar=0&refig=4ccb6b0a391d4e72f74eb4d88ce41800>

¹¹ The New York Times Magazine (6/19/19). URL: <https://www.bing.com/search?q=%28%28%D0%A2he+New+York+Times+Magazine+%286%2F19%2F19%29.+&form=EDGSPH&mkt=en-us&httpsmsn=1&msnews=1&plvar=0&refig=95aa90e0fbc44f8dab5aa421e79b067b>

¹² Time. August 14, 2019. URL: [https://www.bing.com/search?q=\(Time%2C%20August%2014%2C%202019\).&qsn&form=QBRE&sp=-1&pq=\(time%2C%20august%2014%2C%202019\).&sc=1-24&sk=&cvid=BBA1D824889F4C8780C1192C31D5E681](https://www.bing.com/search?q=(Time%2C%20August%2014%2C%202019).&qsn&form=QBRE&sp=-1&pq=(time%2C%20august%2014%2C%202019).&sc=1-24&sk=&cvid=BBA1D824889F4C8780C1192C31D5E681)

¹³ Martin Armstrong, Nuclear Deterrent. The Countries Holding, The World's Nuclear Arsenal. Statista. Jun 17, 2019. P. 1.

¹⁴ URL: (<https://www.statista.com/topics/4269/nuclear-weapons>)

¹⁵ Status of World Nuclear Forces. By Hans M. Kristensen and Matt Korda. Bulletin of the Atomic Scientists. July, 2019.

¹⁶ Карасова Т.А. Ядерная программа Израиля. *Контуры глобальных трансформаций: политика, экономика, право*. 2018; 11(6). С. 96.

¹⁷ Arms Control TODAY. Volume 49: September 2019. P. 1.

¹⁸ Deutsche Welle. August 3, 2019 in News. URL: <https://www.bing.com/search?q=Deutsche+Welle%2C+August+3%2C+2019+in+News.&form=EDGSPH&mkt=en-us&httpsmsn=1&msnews=1&plvar=0&refig=a04178991c5f4e08c1bbea84b27589d3>

¹⁹ Congress Endorses Hypersonic Weapons as Development Ramps Up| By Rachel S. Cohen. — Air Force Magazin. Jan. 2, 2020. URL: <https://www.airforcemag.com/congress-endorses-hypersonic-weapons-as-development-ramps-up/>

²⁰ US Dept. of Defense. Remarks by Secretary Mattis at the Virginia Military Institute, Lexington, Virginia. Sept. 25, 2018. URL: <https://www.defense.gov/Newsroom/Transcripts/Transcript/Article/1645050/remarks-by-secretary-mattis-at-the-virginia-military-institute-lexington-virgin/>

²¹ Arms Control TODAY. Volume 49: December 2019. P. 1.

REFERENCES

1. ABC News. 8/20/2019. Retrieved from <https://www.bing.com/search?q=%28ABC+News%2C+8%2F20%2F2019%29.+&form=EDGSPH&mkt=en-us&httpsmsn=1&msnews=1&plvar=0&refig=4ccb6b0a391d4e72f74eb4d88ce41800> [in English].
2. Arms Control TODAY. (2019). Volume 49: September [in English].
3. Armstrong, M. (2019). Nuclear Deterrent. The Countries Holding, The World's Nuclear Arsenal. Statista. Jun 17 [in English].
4. Bulletin of the Atomic Scientists. (2019). December 27 Retrieved from <https://www.bing.com/search?q=Bulletin+of+the+Atomic+Scientists.+December+27%2C+2019.&form=EDGSPH&mkt=en-us&httpsmsn=1&msnews=1&plvar=0&refig=d45c8c7e148d4e659f43652bce0beb1d&sp=-1&pq=bulletin+of+the+atomic+scientists.+december+27%2C+2019.&sc=0-53&qsn=&sk=&cvid=d45c8c7e148d4e659f43652bce0beb1d>
5. CNN. (2019). September 15 Retrieved from: <https://www.cnn.com/2019/09/15/investing/saudi-oil> [in English].
6. Congress Endorses Hypersonic Weapons as Development Ramps Up. (2020). *Air Force Magazin*. Jan. 2 Retrieved from <https://www.airforcemag.com/congress-endorses-hypersonic-weapons-as-development-ramps-up/> [in English].
7. Deutsche Welle. (2019). August 3. Retrieved from <https://www.bing.com/search?q=Deutsche+Welle%2C+August+3%2C+2019+in+News.&form=EDGSPH&mkt=en-us&httpsmsn=1&msnews=1&plvar=0&refig=a04178991c5f4e08c1bbea84b27589d3> [in English].
8. Fox news. 19.08.19. Retrieved from <https://www.bing.com/search?q=2.+%28Fox+news%2C+19.08.19%29&form=EDGSPH&mkt=en-us&httpsmsn=1&msnews=1&plvar=0&refig=d56f0d06a8b74ad1bd183b0fadd441e1> [in English].
9. Karasova, T.A. (2018). Jadernaja programma Izrailja. *Kontury global'nyh transformacij: politika, jekonomika, pravo*, 11(6), 96 [in Russian].
10. Kramer, A.E. (2019). *The New York Times*. Aug. 16. Retrieved from <https://www.bing.com/search?q=%28Andrew+E.+Kramer.-The+NewYork+Times%2C+Aug.+16%2C+2019%29.&form=EDGSPH&mkt=en-us&httpsmsn=1&msnews=1&plvar=0&refig=54541c7063c242878db338d7c2010adb&sp=-1&pq=%28andrew+e.+kramer.-the+newyork+times%2C+aug.+16%2C+2019%29.&sc=0-53&qsn=&sk=&cvid=54541c7063c242878db338d7c2010adb> [in English].
11. Paton, N. (2019). Walsh and Nathan Hodge. *CNN*. August 17. Retrieved from <https://www.bing.com/search?q=%28Nick+Paton+Walsh+and+Nathan+Hodge%2C+CNN%2C+August+17%2C+2019%29.&form=EDGSPH&mkt=en-us&httpsmsn=1&msnews=1&plvar=0&refig=d52dc360e2584ccdf7280d09a89fc2&sp=-1&pq=%28nick+paton+walsh+and+nathan+hodge%2C+cnn%2C+august+17%2C+2019%29.&sc=0-58&qsn=&sk=&cvid=d52dc360e2584ccdf7280d09a89fc2> [in English].
12. Pickrell, R. (2019). *Business Insider*. Dec. 8. Retrieved from <https://www.bing.com/search?q=%28Ryan+Pickrell.-+Business+Insider%2C+8%2F12%2F2019%29.&form=EDGSPH&mkt=en-us&httpsmsn=1&msnews=1&plvar=0&refig=526cc134351d422e822a4e5ede7be4ab> [in English].
13. Robins, N. (2019). *World news*. Retrieved from <https://www.bing.com/search?q=1.+%28Nick+Robins.+World+news%2C+08%2F13%2F2019%29&form=EDGSPH&mkt=en->

us&httpsmsn=1&msnews=1&plvar=0&refig=b23db599c4134f0ed5ae2d15b55973b5&sp=-1&pq=1.+-%28nick+robins.+world+news%2C+08%2F13%2F2019%29&sc=0-40&qs=n&sk=&cvid=b23db599c4134f0ed5ae2d15b55973b5 [in English].

14. Status of World Nuclear Forces. (2019). *Bulletin of the Atomic Scientists*. July [in English].

15. The New York Times Magazine. (2019). Retrieved from <https://www.bing.com/search?q=%28%28%D0%A2he+New+York+Times+Magazine+%286%2F19%2F19%29.+&form=EDGSPH&mkt=en-us&httpsmsn=1&msnews=1&plvar=0&refig=95aa90e0fbc44f8dab5aa421e79b067b> [in English].

16. Time. (2019). August 14. Retrieved from [https://www.bing.com/search?q=\(Time%2C%20August%2014%2C%202019\).&qs=n&form=QBRE&sp=-1&pq=\(time%2C%20august%2014%2C%202019\).&sc=1-24&sk=&cvid=BBA1D824889F4C8780C1192C31D5E681](https://www.bing.com/search?q=(Time%2C%20August%2014%2C%202019).&qs=n&form=QBRE&sp=-1&pq=(time%2C%20august%2014%2C%202019).&sc=1-24&sk=&cvid=BBA1D824889F4C8780C1192C31D5E681) [in English].

17. US Dept. of Defense. Remarks by Secretary Mattis at the Virginia Military Institute, Lexington, Virginia. (2018). Sept. 25. Retrieved from <https://www.defense.gov/Newsroom/Transcripts/Transcript/Article/1645050/remarks-by-secretary-mattis-at-the-virginia-military-institute-lexington-virgin/> [in English].

ПИТАННЯ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

УДК 94(437.1)“1257”

Ігор Ліхтей

канд. іст. наук, доц., зав. каф.

Ужгородський національний університет

88000, Україна, Ужгород, пл. Народна, 3

E-mail: lichtej@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5458-7252>

ВТОРГНЕННЯ ЧЕСЬКОГО ВОЛОДАРЯ ПРШЕМИСЛА ОТАКАРА II У БАВАРІЮ ВЛІТКУ 1257 РОКУ

У статті висвітлено передумови та перебіг вторгнення чеського правителя Пршемисла Отакара II у володіння баварського герцога Генріха XIII Віттельсбаха з метою повернути під свій контроль окремі території на заході країни. Крім того, Пршемисл Отакар II у такий спосіб прагнув опосередковано допомогти своєму двоюрідному братові, зальцбурзькому архієпископові Філіппові Шпангаймському, який був вправним вояком, але поганим духовним князем. Саме тому капітул обрав нового зальцбурзького архієпископа Ульріха фон Кірхберга. Однак Філіпп Шпангаймський не мав наміру так легко відмовлятися від свого бенефіція й розпочав війну проти Ульріха фон Кірхберга та капітулу.

Войовничий Пршемисл Отакар II вторгся з чесько-австрійським військом у Баварію наприкінці літа 1257 р. Тут він діяв надзвичайно жорстоко, спопеляючи і пљондруючи все навколо. Однак герцог Генріх XIII Віттельсбах зумів швидко мобілізувати свої збройні сили. Опір баварців став неочікуваним для чеського правителя, тож він вирішив укласти перемир'я й відступити. Під час переправи через річку Інн біля Мюльдорфа дерев'яний міст під натиском вояків Пршемисла Отакара II проломився, і вода забрала життя багатьох із них. Самому ж чеському володареві пощастило ще до цього трагічного моменту дістатися до другого берега річки. Ще чимало чехів і австрійців загинуло у вогні, коли намагалося знайти захист у вежі, яку баварці підпалили. Поріділе військо Пршемисла Отакара II дісталось до Мюльдорфа, де упродовж дев'яти

днів тримало оборону, а потім склало зброю й отримало дозвіл покинути місто. Похід 1257 р. мав катастрофічні наслідки, тож Пршемислові Отакарові II довелося відмовитися від своїх планів. Він був змушений укласти з баварським герцогом Генріхом XIII Віттельсбахом мирний договір, згідно з яким відмовлявся від усіх спірних територій.

Ключові слова: Чеське королівство, Баварське герцогство, Зальцбургське архієпископство, Пршемисл Отакар II, Генріх XIII Віттельсбах, Людвіг II Віттельсбах, Бела IV, Філіпп Шпангаймський, Ульріх фон Кірхберг.

Ihor Lichtej

PhD in History, Associate Professor

Head of the Department

Uzhhorod National University

3, Narodna Square, Uzhhorod, 88000, Ukraine

E-mail: lichtej@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5458-7252>

AN INVASION BY THE CZECH RULER PŘEMYSL OTAKAR II AGAINST BAVARIA IN THE SUMMER OF 1257

The article covers the background and course of the invasion by the Czech ruler Přemysl Otakar II against the possession of the Duke of Bavaria Henry XIII Wittelsbach in order to regain his control over certain territories in the country's west. Besides, Přemysl Otakar II sought to assist indirectly his cousin, the Archbishop of Salzburg, Philip of Spanheim, who was a skilled warrior but a poor spiritual prince. That was why the chapter elected the new Archbishop of Salzburg Ulrich von Kirchberg. However, Philipp Spanheim did not intend to give up his benefit so easily and started a war against Ulrich von Kirchberg and the chapter.

Přemysl Otakar II invaded Bavaria with his Czech-Austrian forces in late summer of 1257. He acted extremely cruel there, impoverishing everything around. However Duke Henry XIII Wittelsbach was quickly able to mobilize his armed forces. Resistance of the Bavarians was unexpected for the Czech ruler, so he decided to conclude a truce and retreat. While crossing the river Inn near Mühldorf a wooden bridge under the pressure of Přemysl Otakar II's soldiers broke through and water took the lives of many of them. The Czech ruler himself was lucky enough to get to the thither river bank before the tragic moment. Many Czechs and Austrians had been burned to death while seeking protection in a tower that the Bavarians set on fire. Decimated forces of Přemysl Otakar II have reached up to Mühldorf, where within 9 days they held

out, and then lay down their arms and were allowed to leave the city. Military campaign of 1257 had catastrophic consequences, so Přemysl Otakar II had to abandon his plans. He was forced to conclude a peace treaty with the Duke of Bavaria, Henry XIII Wittelsbach, according to which he renounced all disputed territories.

Key words: the Czech Kingdom, the Duchy of Bavaria, Archdiocese of Salzburg, Přemysl Otakar II, Henry XIII Wittelsbach, Ludwig II Wittelsbach, Bela IV, Philipp Spanheim, Ulrich von Kirchberg.

У середині XIII ст. в Центральній Європі відбувалися важливі суспільні, політичні й економічні зміни. Вони торкнулися й Чеського королівства, яке стало відігравати провідну роль у міжнародних відносинах регіону. Авторитет і могутність країни особливо зросли за правління Пршемисла Отакара II (1253–1278), який належить до числа найвизначніших чеських правителів. Активний поступ Чеського королівства зумовлювався, передусім, двома обставинами. По-перше, послабленням центральної влади у Священній Римській імперії, а по-друге — надходженням до скарбниці чеського володаря чималих багатств із видобутку срібла та внаслідок всеохоплюючого господарського поступу його земель. Попри значні витрати для посилення свого можновладного впливу, Пршемисл Отакар II майже ніколи не опинявся у фінансовій скруті й завжди мав реальні можливості мобілізувати набагато більші військові сили, ніж інші центральноєвропейські монархи¹.

У 1253 р., після смерті свого батька Вацлава I (1230–1253), Пршемисл Отакар II став повновладним чеським правителем. Щоправда, аж до королівської коронації, яка відбулася на Різдво 1261 року, він послуговувався титулом «спадкоємець і володар королівства Чеського, герцог Австрії і Штирії і маркграф Моравії» (*heres et dominus regni Boemiae, dux Austriae et Styriae ac Moraviae marchio*)², або ж — «володар королівства Чеського, герцог Австрії і Штирії і маркграф Моравії» (*dominus regni Boemiae, dux Austriae et Styriae et marchio Moraviae*)³.

На той момент ситуація у Священній Римській імперії була неспокійною. Серйозну небезпеку для її правителя Конрада IV (1250–1254), сина і спадкоємця імператора Фрідріха II Штауфена, становив антикороль Вільгельм Голландський (1247–1256). Його було обрано ще в 1247 р. частиною знаті, опозиційно налаштованої до Штауфенів. Щоправда, Вільгельм не мав авторитету серед німецьких князів, його владу визнавали лише частково, переважно в регіоні нижнього Рейну. Після того, як 21 травня 1254 р. у військовому таборі біля поселення Лавелло (південь Італії) Конрад IV помер, в історії імперії настав період міжкоролів'я (*interregnum*, 1254–1273). На той час єдиний син покійного, теж Конрад,

який прописався в історії за італійською зменшувальною формою свого імені як Конрадин, не мав ще й двох років. Він народився у шлюбі Конрада IV з Єлизаветою фон Віттельсбах, донькою рейнського пфальцграфа й баварського герцога Оттона II Ясновельможного (1214–1253) з династії Віттельсбахів. Саме під його опікою й перебував Конрадин.

Наприкінці листопада 1253 р. Оттон II Ясновельможний помер, і влада перейшла до його сина Людвіга II Віттельсбаха (1253–1294), при дворі якого надалі виховувався й Конрадин. У 1255 р. спадщину Оттона II Ясновельможного було поділено між Людвігом II та його братом Генріхом XIII. У результаті, Людвіг II Віттельсбах зберіг владу над Верхньою Баварією (з резиденцією в місті Мюнхен), пфальцграфством Рейнським, бургграфством Регенсбурзьким та Інгольштадтом. Йому також дістався титул курфюрста. Решта ж території герцогства, точніше Нижня Баварія з регіонами Ландсгут, Келгейм, Бурггаузен і містом Регенсбург, перейшла під владу Генріха XIII Віттельсбаха (1255–1290). Щоправда, обидва брати послуговувалися герцогським титулом. Першою дружиною Людвіга II Віттельсбаха була донька брабантського герцога Марія, яку він звинуватив у подружній зраді й 1256 р. стратив, за що отримав прізвисько «Суворий». Натомість Генріх XIII Віттельсбах у 1250 р. взяв шлюб із донькою угорського короля Бели IV — Єлизаветою (Ержибет)⁴.

Попри те, що Конрадин був ще дитям, він отримав титул герцога Швабії і претендував на королівський трон Сицилії та Єрусалима. Успадкуванню Конрадином німецького престолу протидіяла папська курія⁵. Після смерті 1256 року Вільгельма Голландського відбулися нові вибори. У результаті, у 1257 р. на німецькому троні знову опинилося двоє володарів — Річард X Корнуельський (1257–1272), рідний брат англійського правителя Генріха III, і Альфонс X Кастильський (1257–1274), онук короля Філіппа Швабського (1198–1208), дядька Фрідріха II Штауфена⁶.

З обома німецькими королями Пршемисл Отакар II підтримував добрі стосунки і з їх мовчазної згоди утверджував своє панування в альпійському регіоні. Ще наприкінці 1251 року, після того, як у Австрійському герцогстві вимерла чоловіча частина династії Бабенбергів, Пршемислові Отакарові II вдалося здобути це осиротіле територіальне князівство. Своє панування в Австрійському герцогстві він легітимізував завдяки шлюбу (укладеному заднім числом) з останньою представницею династії Бабенбергів — Маргаритою. Щоправда, папська курія намагалася всіма засобами перешкоди одруженню Пршемисла Отакара II, позаяк підтримувала у боротьбі за спадок Бабенбергів не Маргариту, а її племінницю Гертруду. Та позаяк Австрійське герцогство дісталось Пршемислові Отакарові II, то перед ним постала необхідність загітувати на свій бік

Апостольську столицю. Тож чеський володар здійснив добре підготовлений хрестовий похід у Пруссію.

Організуючи цю акцію, Пршемисл Отакар II проявив бажання до співпраці з папською курією й одночасно продемонстрував перед усією Європою свої великодержавні амбіції. Пруський хрестовий похід 1254–1255 років, імовірно, був організований задля утвердження престижу чеського правителя на міжнародній арені. Ця збройна виправа була успішною. Вона завершилася заснуванням фортеці, названої на честь чеського володаря Королівською кріпостю (нім. Кенігсбург; чеськ. Кралеvecь). Щоправда, сам Пршемисл Отакар II не брав безпосередньої участі в церемонії заснування фортеці, бо поспішав додому, але виділив на її зведення чималі кошти. Згодом навколо фортеці виросло місто, за яким утвердилася назва Кенігсберг (після Другої світової війни відійшов до Радянського Союзу і був перейменований на Калінінград, що нині перебуває у складі Російської Федерації)⁷.

Найбільшими конкурентами Пршемисла Отакара II в Центральній Європі був герцог Генріх XIII Віттельсбах та угорський король Бела IV, з якими йому рано чи пізно довелося би мірятися силою. Позаяк у той непевний час Бела IV не виключав можливості нападу монголів, а отже, в разі необхідності не зміг би надати безпосередню військову допомогу Генріхові XIII Віттельсбахові, то Пршемисл Отакар II вирішив скористатися моментом і 1257 р. вторгся в Баварію. Ця збройна сутичка прописалася в історіографії як третя чесько-баварська війна⁸.

Позаяк дискусійні питання війни Пршемисла Отакара II з Віттельсбахами ще не були предметом докладного вивчення в українській історичній славістиці, то пропонована студія є спробою заповнити ще одну лаку минулого Чеської держави.

Джерельною основою для підготовки нашої статті послужили передусім аннали і хроніки, написані в тих чи інших регіонах сучасних Австрії і Німеччини, а також у Чеському королівстві. Найбільш ґрунтовним джерелом є «Аннали Германа з Альтаху»⁹. Відтак інформацію про цю війну знаходимо в «Анналах монастиря св. Руперта Зальцбурзького»¹⁰, у продовженні «Ламбахських анналів»¹¹ і «Анналів пресвітера Магнуса» із Райхерсберга¹², в «Анналах Остергофена»¹³ та деяких інших. Події війни Пршемисла Отакара II з Віттельсбахами прописалися й у чеських наративних джерелах. Серед них на особливу увагу заслуговують «Чеські літописи...»¹⁴ та римована «Старочеська хроніка так званого Даліміла»¹⁵.

Своєрідним каталізатором до розв'язання війни Пршемисла Отакара II з Віттельсбахами послужили події, що відбувалися в Зальцбурзькому архієпископстві. У 1246 р. архієпископом Зальцбурга було обрано Філіппа з роду Шпангаймів (пом. 1279 р.)¹⁶. Він був сином каринтійського

герцога Бернгарда II та Юдіти, сестри чеського короля Вацлава I, тобто кузеном Пршемисла Отакара II.

Слід відзначити, що Філіпп та його старший брат Ульріх III ще з дитинства були тісно пов'язані з королівською родиною у Празі. Близько 1237 року Вацлав I призначив Ульріха управителем Вроцлава. Натомість Філіпп, якому було уготовано церковну кар'єру, у 1239–1240 роках став пробстом Вишеградського капітулу й деякий час виконував обов'язки королівського канцлера. Та попри це, він виношував плани щодо отримання після смерті батька Каринтії. Аби зберегти спадкові права на Каринтійське герцогство Філіпп навіть ухилився від висвячення в духовний сан і управляв Зальцбурзьким архієпископством як «обраний архієпископ»¹⁷. Щоправда, деякі історики не надто високої думки про діяльність Філіппа Шпангаймського. До прикладу, Франтішек Палацький приписував йому майже демонічні риси, наголошуючи, що ще за молодих літ це була особа зловісна, навіть страхітлива, всі дії і контакти якої вели тільки до біди¹⁸.

Так чи інакше, але цілеспрямований, не позбавлений військового хисту Філіпп зумів досить швидко зміцнити своє становище й навіть розширити володіння архієпископства. В січні 1256 р. помер Каринтійський герцог Бернгард II, і владу перебрав його первісток Ульріх III, тобто старший брат Філіппа Шпангаймського. Ще в 1248 р. Ульріх III завдяки шлюбу з Агнесою фон Андекс-Меран (пом. 1260 р.), яка була спадкоємицею Крайни, отримав у володіння й це герцогство.

Новий герцог, як і його батько, й надалі підтримував дружні відносини з Прагою, а в його канцелярії трудилися міністеріали, чехи за походженням, які вдосконалювали свій фах ще за правління Бернгарда II. Прихильним до Пршемисла Отакара II був і Філіпп Шпангаймський, який не полишав намірів стати герцогом Каринтії. Однак Пршемисл Отакар II прагнув, аби Філіпп Шпангаймський якомога довше залишався на архієпископському престолі в Зальцбурзі, адже через нього чеський король мав можливість тримати під контролем баварські справи. Задля цього Пршемисл Отакар II матеріально підтримував свого кузена.

Втім становище Філіппа Шпангаймського дедалі ускладнювалося. Поки папою був Іннокентій IV (1243–1254), він мав певний захист. Та його наступник, папа Олександр IV (1254–1261), не мав наміру захочувати самолюбство Філіппа Шпангаймського. Врешті-решт витівки архієпископа Зальцбурга, його світський спосіб життя й суперечки з капітулом настільки обурили Олександра IV, що той не стримався й відкрив проти нього карну справу¹⁹.

Неспокійно було і в Зальцбурзькому архієпископстві. Так, «Гарстенські аннали» повідомляють, що в 1256 р. «Філіпп, архієпископ Зальцбурга, після багатьох турнірів, нестерпних для його церкви, які він

урочисто провів у Мюльдорфі, зазнав нападок з боку своїх міністеріалів і каноніків, позаяк багато хто сумнівався, наскільки він відповідає [сану] єпископа»²⁰. Того ж таки 1256 р. частина зальцбурзьких каноніків зібралася в Галлайні (*Haellinum*) і в присутності кількох міністеріалів позбавила Філіппа архієпископства та обрала своїм новим пастирем єпископа Зеккау — Ульріха фон Кірхберга, який колись був протонотаріусом канцелярії Бабенбергів. Прибічники Ульріха фон Кірхберга навіть відрядили в Рим священника Отта, настоятеля храму в Галлайні, аби той поінформував папу та домігся від нього схвалення їхнього рішення. Коли ж Філіпп Шпангаймський довідався про це, то запросив собі на підмогу сили з Чехії та Австрії, вторгся з військом у єпископство Зеккау і став там усе грабувати, плюндрувати і спопеляти. Ймовірно, за допомогою чеського правителя Філіпп зумів утримати свою перевагу і, на перших порах, успішно боронив власні інтереси в папській курії²¹.

Заслуговує на увагу той факт, що Ульріха фон Кірхберга активно підтримував баварський герцог Генріх XIII Віттельсбах. Однак Філіпп Шпангаймський не надто зважав на Генріха XIII Віттельсбаха і на бажав поступатися архієпископським престолом на користь Ульріха фон Кірхберга. Задля захисту інтересів Філіппа Шпангаймського в папську курію вирушили два зальцбурзькі каноніки — священник Григорій та Ульріх, син Германа, графа Ортенбурга. Вони повинні були переконати римського понтифіка не затверджувати Ульріха фон Кірхберга на посаді архієпископа. Однак отець Григорій під час подорожі помер, а Ульріх дістався до Рима, де Олександр IV зневажливо його вислухав та й відпустив. Обурений таким ставленням папи, той повернувся додому ні з чим. Невдовзі Олександр IV взявся за вирішення зальцбурзьких справ і посередництвом єпископа Кімзе (Хімзее) Генріха I звелів Філіппові Шпангаймському прибути в папську курію. Однак Філіпп Шпангаймський відмовився це зробити. Тоді за наказом папи єпископ Генріх I наклав на Зальцбург та його округу інтердикт, який предбачав заборону на здійснення тут богослужінь та інших релігійних обрядів. Ситуація в Зальцбурзі ставала дедалі більш напруженою²².

Слід відзначити, що представники Зальцбурзького архієпископства, а також єпископства Пассау та Регенсбург становили серйозну протипапу братам Віттельсбахам. Очільники цих церковних дієцезій активно підтримували Пршемисла Отакара II у боротьбі за спадщину Бабенбергів. Очевидно, зовсім не випадково 10 грудня 1256 р. вони прибули до Пршемисла Отакара II, який зі своїми придворними тоді перебував у Відні. Саме тут чеський володар зустрівся з Філіппом Шпангаймським і єпископами Пассау (Оттоном фон Лонсдорфом) та Регенсбурга (Альбрехтом фон Пітенгау). Всі вони шукали підтримку в особі Пршемисла

Отакара II. Втім чеський правитель, зі свого боку, теж був зацікавлений у тому, аби бодай хтось із цих духовних князів не став на шлях компромісу з Віттельсбахами.

Єпископ Пассау Оттон фон Лонсдорф (1254–1265), самовпевнений і вибагливий прелат, дієцезія якого була дуже тісно пов'язана з Австрійським герцогством, яким володів Пршемисл Отакар II, відразу ж після отримання пастирського посоху постійно конфліктував із Генріхом XIII Віттельсбахом. Суперечки між ними спалахували, зокрема, через нез'ясованість питання щодо обігу монет у єпископському місті та юрисдикції над ним, а також спадкових прав на Меранське герцогство і графство Боген. Тож цілком закономірним стало укладення 23 квітня 1257 р. в Лінці договору між єпископом Оттоном фон Лансдорфом та Пршемислом Отакаром II. Чеський правитель зобов'язувався всіма силами допомагати єпископові у його протистоянні з баварськими герцогами, а також не укладати з ними поза його спиною сепаратної угоди. Так само і єпископ обіцяв усіляко підтримувати Пршемисла Отакара II у протистоянні з Віттельсбахами. Грамоти було засвідчено підписами чільних представників чеської і австрійської знаті²³.

Домовленості між Оттоном фон Лансдорфом і Пршемислом Отакаром II ледве вдалося зберегти в таємниці. Однак тривожні чутки, як міркує історик Вацлав Новотний, могли викликати побоювання в герцога Генріха XIII Віттельсбаха, бо той став наполегливо вимагати від свого свекра, угорського короля Бели IV, обіцяної допомоги. Вчений також припускає, що позаяк ішлося про невелику кількість вояків (близько 60 рицарів), то Генріх XIII Віттельсбах став шукати шляхи до перемовин і, нібито, досяг згоди на те, аби зустрітися з чеським володарем в австрійському місті Вельс. Та якщо Генріх XIII Віттельсбах зібрався їхати на цю зустріч, то Пршемисл Отакар II наважився на військовий похід²⁴.

У такий спосіб чеський володар мав намір змусити Генріха XIII Віттельсбаха повернути деякі володіння зі спадщини графів фон Боген, з якими Пршемисловичі перебували в родинних стосунках. Ішлося про сучасний регіон Сушіце (*Sušicko*), що на заході Чехії. Ці землі дісталися графам фон Боген і Віттельсбахам як придане, і вони розпоряджалися ними на правах держання в межах Чеського королівства²⁵. Тож цю війну не слід розглядати лише як прагнення Пршемисла Отакара II допомогти Філіппові Шпангаймському утримати владу над Зальцбургським архієпископством, хоча в разі перемоги чеського володаря він суттєво зміцнив би там свої позиції.

Чехи приділяли цій збройній акції значну увагу, та коли до неї дійшло, то виявилось, що її не було підготовлено належним чином. У деяких джерелах знаходимо нарікання на адресу Пршемисла Отакара II, що через

молодечий запал він діяв нерозсудливо й необережно. На думку анналіста Германа з Альтаха, Пршемил Отакар II був переконаний, що військові дії потрібно проводити якнайшвидше, але водночас не мав навіть чітко визначеного плану дій (*juvenilis etatis audacia persuasus sine previa deliberatione consilii, que bellicis rebus agendis summe necessaria est*)²⁶. У римованій «Старочеській хроніці так званого Даліміла» також читаємо, що князь [як відомо, на той час ще не було здійснено обряду королівської коронації Пршемисла Отакара II. — *Авт.*] молодим був та через нерозважність свою вторгся в Баварію і став спопеляти землю (*Kníže mladý byl a v nerozumú svém / vtáhl do Bavor a začal pálit zem*)²⁷.

Водночас необхідно визнати, що Пршемисл Отакар II досить вдало вибрав момент для походу. Адже у Священній Римській імперії панувало безвладдя. Німецькі князі зміцнювали свої позиції, тоді як обидва королі шукали їхньої підтримки. Чеський правитель добре усвідомлював, що з боку імперії проти нього не буде запроваджено якихось санкцій. Водночас така самовпевненість Пршемисла Отакара II, можливо, призвела до того, що він, як відзначає Й.Жемлічка, злегковажив та недооцінив усю серйозність цієї воєнної акції²⁸. Для нього, мабуть, набагато важливішою була раптовість вторгнення, щоб якомога швидше дістатися до баварського міста Ландсгут, де на той час перебувала резиденція Генріха XIII Віттельсбаха.

Ситуація була сприятливою для нападу ще й через те, що союзник герцогів Баварії угорський володар Бела IV був змушений рахуватися з можливістю вторгнення монголів на чолі з ханом Куремсою. У 1256 р. вони здійснили похід углиб Волинської землі, спопеляючи все на своєму шляху: палало навіть місто Холм — столиця короля Русі Данила Романовича²⁹. Зваживши, мабуть, на те, що Людвиг II Віттельсбах відбудув у прирейнський регіон, Пршемисл Отакар II на початку серпня 1257 р. виступив з військом у похід. Його не стримало навіть те, що тоді ж у Чехії і Моравії унаслідок сильних дощів стався великий паводок, під час якого загинуло чимало люду. Найбільшого лиха було завдано місту Брно³⁰. Зайнявши союзне місто Пассау, чеський правитель відмовився від наміру вести перемовини з Генріхом XIII Віттельсбахом, оголосив йому війну і вторгся з військом у його володіння³¹.

Слід відзначити, що в джерелах немає свідчень щодо кількості учасників походу. Щоправда, в «Анналах монастиря св. Руперта Зальцбургського» занотовано, що для походу в Баварію Пршемисл Отакар II зібрав численне військо зі своїх земель — Чехії, Моравії та Австрії (*collecta multa militia terrarum suarum, Bohemie, Moravie et Austrie*)³². Інформацію про те, що Пршемисл Отакар II взяв із собою деяких [вояків] із Чехії, Моравії та Австрії (*assumptis secum quibusdam Bohemis, Moravis et Austra-*

libus) знаходимо і в чеського хроніста³³. Натомість у продовженні до «Ламбахських анналів» повідомляється, що військо чеського володаря було не надто досвідченим (*cum exercitu minus expedito*)³⁴.

На перших порах похід тривав успішно. Військо Пршемисла Отакара II досить швидко рухалося вперед, плюндруючи і грабуючи все на своєму шляху (у тому числі й костели). Однак біля Альтфраунгофена його наступ було раптово зупинено. Герцог Генріх XIII Віттельсбах, хоча й отримав оповіщення про оголошення війни лише за п'ять днів до цього, ще раніше готувався до відсічі, тож мав можливість швидко зібрати сильне військо. З прирейнського регіону спішно повернувся його брат Людвиг II Віттельсбах, який, хоча й не мав численних вояків, але своєю присутністю підсилив бойові лави. За таких обставин Пршемисл Отакар II не наважився на битву. У п'ятницю 24 серпня 1257 р., у день св. Варфоломія, він запропонував укласти на одну добу перемир'я й одразу ж уночі став спішно відступати з військом у напрямку до володінь Зальцбурзького архієпископства, де міг знайти підтримку.

Щойно про це стало відомо баварським герцогам, як їхні збройні сили одразу ж кинулися переслідувати Пршемислове військо. Катастрофа спіткала чеського володаря біля Мюльдорфа: на річці Інн проломився дерев'яний міст, не витримавши натиску вояків, що панічно відступали. Як результат, чимало з них втопилося. Ще близько 400 вояків Пршемисла Отакара II загинуло у вогні, коли вони намагалися знайти прихисток у якійсь вежі, яку розлючений Людвиг II Віттельсбах наказав підпалити. На щастя, чеський правитель у супроводі кількох осіб зумів дістатися на правий берег річки, звідки з гіркотою мав можливість спостерігати за трагедією. Втім, як повідомляється у продовженні анналів пресвітера Магнуса із Райхерсберга, Пршемисл Отакар II був змушений ганебно втікати (*sed turpiter fugam dedit*)³⁵. Більша частина вже поріділого війська чеського правителя відступила до Мюльдорфа, де упродовж тижня мужньо тримала оборону. Не дочекавшись підмоги, 2 вересня 1257 р. виснажені й зневажені захисники домовилися з баварським герцогом про капітуляцію на джентльменських умовах.

Як відомо, похід описано в кількох хроніках. У деяких із них подано також перелік представників знаті з Чеського королівства та Австрійського герцогства, які опинилися в полоні. Так, в «Анналах Германа з Альтаха» та «Анналах Остергофена» серед таких репрезентантів чеської шляхти (*nobiles de Boemia*) на першому місці згадано Вока з Рожмберга, який, мабуть, був головним воєначальником війська, що капітулювало. Відтак анналісти наводять імена ще понад десятка осіб, серед яких — родичі Вока з Рожмберга, а також Сміл з Ліхтенбурга, Вікарт з Тирни, Вілем з Подебрад, Пуркарт з Яновиць, Богуслав з Бору та ін. Після них

занотовано імена полонених з Австрійського герцогства (*de Austria vero*): братів Альбера та Генріха фон Куенрінг, Ульріха фон Лобенштейна, Людвіга та Альбрехта фон Зелкінг та деяких інших³⁶. Очевидно, до цієї фази розвитку подій слід віднести й повідомлення джерел про те, що на боці чеського володаря у війну втрутився й Філіпп Шпангаймський. На такий крок він зважився попри те, що частина зальцбурзьких міністрів його не підтримала. Про це, зокрема, свідчить лист Пршемисла Отакара II від 22 липня (1258 чи 1259 року), в якому він пробачає їм їхнє відступництво³⁷.

Як слушно наголошує медієвіст Йозеф Жемлічка, мета баварського походу Пршемисла Отакара II залишається не до кінця зрозумілою. Не відомо, куди саме його військо мало дістатися, та яких тактичних цілей прагнуло досягти. І навіть угода, укладена з єпископом Пассау, не проливає світло на з'ясування завдань цієї збройної акції. Так чи інакше, підсумовує вчений, але вона зазнала військового фіаско³⁸. Не приховує цього й автор «Чеського літопису...». Він, зокрема, занотував, що Пршемисл Отакар II «з великою ганьбою і втратою своїх шляхтичів і рицарів та майна повернувся додому. Адже деяких із них було вбито, інші втопилися, інші, втративши всі речі та коней, пішки у великій нужді повернулися додому» (...*cum magno dedecore et damno suorum nobelium ac militum et rerum reversus est ad propria. Quidam enim eorum interfecti, quidam submerse, quidam rebus omnibus et equis amissis pedites in magna paupertate ad propria redierunt*)³⁹. Дуже схожу оцінку наслідків війни зустрічаємо і в продовженні до «Ламбахських анналів»: чеський володар «безславно повернувся до своїх» (*ad propria minus honeste revertitur*)⁴⁰.

Похід у Баварію 1257 р. став першою великою невдачею Пршемисла Отакара II, тоді як до цього часу в боях його супроводжував успіх. Ця збройна акція, на думку Вратіслава Ванічека, була схожа на рицарську браваду, й такого характеру вона, очевидно, набула під впливом всеохоплюючої самовпевненості, якою пройнялася чеська та австрійська знать у Пруссії⁴¹. Десь близько дня св. Мартина (11 листопада) 1257 р. в баварському містечку Хам (*Cham*, чеськ. — *Kouba*), що біля чеського кордону, відбулася зустріч представників знаті від обох сторін. Вони принесли викуп за полонених і домовилися про основні умови укладення миру. Герцог Генріх XIII Віттельсбах зберіг за собою ту частину спадщини графів фон Боген, яку Пршемисл Отакар II вимагав повернути Австрії (м. *Рід-ім-Іннкрайс*, нім. *Ried im Innkreis*) і Чехії (регіон Сушіце). Крім того, баварський герцог повернув собі назад міста Нойбург-ан-дер-Донау (нім. *Neuburg an der Donau*) та Шердінг (нім. *Schärding*), які на той час зайняло чеське військо. У липні 1258 року Пршемисл Отакар II ратифікував договір у замку Каленберг⁴².

Узагальнюючи викладений матеріал, можемо зробити такі висновки. Причиною походу Пршемисла Отакара II у Баварію стала тривала суперечка з герцогами Віттельсбахами за спадок графів фон Боген. У XII ст. представники династії Пршемисловичів перебували з ними у родинних стосунках, тож чеський правитель мав намір повернути під свій контроль деякі землі, що перебували на теренах його королівства, але на правах держання були у віданні фон Богенів та Віттельсбахів. Певною мірою Пршемисла Отакара II спонукала до походу й боротьба за архієпископську кафедру в Зальцбурзі, що розгорілася між його ставленником Філіппом Шпангаймським та новообраним пастирем, якого підтримував Генріх XIII Віттельсбах. Війна 1257 р. не принесла славу Пршемислові Отакарові II, позаяк під Мюльдорфом його спіткала катастрофа, й територіальне питання так і залишилося невирішеним. Однак уклавши з баварцями мир, чеський володар зумів забезпечити спокій на південно-західних кордонах держави. Водночас, цей похід став добрим уроком для Пршемисла Отакара II, який навчив його серйозніше ставитися до підготовки воєнних акцій.

---

¹ Přehled dějin Československa. I/1. Do roku 1526; Hlavní redakce Jaroslav Purš, Miroslav Kropilák. Praha: Academia, 1980. S. 225.

² Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae; Opera Josephi Emler. Praha: Tiskárna Grégerianis, 1882. Pars II. Annorum 1253–1310. Num. 1. P. 1.

³ Ibid. Num. 2. P. 1.

⁴ Anonymi chronicon Bavaricum Ab A.C.1253. ad. A.C.1518. Rerum Boicarum Scriptores: Nusquam Antehac Editi Quibus Vicinarum Quoque Gentium nec non Germaniae universae Historiae Ex Monumentis Genuinis Historicis Et Diplomaticis Plurimum Illustrantur. Tomus I. Ex Membranis & Chartis vetustis collegit, descripsit ac Monitis praevis indiceque copioissimo instruxit atque edidit Andreas Felix Oefelius Monacensis, Augustae Vindelicorum, 1763. P. 388–389; Семёнов И.С. Христианские династии Европы. Династии, сохранившие статус владетельных. Генеалогический справочник. Науч. ред. Е.И. Куксина. Предисл. О.Н. Наумов. Москва: ОЛМА-ПРЕСС, 2002. С.150; Vaníček V. Velké dějiny zemi Koguny české. Svazek III., 1250–1310. Praha–Litomyšl: Paseka, 2002. S. 23.

⁵ Лампрехт К. История германского народа; пер. с нѣмецкого П. Николаева. Москва: Типо-литография В. Рихтеръ, 1895. Томъ второй. Части III и IV. С.208; Вис Э.В. Фридрих II Гогенштауфен; пер. с нем. Е.Б. Каргиной. Москва: АСТ: Транзиткнига, 2005. С. 339–340; Глогер Б. Император, Бог и дьявол. Фридрих II Гогенштауфен в истории и легенде; пер. с нем. А. Беленькой. СПб.: Евразия, 2003. С. 195–196, 213–214.

⁶ Брокгауз. История Нѣмеччины у свѣтлинах. Пер. з нѣм. Київ: Юніверс, 2010. С. 60–61; Вис Э.В. Фридрих II Гогенштауфен. С.339–340, 372; Лампрехт К. История германского народа; пер. с нѣмецкого П.Николаева. Томъ второй. Части III и IV. С. 208–212.

⁷ Petri de Dusburg Chronicon terrae Prussiae. Ed. M.Töppen. Scriptores rerum prussicarum: die Geschichtsquellen der Preussischen Vorzeit bis zum Untergange der Ordensherrschaft herausgegeben von Theodor Hirsch, Max Töppen und Ernst Strehlke. Erster band. Leipzig: Verlag von S. Hirzel, 1861. P. 90–92; Ліхтей І. Універсалістські тенденції в

зовнішній політиці чеського короля Пршемисла Отакара II (1253–1278). Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. Ужгород: Видавництво Валерія Падяка, 2000. Вип. 5: До 55-річчя заснування Ужгородського державного університету та історичного факультету. С. 69–71; Кулаков В.И. История Пруссии до 1283 г. Москва: Индрик, 2003. С. 228–230; Машке Э. Немецкий орден; пер. с нем. Соловьевой Веры. СПб.: Евразия, 2003. С. 58–60; Přehled dějin Československa. I/1. Do roku 1526. S. 225; Žemlička J. Přemysl Otakar II. Král na rozhraní věků. Praha: Lidové noviny, 2011. S. 98–101, 131–132.

⁸ Vaníček V. Velké dějiny zemi Koruny české. Svazek III., 1250–1310. S. 78.

⁹ Hermannii altahensis annales a. 1137 — 1273. Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum. Edidit Georgius Henricus Pertz. Hannoverae: Impensis bibliopolii Hahniani, MDCCCLXI (1861). Tomus XVII. P. 399.

¹⁰ Annales Sancti Rudpertii Salisburgenses a. 1 — 1286 (Tab. V). Ed. W. Wattenbach. Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum. Edidit Georgius Henricus Pertz. Hannoverae: Impensis bibliopolii avlici Hahniani, MDCCCLI [1851]. Tomus IX. P. 794.

¹¹ Continuatio Lambacensis a. 1197–1348. (Tab. III). Ed. W. Wattenbach. Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum. Edidit Georgius Henricus Pertz. Hannoverae: Impensis bibliopolii avlici Hahniani, MDCCCLI [1851]. Tomus IX. P. 559–560.

¹² Magni Presbyteri annales Reicherspergenses. Ed. W. Wattenbach. Monumenta Germaniae historica. Scriptorum. Edidit Georgius Henricus Pertz. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Aulici Hahniani, MDCCCLXI [1861]. Tomus XVII. P. 530.

¹³ Annales Osterhovenses a. 43–1433. Ed. W. Wattenbach (Tab. IV.). Monumenta Germaniae historica. Scriptorum. Edidit Georgius Henricus Pertz. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Aulici Hahniani, MDCCCLXI [1861]. Tomus XVII. P. 547.

¹⁴ Letopisy České od roku 1196 do roku 1278. Fontes rerum Bohemiarum. Prameny dějin českých, vydávané z nadání Palackého. Praha: Nákladem musea Království Českého, 1874. Tom II. (Díl II). Fasc. 1. (Svazek 1). Cosmae chronicon Boemorum cum continuatoribus (Kosmův letopis Český s pokračovateli). Vydavatel Josef Emler. Překladatel Václav Tomek. P. 282–303: Druhé pokračování Kosmovy kroniky. Pokračovatelé Kosmovi. Z lat. Rukopisů přel. Karel Hrdina, V.V. Tomek a Marie Bláhová. Úvod: M. Bláhová a Zdeněk Fiala; Doslov: Pokračovatelé Kosmovi, pozn. a vysvětl. naps., rejstřík jmen a míst sest. M. Bláhová. Praha: Svoboda, 1974. S. 75–191.

¹⁵ Kronika tak řečeného Dalimila [ze staročeského originálu přeložila Marta Krčmová; přebásnila Hana Vrbová; úvodní stat' ... napsala a sestavila Marie Bláhová]. Vyd. 2, opr. a dopl., V Pasece 1. Praha; Litomyšl: Paseka, 2005. 272 s.

¹⁶ Annales Sancti Rudpertii Salisburgenses a. 1 — 1286 (Tab. V). Ed. W. Wattenbach. P. 789.

¹⁷ Novotný V. České dějiny. Dílu I. Část 4. Rozmach české moci za Přemysla II. Otakara (1253–1271). S. 69–70; Žemlička J. Přemysl Otakar II. Král na rozhraní věků. S. 106; Цьольнер Е. Історія Австрії. Пер. з нім. Роман Дубасевич, Христина Назаркевич, Анатолій Онишко, Наталя Іванчук. Львів: Літопис, 2001. С. 110.

¹⁸ Palacký F. Dějiny národu Českého v Čechách a v Moravě dle původních pramenu. Praha: Nakladatel V. Kočí, 1921. S. 268.

¹⁹ Novotný V. České dějiny. Dílu I. Část 4. Rozmach české moci za Přemysla II. Otakara (1253–1271). S. 70; Žemlička J. Přemysl Otakar II. Král na rozhraní věků. S. 106.

²⁰ Continuatio Garstensis a. 1182–1257. Ed. W. Wattenbach. Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum. Edidit Georgius Henricus Pertz. Hannoverae: Impensis bibliopolii avlici Hahniani, MDCCCLI [1851]. Tomus IX. P. 600.

²¹ *Annales Sancti Rudperti Salisburgenses a. 1 — 1286* (Tab. V). P. 793; Novotný V. *České dějiny*. Dílu I. Část 4. Rozmach české moci za Přemysla II. Otakara (1253–1271). S. 70; Žemlička J. *Přemysl Otakar II. Král na rozhraní věků*. S. 106.

²² *Annales Sancti Rudperti Salisburgenses a. 1 — 1286* (Tab. V). P. 793–794.

²³ *Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae*. Opera Josephi Emler. Praha: Tiskárna Grégerianis, 1882. Pars II. Annorum 1253–1310. Num. 118. P. 46; Num. 153–154. P. 60–61; *Codex diplomaticus et epistolaris Regni Bohemiae*. Praha: Academia, 1982. Tomi V, fasciculus tertius, Inde ab A. MCCLIII usque ad A. MCCLXXVIII (acta complementaria regestorum ratione continens). Ediderunt Jindřich Šebánek et Sáša Dušková; praefatio S. Dušková. Num. 1078. P. 88–89; Num. 1102–1103. P. 102; Novotný V. *České dějiny*. Dílu I. Část 4. Rozmach české moci za Přemysla II. Otakara (1253–1271). S. 71–72; Žemlička J. *Přemysl Otakar II. Král na rozhraní věků*. S. 107.

²⁴ Novotný V. *České dějiny*. Dílu I. Část 4. Rozmach české moci za Přemysla II. Otakara (1253–1271). S. 72.

²⁵ Vaníček V. *Velké dějiny zemi Koruny české*. Svazek III, 1250–1310. S. 78.

²⁶ *Hermannii altahensis annales a. 1137–1273*. P. 399.

²⁷ *Kronika tak řečeného Dalimila*. S. 156.

²⁸ Žemlička J. *Přemysl Otakar II. Král na rozhraní věků*. S. 108.

²⁹ Александрович В., Войтович Л. *Король Данило Романович*. Біла Церква: Видавць Олександр Пшонківський, 2013. С. 156.

³⁰ *Continuatio Lambacensis a. 1197–1348*. (Tab. III). Ed. W. Wattenbach. P. 559–560; *Letopisy České od roku 1196 do roku 1278*. P. 295; *Druhé pokračování Kosmovy kroniky*. S. 117; Novotný V. *České dějiny*. Dílu I. Část 4. Rozmach české moci za Přemysla II. Otakara (1253–1271). S. 73.

³¹ Vaníček V. *Velké dějiny zemi Koruny české*. Svazek III, 1250–1310. S. 78.

³² *Annales Sancti Rudperti Salisburgenses a. 1 — 1286* (Tab. V). P. 794.

³³ *Letopisy České od roku 1196 do roku 1278*. P. 295; *Druhé pokračování Kosmovy kroniky*. S. 117.

³⁴ *Continuatio Lambacensis a. 1197–1348*. (Tab. III). Ed. W. Wattenbach. P. 560.

³⁵ *Magni Presbyteri annales Reicherspergenses*. Ed. W. Wattenbach. *Monumenta Germaniae historica*. Scriptorum. Edidit Georgius Heinrichus Pertz. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Aulici Hahniani, MDCCCLXI [1861]. Tomus XVII. P. 530.

³⁶ *Hermannii altahensis annales a. 1137–1273*. P. 399; *Annales Osterhovenses a. 43–1433*. Ed. W. Wattenbach (Tab. IV). P. 547; Novotný V. *České dějiny*. Dílu I. Část 4. Rozmach české moci za Přemysla II. Otakara (1253–1271). S. 74; Vaníček V. *Velké dějiny zemi Koruny české*. Svazek III, 1250–1310. S. 78–79; Žemlička J. *Přemysl Otakar II. Král na rozhraní věků*. S. 108–109.

³⁷ *Codex diplomaticus et epistolaris Regni Bohemiae*. Pragae: Sumptibus Academiae scientiarum Bohemoslovenicae, 1974. Tomi V, fasciculus primus, Inde ab a. MCCLIII usque ad a. MCCLXVI; condidit Gustavus Friedrich; ediderunt Jindřich Šebánek et Sáša Dušková. Num. 193. P. 306; *Magni Presbyteri annales Reicherspergenses*. Ed. W. Wattenbach. P. 530; *Dopsch H. Přemysl Ottokar II. und das Erzstift Salzburg*. *Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich*. Neue Folge. Wien, 1978–1979. Nr. 44–45. S. 484; Žemlička J. *Přemysl Otakar II. Král na rozhraní věků*. S. 109.

³⁸ Žemlička J. *Přemysl Otakar II. Král na rozhraní věků*. S. 109.

³⁹ *Letopisy České od roku 1196 do roku 1278*. P. 295; *Druhé pokračování Kosmovy kroniky*. S. 117.

⁴⁰ *Continuatio Lambacensis a. 1197–1348*. (Tab. III). Ed. W. Wattenbach. P. 560.

⁴¹ Vaníček V. *Velké dějiny zemi Koruny české*. Svazek III, 1250–1310. S. 79.

⁴² Novotný V. *České dějiny. Dílu I. Část 4. Rozmach české moci za Přemysla II. Otakara (1253–1271)*. S. 75; Vaníček V. *Velké dějiny zemi Koruny české. Svazek III, 1250–1310*. S. 79–80.

REFERENCES

1. Aleksandrovy`ch, V., & Vojtovy`ch, L. (2013). *Korol` Dany`lo Romanovy`ch*. Bila Cerkva: Vy`davec` Oleksandr Pshonkivs`ky`j [in Ukrainian].
2. Brokgauz. (2010). *Istoriya Nimechchy`ny` u svitly`nax*. Kyiv: Yunivers [in Ukrainian].
3. Cz`ol`ner, E. (2001). *Istoriya Avstriyi*. L`viv: Litopy`s [in Ukrainian].
4. Dopsch, H. (1978–1979). Premysl Ottokar II. und das Erzstift Salzburg. *Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich. Neue Folge*, 44–45, 470–508 [in German].
5. *Druhé pokračování Kosmovy kroniky. Pokračovatelé Kosmovi*. (1974). Praha: Svoboda [in Czech].
6. Gloger, B. (2003). *Imperator, Bog i d`javol. Fridrih II Gogenshtaufen v istorii i legende*. Sankt-Peterburg: Evrazija [in Russian].
7. *Kronika tak řečeného Dalimila*. (2005). Praha; Litomyšl: Paseka [in Czech].
8. Kulakov, V. (2003). *Istoriya Prussii do 1283 g*. Moskva: Indrik [in Russian].
9. Lamprecht, K. (1895). *Istoriya germanskago naroda*. (Vol. 2). Moskva: Tipo-litografija V.Rihter [in Russian].
10. Lixtej, I (2000). Universalists`ki tendenciyi v zovnishnij polity`ci ches`kogo korolya Prshemy`sla Otakara II (1253–1278). *Naukovy`j visny`k Uzghorods`kogo universy`tetu. Seriya: Istoriya*, 5, 67–75 [in Ukrainian].
11. Mashke, Je. (2003). *Nemeckij orden*. Sankt-Peterburg: Evrazija [in Russian].
12. Novotný, V. (1937). *České dějiny. Dílu I. Část 4. Rozmach české moci za Přemysla II. Otakara (1253–1271)*. Praha: Nákladem Jana Laichtera [in Czech].
13. Palacký, F. (1921). *Dějiny národu Českého v Čechách a v Moravě dle původních pramenu*. Praha: Nakladatel V. Kočí [in Czech].
14. Purš, J., & Kropilák, M. (Eds.). (1980). *Přehled dějin Československa. I/1. Do roku 1526*. Praha: Academia [in Czech].
15. Semjonov, I.S. (2002). *Hristianskie dinastii Evropy. Dinastii, sohranivshie status vladetel'nyh. Genealogicheskij spravochnik*. Moskva: OLMA-PRESS [in Russian].
16. Vaníček, V. (2002). *Velké dějiny zemi Koruny české. Svazek III., 1250–1310*. Praha–Litomyšl: Paseka [in Czech].
17. Vis, Je.V. (2005). *Fridrih II Gogenshtaufen*. Moskva: AST: Tranzitkniga [in Russian].
18. Žemlička, J. (2011). *Přemysl Otakar II. Král na rozhraní věků*. Praha: Lidové noviny [in Czech].

Evgen Bevzyuk

Doctor of History, Associate Professor
Uzhhorod National University
3, Narodna Square, Uzhhorod, 88000, Ukraine
E-mail: evbevzyuk@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0191-7905>

Olena Tabanyukhova

Senior Lecturer
Uzhhorod National University
3, Narodna Square, Uzhhorod, 88000, Ukraine
E-mail: intercoopdpt@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5888-9621>

THE SUPRANATIONAL IDEA OF THE PEOPLES OF CENTRAL EUROPE (first half of the nineteenth century)

National movement and further development of national benchmarks of the European peoples at the beginning of the revolution of 1848–1849 are one of the most socio-political contextualized pages in the past of the Slavik peoples in Europe. The research is considered to be topical since the process of formation of national ideology in the 19th century, that occurred in the Slavs environment, took place in terms of distribution of the national principle and state formation in the majority of the European countries. The purpose of the research is to enlighten the course, laws and specifics of formation of the national paradigm at the beginning of the revolution of 1848–1849. The object of the study is the national movement of the Slavs, the subject of scientific analysis is the national ideology developing under the influence of both internal and external factors.

To achieve the main goal of the research the author has considered it to be necessary to solve a number of the following tasks: to scientifically, logically, argumentatively and coherently lay out specifics of the process of Slavic national ideology formation and reveal its main features. It should be emphasized that by the beginning of the revolution the national patriotic mood was not limited merely by the demand of the cultural reforms, it gradually transformed into the context of new political and socio-economic ideas. At the same time, in the meaning of national paradigm of the Slavic National

Movement the idea of its moderation or passive opposition actualized drastically. In general, national paradigm was a certain mixture of political ideas, in which political freedom — democracy, social and personal guarantees — took a somewhat secondary place, the struggle for the national justice with its moral and cultural principles, became dominant.

On the eve of the 1848 revolution western Slavs were involved in the process of modernizing their national ideology. Al though this process was an all-European phenomenon and large ethnic units were under going self-determination, the spiritual renaissance of the western Slavs had specific regional and ethnic characteristics, thus attracting the political attention of the governments of great empires — the Austrian and the Russian. For Russia, the biggest Slavonic country, the idea of the general Slavonic ethnic unity as well as the Pan-Slavistic ideology were not only of scientific character, but also served as a factor of geopolitical interest.

Key words: *nation, national culture, ideology, empire, pangermanism, panamericanism, pan-Islamism, pan-Slavism, illirism, idea, democracy, monarchy, freedom, national ideology, region, ethnos, Russia, Europe, USA, Slavs, Austria, Czechs, Slovaks, Austro-Slavism, foreign policy, geopolitics.*

Євгеній Бевзюк

д-р. іст. наук, доц.

Ужгородський національний університет

88000, Україна, Ужгород, пл. Народна, 3

E-mail: evbevzuk@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0191-7905>

Олена Табанюхова

ст. викладач

Ужгородський національний університет

88000, Україна, Ужгород, пл. Народна, 3

E-mail: intercoopdpt@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5888-9621>

НАДНАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ В НАРОДІВ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ЄВРОПИ (перша половина ХІХ ст.)

Метою дослідження стала панідея, зокрема і панславізм конкретно. Майже у всіх етнічно споріднених народів, що входили до складу великих мовних і релігійних спільнот, на певному історичному етапі виникають неоднозначні за формою і змістом панідеології — панславізм, пангерманізм, панамериканізм, панісламізм і такі наднаціональні інтеграційні

ідеї, як австрославізм, ілліризм. Їхня мета полягала в обґрунтуванні не тільки цивілізаційної, етнокультурної, історичної спільності, але в тому числі і політичної. З часом панідеї ставали не тільки джерелом для формування національної ідеології, але також слугували й підставою для появи полінаціональних держав і забезпечували існування ідеології великодержавності.

Ключові слова: нація, національна культура, ідеологія, імперія, пан-германізм, панамериканізм, паніславізм, панславізм, ілліризм, ідея, демократія, монархія, свобода, національна ідеологія, регіон, етнос, Росія, Європа, США, слов'яни, Австрія, чехи, словаки, австрославізм, зовнішня політика, геополітика.

Pan-Slavism, both its content and terminology have not received a clear assessment and definition in national and foreign historiography yet. Admittedly, in Soviet historiography there was a considerable amount of research on supranational integration movements. Accordingly, Marxist Slavic studies focused on the social-class tradition, and only the concepts that corresponded to the ideology of the study were considered in the history of the development of the idea of Slavic reciprocity. The fact, that Russophilism of Czechs and Slovaks was regarded as one of the origins of Czechoslovak-Soviet friendship under proletarian internationalism, can be argued. At the same time, Slovak separatism, like Austro-Slavism, was most often criticised. Therefore, the given ideologisation algorithm in the study of Slavic history brought enough conventions to the terminological apparatus of researches.

A number of international conferences that took place in the 60's of the 20th century in Czechoslovakia can be considered as a certain breakthrough in the systematisation of the conceptual apparatus regarding the problems of Slavic unifying ideology and its role in the national movements of the peoples of the Habsburg Monarchy. In the course of the discussion, the researchers¹ came to the conclusion that the terms Slavic Reciprocity and Pan-Slavism, with their high level of politicisation acquired over time, should be used more rarely. According to the Slavists, the researchers should return to the term Slovanství, the use of which was common in the Czech Slavic studies of the 1930's². This rather capacious term included the whole genesis of ideas about the Slavic community in its content. In Marxist historiography, however, it was natural to take a positive view of the idea of Slavic reciprocity and to emphasize the reactionary nature of Pan-Slavism. This practice decisively brought terminological confusion in the content of many Slavic studies, so meaning and concepts of Slavic community and Pan-Slavism have often been used to refer to the same phenomena. These circumstances forced us to more closely consider the content and significance of the idea of Pan-Slavism in the

process of becoming a national paradigm in the West Slavs. A supranational Pan-Idea, which relies on certain nationalist or religious ideologies that declare the desire to unite representatives of close language and ethnic groups, has become the purpose of the study.

As is known, the first half of the 19th century was marked not only by the phenomenon of Slavic revival, but also by the beginning of an active process of national self-determination of the peoples of Central and Southeastern Europe, that belonged to different large communities — German, Slavic, Finno-Ugric. Therefore, according to the content of the destruction of old traditions and emergence of the new ones, ethnic elites were marked by the behaviour of ethno-political ambivalence — pursuit of a paradigm of identity and unwillingness to separate from large communities. This was reflected in the process of searching and forming a national ideology of many peoples, served as an additional aspect of the psychological and ideological legitimisation of national requirements. At the same time, the turbulent revival process of the Western Slavic peoples, their national ideas on the background of competitive interstate relations during the period of the Vienna geopolitical era received ambiguous assessment from politicians. Therefore, a number of Western national ideologues — F.Schuzelka, J.Schlosser, F.Engels were cautious about the ethnocultural aspirations of the West Slavs, and sometimes they openly expressed their critical opinions about the ethnic Slavic leaders' attempts to develop the theme of the Slavic universality. This approach had a clear explanation: the process of constructing a national concept and, accordingly, of linguistic revival-awakening of the West Slavs was based on an internal ideological potential, national-patriotic ideology and external aspect, in which antagonism between Pan-Slavic, Pan-German supranational ideas as well as the idea of Hungarian political nation's formation were far from being less important. However, the fact that the negative attitude towards Slavic supranational integration became one of the driving forces behind the emergence of other supranational ideas — Austrophilia and German Pan-Idea — should be acknowledged. Such Nutritional Antagonism was a logical phenomenon of the period of formation of national ideological doctrines, while the method of opposing their own to someone else's things with the subsequent rather predictable assessment was steadily used. A citation from the Viennese Presse is worth quoting here.

Pan-Slavism was flatly rated as a political, militant and destructive anti-Austrian ideology in the pages of this newspaper. “The Brotherhood that exists today on a Pan-Slavic basis is a conspiracy against Austria, and those, who are engaged in it, challenge whole Austria, so our expression of discontent is the only answer that the people of Austria can give to those, who criminally infringe on its existence,” the author of the article stated³. Accordingly, the

Austrian government, trying to counteract the involvement of West Slavs in the ideology of Pan-Slavism, pursued a pragmatic policy of preventing "the harmless idea of literary reciprocity" from becoming a political Slavic programme, because in the context of a "common literary Slavic aspiration" the latter could eventually become not only a platform for the politicisation of national ideas of the West Slavs, but also create a favorable atmosphere for Russian ideological expansion, the Austro-Bohemian conservative L. Thun stated⁴.

Another group of the anti-Slavic movement opponents consisted of individual representatives of the Hungarian national movement, such as L. Kossuth, F. Pulszky, I. Széchenyi, Count Zaj, that promoted the idea of the Hungarian political nation. For example, in his letters to Count L. Thun, a well-known Hungarian socio-political figure F. Pulszky stated flatly and persuasively, "We cannot allow the Germans, Slavs, Wallachians to consider themselves foreign in our land, and Hungary — to be only a place of birth for them and that they would not seek solutions to their problems in Pest and Bratislava, but they would do in Vienna and Berlin, Prague and St. Petersburg"⁵. Thus, there was a situation where a number of European politicians sometimes interpreted the linguistic and ethno-cultural aspirations of the Western Slavic peoples solely as their political activity on the way to the realisation of a supranational project of a united Slavic nation.

Certainly, the Russian Empire was assigned a special place in the content of the pan-Slavic construction by the European national ideologists. The war and the victory over the Napoleonic France contributed to the image of the former for many more years. A characteristic feature of this time was the military uplift of Russia. Its army fought in the ethnic territories of the West Slavs, which were part of the Austrian, Saxon and Prussian Monarchies. In fact, from 1812 to 1815 Russia was regarded as the saviour of Europe from the tyrant, but very soon this country was considered Napoleon's heir. The fact, that in Slavic studies these hostilities received a mark of significance for the process of development of socio-political activity in the environment of the West Slavs, was understandable. The Czech nationalist activist F. Čelakovský, who cannot be called a Russophile, would write about the Russian victory in the war, "The Moscow flame enlightened not only all Russia, but all the Slavs as well"⁶. The fact, that familiarity with the Russian military and political forces gave the Slavs hope that Russia would be able to promote their national liberation, can be assumed. In general, the above judgment could be considered a long-standing tribute to the Russophile historians of the Russian victories, if not a letter of a Russian diplomat and, later, a Catholic priest, writer, ecclesiastical figure of the princely family Prince I.S. Gagarin to one of the leaders of the Slavophile movement I.S. Aksakov.

Given the fact, that in his letter I.S. Gagarin himself reproduces the Austrian general and writer Friedrich Schwarzenberg's opinion (1800–1870), citing an excerpt from the letter without any reductions is considered to be advisable. It should be added that Schwarzenberg's aristocrats and landowners have been considered a strong foothold of the Habsburg Dynasty for many centuries, so the views of representatives of this kind are particularly interesting for the study. Thus, in his letter, I.S. Gagarin conveys the circumstances and content of his conversation with F. Schwarzenberg, "I spent winter of 1833–1834 in Munich, where the famous commander Schwarzenberg's son Prince Fritz, who has recently died, had once told me: "Your government is not aware of all its capabilities. For example, I enter a peasant hut in one of our Austrian regions. A rather ugly paper painting depicting a man in a white uniform hangs on the wall. "What is this?", I ask the peasant. "This is the King of Austria," Gagarin writes to Aksakov. "And next to it there is another similar figure in green uniform. "And what is that?" "That is our Tsar". And note, Schwarzenberg added, "the tsar, whom the Austrian man calls his Tsar, as opposed to the Emperor of Austria, is the Russian Emperor"⁷.

Therefore, it can be assumed that there existed an attractive image of Russia and the Slavs' beliefs that the empire could promote their national liberation. At the same time, the attitude towards Russia, even among national ideologues, was romantic, that had its logical explanation. They knew about Russia only from books, had a rough idea of the activities of its scientific institutions and the achievements of Russian science. As an example, there should K. Havlíček Borovský's romanticism be mentioned with which he arrived in Russia in 1843, and which almost immediately dissipated from him because of "considerable apathy, backwardness, and stupidity"⁸, that prevailed in the Eastern Empire. T.G. Masaryk expressed his interpretation of the content of K. Havlíček Borovský's ideas and, accordingly, the reasons for the spread of Pan-Slavic ideology among the West Slavs. He considered the spread of this ideology not so much by Russian foreign expansion as by the willingness of the West Slavs to accept the idea, given their particular status in the Austrian Empire. Therefore, analysing the origins of the concept of Pan-Slavism T.G. Masaryk identified the following reason for the popularity of supranational Russophilism among the West Slavs: "In the small Slavic peoples", states the future President of Czechoslovakia, "their desire to find support and assistance from other Slavic tribes, and especially in more powerful political and cultural terms, was born"⁹. Overall, it should be noted, that, in our opinion, the true idea of the West Slavs about the condition of the Russian people, the features of the Russian political system were rather indistinct. But non-critical Russophilism and integrative Pan-Slavic tendencies still played a certain role in the formation of national ideologies in the Western Slavic environment. It is

worth agreeing that not least the foreign and military expansion of the Russian Empire gave rise to a broad theoretical, and, over time, historical and political discourse around the essence and content of supranational integration Pan-Slavic ideas, including Pan-Slavism. In view of the problem stated above, let us consider Pan-Slavism, taking into account the specifics of the relationship in the triangle of interests — the West Slavs, German and Hungarian national interests against the background of the evolution of the idea of Pan-Slavism in the content of Russian-Slavic relations and imperial relations.

But before determining the place of Pan-Slavism in the content of national ideologies of the West Slavs, the attempt to investigate some typology and regularity of the appearance of pan-ideas and pan-movements as fairly typical phenomena in the context of the formation and development of national ideologies in Central and Central Eastern Europe of the first half of the 19th century would be quite logical. There is every reason to assert that a sufficient number of examples, that serve to illustrate the naturalness of the existence of various supranational integration ideas, can be found in the historical past. In addition, the paradoxical tendency, inherent in the development of large and small societies, is worth mentioning. Its meaning is in the dialectics of unity and diversity of two tendencies — subregionalisation and regionalisation. Almost within all ethnically related peoples, that were members of large linguistic communities, at a certain historical stage there emerged pan-ideologies, ambiguous in the form and content — Pan-Slavism, Pan-Germanism, Pan-Americanism, Pan-Islamism and such supranational integration ideas as Austro-Slavism and Illyrianism. Their purpose was to justify not only civilisational, ethno-cultural, historical unity, but also political integration. Over time, pan-ideas became not only a source for the formation of national ideology, but also served as a basis for the emergence of multinational states and secured the ideology of great power.

By means of the comparative method, the characteristic features of the individual pan-ideas, mentioned above, should be noted. First of all, Pan-Germanism was different because of its practice of introduction into the geopolitical European space. It focused on achieving both political and cultural national German unity within the traditional centuries-old political and historical space. The next idea of Pan-Americanism, unlike Pan-Germanism, is a pan-theory, in the context of which there is an idea of economic unity. The emergence of the theory itself should be considered a tribute to the geographical and geopolitical specificity of the American continent. In this regard, in one of his speeches T. Jefferson said: "European nations form a separate area of the globe, respectively, their location makes them part of another system ... America has its own hemisphere, and therefore it must have its own separate system"¹⁰. Accordingly, in contrast to the above-mentioned pan-ideas,

Pan-Islamism was, above all, a religious-political ideology that underpins the idea of religious unity of all Muslims. Hence the idea of the need to consolidate Muslims in a single Muslim state was formed.

Austro-Slavism, Illyrianism also belong to the supranational integration ideas. It is known that the former was a programme of reorganisation of the Austrian Empire into a federal state. According to the Austrian historian A. Moritz, the supranational idea of Austro-Slavism itself specifically envisaged the perspective of implementing the project of granting autonomy to the Czechs and other Slavic peoples within the Austrian Empire under the scepter of the Habsburg Dynasty¹¹. The process of the emergence of supranational Austro-Slavism is a logical continuation of the growing political importance of the Austrian Slavs as a whole. In the 19th century the Danube Monarchy was on the verge of a large-scale modernisation, one of the main causes of which was the multi-ethnicity of the empire. A country, in which the fundamental political and economic power, as well as the great human potential was represented by the Slavs, could not help taking this fact into account in its internal politics. Suffice it to say that in the Austrian army, that numbered 647,000 people in peacetime, the Slavs accounted for more than a half, and the share of the Czechs and Slovaks reached only 126,700 people (as compared with the Germans, that numbered 168800 people, and the Hungarians, that numbered 42800 people)¹². It should be noted that Illyrianism, as an integration idea, also presumed first the federalisation of the Habsburg Empire and then the formation of the Illyrian Kingdom within its borders. It was supposed to annex the territories of Croatia, Slavonia, Dalmatia. Illyrianism itself, as a supranational idea, was inherently close to Austro-Slavism. The main theoretical idea of the Illyrians was the idea of constructing the Great Illyria, which, in beliefs of the Croatian national figures, should unite all the South Slavic and some non-Slavic territories. The reason for existence of this supranational integration project was the belief of the elite in the existence of linguistic and cultural closeness of these peoples. At the same time, the idea of Illyrianism objectively met the purpose of rallying the Balkan Slavs around the Habsburg Empire. As we can see, Austro-Slavism, Illyrianism should also be considered as supranational integration forms, in the content of which there is an idea of federalisation of the Austrian Empire under condition of development of the Slavic nations.

The idea of a supranational Slavic Federation was also supported by members of the Cyril and Methodius Society. For the society members the ideal of the political state system of integration of the Slavic peoples was the democratic Slavic federation¹³. At the same time, the ideologues of the society saw a possible way of gaining real national freedom for Ukraine in creating a single Slavic Union, because they considered the choice of a separate way to

achieve independent political existence for Ukraine to be a difficult process. Members of the Cyril and Methodius Society offered their own version of Pan-Slavism. The policy requirements of the society included creation of a Pan-Slavic Federation of democratic republics, which would have a democratic government at equality of all citizens. At the same time, recognising the right of broad autonomy for every nation that would join the union of nations, the Cyril and Methodius Brotherhood assumed that the Russian language should become the main diplomatic language in the union¹⁴. It also envisaged abolishing serfdom and class privileges in the new Slavic Union. Thus, the Cyril and Methodius variant also represented a democratic, but at the same time, a supranational integration idea.

In the above context, we consider it necessary to determine the specific features of Pan-Slavism. The peculiarity of the formation and development of Pan-Slavism, as a kind of integrative supranational idea, was its origin from the idea of ethnic, linguistic, cultural and confessional affinity of the Slavic peoples. In our opinion, the idea of confessional proximity should not be regarded as one of the attributes that accompanied the evolution of the national ideology of the West Slavs. Regarding the existence and interaction of two great Christian trends (Orthodoxy and Catholicism) in the ethnic field of the West Slavs, it should be noted that the vast majority of West Slavic intellectuals did not equate the spirituality and history of their people with the spiritual-religious algorithm of Orthodoxy. Although sometimes Slavic national theorists made certain conceptual interpretations on the subject. In our opinion, their emergence was determined by their interpreters' outlook and religious position rather than by the peculiarity of time and place. For example, the Russian Slavician of the 19th century P. Kulakovsky offered his own interpretation of the works of the Slavic National Awakening representatives.

He argued that the ideals of Slavic unity were regarded by the awakeners not merely as a literary unity, but rather as a process of spiritual and religious integration, when the actual convergence of the Slavs would lead the peoples "to their full and, accordingly, religious unity". At the same time, P. Kulakovsky, basing on the ideas of the Slovak L. Štúr, tried to give the following interpretation of the heritage of the Slovak awakener, "Štúr as ... a sincere, deep Slavic figure ... directly acknowledged only one correct way out of Slavic dissociation — to unite everyone in religion and to return to Orthodoxy with all the consequences that would follow"¹⁵. It is clear that such an interpretation of L. Štúr's ideas had its right to exist. But in our opinion, the confessional factor undoubtedly had a significant influence on the emergence of Pan-Slavic ideas among the South Slavs — Serbs, Montenegrins, Bulgarians, Macedonians and, of course, the part of Galician Ukrainians who professed Orthodoxy. As a matter of fact, regarding the latter, the available archival material allows us to

argue that the tsarist government tried to give spiritual support to the Orthodox Slavs. Major General Muravyov's memorandum is well known. He sent a note to the Holy Synod not only describing the provisions of the Orthodox Slavs of the Austrian Empire, but also making suggestions as to the possible forms and extent of assistance. The note reached Emperor Nicholas I. We can find out about this fact from the remarks written on this note by Chief Procurator of the Synod N. Protasov. He wrote, "It was reported to His Imperial Majesty in Tsarskoe Selo on November 1st, 1838. The Emperor is most inclined to approve the proposed measures and ordered to discuss with Count Nesselrode the opportunity to send spiritual books to the Orthodox of Austria through the Embassy"¹⁶. As we can see, the Russian government supported Orthodoxy.

At the same time, it would be too categorical and biased to claim that Catholicism, and especially Protestantism, were in a state of severe crisis in the environment of the West Slavs, and this, in turn, was one of the reasons for criticising them by the West Slavs national ideologues in favour of Orthodoxy. As we have already noted, in the process of constructing national content of linguistic emancipation, the ideologues-awakeners relied on both national-patriotic ideology and technology of antagonism. As a matter of fact, technology of antagonism was not less convenient for politicising the problem of coexistence of Slavic and German cultures, Catholicism and Orthodoxy. In one way or another V.F. Timkovsky, M.P. Pogodin, Y. Kollar, V. Hanka, A.F. Gilferding, M.I. Kostomarov, V. Boguslavsky, F. Engels, L. Štúr touched upon, investigated this topic and sometimes harped on the "flywheel of mutual confrontation" in the 19th century. Accordingly, to substantiate their vision of the content of the revival process, certain theorists chose such facts from history and religion, which could highlight the negative effects of the West Slavs Catholicisation.

Herewith, such an ideological approach in the content of national struggle should be considered atypical for the awakeners of the Slavic background. Slavic or Russian Pan-Slavic theorists, rather than the West Slavic awakeners, were likely to choose antagonism as to the contradictions between Catholicism and Orthodoxy as an argument in the content of an integrative supranational idea.

Considering the process of forming a national paradigm of the West Slavs in the context of the Pan-Slavic idea, it should be noted that in the background of the ethnic past the "aspiration to the community" was a natural spiritual phenomenon (and actually this was the essence of the idea), so the development of the Czech, Slovak, Lusatian literary languages during the 19th century was inherently accompanied by a philosophy of unity that mastered the thoughts of many creative personalities in the territory of the German-Slavic space at the time of the formation of the nations. At the same time, according

to the modern Slavic studies, the statement about the scale of introducing the West Slavic society to the content of the ideology of Pan-Slavism was a certain exaggeration. This clearly indicates the fact that there was a desire to distinguish between Pan-Slavism and Russophilism among the Slavic national ideologues.

A first-hand assessment of the national concepts of the West Slavic intellectuals should be given taking into account the ideology, international and political situations in which the facts were interpreted. It is known that the leaders of the western national movement of the period of formation of the civil society, and even a Slovak L. Štúr, publicly distanced from tsarophilic Pan-Slavism more than once. At the same time, for them cultural Pan-Slavism quite often became a reference point concept in the process of self-identification and on the way of constructing a national ideologue¹⁷.

In the context of the study, the use of this type of political Pan-Slavism, such as Slavophile or Russian Pan-Slavism, is of a particular interest. Its adherents suggested that the Slavic peoples could be united around Russia. As you know, a similar version of interpretation of Pan-Slavism was considered to some extent by L. Štúr. It is worth commenting on the position of the Slovak awakener with some lines from his letter to an unidentified person. Despite his image of a national Slavic patriot, in his letter L. Štúr criticised Polish politicians who put into practice the idea of resisting Russian imperial expansion in their national programme. “Your path”, wrote the Slovak national ideologist, “is not borrowed from the Slavic idea, because you are uniting with anyone ... but you are also uniting with our enemies against your brothers”¹⁸.

The final layout of Štúr’s Pan-Slavism was given in the treatise “The Slavs and the World of the Future. Message to the Slavs from the Danube Banks”. Given that the treatise appeared chronologically in 1851, immediately after the end of the revolution of 1848–1849, we consider it expedient to include Štúr’s work in our study. It should be added that the reasons that motivated L. Štúr to write the treatise have remained unclear. At the same time, it should be recalled that in the course of three years, before his work “The Slavs and the World of the Future” emerged, the Slovak awakener, being a delegate to the Prague Congress, had not expressed Russophile thoughts and had not proclaimed the slogan about the need to unite all Slavic peoples under scepter of the Russian Empire.

Accordingly, the general features of the Slovak awakener’s supranational concept were reduced to the idea that there was a tendency according to which the status of Russia, as the largest Slavic state, suggested the possibility of forming a renewed Slavic monarchy on a federal basis. In his treatise L. Štúr set out a gradual programme of achieving supranational Slavic integration. First, formation of a federation of Slavic states was presupposed. At the same

time, within the Austrian Empire, western and southern Slavs should have gradually become the driving force behind quality national change within the empire itself. The final stage of a large-scale supranational integration process would have been the annexation of the Slavs to Russia¹⁹.

Note, however, that L. Štúr himself considered the project of forming a Slavic federal and republican state to be an unreal dream, because the practical side of the project “from the very beginning”, wrote the Slovak national ideologist, “required to cross out the Tsarist Russia and those tribes that either have already been part of it, or have recognized the fact of its patronage according to the International Law”²⁰. According to this scenario, in practice, only the Slavic subjects of the Habsburg Crown could be included in the new Slavic federation, that ultimately “diluted” the very Štúr’s idea of supranational all-Slavic integration. Accordingly, L. Štúr expressed his opinion, that on its way of achieving the status of the Slavic world’s leader, Russia was tasked to carry out foreign and domestic political transformations. L.Štúr further developed his idea that, above all things, the Eastern Empire had to destroy serfdom, the “ominous secret police” and had to abandon forever such foreign political alliances that “were only supporting those, who were already falling, as well as helpless dynasties and thrones”²¹. Such radical socio-political reforms, in the Slovak awakener’s opinion, would not have only supported the ethno-national identity of each Slavic tribe, but also would have been a prerequisite for the expansion of inter-Slavic integration.

There is no doubt that the radicalisation of social sentiment, the beginning of the process of politicisation of the Pan-Slavism ideology influenced J.P. Jordan, a representative of the ethnic movement of the Lusatian Serbs, and he rethought its content. The Spring of Nations period marked the moment of Jordan’s final transition to a position of criticising Pan-Slavism. He definitely connected the idea of the Lusatian Serb Awakening with the supranational integration idea of Austro-Slavism. Jordan’s brochure, small in volume, which was issued under quite a big name “Neither German! Nor Russian! Only Austrian”, can be supportive to the above mentioned statement. In his brochure Jordan specified his attitude to the prospect of the Slavic problem in the background of Pan-Slavism. Actually, the Lusatian intellectual, appealing to Slavic national ideologues and politicians, urged them not to “play with Pan-Slavism” and to support the Austrian authorities if they were not willing to see “pretty sophisticated Cossack dances” in their territories that were already happening in Hungary in those days²². “Therefore”, concluded Jordan, “Austria must be German and it will remain German in the future”²³.

In fact, there emerged a new national core, which began creating its own evolutionary political agenda under the pressure of active German and Hungarian national aspirations. At the same time, it is worth acknowledging

that the Slavs of Western Austria, in the 30's — 40's of the XIX century defined rather a modest purpose of their movement: recognition of their language, history and national identity.

It can be argued that in certain parts of society these components stimulated the emergence of national ideology, and in the flow of time, its propaganda too. At the same time, as we have noted above, a certain ideological attribute on the path of the Slavic peoples' evolution to a mature nation was a pan-idea, one of the symbols of which was Slavic Russia. At the same time, the peculiarity of Russian Pan-Slavism was in that it was developing within the same framework as the formation of the Russian national idea in the Eastern Empire. Accordingly, Russia tried to maintain its Pan-Slavic status in the European geopolitical field, which undoubtedly became a discussion material not only for the Pan-Germanists, Austrophiles, but also for the liberal and conservative ideologues of supranational Austro-Slavism.

At the same time, Pan-Slavism of the first half of the 19th century with its integrative and supranational principles, and, most importantly, the national liberation movement represented still unexplored and unclear phenomenon from the perspective of its development in the understanding of the representatives of the Russian political elite. Therefore, guided by the principle of "better forbid than mend", the Russian government's representatives initiated the publication of a series of circulars, they also ordered to hold events aimed at preventing and counteracting the penetration into Russia of "hostile liberal" ideologies, which was actively reached by them in the background of the ideas of Pan-Slavism. Thus, the reasons for the personal concern of a Minister S.S. Uvarov regarding the liberalisation of national ideologies can be found in his "Report to the Emperor" of May 5th, 1847²⁴, and in the "Secret Circular Proposal" of May 27th, 1847²⁵.

In the imperial circular the Minister of Education S.S. Uvarov quite pragmatically defined the goal of the Russian autocracy's foreign policy, "We are obliged to agree on the beginning of the Russian mind, the Russian virtue, the Russian feeling. "Further, the minister, in the pure spirit of "security ideology", was quite critical about the realisation of the idea of Slavic unity: "Everything, we have in Russia, belongs to us only, without any participation of other Slavic peoples"²⁶.

The available historical material allows us to assert that in his attempt to counter the break-in of liberalism into the territory of the empire, the Russian Tsar was even ready to use weapons against the Slavs. Thus, being afraid of the possible emergence of Polish revolutionary groups on the western Russian border, the Emperor gives his order to General Paskevich in his letter, "If there are breakthroughs from abroad, they should be repulsed, and the captured superiors with weapons should be judged by the field criminal provisions and executed immediately, but in no way pursued abroad"²⁷.

It is quite clear, that in the context of both foreign and domestic policy of the Russian Empire in terms of the European Revolution of 1848–1849, the Slavic Pan-Idea became a minor problem in the context of the tsarist policy. Prevention of the territory of the empire from penetration of liberal ideas became the priority task for the political elite. The official position of Russia on the problem of the development of Slavic national ideas at the initial stage of the revolution of 1848 can be commented by quoting the lines from the Minister of Public Education Uvarov's report to the Emperor of the Russian Empire Nicholas I. Uvarov reported to the Emperor: "A problem has opened up that, at first glance, seems quite safe. Foreign Slavic writers have chosen the Slavic idea as a slogan for dangerous liberal dreams. Meanwhile, ill intentions are sometimes concealed behind literary images and Slavic legends"²⁸. No matter how, but the paradigm of the Russian government's attitude to supranational integration depended directly on the Emperor Nicholas Pavlovich's position. Accordingly, its content can be most probably defined as a foreign policy practice of persistently monitoring the Slavic opinion and maximally counteracting the possibility of any liberal ideas penetrating the territory of the empire. Therefore, within the framework of the above-mentioned thesis, in the margins of the protocol of an investigation file, which was given to him after the arrest and interrogation of the famous Slavophile I.S. Aksakov in the third branch office of his Majesty's Office, Nicholas I personally wrote, "Under the guise of sympathy for the Slavic tribes the criminal thought of rebellion against the legitimate authorities is sometimes concealed, such thoughts are detrimental to Russia!"²⁹. Thus, the emperor and his ministers were frankly concerned about the radicalisation of Slavic national movements. The official position of Russia was based on an uncompromising attitude towards western liberalism, even though there was a tendency to expand the experience of the cultural Slavic community.

In this connection, the documents, which today are mainly concentrated in the archival institutions of Ukraine, are worth mentioning. Thus, in the Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, the material, that covers the policy of the empire concerning Slavs, is stored. The collections and declarations of congresses and meetings of foreign Slavs in 1848, which were also sent to the Russian Empire, are of utmost importance. But the two documents are the most interesting ones and they are related to V.Hanka's information about the Slavic Congress of 1848 in Prague sent to Kiev. On May 1st, 1848, V. Hanka addressed A.Y. Storozhenko with the statement "Slavs, brethren!" ...and he added single-handedly on the back of the page, "Dear Sir! We would all be fine, but damn Germans! I regret you do not have the opportunity to find out what kind of lawless tricks they wish to use to get us into their godlessness ... Read the ruling of Frankfurt ... impostors ... We do not want unity with this

great Germany. We are Slavs and we will remain Slavs to the last drop of blood. It was great to see our Russian brothers at our convention”³⁰. Through the Russian Governor in Poland the information about V. Hanka’s letter was brought to the very attention of the Russian Tsar. A peculiar decision of the emperor was outlined in the Governor’s reply to A.Y. Storozhenko very soon as for the nineteenth century, already on May 15th (27th), 1848. The original of this letter with the following content was preserved in the funds of the Institute of Manuscripts of the National Library of the National Academy of Sciences of Ukraine: “To Mr. Senator, Privy Councillor Storozhenko. The Emperor, as a result of my most humble note on the subject of receiving a letter from Václav Hanka by Your Majesty, highly orders to leave this letter unanswered. What I consider to inform Your Majesty for the mandatory execution. Signature. Governor Field Marshal”³¹. Thus, the tsarist regime rather negatively treated the participation of Russians in the Slavic Congress and in the supranational Slavic movement initiated by foreign leaders of the Slavic revival, moreover, when the Slavic movement joined the revolution of 1848–1849. On the contrary, as further events testified, Russia acted as a gendarme in suppressing the national liberation struggle of the peoples of the Austrian Empire.

For our part, it is fair to admit that the formation and evolution of Pan-Slavic ideology in Russia were closely monitored by the tsarist government, and its content correlated with the foreign policy of St. Petersburg. It is no coincidence that only a few years after the European Revolution of 1848–1849, a well-known representative of Russian official science and foreign policy theorist M. Pogodin, emphasizing the new content of Pan-Slavism, would quite clearly and openly state, “The time of reckless passion for the west has passed ... so we must appear on the European stage, we must show our faces there”³². It was during this period of history that the search for an answer to the political format of Russia’s relations with the West Slavs was in the plane of two conflicting concepts — Westernism and Slavophilism. The latter, in fact, formed the basis of Russian Pan-Slavic ideology, in which the idea of Slavic cultural and political unity occupied a subordinate place in the context of Orthodoxy.

Gradually, supporters of a supranational Slavic idea began to regard the idea as a particular instrument of Russian imperial foreign policy: “Our allies in Europe are Slavs”, argued ideologues, “They are native to us. Give them a holy purpose of their liberation from the unbearable yoke under which they have been groaning for four hundred years, be able to control their forces ... and you will see what miracles they can do”³³. Accordingly, it is worth acknowledging that the efforts of individual Russian politicians, as well as a number of Slavic awakens brought about the factors of evolution of Slavic national paradigms that became supranational ideas.

Pro-Russian Pan-Slavism, as an ideology, further developed its conceptual development within Slavophilism, which was certainly the reason for its long term criticism from the next generation of politicians, publicists and scholars. For example, a well-known American nationalist scholar, Hans Kohn, came to the conclusion that “Pan-Slavism ... was a movement to extend the power of Russia by means of inclusion of other Slavic-speaking peoples, even against their will, in “Greater Russia, population and economic resources of which would create sufficient base for world domination of Russia”³⁴. Gradually, in historical practice, with the development of the very idea of Pan-Slavism, it became more and more heterogeneous in its content, and the term “Pan-Slavism” became more vague and ambiguous. Accordingly, despite the genesis of Pan-Slavism as a supranational idea, it did not acquire the significance of all-Slavic integration ideology, did not take on the form of pan-Slavic consciousness, but represented only a set of diverse Pan-Slavic theories and views of its adherents.

To sum up, we should note that Pan-Slavism and the attempt to reproduce the idea of universal Slavic consciousness in its background were never exceptionally progressive factors. Against the will of its founders, Pan-Slavism was doomed to conflict with ethnic self-consciousness, with the interests of each individual Slavic nation and the process of self-determination. So at certain stages of the development of the Western Slavic peoples, the common Slavic consciousness not only contributed to the development of national consciousness, but also prevented the consolidation of the national principle by being more archaic, mythologised, and based on more conservative ethnic stereotypes.

In the process of Slavic nation-building, a new intellectual core emerged, which began to create its own evolutionary political agenda under pressure of active German and Hungarian national aspirations. At the same time, it is worth acknowledging that in the 19th century the Slavs of Central Europe defined quite a modest purpose of their movement — recognition of their language, history and national identity. It can be argued that the enumerated components stimulated the emergence of national ideology in certain parts of society, and subsequently its propaganda. At the same time, as we have noted above, pan-idea, one of the symbols of which was Slavic Russia, was a certain ideological attribute on the path of the Slavic peoples’ evolution to a mature nation. At the same time, the peculiarity of Russian Pan-Slavism was in that it developed in the Eastern Empire following the Russian national idea’s formation. Accordingly, Russia tried to maintain its Pan-Slavic status in the European geopolitical field, which undoubtedly became a discussion material not only for the Pan-Germanists and Austrophiles, but also for the liberal and conservative ideologues of supranational Austro-Slavism.

In our opinion, regarding the presence of the idea of Russophilism and tsarophilism in the context of the national ideologies of the West Slavs and their critics, the following is worth noting: actualization of the ideas themselves in the first half of the 19th century and their further political interpretation were often a result of introduction of the far-fetched theoretical and ideological projects. They should be considered as an immanent part of the content of the national Slavic movements ideology, as well as ideas that came to the Slavic peoples and were stimulated from the outside.

In the light of the above — mentioned, it is logical to assume that the West Slavic intellectuals were certainly aware of the contradiction, validity and place of the Slav-Russian component in the context of their national and cultural aspirations' project. At the same time, however, they did not deny the “intermediary” services of the Russian “image” and the supranational Pan-Slavic idea that they sometimes implicitly used as a “leverage” on their government. Such actions, manifestations of interrelationships were usually accompanied by a rather emotional background and often led to the appearance of subjective and biased judgments. However, in our opinion, a political position, lacking objectivity in the assessment of Pan-Slavism, can also be understood. At the stage of nation-building and in the period of high international competition, the noble goal of protecting one's ethnicity, preserving and developing one's culture and language justified the means of achieving them.

---

¹ Колейка Й. Славянские программы и идея славянской солидарности в XIX и XX веках. Praha: Statni ped. Nakl-vi, 1964. 264 с.; Šťastný Vladislav. Slovanství v národním životě Čechů a Slováků. V Praze: Pro Ústav dějin evropských socialistických zemí ČSAV vydalo nakl. Melantrich, 1968. 500 s.

² Wollman F. Kollárův mesianismus. *Slovanská vzájemnost. 1836–1936*. Praha, 1938. S. 34–59; Žáček V. Ohlas polského povstání r.1863 v Čechách. Praha, 1935. 233 s.

³ Всероссийская этнографическая выставка и Славянский Съезд в май 1867 года. Москва, [Др.:] Унив. Типогр., 1867. С. 100.

⁴ Thun-Hohenstein (Graf von). Über den gegenwärtigen Stand der böhmischen Literatur und ihre Bedeutung. Prag.Kronberger und Řivnač, 1842. S. 70–72. [Electronic resource]. URL: <https://books.google.ru/books>.

⁵ Leo Graf von Thun-Hohenstein (Graf von). Die Stellung der Slowaken in Ungarn. Praga, 1843. S. 25.

⁶ Bilý F. Korespondence a zápisky F.L.Čelakovského. Praha, 1908. B.1. S. 121. URL: <https://books.google.ru/books>.

⁷ Письмо И.С. Гагарина — И.С. Аксакову. Париж. 14/26.11.1874. URL: <http://litnasledstvo.ru/site>.

⁸ Селищев А. Взгляды Карела Гавличка на Россию. Казань 1913. С. 12–13.

⁹ Masaryk T.G. Česká otázka: snahy a tužby národního obrození. Praha: Svoboda, 1990. S. 26.

- ¹⁰ Антясов М.В. Панамериканизм: идеология и политика. Москва, 1981. С. 173.
- ¹¹ Moritsch A. Der Austroslavismus — ein verfrühtes Konzept zur politischen Neugestaltung Mitteleuropas. *Der Austroslavismus: ein verfrühtes Konzept zur politischen Neugestaltung Mitteleuropas*. Wien: Böhlau Verlag, 1996. S. 11.
- ¹² Гильфердинг А.Ф. Славянские народы в Австрии и Турции. *Статьи по современным вопросам славянским*. Санкт-Петербург, 1868. Т. 2. С. 112–113.
- ¹³ Статут Кирило-Мефодіївського товариства 1845 — кінець 1846 р. *Кирило-Мефодіївське товариство*: У 3-х томах. Київ.: Наук. думка, 1990. Т. I. С. 150–152.
- ¹⁴ Семевский В.И. Н.И. Гулак. *Галерея шлиссельбургских узников*. Санкт-Петербург, 1907. Ч. I. С. 39.
- ¹⁵ Кулаковский П.А. Иллиризм: Исследования по истории хорватской литературы периода Возрождения. Варшава, 1894. С. 232.
- ¹⁶ О положении православия и унии в австрийских владениях. Секретно. РГИА. Санкт-Петербург. Ф. 797. Оп. 8. Ед. хр. 24170.
- ¹⁷ Загора Р. Идеолог словацкого национального возрождения Людовит Штур и представители российских общественных и научных кругов в 1830-х первой половине 1850-х гг. Санкт-Петербург, 2011. С. 122.
- ¹⁸ Listy L'udovíta Ntúra. Vyd. J. Ambrus. II. S. 19.
- ¹⁹ Штур Л. Славянство и мир будущего. Послание славянам с берегов Дуная. Москва.: В унив. тип. (Катков и Ко), 1867. С. 133.
- ²⁰ Там само. С. 119.
- ²¹ Там само. С. 163–164.
- ²² Jordan J.P. Nicht deutsch! Nicht rußisch! Nur österreichisch!: offenes Sendschreiben an Herrn Franz Schuselka. Prag, 1849. S.31. URL: <https://books.google.ru/books>.
- ²³ Jordan J.P. Nicht deutsch! Nicht rußisch! S. 21–22.
- ²⁴ Уваров С.С. Доклад Императору о славянстве, от 5 мая 1847 г. *Наше минуле. Журнал исторії, літератури і культури*. 1918. № 2. С. 171–177.
- ²⁵ Уваров С.С. Циркулярное предложение Попечителю Московского учебного округа, от 27 мая 1847. *Русский архив. Историко-литературный сборник*. 1892. № 7. С. 347–351.
- ²⁶ Уваров С.С. Циркуляр министерства народного просвещения от 30 мая 1847 года. *Русский архив*. 1892. Кн. 7. С. 336.
- ²⁷ Николай I — Паскевичу. Письмо. 28.03.1848. *Щербатов А.П. Генерал-Фельдмаршал князь Паскевич. Его жизнь и деятельность. Составил кн. Щербатов*. Санкт-Петербург: Тип. Голике, 1899. Т. 6. С. 205–208.
- ²⁸ Рождественский С.В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения, 1802–1902. Санкт-Петербург: М-во нар. просвещения, 1902. С. 74.
- ²⁹ Аксаков И.С. Вопросы, предложенные Ивану Сергеевичу Аксакову III-м отделением. *Быть России в благоденствии и славе: Послания великим князьям, царям, императорам, политическим деятелям о том, как улучшить «государственное устройство»*. Москва, 2002. С. 348.
- ³⁰ Воззвание «Słowianie, Bracia!» присланное В. Ганкой А. Стороженко, напечатано на польском, чешском языках с припиской Ганки к Стороженко на одном из листов. 1 мая 1848 Прага. *IP НБУВ*. Ф. 8. Коллекция университета св. Владимира. Од. 255–2554. 4 арк.
- ³¹ Секретное предписание наместника в царстве Польском генерал-фельдмаршала Варшавскому сенатору и тайному советнику Стороженко А.Я. об оставлении без ответа письма В. Ганки. Оригинал 15/27 мая 1848 года. *IP НБУВ*. Ф. VIII, шифр 2561. Арк. 2.
- ³² РГАЛИ. Ф. № 373 (Погодин М.П.). Оп. 1. Д. 4. Л. 1.

³³ Кельин Ф.В. РГИА СПб. Ф. 2555. (Кельин Федор Викторович (1893–1965) — литературовед, переводчик). Оп. № 1. Ед. хр. 1308. Л. 9.

³⁴ Кон Г. Национализм: его смысл и история. *Проблемы Восточной Европы*. Вашингтон, 1994, № 41–42. С. 89–91. URL: <http://www.traditio.ru.htm>.

REFERENCES

1. Aksakov, I.S. (2002). *Voprosyi, predlozhennyye Ivanu Sergeevichu Aksakovu III-m otdeleniem Byit Rossii v blagodenstvii i slave: Poslaniya velikim knyazyam, tsaryam, imperatoram, politicheskim deyatelyam o tom, kak uluchshit gosudarstvennoe ustroenie*. Moskva [in Russian].
2. Antyasov, M.V. (1981). *Panamerikanizm: ideologiya i politika*, Moskva [in Russian].
3. Bílý, F. (1908). *Korespondence a zápisky F.L. Čelakovského*. Praha. Retrieved from <https://books.google.ru/books> [in Czech].
4. Gilferding, A.F. (1868). *Slavyanskije narodyi v Avstrij i Turtsii. Stati po sovremennym voprosam slavyanskim*, 2, 112–113 [in Russian].
5. Jordan, J.P. (1849). *Nicht deutsch! Nicht rußisch! Nur österreichisch: offenes Sendschreiben an Herrn Franz Schuselka*. Retrieved from <https://books.google.ru/books> [in German].
6. Koleyka, Y. (1964). *Slavyanskije programmy i ideya slavyanskoy solidarnosti v XIX i XX vekah*. Praha [in Russian].
7. Kokh, G. (1994). *Natsionalizm: ego smysl i istoriya. Problemy Vostochnoy Evropy*, 41–42, 89–91. Retrieved from <http://www.traditio.ru.htm> [in Russian].
8. Kulakovskiy, P.A. (1894). *Illirizm: Issledovaniya po istorii horvatskoy literatury perioda Vozrozhdeniya*. Varshava [in Russian].
9. Moritsch, A. (1996). *Der Austroslavismus — ein verfrühtes Konzept zur politischen Neugestaltung Mitteleuropas. Der Austroslavismus: ein verfrühtes Konzept zur politischen Neugestaltung Mitteleuropas*. Wien: Böhlau Verlag [in German].
10. Rozhdestvenskiy, S.V. (1902). *Istoricheskiy obzor deyatelnosti Ministerstva narodnogo prosvescheniya, 1802–1902*. Sankt-Peterburg [in Russian].
11. Selischev, A. (1913). *Vzglyadyi Karela Gavlichka na Rossiyu*. Kazan [in Russian].
12. Semevskiy, V.I. (1907). *N.I.Gulak. Galereya shlisselburgskikh uznikov*. Sankt-Peterburg [in Russian].
13. Statut Kirilo-Mefodiyivskogo tovaristva 1845 — kinets 1846 r. (1990). *Kirilo-Mefodiyivske tovaristvo*. (Vol. 1). Kyiv: Nauk. dumka [in Ukrainian].
14. Šťastný, V. (1968). *Slovanství v národním životě Čechů a Slováků*. V Praze: Pro Ústav dějin evropských socialistických zemí ČSAV vydalo nakl, Melantrich [in Czech].
15. Štúr, E. (1954–1999). *Listy Ľudovíta Štúra*. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied [in Slovak].
16. Thun-Hohenstein (Graf von). (1842). *Über den gegenwärtigen Stand der böhmischen Literatur und ihre Bedeutung*. Retrieved from <https://books.google.ru/books> [in German].
17. Thun-Hohenstein (Graf von). (1843). *Die Stellung der Slowaken in Ungarn*. Praga [in German].
18. Uvarov, S.S. (1918). *Doklad Imperatoru o slavyanstve, ot 5 maya 1847 g. Nashe minule. Zhurnal istorii, literaturi i kulturi*, 2, 171–177 [in Russian].
19. Uvarov, S.S. (1892). *Tsirkulyar ministerstva narodnogo prosvescheniya ot 30 maya 1847 goda. Russkiy arhiv*, 7, 335–338 [in Russian].
20. Uvarov, S.S. (1892). *Tsirkulyarnoe predlozhenii Popechitel'yu Moskovskogo uchebnogo okruga, ot 27 maya 1847. Russkiy arhiv. Istoriko-literaturnyyi sbornik*, 7, 347–351 [in Russian].

21. *Vserossiyskaya etnograficheskaya vystavka i Slavyanskiy S'ezd v may 1867 goda.* (1867). Moskva [in Russian].
22. Wollman, F. (1938). Kollárův mesianismus. *Slovanská vzájemnost. 1836–1936.* Praha [in Czech].
23. Žáček, V. (1935). *Ohlas polského povstání r.1863 v Čechách.* Praha [in Czech].
24. Zagora, R. (2011). *Ideolog slovatskogo natsionalnogo vozrozhdeniya Lyudovit Shtur i predstaviteli rossiyskih obschestvennyih i nauchnyih krugov v 1830-h pervoy polovine 1850-h gg,* Sankt-Peterburg [in Russian].

UDC 94(438)[437.7:327]“1938/1939”

Mykola Vehesh

Doctor of History, Professor
Head of Department
Uzhhorod National University
3, Narodna Square, Uzhhorod, 88000, Ukraine
E-mail: f-history@uzhnu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1848-8839>

Stepan Vidnyanskyj

Doctor of History, Professor, Corresponding Member
of the National Academy of Sciences of Ukraine
Head of the Department of the History of International
Relations and Foreign Policy of Ukraine
Institute of History of Ukraine
the National Academy of Sciences of Ukraine
4, Mykhailo Hrushevskiy Street, Kyiv, 01001, Ukraine
E-mail: stepanvid@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8825-7024>

SOME ASPECTS OF STATE-BUILDING PROCESSES IN CARPATHIAN UKRAINE ON THE EVE OF THE SECOND WORLD WAR

Autonomous Subcarpathian Rus', and subsequently independent Carpathian Ukraine, existed for an extremely short period of time: from October 1938 to the second half of March, 1939. Despite this fact, there was such a rapid development of political events in the country that the attention of the whole world was drawn to Carpathian Ukraine. This also applies to the researchers who, at the end of the 1930s, began to study the history of Carpathian Ukraine.

The declaration of independence on March 14, 1939 was explained by the desire of the Ukrainian population of the region for freedom. However, the disintegration of Czechoslovakia and the declaration of independence by Slovakia were also of great importance for this act. Despite some spontaneity and haste, this historical event in the life of not only Transcarpathian Ukrainians, but of the entire Ukrainian people was of great historical importance. After January 21, 1919, it was the second attempt to declare to the

whole world that Ukrainian nation is alive and ready for state life. Although this act of declaration of independence, ratified on March 15, 1939 at the Soim of Carpathian Ukraine, was more symbolic than real politics, it played a large role in forming the self-consciousness of the entire Ukrainian nation. It was during the period of Carpathian Ukraine that a kind of transition from consciousness of Transcarpathian Ruthenians to Transcarpathian Ukrainians ended.

In the late 1930s, Carpathian Ukraine was the only state where a small branch of the Ukrainian people proclaimed their independence and declared their desire to live a state life. The Ukrainians who were part of the USSR, as well as the Ukrainians under the control of Poland and Romania didn't have such opportunity. However, they treated Carpathian Ukraine as an area where an attempt was made to restore Ukrainian statehood. On this basis, it is necessary to consider the formation of the Carpatho-Ukrainian state as the second stage — after the liberation contest of 1918–20's — in the struggle for the creation of Ukrainian state formation on a separate Ukrainian territory.

Key words: *Carpathian Ukraine, Avgustyn Voloshyn, Soim, autonomous governments, state-building processes, political elections, political crisis, UNO, Carpathian Sich.*

Микола Вегеш

д-р. іст. наук, проф., зав. каф.
Ужгородський національний університет
88000, Україна, Ужгород, пл. Народна, 3
E-mail: f-history@uzhnu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1848-8839>

Степан Віднянський

д-р. іст. наук, проф., чл.-кор. НАН України
зав. від. історії міжнародних відносин
і зовнішньої політики України
01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4
E-mail: stepanvid@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8825-7024>

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ДЕРЖАВОТВОРЧИХ ПРОЦЕСІВ У КАРПАТСЬКІЙ УКРАЇНІ НАПЕРЕДОДНІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Автономна Підкарпатська Русь, а згодом самостійна Карпатська Україна, існувала впродовж надзвичайно короткого відтинку часу: з

жовтня 1938 р. до другої половини березня 1939 р. Незважаючи на це, у краї відбувався такий бурхливий розвиток політичних подій, що до Карпатської України була прикута увага всієї світової громадськості. Це стосується і дослідників, які вже наприкінці 30-х років почали звертатися до вивчення історії Карпатської України. Проголошення незалежності 14 березня 1939 р. пояснювалося прагненням українського населення краю до свободи. Однак, важливе значення в поспішності цього акту мав розпад Чехословаччини і проголошення самостійності Словаччиною. Попри деяку спонтанність і поспішність, ця історична подія в житті не тільки закарпатських українців, але і всього українського народу мала велике історичне значення. Це була друга, після 21 січня 1919 р., спроба заявити перед цілим світом, що українська нація живе й готова до державного життя. І хоча цей акт проголошення незалежності, ратифікований 15 березня 1939 р. на Соймі Карпатської України, був більше символічним, ніж реальною політикою, він відіграв важливу роль у формуванні самосвідомості всієї української нації. Саме в період існування Карпатської України завершився своєрідний перехід у сфері свідомості від підкарпатських русинів до закарпатських українців.

Наприкінці 30-х років Карпатська Україна виявилася єдиною державою, де невелика гілка українського народу проголосила свою незалежність і заявила про бажання жити державним життям. Такої можливості не мали ні українці, які перебували у складі СРСР, ні українці під владами Польщі та Румунії. Однак, вони дивилися на Карпатську Україну як на територію, де здійснюється спроба відновити українську державність. Виходячи з цього, необхідно розцінювати утворення Карпато-української держави як другий, після визвольних змагань 1918–20-х років, етап у боротьбі за створення українського державного утворення на окремо взятій українській території.

Ключові слова: *Карпатська Україна, Августин Волошин, Сойм, автономні уряди, державотворчі процеси, політичні вибори, політична криза, УНО, Карпатська Січ.*

The formation of the Carpatho-Ukrainian state was the result of many years of activity of the Ukrainian patriotic forces in all spheres of social and political life. However, we should mention that the short-lived existence of an autonomous, and subsequently independent Transcarpathian region (Subcarpathian Rus', Carpathian Ukraine) coincided with the acute political crisis in Central Europe that took place on the eve of World War II. Naturally, the international factor made its mark on the socio-political processes that took place in Europe in general, and in Czechoslovakia and Transcarpathia, as an integral part of it, in particular. Despite the complexity of the international

situation at that time, Transcarpathia won the autonomous rights and built its statehood in alliance with the Czechs and Slovaks.

Clarification of these and some other problems, an objective and comprehensive study of the place and role of Carpathian Ukraine in the context of the Central European political crisis before the Second World War deserves special research. The situation of Carpathian Ukraine in the late 1930s should be considered in two respects: as a subject of political processes that took place in Central Europe on the eve of World War II, and as one of the stages of the struggle of Ukrainian people for the restoration of their statehood, taking into account such fact that here we can talk only about a separate part of the Ukrainian lands.

Twenty years of being a part of the democratic Czechoslovak Republic has created optimal conditions for the diverse national and cultural development of Transcarpathia, though it is not necessary to idealize it. Owing to the active work of the Ukrainian parties, societies and individual socio-cultural figures, the national consciousness of the people in Transcarpathia grew up, the people who, in fact, underwent a peculiar evolution from the Hungarian Ruthenians to the Transcarpathian Ukrainians, to the self-awareness of their identity, to the idea of political unity with all Carpathian people.

Czechoslovakia's attitude to Transcarpathia and to the Ukrainian problem in general differed significantly from the policy on the Ukrainian idea of other European countries, especially Poland. This fact undoubtedly contributed to A. Voloshyn's clear Ukrainian course, albeit with a focus on German patronage, and the Transcarpathian autonomous governments received comprehensive support from Ukrainians in Eastern Galicia, European countries, the United States and Canada, who saw in that autonomous state the embryo of united Ukraine. Researching this problem has got an indisputably scientific meaning. The small branch of the Ukrainian people, having received material and moral support from the Ukrainian emigration, causing wonder all over the world, became able to carry out to some extent their own internal and foreign policy, which resulted in an attempt to form a Ukrainian statehood. This was not possible for the Ukrainians who were under the totalitarian regime in the USSR, who were in Poland and Romania.

The relevance of this study is also determined by the need to debunk the claims of modern neo-Ruthenian theorists who question the region's belonging to Ukraine. They deny in every way the regularity of the political processes that took place here in 1918–1919 and, especially in the late 1930s, they attempt to prove that the idea of independence of Carpathian Ukraine was brought to Transcarpathia from outside, in particular from Galicia. The sources from a number of national and foreign archives have arguably proved all the baselessness and pseudoscience character of such separatist interpretations. On

the contrary, these sources convince that Carpathian Ukraine was a creation of local factors, although it was influenced by a number of international and internal factors.

On May 8, 1919 the Rus' Central People's Council in Uzhgorod decided to incorporate Transcarpathia into Czechoslovakia as an autonomy. This act fulfilled the requirement of the American Ruthenians, who on November 18, 1918, at their meeting in Scranton, called for the inclusion of the region into the Czechoslovak Republic. On November 18, 1919 I. Breich was appointed as a temporary administrator of Transcarpathia. According to the "General Charter", the Czechoslovak government was obliged to give the widest autonomous rights to Subcarpathian Rus', as the region was called at that time.

The Prague government was constantly delaying the fulfilment of its promises, arguing that the Transcarpathians had not yet "matured" to an independent life. The first stage of autonomy was realized only on October 8, 1938. It was the victory of all the political forces of the region, both Russophile and Ukrainian, who actively fought for autonomous rights throughout the interwar period. The end of September 1938 should be regarded as a decisive moment in the relationship of the above directions. It should be noted that as early as September 2, 1938, the representatives of Russophiles and Narodovtsi (Ukrainophiles) signed a declaration to which the Czechoslovak government did not respond. The requirements announced by E. Bachynsky included the incorporation of the Prešov region to Subcarpathian Rus', the provision of financial assistance to the Verkhovyna districts (mountain districts), and the personal replacement of the representatives in governmental institutions¹.

On September 21, 1938 negotiations were held in Prague with participation of E. Bachynsky, I. Pieshchak, P. Kossey, S. Fentsyk, A. Brodi, Y. Feldeshiy, P. Zhydovsky, and Y. Revai. They were all members of the Czechoslovak Parliament². At the same time, a delegation of American Ruthenians, consisting of I. Pop, I. Yanchyshyn, and O. Herovsky, visited Transcarpathia, and it "was supposed to help the parliamentary representatives of both groups to solve urgent political problems of the region. The delegation did not, however, represent the American Ruthenians of the Greek Catholics, who made up the majority of Ruthenians in the United States"³. That is why this delegation did not fulfil its tasks.

In early October 1938 negotiations between representatives of the two directions were resumed with the aim of creating an autonomous government of Subcarpathian Rus'. At a meeting on October 7, 1938 it was decided that only members of the Prague Parliament and the Senate could be members of the government. We must agree with V. Shandor's assertion that this was done "with the expectation of success in the government, because the Moscophiles were worried"⁴. On the same day, representatives of the Russophile bloc

proposed a project of decentralization of state and executive power, which consisted of eight items. On October 8 a National Council of Subcarpathian Rus' was established in Uzhgorod, which included J. Kaminsky, V. Homichkov, M. Demko (Central People's Council of Rus'), A. Voloshyn, Y. Brashchayko, D. Nimchuk (First Ukrainian People's Council), A. Brodi, Y. Feldeshiy (Autonomous Agricultural Union), E. Bachynsky, P. Kossey (Republican Agricultural Party), S. Fentsyk (Rus' National-Autonomous Party), Y. Revai (Social Democratic Party), I. Pieszczak (Autonomous Agricultural Union of Prešov Region), P. Zhydovsky (Republican Agricultural Party of Prešov Region)⁵. Thus, the National Council of Subcarpathian Rus' included the representatives of all major political forces of the region.

At the first session of the Council, a Memorandum was adopted, which ended with a demand to immediately adopt a law on Subcarpathian Rus'. On October 8, 1938, Czechoslovakia's Prime Minister J. Syrový dismissed K. Hrabar and appointed I. Parkanij as the governor of the land. The latter once again emphasized the main requirements of the National Council of Subcarpathian Rus'. Meanwhile, representatives of the two directions discussed candidates for the posts of ministers of Subcarpathian Rus'. Y. Revai proposed to invite three members from both councils. The proposition was accepted. The Ukrainian delegation was headed by A. Voloshyn, the Moscovophiles delegation — by J. Kaminsky.

At a joint meeting of the Rus' and Ukrainian Central People's Councils, proposals were made for the composition of the future government of Subcarpathian Rus': "At the meetings it was unanimously decided: to seek the same rights for Subcarpathian Rus' that were granted to Slovakia on the basis of the requirements added to this Protocol. It was further decided unanimously to propose Andriy Brodi for the Prime Minister and the Minister of National Education, Dr. Edmund Bachynsky for the Minister of Internal Affairs, Dr. Ivan Pieshchak for the Minister of Justice, Yulian Revai for the Minister of Communication, ie: railways, post and public works, Fr. Avgustyn Voloshyn for the Minister of Health and Social Welfare, Dr. Stepan Fentsyk for the Minister of Economic Affairs. It is decided to demand an immediate fulfilment of these claims from the Czechoslovak government"⁶.

On October 11, 1938 there was formed the first autonomous government of Subcarpathian Rus', headed by A. Brodi — the leader of the Russophile direction in the region. E. Bachynsky and Y. Revai were appointed as the Ministers⁷. After them, the ministerial post was taken by S. Fentsyk, and A. Voloshyn and I. Pieshchak became state secretaries. The first autonomous government included four representatives of the Russophile and two representatives of the Ukrainian direction. It is necessary to agree with the opinion of modern researchers that the correlation of two to one in favor of

representatives of Russophilism, really reflected the interrelation between the two main political forces in the region⁸.

Appointment of A. Brodi as Prime Minister was not a surprise either, as he headed a direction, which had a dominant position in the socio-political life of Transcarpathia throughout the interwar period. It should also be noted that since the beginning of its formation in 1923, the Autonomous Agricultural Union (hereinafter referred to as the AZS), headed by A. Brodi, has consistently promoted the main political task — the acquisition of autonomy, which was clearly recorded in the program, so as in the name of the party. In his article “We, the Autonomists, Build a New Free Autonomous Subcarpathian Rus”, published in 1935, A. Brodi wrote: “Let me briefly say what do we, the Autonomists, want and what we fight for: Subcarpathian Rus’ in its ethnographic borders from Poprad to Tisza, as it is stated in the Saint-Germain Peace Treaty and the Constitution of the Czechoslovak Republic... We must know that our aim to live and stay in a large family of peoples will be successful if only we will rule and manage in our own land ourselves. We are fighting for it to this day. Today, power in our land is not in our hands, and we see and feel that we cannot keep the consequences of our work for ourselves. That is why we are fighting for autonomy. Everyone knows, and you already feel that as it has been till now, it can no longer be neither by God, nor by human, nor by natural law”⁹.

AZS, headed by A. Brodi, has grown dramatically in quantitative terms. In the late 1930’s it counted from 5 to 7 thousand members. From year to year the authority of the AZS grew among the population of the region. For example, during the elections to the Czechoslovak parliament in 1924, AZS got 21161 votes (8,4% of all voters), in 1925 — 28799 votes (11,6%), in 1929 — 48509 votes (18,2%), in 1935 — 44982 votes (13,9%)¹⁰.

A. Brodi was authoritative even among part of the exclusively Ukrainian population of mountainous regions. Synevyr priest (Volove District) F. Horvat wrote admiringly in a letter to the owner of the “rus” printing house Y. Feldeshiy about Brodi’s speech in his native village: “Having been sufficiently fed with empty promises, our people, inspired by the speech of deputy Andrej Brodi in our village, were so excited that they had recently stated publicly at the meeting with Soc. Dem. envoy F. Revai: “We don’t want any of the Czech parties, and we will support the Autonomous Agricultural Union”¹¹.

The autonomous government of A. Brodi held three meetings (October 15, 18, 22–23, 1938). At the first meeting on October 15, 1938 the main governing bodies, consisting of 9 ministries, were considered and approved, it was stated that 170 wagons of corn were imported from Romania to Subcarpathian Rus’ in October 1938. At the second meeting, S. Fentsyk reported on the work done during the negotiations on the border marking with Slovakia, and Yu. Revai

made a report on the ban on the export of state and private property from the territory of the region. Issues of amnesty, cooperation with Germany and others were also discussed. The focus of the third meeting was the internal political situation in Transcarpathia, in particular, there was discussed the issue of a reasonable response to the Hungarian ultimatum regarding the southern territories of the region.

On the initiative of A. Brodi, a commission was formed, which included well-known Transcarpathian scientists P. Sova, H. Herovsky, M. Kondratovych, M. Beskyd and I. Panjkevych, who got a task to prove scientifically that Transcarpathia is a Ruthenian land and with this to “fend off the Magyar demands”¹². On October 23, 1938, the continuation of the third meeting of A. Brodi’s government took place, at which it was decided: “The region of the Rus’ people in the south of the Carpathians, marked by peace treaties as an autonomous unit, is one integral whole, parts of which are firmly connected both by the millennial history and by the millennial economic conditions and by fraternal coexistence of its indigenous population... The integrity and inseparability of the region is also recognized by the great allied and friendly states in the international and peace treaties, and the change of its political situation and its belonging we consider to be possible only in its entirety, without the rejection of its southern part from the northern and vice versa, it could be possible solely on the basis of the right of self-determination of all indigenous population by democratic principles: popular vote”¹³. On October 22, 1938 correspondent of Lviv newspaper “Dilo” — part of UNDO in Galicia — R. Holian interviewed A. Brodi¹⁴. A. Brodi and the management of the Autonomous Agricultural Union conducted a double game, focusing on Hungary, which caused dissatisfaction with the representatives of the Ukrainian direction. Newspaper “Nova Svoboda” accused A. Brodi of promoting anti-Ukrainian actions. The Prime Minister assured that the provocations would be stopped, but they continued. There have been cases of use of force¹⁵.

It quickly became clear that A. Brodi had worked for a long time in Hungary under the nickname “Bertalon”¹⁶. Czechoslovakian counterintelligence closely followed A. Brodi’s activities. On January 4, 1933 the head of the Presidium of the police department in Uzhgorod, Herr, reported to the Presidium of the local administration of Subcarpathian Rus’ that “editor Brodi has great ties abroad.., he constantly meets with representatives of the Hungarian opposition forces in Uzhgorod”¹⁷. In the encrypted telegram of the Hungarian Foreign Minister K. Kanya to the Hungarian ambassador in Prague, J. Wettstein, there were such instructions about A. Brodi: “...tell Bertalan that he would not in any way obey the Czechs’ promises and fully stand on previous positions, that is, with self-determination through plebiscite. Especially pay attention to the fact that if they do not join us, then in this case

there will be unfavorable economic conditions for them. And if they join us, then these issues will be resolved in a friendly spirit, taking into account their interests. A plebiscite for autonomy within the Hungarian state is the only sensible solution for the Ruthenians... If for any reason there are difficulties in upholding this position, then Bertalan should in all circumstances come to Pest”¹⁸.

On October 17, 1938 Y. Revai warned the Minister of Foreign Affairs of the Czechoslovak Republic, F. Khvalkowski, about A. Brodi’s ties with Hungary. As a result, the Prague government banned A. Brodi from leaving for Budapest to negotiate with Hungary. Czechoslovakian Minister of Interior Affairs Ya. Chernyi claimed that information from the meetings of the ministerial council goes to the Hungarian Embassy in Prague¹⁹. The Czechoslovak government accused A. Brodi of violating the “Law on the Protection of the Republic” and arrested him. On October 26, 1938 a newsletter of the Press Service of Carpathian Ukraine reported that “with Brodi there was found a map of Carpathian Ukraine, on which he divided half to the Magyars and half to the Poles, and a lot of money”²⁰. Immediately after his arrest, A. Brodi went on a hunger strike. In prison he was visited by Y. Brashchayko, who gave him a letter, inviting him to accept Hungarian citizenship and leave Czechoslovakia, or stay in it, but for that he had to quit the political activity. A. Brodi rejected these proposals. On February 11, 1939 he was amnestied by the President of the Czechoslovak Republic, E. Hacha, who immediately accepted him and offered to cooperate. However, A. Brodi refused and went to treatment at the Tatra sanatorium. On March 5 he left for Uzhgorod, where his family lived²¹.

It is necessary to agree with the statement of the contemporary Slovak scientist I. Vanat that “in the pre-Munich Czecho-Slovakia the political ruthenianism became the fertile ground for irredentist autonomous political parties of Brodi and Fentsyk, who received support from Hungary and Poland”²². The researcher believes that after the occupation of the region by Hungary, the Horthy regime relied on the representatives of the Russophile direction. Proof of this is the fact that after the occupation of the region by the Hungarian troops, A. Brodi represented Transcarpathia in the Hungarian Parliament. The financing of A. Brodi by the Hungarian government is confirmed by the documents published in Budapest in 1959. Asked by the NKVD investigator on January 13, 1945, “what did you receive from the Hungarian government for your cooperation with them?”, A. Brodi replied: “...I received a parliamentary salary of 1500 pengoes, a ministerial pension of 1369 pengoes per month”. The resignation and arrest of A. Brodi sparked protests from his supporters, which grew into a mass demonstrations. And A. Brodi’s associate S. Fentsyk managed to escape to the Polish Embassy located nearby and then move to Hungary.

Thus, Andrej Brodi, like all his direction, has undergone a kind of evolution. During the 1920–30s, it was a progressive phenomenon in the social and political life of the region, because it reflected the people's desire for equality within Czechoslovakia. From the late 1930s, it held a clear pro-Hungarian orientation, although his leaders continued to advocate publicly for the unity of Czechoslovakia.

After the arrest of A. Brodi, the Czechoslovakian government appointed A. Voloshyn — the leader of the Ukrainian direction in the land — as the new Prime Minister²³. He, in the presence of Minister E. Bachynsky, Czech General O. Swatek and Vice Governor of the region O. Beskyd, swore allegiance to the Czechoslovak Republic. The protocol with the text of the oath was recently published in the collection of documents on Carpathian Ukraine: “The protocol was written on October 26, 1938 in the office of the Minister Dr. Edmund Bachynsky in Uzhgorod on the occasion of the government oath by telephone for the Minister of Subcarpathian Rus' Avgustyn Voloshyn, at the hands of the Leader of the Armada, General Jan Syrovy, in the intercession of the President of the Republic on the basis of paragraph 60 of the Constitutional Charter of the Czechoslovak Republic. Minister of Subcarpathian Rus' Avgustyn Voloshyn at precisely 4.40 pm read the following oath by the phone: “I swear in my honor and consciousness that I will conscientiously and actively fulfil my duties and will take care of the correct implementation of constitutional and other laws”. The oath was attended by witnesses of the Division General Oleg Swatek and Vice-Governor of Subcarpathian Rus' Dr. Olexander Beskyd”²⁴.

In a speech on October 26, 1938 A. Voloshyn stated that he would provide “the people of Subcarpathian Rus' with their cultural, national and economic achievements... without national and religious distinction”²⁵. On October 27, 1938, the newspaper “Nova Svoboda” published an invocation of the Ukrainian National Council “To all Ukrainians all over the world! To all Ukrainian parties, organizations, groups, societies in Galicia, Bukovina, Bessarabia, Dnieper Ukraine, Canada, the United States of America, and in general to Ukrainians wherever they reside”, which testified to the clear Ukrainian orientation of A. Voloshyn's government: “We believe, — the invocation said, — that the great 50 million Ukrainian people will continue to raise their great word and will not allow our eternal enemies to capture us, to put us in prisons again”²⁶. A. Voloshyn also received a letter from the OUN Executive²⁷.

A. Voloshyn formed a new government exclusively from the representatives of the Ukrainian direction. The exception was, perhaps, E. Bachynsky. This caused great dissatisfaction among the representatives of the opposite direction both in the land and abroad. The secretary of the AZS in Presov, V. Dancha, in the letter to A. Voloshyn expressed doubts about the possibility

of joint actions of the two directions. Voloshyn's response was unambiguous: "We want to live in peace with those people of our kind, who identify themselves as the Rus' camp, when they think of it sincerely, which means that they feel sincerely as Slavs. But with people who, under the cover of Rus', want to join us to Hungary and are agitating for that clearly or through the so-called plebiscite, we do not want to have anything in common with them"²⁸. A. Voloshyn appealed to the representatives of Russophilism for cooperation, but his appeal had a declarative content. Not having their own people in the government, the Russophiles did not agree to the proposed cooperation. We believe that A. Voloshyn's complete distraction in practice from such a mass direction as was Russophile one, was unjustified and erroneous. Instead of making a compromise, the prime minister has stepped up against the opposition²⁹.

From the very first days of his premiership, A. Voloshyn began to focus on Germany, hoping for its patronage. As of February 13, 1939 the German national minority of the region was 8714, or 1,60% of the population³⁰. A. Voloshyn did everything to ensure that the German population did not experience any problems. He even issued an order according to which "all citizens of German nationality, regardless of their state belonging, are allowed to organize themselves in the "German Party" on the national-socialist basis and to organize in this party all the accustomed party bodies, as well as to carry honors and flags with a swastika"³¹. Engineer E. Oldofredi, as a representative of the German national minority, was included in the list of future ambassadors of the Ukrainian parliament of Transcarpathia on January 27, 1939³².

The government of Carpathian Ukraine did everything to ensure that relations between Ukrainians and Czechs, who lived in the region, remain neighborly³³. A. Voloshyn gave a task to the Ministry of Internal Affairs of Carpathian Ukraine, "that in the shortest possible time the normal, friendly relations should be established between the Ukrainian people and the Czech government"³⁴. We should mention that they were greatly exacerbated by the anti-Czech propaganda of the pro-Hungarian "fifth column" in the land, which will be discussed below. Appointing A. Voloshyn as prime minister, the Czechoslovak government had high expectations of him as a moderate politician, hoping for his neutrality in the internal political struggle that had not become weaker in the land. A. Voloshyn was well aware of this when he urged the local population to perform "their duties properly within the Czechoslovak Republic"³⁵. Even in the decree on the introduction of the Ukrainian language in the land, it was also suggested to put inscriptions in Czech or Slovak³⁶. Thus, the appointment of A. Voloshyn as a Prime Minister did not lead to a radical change in Ukrainian-Czech relations.

As of February 1939, there were 8,5 thousand Czech officials (together with their families — 15 thousand). It is necessary to agree with modern

researchers that the vast majority of them “treated the power of A. Voloshyn and all Ukrainian with hostility”³⁷, fearing the processes of Ukrainization. Members of the Ukrainian National Council in Velyka Kopania complained to A. Voloshyn about the local commandant of the gendarmerie, J. Krizh, who “makes great trouble in our village, agitated and today is still inciting the population against one candidate’s letter”³⁸. At the request of V. Kopania residents to leave the village, J. Krizh responded: “I will leave Kopane, but first I have to kill twenty or thirty Ukrainians”³⁹. In the village Dovhe “the whole teaching staff is hostile to the Ukrainian nation”⁴⁰. V. Grendzha-Donsky wrote that “the Czechs, not only do sabotages at every step, but even openly agitate. Gendarmerie commander in Bushtyno says openly that with the arrival of the Ukrainian government it will be worse for the population”⁴¹. Inhabitants of the village Bilky complained to A. Voloshyn about the local gendarmerie commandant Bogac, who “is a fierce Czech chauvinist, who always treated and still treats the Ukrainian case in a hostile way”⁴². The authors of the complaint accused Bogac of provocative actions: “...Someone threw a swamp on the Czech inscription on a former Czech kindergarten, where the administration is now located... The windows of the administration chancellery were also thrown over by the swamp. Mr. commandant — soon after the swamp was thrown on the inscription — appeared in the Sich barracks and stated that this act was done by the Sich riflemen... We suspect that it was intentionally prepared to provoke us and defame, that we are against the Czechs”⁴³.

Thus, the vast majority of Czech officials were hostile to the Ukrainian government, which had a negative impact on the development of Ukrainian-Czech relations⁴⁴. However, it should be noted that often the initiators of anti-Czech actions were also the Sich Riflemen. Lawyer M. Bandusyak in his appeal to the investigative commission of the Presidium of Ukrainian Central People’s Council wrote that A. Voloshyn’s personal secretary I. Rohach “called on the Sich Riflemen to break the windows.., to take away the Czech flags. As a result of this provocation, the Sich Riflemen fought with the soldiers and the police”⁴⁵. I. Rohach’s speeches were a signal to an action. Inhabitant of the village Kolochava, M. Shymonia, told how local Sich Riflemen together with Galicians threw down the Czechoslovak flag and replaced it with Ukrainian. The incident was settled peacefully. Another active participant in the events of 1938–1939, J. Sarvadiy, wrote about the anti-Czech actions by the district commander in Rakhiv, Solomiany, who ordered to replace the Czech inscriptions with Ukrainian until March 21, 1939. “A local Sich team,” wrote J. Sarvadiy, “one night illegally took down the foreign language inscriptions, which caused a misunderstanding with the government. Dr. Fryshchyn publicly disapproved of this endeavor — the Sich Riflemen interfere into other people’s affairs. When Dr. Fryshyn was in the ministry of

education in Khust, he was invited to the Sich's Main Team, where the blanket was thrown over his head and he was beaten so much, that even his ribs were broken"⁴⁶.

From the above mentioned it follows that the confrontation into the Czech-Ukrainian relations was brought by both sides. The Czechs did not accept the Ukrainian authorities and their decisions, and the Ukrainians tried to get rid of the "guardianship", often using different methods, sometimes those that contradicted the Czechoslovak constitution. A. Voloshyn's government has not always been able to control the political situation in the land. Ukrainian-Czech relations worsened after the appointment of the Czech general L. Prchala as the third minister of Carpathian Ukraine. The government of A. Voloshyn treated the decision of the Czech authorities as interfering with the internal affairs of the autonomous state. On January 20, 1939 A. Voloshyn wrote in a letter to L. Prchala: "This violation of the autonomous rights of C.U. (Subcarpathian Rus') caused great outrage among the Carpatho-Ukrainian population. This is evidenced by the swing of demonstrations, which have greatly aggravated the good relations between the Carpatho-Ukrainian population and the Czech government of C.U. ...Cooperation with you in the government of C.U. (SR) in those circumstances is impossible"⁴⁷.

Demonstrations against the appointment of L. Prchala as the Ukrainian minister resulted in mass protests in many settlements. Inhabitants of the village Vuchkove sent to the Ukrainian Central People's Council a "Manifesto on life or death", in which they demanded to withdraw L. Prchala, as well as to dismiss all the Czechs from the official positions⁴⁸. There was a protest note from the village Torun: "We will not give the Czechs our freedom, which was once gained with the price of our blood. Only after the death of all of us the Czechs can take our freedom"⁴⁹. Inhabitants of Kolochava, Richky, Velykyi Studenyi and other Transcarpathian mountain villages demanded an immediate recall of the minister-Czech⁵⁰. It should be noted that some representatives of the government traveled to the villages and called on the masses to protest against the appointment of L. Prchala as Ukrainian minister. On February 5, 1939, Kost Linevych was arrested by Captain Novosad "for attempting to campaign in the village Domanyntsi. He was accused of distributing leaflets against Prchala"⁵¹. The case ended in a compromise: L. Prchala performed the duties of the Minister of Transport.

From the above it is evident what was the attitude of the government of Carpathian Ukraine to the Czech and German population, living in the territory of the region. A. Voloshyn tried to implement such a national policy, which would allow all the national minorities to feel at home. The attitude of the Carpatho-Ukrainian government to the Jewish population is a proof of this. According to modern researchers, over 100,000 Jews lived in Transcarpathia at

the time of Horthy regime's occupation, not counting the unspecified number of those who moved to Slovakia and the Czech Republic before the occupation⁵². On December 28, 1938 A. Voloshyn received a delegation from Jewish national minorities (12% of the total population), whose leaders declared their loyalty to the authorities. In response, the Prime Minister said: "I have always been respectful of Jews, who worship their religion and nationality. The Constitution of the state has not been altered so as to guarantee equal rights for all citizens of the federal state... As for the cultural needs of the Jewish population, they will be provided as much as it is possible"⁵³.

In the late 1930s, Czechoslovakia was a state in which more than thirty different political parties and associations were able to operate freely. All of them represented two main directions — Russophile and Narodovtsi (Ukrainian). One of the most influential was the local organization of the Communist Party of Czechoslovakia (CPC), with close association of the "Union of Labor Peasantry", "The Red Trade Unions", "Left Front" and the "Union of Friends of the USSR". They all stood on the pro-Soviet positions. The Social Democratic Party was very close to the communist one, although it never went closer to it. AZS and the Rus' National-Autonomous Party had Russophile and pro-Hungarian positions. Ukrainian position and position of unification were held by the Ukrainian Central People's Council, the Agrarian Party faction, the Christian People's Party, the cultural and educational organizations "Prosvita", "Plast" and others. This situation existed until October 25, 1938, when the Prague government decided to dissolve the political parties.

Despite this decision by the Czechoslovak government, parties and associations continued to operate. In fact, only the Transcarpathian communists suffered the most because of this action. On October 25, 1938 the Vice-Governor of the region A. Beskyd issued an order to suspend the activities of the regional organization of CPC⁵⁴. On November 2, 1938 the chief of the Uzhgorod police reported to Prague that, according to the order, "the searches were carried out at the secretariats and apartments of the party leaders in Uzhgorod, Radwanka, and in Domanyntsi", which resulted in "finding and confiscating a written material, seals, certificates and party badges. These things were taken to the police department"⁵⁵. The premises of the local organization of CPC were "locked and sealed"⁵⁶.

In 1938 there were four thousand Transcarpathian Communists (they worked in 261 primary organizations of 18 district committees), and in 1939-1941 they numbered only 61. The overwhelming majority of members of the regional organization of CPC emigrated to the Soviet Union⁵⁷. A. Voloshyn did not intend to resume the activities of this party; on the contrary, anti-communist propaganda intensified in the region. On the initiative of Transcarpathian nationalists in Carpathian Ukraine, on February 10, 1939, the

“Society for the Fight against Communism” was formed. At the constituent assembly of this organization, the following leaders were elected: Y. Pervuznyk (chairman), M. Dolynaj (deputy), Yu. Khymynets (secretary)⁵⁸. “The purpose of the society,” it was said in the Charter, “is to combat communism and Marxism in all areas of national life and in all its forms, and to eliminate the consequences of Bolshevik-Marxist upbringing. A person, who during the last three years belonged to a society based on Marxist ideology, cannot be accepted”⁵⁹.

On January 20, 1939 the Government of Carpathian Ukraine, “proceeding from a state of public peace and order and the fact that the activities of political parties existing in Carpathian Ukraine (Subcarpathian Rus’), whose activity was discontinued, threatened public (state) security, decided to dissolve all political parties that were active before the above-mentioned decree of the Czechoslovak government. The aftermath of the political party’s dissolution... is now upon the announcement. The property of the dissolved political parties, that made up their fund, will be liquidated and the balance will go to the state treasury”⁶⁰. The Transcarpathian press regarded this move by the government as a manifestation of political wisdom: “The political system of Carpathian Ukraine does not know parties. All political parties were dissolved and liquidated. The political leadership of Carpathian Ukraine belongs to the Ukrainian National Council. It is a body of political consolidation and concentration of national forces of Carpathian Ukraine. It is not a political party, though it consists of the active people of all former national-Ukrainian parties. This body is not dominated by any doctrine, only the Ukrainian state-building idea prevails here...”⁶¹. The government explained such a departure from democracy in a not very reasoned way: “The people are already clear. In order not to be separated by their enemies, they lost all party affiliation”⁶².

Dissolving all political parties, A. Voloshyn gave permission to “form a political party called “Ukrainian National Union” (UNO)⁶³. The text of the UNO program, signed by 56 political figures of Carpathian Ukraine, was sent for registration by the Ministry of Internal Affairs⁶⁴.

When deciding to dissolve political parties, the government of Carpathian Ukraine made a great juridical mistake, as it meant that all deputies of the dissolved political parties were automatically expelled from the parliament and the Senate of Czechoslovakia. According to V. Shandor, the representative of the government of Carpathian Ukraine in Prague, “all this could be done in another way. The government had to summon all the representatives of political parties, their ambassadors and senators, to present to them a plan on how to arrange the political life of the region and to give them a program of the new political party “Ukrainian National Union”. They had to take their position before that. Political parties and their representatives, ambassadors and

senators who would accept the platform of the new party would join the UNO on behalf of their parties, thereby becoming ambassadors and senators of the new party and retaining their mandates in Prague⁶⁵. The situation was not even saved by the fact that on February 6, 1939 the government of Carpathian Ukraine changed its previous decision with a new order. The change meant that the original decree on the dissolution of political parties did not apply to the agrarian, social-democratic, people-socialist and Christian-People's parties. It was the representatives of these parties who formed the backbone of the UNO.

On January 24 a central UNO leadership was appointed, it was headed by UCPC (Ukrainian Central People's Council) chairman F. Revai. Other leadership positions in the party were divided as follows: M. Tulyk — deputy, A. Voron — general secretary, I. Rohach — secretary, V. Grendzha-Donsky — editor of the UNO press, V. Komarynsky — propaganda referent, M. Babota and M. Bandusyak — controllers, A. Shtefan, M. Brashchayko, I. Nevytska, S. Rosokha, Y. Pazukhanych, M. Dolynaj, S. Klochurak, V. Lar, D. Nimchuk, M. Marushchak, D. Popovych, I. Klympush, M. Hupalovsky — members of the central leadership of the UNO⁶⁶. Since its inception, the UNO, according to V. Grendzha-Donsky, has begun to make many appeals, which were rather orders⁶⁷. On January 27, 1939 the central leadership of the UNO formed a list of candidates for ambassadors to the Soim of Carpathian Ukraine, which included 32 persons. According to the contemporary, the selection of candidates was made hastily and unsuccessfully⁶⁸. But the vast majority of them were members of UNO. The formation of UNO testified that the government of Carpathian Ukraine could not completely abandon the existence of parties. Secondly, it testified to a certain independence of the Ukrainian authorities, which by the decree on the formation of the UNO violated previous decisions of the Prague authorities.

On February 8, 1939 the government of Carpathian Ukraine appealed to the citizens in connection with the elections to the Soim⁶⁹. On February 8, 1939 "Nova Svoboda" published an appeal by Orthodox believers to the population urging them to vote for the UNO⁷⁰. The Government of Carpathian Ukraine paid the utmost attention to the propaganda work, which was described in detail by S. Rosokha⁷¹. The leaflet propaganda has especially intensified on the eve of the elections to the Soim. All the leaflets urged to vote for the UNO⁷².

It should be noted that some political forces have made their candidate lists for the Soim. In particular, the deputies of the Prague parliament from the former agrarian party and the "Group of Subcarpathian Ruthenians" did this way, but the Central Election Commission denied them. This act of A. Voloshyn's government should be regarded as a significant violation of the basic democratic rights of the local population. The government made every effort to convince the population in a short time of the need to vote for the

UNO, although there was no opposite political party and the elections were held on a non-alternative basis. It seemed that the government would not allow new parties to be formed in the near future. This idea was the leading idea in the vast majority of leaflets. “You are already united,” one of them said, “and you can never break into parties and groups again”⁷³. On February 10, the All-Ukrainian People’s Council’s address to the Ukrainian people was read on the radio, which ended with a call: “Ukrainian people! We are experiencing a historic moment. The star of freedom has dawned on us. The Ukrainian case came to a wide political forum. The whole world is looking at us. Let’s be wise, strong, careful. Fewer words — more action! Everyone at your place do your duty! And the planned teamwork, organization and obedience will give us invincible power”⁷⁴.

The elections to the Soim were scheduled for February 12, 1939. An eyewitness wrote that “the result of Sunday’s elections... was so extremely successful and useful to the Ukrainian people and Ukrainians in general, that it impressed with its surprise not only the enemies but also the friends of Carpathian Ukraine”⁷⁵. Of the 92,5% of the population who took part in the elections, 92,4% voted in favor of the UNO. The elections were conducted at a satisfactory level without significant disruption, and their consequences can be considered credible⁷⁶. The newsletter of the Press Service of Carpathian Ukraine conveyed the impression of a German journalist: “I had to travel through many villages, which had a white flag (that is, 98% voted for UNO — Aut.). I could see peasants staring with enthusiasm at that piece of cloth and looking at me, as if they wanted to say: “You see our pride, stranger”. You must be proud of the national consciousness of your people”⁷⁷. On February 14, 1939 A. Voloshyn addressed the population of the autonomous region in connection with the victory of the UNO Party in the elections to the Soim of Carpathian Ukraine⁷⁸.

It should be noted that a number of settlements gave a majority of their votes against the UNO. In particular, the inhabitants of the villages Iza, Hudya, Verbovets, Smoholovytsia, Ruski Komarivtsi, Velyki Lazy, Bukovets, Dusyno, Pasika, Vyshnia Roztoka did so. More than two thousand votes against the UNO were recorded in the capital of Carpathian Ukraine — Khust. This evidences to the fact that people were free to express their opinions. At the same time, it proves that the Ukrainian idea was set in an uncompromising struggle of opposing forces.

According to Constitutional Law No. 328 of November 22, 1938, which legalized the autonomous status of the region, elections and the Soim of Carpathian Ukraine were envisaged. It defined the chronological framework for holding the first regional parliament the next way: “The Soim of Carpathian Ukraine will be elected no later than April 1939 and convened a month after

elections by the President of the Republic to the city designated by the Carpatho-Ukrainian authorities”⁷⁹. The government of A. Voloshyn planned to hold the opening of the Soim in Rakhiv on March 2, 1939, but the President of the Czechoslovak Republic E. Hacha did not convene a session that day. A special postage stamp was even issued for this solemn event. The attempt to open the Soim on March 9 in Khust was also unsuccessful. E. Hacha allowed to convene the Soim of Carpathian Ukraine on March 21, 1939, but at A. Voloshyn’s request he changed the date to March 15. Members of the government of Carpathian Ukraine, as a rule, accused Prague of permanently postponing the Soim. However, it should be noted that according to the Constitutional Law of November 22, 1938 there were no legal violations by the Czechoslovak authorities.

On March 14, 1939 A. Voloshyn declared independence of Carpathian Ukraine⁸⁰. On the same day, A. Voloshyn sent a telegram to German Minister of Foreign Affairs J. Ribbentrop, stating: “In the name of the Government of Carpathian Ukraine, I request you to take note of the declaration of our independence under the protection of the German Reich”⁸¹. Representative to the Czechoslovak Government, V. Shandor, was asked to “carry out the act of independence in Prague, and here we will do what will be necessary”⁸². V. Shandor also informed the USA diplomatic mission in Prague about the declaration of independence of Carpathian Ukraine: “After Slovakia declared full independence, the Czech-Slovak Republic ceased to exist. Therefore, Carpathian Ukraine has declared itself completely independent on the basis of the Munich decisions concerning the right of self-determination of the Carpatho-Ukrainian people, as well as through the Vienna Arbitration. The Carpatho-Ukrainian people want the German nation’s leader and the government of the German state not to refuse the sovereign protection of independence of Carpathian Ukraine”⁸³.

This decision was undoubtedly influenced by factors of an international situation, in particular, the declaration of independence by Slovakia and the invasion of Hungarian troops into the territory of Carpathian Ukraine. These factors testified to the state breakup of the Czechoslovak Republic. Six sessions of the Soim, which took place over the course of three hours in one day, were destined to be historical, because during them the documents of historical weight had been given — on independence, state structure, name, language, flag, emblem and anthem of Carpathian Ukraine.

The Soim was opened by Avgustyn Voloshyn: “Bright Soim! From the bottom of my heart I feel the importance of the words that I gave to you as the first lawfully elected political representation of our people. On this occasion, I am experiencing the most momentous minute of my life... We will build Carpathian Ukraine, with recognition of full rights of the national minorities, to make all citizens of Carpathian Ukraine feel happy...”⁸⁴.

The Head of the Soim of Carpathian Ukraine was elected A. Shtefan, who delivered a vivid speech: "...In the history of the Ukrainian people, it was not yet the case that a legislative body was chosen by popular vote. Laws were issued by Ukrainian kniazs, kings and hetmans, but one thing the past does not know — legislative Soim, elected with the will of the people. For many centuries, the Ukrainian people wandered in the dark and waited for a better fortune, for freedom. But only when the fall of 1938 came, did our people come into a mighty breakdown and started bravely a new path to the open spaces of freedom.

And we, representatives of Carpathian Ukraine, elected by our people, without hesitation we become where we are assigned. Because the right and power are given to us not by violence, not by party intrigues, not by bounding one against the other, not by Judas money, but by the unanimous, spontaneous will of the Ukrainian people in Carpathian Ukraine.

We want to believe that the unbreakable will of the Ukrainian people — to live their free lives — will be respected by all cultural peoples, for whom the principle of peoples self-determination is a holy covenant and not an empty phrase. For it is the audacity to think that the Almighty has created this world for only one or two nations. Every nation has a holy right to live its own life in this world. The Ukrainian nation is not a guest in Carpathian Ukraine!..

I believe that the First Ukrainian Soim of CU will continue the started work the way that our long-suffering people will rejoice with their freedom, their truth. I ask the Almighty to allow the First Ukrainian Soim of the CU to serve the interests of the Ukrainian people⁸⁵.

Delegates unanimously adopted the text of constitutional law Part 1:

1. Carpathian Ukraine is an independent State.
2. The name of the State is: Carpathian Ukraine.
3. Carpathian Ukraine is a Republic, headed by the President, elected by the Soim of Carpathian Ukraine.
4. The official language of Carpathian Ukraine is Ukrainian.
5. The colors of the national flag of Carpathian Ukraine are blue and yellow, whereby the blue color is up and the yellow is down.
6. The state emblem of Carpathian Ukraine is the regional emblem: a bear in the left red semicircle, four blue and three yellow stripes in the right semicircle and the Trident of St. Volodymyr the Great with a cross on the middle tooth. The transfer of this place of law is left to a separate law.
7. The national anthem of Carpathian Ukraine is "Shche ne wmerla Ukraina" ("Ukraine has not died yet").
8. This law is now working since its adoption⁸⁶.

The president was elected by secret voting. A. Voloshyn became the president, all ambassadors voted for him.

The Soim took place at a time when the Hungarian army had already invaded the territory of Carpathian Ukraine. The young independent state stopped its existence without starting any activity. However, despite the short duration of its existence, the very emergence of Carpathian Ukraine as a state has once again demonstrated to the whole world that there are Ukrainians living in Transcarpathia who wish to have their statehood together with their brothers from Greater Ukraine. This is confirmed by the “Proclamation of the All-Ukrainian People’s Council to all Ukrainian people”, adopted on February 10, 1939: “The Ukrainian people... we firmly believe that in the new great battle the Ukrainian nation will heroically win and will stand with its strong foot on the thousand-year-old mountains of the Golden-domed, shined with the sun of freedom, Saint Kyiv!”⁸⁷. The idea of the unification of all Ukrainian lands is the key idea in a memorandum of the delegation of Carpathian Ukraine to the Chancellor of Germany on October 24, 1938. “Carpathian Ukraine”, it is noted there, “is the part of the territory of the Ukrainian people. Therefore, its population is aware of the responsibilities that it faces at the moment, not only in relation to their country, but also to all the Ukrainians”⁸⁸. However, these intentions were not destined to come true.

Thus, the internal political development of Carpathian Ukraine from September 1938 to mid-March 1939 was ambiguous, controversial and complex. The greatest success of the political forces of the region was the acquisition of autonomous rights within the federal Czechoslovakia. The replacement of A. Brodi’s cabinet by A. Voloshyn’s government testified to a radical change in political orientation. Beginning in October 1938, A. Voloshyn and his government led a clear course on the Ukrainianization of all social life in Carpathian Ukraine. The Ukrainian government of Transcarpathia clearly adhered to the orientation towards Germany, the only country that guaranteed the security of the borders of the region.

An important milestone in the life of the Transcarpathians was the elections and sessions of the Soim of Carpathian Ukraine — the first Ukrainian parliament in the land. Despite the historicity of the decisions taken by the Soim, they were formal, because the occupation of Carpathian Ukraine by Hungary did not enable them to be implemented.

The difficult internal political situation in Carpathian Ukraine, which was simultaneously negatively affected by internal and external factors, as well as A. Voloshyn’s uncertainty in the comprehensive support of the whole population of the region, made him move to a certain curtailment of democratic processes. It manifested itself in the prohibition of all political parties and the creation of a single party — UNO, which testified to the authoritarian nature of power in Carpathian Ukraine. The departure of A. Voloshyn’s government from democracy was explained by the need to create optimal conditions for the

consolidation of all patriotic forces of Carpathian Ukraine and for the socio-economic transformation in the region.

---

¹ Разгулов В. Дело № 148423. *Карпатская панорама*. 1995. 20 января, 26 сентября, 30 августа.

² Шандор В. Спомини. Т. 1. Карпатська Україна. 1938–1939. Ужгород: МПП «Гражда»; Карпатський Союз, 1996. С. 152.

³ Шандор В. Спомини. Т. 1. Карпатська Україна. 1938–1939. Ужгород: МПП «Гражда»; Карпатський Союз, 1996. С. 151.

⁴ Ibid. С. 152.

⁵ Разгулов В. Дело № 148423. *Карпатская панорама*. 1995. 20 января, 26 сентября, 30 августа; Лемак В. «Відкидаємо спосіб обманювання всього світу...». Американські русини і проблема вирішення автономії Підкарпатської Русі 20–30-х років. *Карпатський край*. 1995. № 9–12. С. 62–65; Лемак В. Через призму демократії. *Хуст над Тисою*. Ужгород, 1992. С. 38–43; Лемак В.В. Карпатська Україна і Німеччина в 1938–1939 роках. *Матеріали наукової конференції*. Ужгород, 1993. С. 46–55; Лемак В.В. Сойм Карпатської України. Події березня 1939 р. *Нариси історії Закарпаття*. Ужгород, 1995. Т. 2. С. 310–317.

⁶ Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У 2-х томах. Том 1. Карпатська Україна. Документи і матеріали. Упорядники: О.Д. Довганич, О.М. Корсун, О.М. Пагіря; редакційна колегія: М.А. Попович (голова), О.Д. Довганич (заст. голови), М.М. Вегеш, М.В. Делеган, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун, І.Ю. Коршинський, О.Ю. Кучерява, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород: ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2009. С. 60–61.

⁷ Державний архів Закарпатської області (далі — ДАЗО). Ф. 3. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 1.

⁸ Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами. Ужгород, 1993. С. 79.

⁹ Разгулов В. Дело № 148423. *Карпатская панорама*. 1995. 20 января, 26 сентября, 30 августа.

¹⁰ Ibid.

¹¹ Особистий архів о. Феодосія Горвата.

¹² ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 40. Арк. 3.

¹³ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 40. Арк. 3.

¹⁴ Нова свобода. 1938. 20 жовтня.

¹⁵ Гренджа-Донський В. Щоденник. *Твори*. Т. VIII. Вашингтон, 1987. С. 30.

¹⁶ Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами. Ужгород, 1993. С. 81.

¹⁷ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 2. Спр. 6. Арк. 3.

¹⁸ Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У 2-х томах. Том 1. Карпатська Україна. Документи і матеріали. Упорядники: О.Д. Довганич, О.М. Корсун, О.М. Пагіря; редакційна колегія: М.А. Попович (голова), О.Д. Довганич (заст. голови), М.М. Вегеш, М.В. Делеган, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун, І.Ю. Коршинський, О.Ю. Кучерява, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород: ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2009. С. 59.

¹⁹ Шандор В. Спомини. Т. 1. Карпатська Україна. 1938–1939. Ужгород: МПП «Гражда»; Карпатський Союз, 1996. С. 155.

²⁰ ДАЗО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 209. Арк. 28.

²¹ Федака С.Д. Андрій Бродій (1895–1946). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У 2-х томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії. Упорядник С.Д. Федака; редакційна колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 164.

²² Ванат І. Чи русини самобутній народ? *Пам'ятки України*. 1992. № 1. С. 20; Ванат І. Нариси новітньої історії українців Східної Словаччини. Книга перша (1918–1938). Пряшів, 1979. 364 с.

²³ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 47. Арк. 12.

²⁴ Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У 2-х томах. Том 1. Карпатська Україна. Документи і матеріали. Упорядники: О.Д. Довганич, О.М. Корсун, О.М. Пагіря; редакційна колегія: М.А. Попович (голова), О.Д. Довганич (заст. голови), М.М. Вегеш, М.В. Делеган, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун, І.Ю. Коршинський, О.Ю. Кучерява, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород: ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2009. С. 82.

²⁵ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 47. Арк. 9.

²⁶ Нова свобода. 1938. 27 жовтня.

²⁷ Басараб В., Вегеш М., Сергійчук В. Августин Волошин. Нові документи і матеріали про життя і смерть президента Карпатської України. Ужгород: Видавництво УЖНУ «Говерла», 2006. С. 41–44.

²⁸ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 41. Арк. 1.

²⁹ Болдижар М. Про статус Закарпаття: історичні факти і домисли. *Закарпаття в складі Чехословаччини: Проблеми відродження і національного розвитку*: Доповіді наукового семінару, присвяченого 80-ій річниці утворення Чехословаччини. 28 жовтня 1998 р. Ужгород, 1999. С. 23–24; Болдижар М., Болдижар С. Державність на Закарпатті: події, факти, оцінки. Ужгород, 2003. 212 с.; Болдижар М., Болдижар С. Державність на Закарпатті: правда історії та вигадки фальсифікаторів. Перші кроки. Ужгород, 2004. 136 с.; Болдижар М., Лемак В. Уряд Августина Волошина і його державно-правова діяльність у Карпатській Україні (жовтень 1938 — березень 1939 рр.). *Молодь–Україні*: Наукові записки молодих учених Ужгородського державного університету. Ужгород: Закарпатський центр соціальної служби для молоді, 1994. Т. 4. С. 284–296; Болдижар М., Мосні П. Державно-правовий статус Закарпаття (Підкарпатської Русі) в складі Чехословаччини. Ужгород, 2002. 240 с.; Болдижар М., Панов А. Державність Закарпаття в політико-правовій діяльності Т. Масарика. Ужгород: Закарпаття, 2005. 104 с.; Болдижар С., Мойш В. Автономія Підкарпатської Русі як передумова проголошення Карпатської України. *Карпатська Україна — незалежна держава*. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої Незалежності Карпатської України (м. Ужгород, 14–15 березня 2019 року). Вступне слово В. Смоланки; Редкол.: М. Вегеш (голова), С. Віднянський, М. Лендель, О. Пагіря, М. Токар, С. Федака (члени редкол.). Ужгород: видавництво ПП «АУТДОР-ШАРК», 2019. С. 171–177.

³⁰ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 2. Спр. 8. Арк. 1.

³¹ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 45. Арк. 4.

³² Гренджа-Донський В. Щоденник. *Твори*. Т. VIII. Вашингтон, 1987. С. 144.

³³ Вегеш М. Августин Волошин і Карпатська Україна. *Дзвін*. 1991. № 3. С. 85–90; Вегеш М. Августин Волошин і Карпатська Україна. Львів: ЗУКЦ, 2004. 414 с.; Вегеш М. Августин Волошин: Зміна орієнтацій. *Пороги* (Прага, Чеська Республіка). 1997. № 2. С. 21–22, № 3. С. 19–20.

³⁴ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 64. Арк. 60–62.

- ³⁵ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 47. Арк. 9.
- ³⁶ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 10. Арк. 5.
- ³⁷ Богів О. Карпатська Україна (Підкарпатська Русь) і політика європейських держав в радянській історіографії (1944–1991 рр.). *Закарпатська Україна: 1945 рік: Матеріали наукової конференції, присвяченої 50-річчю Перемоги над фашизмом та 50-річчю возз'єднання Закарпаття з Україною*. 26 травня 1995 р. Ужгород: Патент, 1995. С. 78–91.
- ³⁸ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 2. Спр. 28. Арк. 1.
- ³⁹ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 2. Спр. 28. Арк. 2.
- ⁴⁰ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 55. Арк. 32.
- ⁴¹ Гренджа-Донський В. Щоденник. *Твори*. Т. VIII. Вашингтон, 1987. С. 117.
- ⁴² ДАЗО. Ф. 17. Оп. 2. Спр. 21. Арк. 3.
- ⁴³ ДАЗО. Ф. 17. Оп. 2. Спр. 21. Арк. 4.
- ⁴⁴ Вегеш М. Історичні дослідження: Закарпаття між двома світовими війнами. Ужгород, 2000. Т. IV. 339 с.; Вегеш М. Історичні дослідження: Історія Карпатської України (1938–1939). Ужгород, 2000. Т. I. 311 с.; Вегеш М. Історичні дослідження: Історія Карпатської України (1938–1939). Ужгород, 2000. Т. II. 282 с.; Вегеш М. Історичні монографії та дослідження: Закарпаття в контексті центральноєвропейської політичної кризи напередодні Другої світової війни. Київ — Ужгород: Колір Прінт, 1998. Т. I. 380 с.; Вегеш М. Історія і політика: В 4-х томах. Т. 2. Історія Карпатської України. Августин Волошин — президент Карпатської України. Будівничі Карпатської України. Василь Гренджа-Донський розповідає... Ужгород, 2005. 552 с.
- ⁴⁵ ДАЗО. Ф. 1148. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 3.
- ⁴⁶ Сарвадій Й. Змова проти уряду Карпатської України. Ужгород: Карпатський Союз, 1984. С. 14.
- ⁴⁷ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 64. Арк. 42, 44.
- ⁴⁸ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 178. Арк. 42.
- ⁴⁹ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 78. Арк. 48.
- ⁵⁰ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 78. Арк. 44, 106, 115.
- ⁵¹ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 10. Арк. 3.
- ⁵² Макара М. Гнані долею (Етно-соціальний нарис історії єврейства на Закарпатті). *Карпатський край*. 1995. №9–12. С. 14.
- ⁵³ Ibid. С. 16.
- ⁵⁴ Росоха С. Сойм Карпатської України. Вінніпег, 1949; Львів: Меморіал, 1990. С. 34–35.
- ⁵⁵ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 4. Спр. 12. Арк. 1.
- ⁵⁶ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 4. Спр. 12. Арк. 2.
- ⁵⁷ Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами. Ужгород, 1993. С. 123.
- ⁵⁸ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 4. Спр. 12. Арк. 3.
- ⁵⁹ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 4. Спр. 13. Арк. 13.
- ⁶⁰ Ibid. С. 50.
- ⁶¹ Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами. Ужгород, 1993. С. 93.
- ⁶² ДАЗО. Ф. 3. Оп. 2. Спр. 5. Арк. 5, 6.
- ⁶³ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 2. Спр. 5. Арк. 7.
- ⁶⁴ Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У 2-х томах. Том 1. Карпатська Україна. Документи і матеріали. Упорядники: О.Д. Довганич, О.М. Корсун, О.М. Пагіря; редакційна колегія: М.А. Попович (голова), О.Д. Довганич (заст. голови), М.М. Вегеш, М.В. Делеган, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун, І.Ю. Коршинський, О.Ю. Кучерява, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород: ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2009. С. 182–190.

⁶⁵ Шандор В. Спомини. Т. 1. Карпатська Україна. 1938–1939. Ужгород: МПП «Гражда»; Карпатський Союз, 1996. С. 158.

⁶⁶ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 2. Спр. 6. Арк. 8.

⁶⁷ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 2. Спр. 13. Арк. 168.

⁶⁸ Гренджа-Донський В. Щоденник. *Твори*. Т. VIII. Вашингтон, 1987. С. 108.

⁶⁹ Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У 2-х томах. Том 1. Карпатська Україна. Документи і матеріали. Упорядники: О.Д. Довганич, О.М. Корсун, О.М. Пагіря; редакційна колегія: М.А.Попович (голова), О.Д. Довганич (заст. голови), М.М. Вегеш, М.В. Делеган, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун, І.Ю. Коршинський, О.Ю. Кучерява, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород: ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2009. С. 212.

⁷⁰ Ibid. С. 222.

⁷¹ Росоха С. Сойм Карпатської України. Вінніпег, 1949; Львів: Меморіал, 1990. С. 31–40.

⁷² Нова свобода. 1939. 15 лютого.

⁷³ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 64. Арк. 163.

⁷⁴ Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У 2-х томах. Том 1. Карпатська Україна. Документи і матеріали. Упорядники: О.Д. Довганич, О.М. Корсун, О.М. Пагіря; редакційна колегія: М.А.Попович (голова), О.Д. Довганич (заст. голови), М.М. Вегеш, М.В. Делеган, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун, І.Ю. Коршинський, О.Ю. Кучерява, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород: ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2009. С. 227.

⁷⁵ ДАЗО. Ф. 4с/18. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 1.

⁷⁶ ДАЗО. Ф. 17. Оп. 2. Спр. 376. Арк. 1.

⁷⁷ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 64. Арк. 163.

⁷⁸ Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У 2-х томах. Том 1. Карпатська Україна. Документи і матеріали. Упорядники: О.Д. Довганич, О.М. Корсун, О.М. Пагіря; редакційна колегія: М.А.Попович (голова), О.Д. Довганич (заст. голови), М.М. Вегеш, М.В. Делеган, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун, І.Ю. Коршинський, О.Ю. Кучерява, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород: ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2009. С. 230.

⁷⁹ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 4. Спр. 12. Арк. 4.

⁸⁰ Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У 2-х томах. Том 1. Карпатська Україна. Документи і матеріали. Упорядники: О.Д. Довганич, О.М. Корсун, О.М. Пагіря; редакційна колегія: М.А.Попович (голова), О.Д. Довганич (заст. голови), М.М. Вегеш, М.В. Делеган, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун, І.Ю. Коршинський, О.Ю. Кучерява, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород: ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2009. С. 276.

⁸¹ Ibid.

⁸² Шандор В. Спомини. Т. 1. Карпатська Україна. 1938–1939. Ужгород: МПП «Гражда»; Карпатський Союз, 1996. С. 269.

⁸³ Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У 2-х томах. Том 1. Карпатська Україна. Документи і матеріали. Упорядники: О.Д. Довганич, О.М. Корсун, О.М. Пагіря; редакційна колегія: М.А.Попович (голова), О.Д. Довганич (заст. голови), М.М. Вегеш, М.В. Делеган, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун, І.Ю. Коршинський, О.Ю. Кучерява, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород: ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2009. С. 277.

⁸⁴ Росоха С. Сойм Карпатської України. Львів: Меморіал, 1991. С. 61–62.

⁸⁵ Росоха С. Сойм Карпатської України. Львів: Меморіал, 1991. С. 68–70.

⁸⁶ Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У 2-х томах. Том 1. Карпатська Україна. Документи і матеріали. Упорядники: О.Д. Довганич, О.М. Корсун, О.М. Пагіря; редакційна колегія: М.А.Попович (голова), О.Д. Довганич (заст. голови), М.М. Вегеш, М.В. Делеган, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун, І.Ю. Коршинський, О.Ю. Кучерява, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород: ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2009. С. 278–279.

⁸⁷ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 2. Спр. 32. Арк. 4.

⁸⁸ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 14. Арк. 1.

REFERENCES

1. Basarab, V., Vehesh, M., & Serhiichuk, V. (2006). *Avhustyn Voloshyn. Novi dokumenty i materialy pro zhyttia i smert prezidenta Karpatskoi Ukrainy*. Uzhhorod: Vydavnytstvo UzhNU Hoverla [in Ukrainian].
2. Bohiv, O. (1995). Karpatska Ukraina (Pidkarpatska Rus) i polityka yevropeiskykh derzhav v radianskiy istoriohrafii (1944–1991 rr.). *Zakarpatska Ukraina: 1945 rik: Materialy naukovoï konferentsii, prysviachenoï 50-richchiu Peremohy nad fashyzmom ta 50-richchiu vozziednannia Zakarpattia z Ukrainoiu. 26 travnia 1995 r.* Uzhhorod: Patent [in Ukrainian].
3. Boldyzhar, M. (1993). *Zakarpattia mizh dvoma svitovymy viinamy*. Uzhhorod [in Ukrainian].
4. Fedaka, S.D. (2010). Andrii Brodii (1895-1946). *Karpatska Ukraina. Dokumenty i materialy. Khronika podii. Personalii*. (Vol.2). Uzhhorod: PRAT Vydavnytstvo Zakarpattia [in Ukrainian].
5. Hrendzha-Donskyi, V. (1987). Shchodennyk. *Tvory*. (Vol.8). Vashynhton [in Ukrainian].
6. *Karpatska Ukraina. Dokumenty i materialy. Khronika podii. Personalii*. (2009). (Vol.1). Uzhhorod: VAT Vydavnytstvo Zakarpattia [in Ukrainian].
7. Makara, M. (1995). Hnani doleiu (Ethno-sotsialnyi narys istorii yevreistva na Zakarpatti). *Karpatskyi krai*, 9–12 [in Ukrainian].
8. Razghulov, V. (1995). Delo №148423. *Karpatskaia panorama*. 20 yanvaria, 26 sentiabria, 30 avhusta [in Russian].
9. Rosokha, S. (1990). *Soim Karpatskoi Ukrainy*. Lviv: Memorial [in Ukrainian].
10. Sarvadii, Y. (1984). *Zmova proty uriadu Karpatskoi Ukrainy*. Uzhhorod: Karpatskyi Soiuz [in Ukrainian].
11. Shandor, V. (1996). *Spomyny*. (Vol.1). Uzhhorod: MPP Hrazhda; Karpatskyi Soiuz [in Ukrainian].
12. Vanat, I. (2006). Chy rusyny samobutnii narod? *Pamiatky Ukrainy*, 1 [in Ukrainian].

УДК 94(437.6)“1989/1993”:061.2(=161.25)

Володимир Алмашій

аспірант

Ужгородський національний університет

88000, Україна, Ужгород, пл. Народна, 3

E-mail: almashiyv@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9751-6115>

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ТА ГРОМАДСЬКО-КУЛЬТУРНА ДІЯЛЬНІСТЬ СОЮЗУ РУСИНІВ-УКРАЇНЦІВ СЛОВАЦЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ (1989–1993)

У статті на основі архівних документів здійснюється аналіз суспільно-політичної, громадсько-культурної, освітньої діяльності Союзу русинів-українців Словацької Республіки, оновлена назва якої була ухвалена на позачерговому з'їзді Культурного союзу українських трудящих Чехословаччини 20 січня 1990 р. у м. Пряшеві. Згадується про Культурний союз українських трудящих Чехословаччини культурницького спрямування (виник у 1951 р.), який був попередником нової організації. Згідно з рішенням з'їзду, реформована організація орієнтувалася на зміцнення дружби та співпраці зі словацьким народом, іншими національностями у ЧСФР тощо. Відзначається, що в поверненні до старої назви русини-українці Східної Словаччини вбачали один із засобів боротьби проти прискореної словакізації в умовах загострення міжнаціональних відносин у ЧСФР наприкінці 1980 — у 1990-х рр.

Здійснюється аналіз ухвалених документів, у яких з'їзд виклав свої наміри та вимоги: Програмного проголошення з'їзду, Меморандуму русинів-українців Чехословаччини Федеральним Зборам, Словацькій Національній Раді та Уряду ССР, Статуту Ради русинів-українців Чехословаччини, «Плану роботи Організації на найближчий період», в якому наголошувалося на необхідності поставити працю з молоддю в школах і поза ними на перше місце. Констатується катастрофічне зниження кількості шкіл з українською мовою навчання. Відзначається також чисельне зростання й активізація інших українських національних об'єднань та інституцій у Словаччині, які прагнули працювати в галузі культурно-національного життя русинів-українців (Товариство Олександра Духновича, Рух, Організація «ОБРУЧ», Об'єднання українців Чехії, Союз молоді Карпат та ін.).

Ключові слова: русини, українці, Східна Словаччина, Культурний союз українських трудящих Чехословаччини, Союз русинів-українців Словацької Республіки, словакізація, українські національні об'єднання, культурно-національне життя.

Volodymyr Almashiy

Postgraduate Student

Uzhhorod National University

3, Narodna Square, Uzhhorod, 88000, Ukraine

E-mail: almashiyv@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9751-6115>

SOCIO-POLITICAL AND SOCIO-CULTURAL ACTIVITIES OF THE UNION OF RUSYNS-UKRAINIANS IN THE SLOVAK REPUBLIC (1989–1993)

The given article, based on archival documents, provides the analysis of socio-political, socio-cultural, and educational activities of the Union of Rusyns-Ukrainians in the Slovak Republic, the updated name of which was adopted at the extraordinary Congress of the Cultural Union of Ukrainian workers of Czechoslovakia in January 20, 1990 in Prešov. The Cultural Union of Ukrainian Workers of Czechoslovakia of cultural orientation (founded in 1951), which was the predecessor of the new organization, is mentioned. According to the decision of the Congress, the reformed organization focused on strengthening the friendship and cooperation with the Slovak people, other nationalities in the Czechoslovak Socialist Republic, etc. It is noted that the return to the old name was seen by the Rusyn-Ukrainians of Eastern Slovakia as one of the means of identity struggle against the accelerated slovakization in the context of aggravation of interethnic relations in the Czechoslovak Socialist Republic in the late 1980s and 1990s.

The analysis of the adopted documents in which the Congress stated its intentions and requirements is given including: Program Proclamation of the Congress, the Memorandum of Rusyns-Ukrainians of Czechoslovakia to the Federal Assembly of Czechoslovak Socialist Republic, Slovak National Council and the SSR Government, the Statute of the Council of Rusyns-Ukrainians of Czechoslovakia, "Organization's Work Plan for the Near Future", which expressed the need to give priority to working with young people in and out of schools. The catastrophic decrease in the number of schools with the Ukrainian language of instruction is stated. The paper also notes the numerical grow and revitalization of other Ukrainian national associations and

institutions in Slovakia willing to work in the field of cultural and national life of Rusyns-Ukrainians (Oleksander Dukhnovych Society, Rukh, "OBRUCH" Organization, Association of Ukrainians in the Czech Republic, Carpathians Youth Union, etc.).

Key words: *Rusyns, Ukrainians, Eastern Slovakia, Cultural Union of Ukrainian Workers of Czechoslovakia, Union of Rusyns-Ukrainians of the Slovak Republic, slovakization, Ukrainian national associations, cultural and national life.*

Мета дослідження — розкрити становище й головні особливості розвитку української національної меншини у Словаччині, її громадсько-культурного життя впродовж 1989–1993 років. Основним завданням є охарактеризувати суспільно-політичну та громадсько-культурну діяльність Союзу русинів-українців у Чехословаччині та Словацькій Республіці (далі СРУЧ, СРУСР). Об'єктом дослідження є українська національна меншина Словаччини з 1989 по 1993 роки. Предметом дослідження виступає громадсько-культурний та суспільно-політичний розвиток українців Словаччини наприкінці 80-х — у середині 90-х років ХХ сторіччя, зокрема Союзу русинів-українців Словацької Республіки.

Упродовж останніх років вийшла друком низка праць, які, якщо не безпосередньо, то опосередковано торкалися вказаної проблематики. Зокрема, у 2012 р. НДІ політичної регіоналістики Ужгородського національного університету в серії "Studia Regionalistica" (шосте видання) була опублікована монографія Т. Сергієнко «Українсько-словацькі відносини і формування системи міждержавного співробітництва (90-ті роки ХХ — початок ХХІ століть)»¹, у четвертій частині якої розглядаються українсько-словацькі зв'язки і взаємовпливи в гуманітарній і духовно-культурній сферах², також студіюються питання освіти, науки, культури, проблеми гарантування прав національних меншин. У монографії частково висвітлюється діяльність Міжурядової українсько-словацької комісії з питань національних меншин, освіти і культури.

6–7 листопада 2014 р. у Конгресовому центрі Словацької академії наук (САН) у Старій Лесі (Високі Татри) відбулася міжнародна наукова конференція «Методологічні й концептуальні питання дослідження історії русинів та українців у Центрально-Східній Європі» й засідання комісії істориків України та Словаччини³. Зокрема, С. Віднянський у своєму вступному слові звернув увагу учасників конференції на те, що етнологічна наука, і не лише в Україні, визнає русинів Закарпаття субетнічною групою українського народу (як лемків, бойків, гуцулів). Немає також наукових підстав для виокремлення «русинської мови» та її численних локальних особливостей (говірок). Дискусія розгорнулася довкола «ру-

синського питання». С. Віднянський у доповіді «Актуалізація «русинського питання» в Закарпатті у контексті анексії Криму Російською Федерацією і війни на Сході України» зупинився на причинах і чинниках відродження в Закарпатті на початку 1990-х рр. русинського руху, який спочатку презентував себе як культурний феномен етнічної ідентичності, але дуже скоро в ньому виокремилася політична складова, привнесена ззовні⁴. У 2016 році вийшла друком стаття цього ж автора, в якій розглядалися зовнішні та внутрішні чинники виникнення на початку 90-х років ХХ ст. т.зв. «русинського питання» на Закарпатті, сутнісна характеристика новітнього русинства, його еволюція, конкретні прояви й виклики сьогодення⁵. Автор відзначає, що українська інтелігенція Пряшівщини нині вживає визначення «русини-українці» для підкреслення належності закарпатської гілки до всього українського народу. Вчений зазначає, що виокремлювати «русинів» як окрему націю немає наукових підстав⁶. У 2020 році А. Ключковичем підготовлена до захисту докторська дисертація «Еволюція моделі суспільно-політичного розвитку в Словацькій Республіці»⁷.

За останні роки вийшло декілька монографій з історії русинів та українців Словаччини, авторами яких є провідні словацькі науковці-українознавці М. Гайдош і С. Конечний. Проте, виклад матеріалу охоплює 1945-й — 1960-й рр.⁸.

З 1989 р. Чехословаччина вступила в період кардинальних політичних перетворень. У середині української національної меншини також відбулися значні зміни. В той час стався відкритий поділ русинів-українців Словаччини на дві групи, одна з яких уважала русинів окремим етносом, який мав власні громадські організації, що протистояли спільним українсько-русинським об'єднанням. Друга ж залишилася на позиціях визнання українців та русинів єдиною національною меншиною, відмінності в якій носили лише етнографічний характер. Цей розкол був спричинений багатьма чинниками, серед яких не останнє місце посідало бажання властей максимально послабити національну меншину, щоби в її середовищі не зароджувалося бажання приєднатися до України, як це було в 1945 р. Процес роз'єднання українців та русинів розпочався ще в єдиній Чехословаччині, а продовжився він в уже незалежних з 1 січня 1993 року Чеській та Словацькій республіках⁹.

Складність історичного розвитку української (русинської) національної меншини повністю проявилася і в листопаді 1989 р. та, зокрема, після нього. Культурно-національне життя українців (русинів) із 1951 року забезпечував та організовував Культурний союз українських трудящих Чехословаччини (далі — КСУТ) — громадська організація культурницького спрямування¹⁰. Основною метою його діяльності було поши-

рення української культури та друкованого слова, розвиток народної художньої творчості усіх жанрів, організація фестивалів, наукових семінарів, читачьких конференцій. Досить ґрунтовною була видавнича діяльність КСУТ: періодична преса «Нове життя», «Дружно вперед», «Дукля», підручники, матеріали та збірники для колективів народної художньої творчості (далі НХТ), Наукові записки, у яких публікувалися матеріали наукових конференцій. Проте, оскільки цей Союз був створений рішенням «зверху», з метою пробудження національної свідомості, масовою підтримкою він не користувався. Попри недоліки в роботі організації, слід відзначити й низку позитивних досягнень, які проявилися у сфері журналістики, радіомовлення, національній системі освіти українців, збереження культурних традицій та ін.¹¹ (див. також¹²). І хоча діяльність Союзу, зокрема успіхи на ділянці плекання національної культури і традицій, були безперечними, його функціонери не завжди розбиралися в складнощах буденного життя, і в їхній праці часто проявлявся формалізм¹³.

27 жовтня 1989 р. відбувся V пленум Центрального комітету (далі ЦК) КСУТ. Керівництво організації до певної міри розуміло складність суспільного розвитку, а отже, і становища русинів-українців, але його розуміння й надалі залишалося на рівні партійної слухняності та старих «виходжених» колій. 8 листопада 1989 року на активі функціонерів Національного Фронту (далі НФ) ССР та організацій, об'єднаних у ньому, перший секретар ЦК КСУТ І. Панчура констатував, що в діяльності КСУТ є резерви¹⁴.

Водночас керівництво ЦК КСУТ у своїй пресі не дозволило публікувати інформацію про актуальні події у Чехословаччині. Лише в 48-му номері тижневика «Нове життя» було опубліковано коротке «Ставлення до внутрішньополітичної ситуації у країні», яке ухвалила Президія та Секретаріат ЦК КСУТ на своєму позачерговому засіданні 28 листопада 1989 р. В ньому було засуджено втручання силових структур у студентську демонстрацію в Празі 17 листопада 1989 р.¹⁵

Крім персональних змін в органах КСУТ, у документі вимагалось якнайшвидше скликати позачергове засідання Пленуму ЦК КСУТ та актив української інтелігенції, критично переоцінити на ньому розвиток культурно-національного життя українського населення від 1945 року з метою підготовки «Програми дії» на найближчий період¹⁶ (див. також¹⁷).

Друге засідання ініціативної групи доповнило вимоги, які стосувалися не лише активізації діяльності, але і зміни назви КСУТ на Союз русинів-українців ЧССР. Водночас вимагали зміни назв окремих видань періодичної преси, які б не мали бути органами ЦК КСУТ, але КСУТ. У галузі українського національного шкільництва наголошували на потребі збере-

ження тодішнього типу шкіл і вимагали ще більшої підтримки державними органами їхнього розвитку.

У наступній частині вимог ішлося, зокрема, про створення української студії Чехословацького телебачення в Кошицях, про реабілітацію русинів-українців, скривджених унаслідок подій 1968–69 років у ЧССР, про встановлення контактів із представниками православної та греко-католицької церков і т. п.¹⁸

Одночасно з тим, 2 грудня 1989 р. в Кошицях, а згодом і в Бардієві, виникли подібні ініціативні групи, які підтримали висунуті вимоги й доповнили їх. З радикальнішими вимогами виступив 6 грудня в Меджилабірцях «Громадянський форум» (далі ГФ). Йшлося, зокрема, про те, щоб у пресі, на радіо та в Українському національному театрі (далі УНТ), який вимагали перейменувати на Обласний театр русинів-українців, було запроваджено і «русинську бесіду». Подібно, як ініціативна група, вимагали і зміни назви КСУТ на Союз русинів-українців¹⁹.

6 грудня 1989 р. у Пряшеві відбулось позачергове розширене пленарне засідання Пленуму ЦК КСУТ, на якому були обговорені питання культурно-виховної роботи Союзу серед ксутьців та інших українських трудящих на тогочасному етапі²⁰ (див. також²¹). З цією метою Пленум ЦК КСУТ ухвалив рішення скликати позачерговий з'їзд КСУТ на 19–20 січня 1990 р.²²

20 грудня 1989 р. у Братиславі відбулася робоча зустріч делегації українців із заступником голови Уряду ССР А. Варгою та заступником голови СНР К. Надьом. А. Варгові був переданий письмовий матеріал про проблеми русинів-українців, які потрібно якнайшвидше розв'язувати. Серед іншого, було запропоновано, щоб Уряд ССР ухвалив принцип двомовності відносно українського етносу, щоби в початкових і середніх школах гуманітарні предмети викладалися материнською мовою, а природознавчі — словацькою. Наголошувалося на шкідливих впливах на освіту та культуру в українських селах Східнославацького краю, де за останні 15 років було скорочено 110 основних шкіл²³.

Водночас, 4 грудня 1989 р. було засновано «Громадянський форум українців ЧСР» (далі ГФУ). Чеські українці декларували потребу тіснішої співпраці з українцями Словаччини й вимагали створити федеральний Союз українців Чехословаччини²⁴.

Відбувалася активізація й інших українських національних об'єднань та інституцій у Словаччині. Зокрема, 4 січня 1990 року у Пряшеві відбувалися позачергові збори української секції Союзу словацьких письменників. Крім персональних змін, було ухвалено постанову, в якій, крім іншого, вимагалось публічно реабілітувати всіх українських письменників Словаччини, скривджених нормалізацією. Письменники підтримали

й ідею ГФУ про створення федерального міністерства у справах національностей²⁵. Загалом, серед громадян української (руської) національності переважали очікування, що позачерговий з'їзд КСУТ вирішить або хоча би відкриє всі основні питання, які стосувалися їхнього культурно-національного життя²⁶. До 10 січня 1990 року Президія ЦК КСУТ підготувала до пленарного засідання ЦК КСУТ звітну доповідь позачерговому з'їзду про діяльність КСУТ²⁷.

Однак, зазначимо, що процеси всередині русинсько-української меншості, які відбулися наприкінці 1989-х — у 1990-х рр., свідчили про загострення проблем, пов'язаних із посиленням національного самоусвідомлення як реакції на штучне замовчування цих питань у минулі чотири десятиліття. 20 січня 1990 р. в м. Пряшеві відбувся позачерговий з'їзд Культурної спілки українських трудящих Чехословаччини (КСУТ) та обрання комісії. Одночасно делегати (450 чол. від 286 первинних організацій КСУТ з усієї країни) ухвалили рішення про перейменування організації на «Союз русинів-українців Чехословаччини» (СРУЧ), обрали його керівний орган — Раду, затвердили програмні і статутні документи. Згідно з рішеннями з'їзду, реформована організація орієнтувалася на зміцнення дружби та співпраці зі словацьким народом, іншими національностями у ЧСФР, розвиток співробітництва з народом Радянської України, організаціями української діаспори в Європі та у всьому світі²⁸. Під час роботи з'їзду відбулося перше засідання Пленуму ЦК СРУЧ. Наприкінці був заслуханий Проект постанови²⁹. Упродовж усього часу роботи з'їзду відбувалися дискусії³⁰.

На підставі аналізу контрольно-ревізійної комісії (далі КРК) ЦК КСУТ було констатовано, що всі окружні та міська організації працювали за річними планами роботи, в яких було охоплено всі найважливіші ділянки роботи КСУТу. На той період членами КСУТ були 10 689 громадян, які працювали у 286 організаціях. За пройдений період було залучено 1 257 нових членів, а вибуло з КСУТу 920 членів. Пресу КСУТ передплачували 6 310 чоловік. З них: 3 275 — «Нове життя», 2 095 — журнал «Дружно вперед», а 950 — «Дуклю»³¹.

На засіданнях обраних органів ухвалювалися відповідні постанови, переважна більшість яких стосувалася насамперед організаційного забезпечення окремих акцій і була вчасно виконана. Основним недоліком було те, що дуже мало постанов ухвалювалось і виконувалось щодо діяльності первинних організацій, їхніх проблем і поліпшення роботи. А там, згідно зі Статутом КСУТу, мала проводитись основна робота. Делегати з'їзду обрали 75-членну Раду русинів-українців Чехословаччини, 9 кандидатів та 9 членів контрольно-ревізійної комісії. М. Гиряк був обраний головою СРУЧС, а М. Бобак — першим заступником голови³².

Після закінчення з'їзду зібралася новообрана Рада русинів-українців. На першому засіданні було обрано Президію, до складу якої, крім М. Гиряка та М. Бобака, увійшли М. Білоруський, П. Богдан, С. Глогінець, І. Лаба та інші³³. Було констатовано, що позачерговий з'їзд русинів-українців Чехословаччини здійснив критичний аналіз дотеперішньої діяльності КСУТу ЧССР, вказав на позитивні досягнення, недоліки і проблеми, які впродовж тривалого часу не були розв'язані³⁴.

З'їздом було ухвалено «Програмне проголошення з'їзду українців-русинів ЧССР»³⁵, в якому наголошувалося, що українці-русини, які проживають у ЧССР, висувають своїх представників і компетентних фахівців до Федеральних Зборів (далі ФЗ) Словацької Національної Ради (далі СНР), Федерального і народних урядів та інших керівних і виконавчих органів, тощо³⁶.

У висновках «Програмного проголошення» зазначено, що потрібно налагоджувати та поширювати контакти з Україною, її представницькими та культурно-політичними органами й установами, а також з українськими та русинськими організаціями й культурно-освітніми закладами в різних країнах світу³⁷. У «Плані роботи Організації на найближчий період» зазначалося, що вона мусить мати право і практичну можливість впливати на все соціально-економічне, суспільно-політичне та культурно-національне життя національності, на його наукове вивчення та всебічний розвиток. На перше місце в новій системі Організації необхідно поставити працю з молодими людьми в школах і поза ними, а також працю з селянами, робітниками, учителями та іншими представниками інтелігенції³⁸.

Відзначимо, що після того, як позачерговий з'їзд КСУТ був проголошений з'їздом русинів-українців Чехословаччини, він ухвалив три засадничі документи, в яких виклав свої наміри та вимоги: Програмне проголошення з'їзду, Меморандум русинів-українців Чехословаччини ФЗ ЧССР, СНР та Уряду ССР і Статут Ради русинів-українців Чехословаччини. В Меморандумі було подано 11 засадничих вимог, з яких найважливіші стосувалися відповідного представництва русинів-українців у найвищих законодавчих органах ЧССР та ССР, а також в інших органах державного управління в регіонах, заселених русько-українським населенням, створення при Уряді ССР адміністративної одиниці, яка б займалася комплексним вирішенням національних питань, самостійного національного відділення в МО ССР і т. п.³⁹ (див. також⁴⁰).

Отже, внутрішньополітичні чехословацькі процеси, спалах словацького націоналізму в 1990 р., наслідки попередньої адміністративної «українізації» ускладнили (проте і пришвидшили) процес зростання національної самосвідомості русинів-українців у ЧСФР⁴¹. У зв'язку з цим

заслуговує на увагу твердження О. Мишанича, що в поверненні до старої назви русини-українці Східної Словаччини вбачали один із засобів боротьби за збереження своєї національної ідентичності проти прискореної словакізації в умовах загострення міжнаціональних відносин у країні наприкінці 1980-х — у 1990-х рр.

Однак, з рішенням з'їзду не погодилася «Ініціативна група за відродження русинів» у Меджилабірцях, яка в листі, адресованому Міському національному комітету в Меджилабірцях, пропонувала змінити назву організації на Союз русинів і українців і вимагала запровадити в 1–5 класах початкових шкіл русинську мову, де б на другому ступені продовжувалося навчання української літературної мови. На ситуацію в Меджилабірцях Рада відреагувала тим, що її голова М. Гиряк зустрівся з їхніми жителями 27 січня 1990 р., а Президія на засіданні 1 лютого 1990 р. вирішила направити делегацію з трьох чоловік на переговори з «Ініціативною групою» в Меджилабірцях⁴².

Водночас у тижневику «Нове життя», починаючи з номеру 5/1990 (2 лютого 1990 р.), було запроваджено сторінку на русинським діалектом «Голос русинів», яку з № 43 (26 жовтня 1990 р.) було поширено на дві сторінки.

Із самого початку своєї роботи новоутворена Рада СРУ ЧСФР, згодом СРУ ЧР, серйозно займалася ситуацією в шкільництві. Вже 14 лютого 1990 р. запропонувала Міністерству освіти (шкільництва), молоді та фізичного виховання ССР групу експертів, яка мала займатися проблематикою шкіл з українською мовою навчання та з вивченням української мови⁴³.

15 березня 1990 р. Президія Ради ухвалила «План головних завдань Союзу русинів-українців Чехословаччини на 1990 рік». У ньому наголошувалося, зокрема, на важливості питання шкільництва та праці з молоддю, організаторської роботи загалом, культурно-освітньої діяльності. В подібному дусі була підготовлена й концепція періодичної преси СРУЧС («Нове життя», «Дружно вперед», «Дукля»). Рада також оцінила діяльність окружних рад і схвалила зміни Статуту організації. Під час дискусії часто порушувалося питання українського національного шкільництва, якому значну частину свого звіту присвятив і голова Ради М. Гиряк⁴⁴ (див. також⁴⁵).

Водночас, велику увагу українському національному шкільництву було приділено в доповіді та дискусії на третьому засіданні Ради СРУЧС (27 жовтня 1990 р.). Як заявив М. Гиряк, великої шкоди цьому заподіяла непродумана інтеграція шкіл у 70–80-ті роки ХХ століття, коли з 549 інтегрованих шкіл у Східнославацькому краї 109 було українських. Здебільшого, унаслідок її проведення, викладання української мови зане-

пало. Гиряк озвучив вимоги, які Союз висував у галузі освіти національних меншин, і зокрема, питання крайового та окружних інспекторів для українських національних шкіл та низку інших. Загалом, він позитивно оцінив роботу в галузі Народної художньої творчості (далі НХТ) та зарубіжні контакти організації. Союз упродовж майже десяти місяців поточного року провів понад 200 різних культурних та освітніх акцій, у яких взяли участь більше 35000 чоловік. Проте голова Ради СРУ ЧС висловив занепокоєння з приводу непорозумінь між православною і греко-католицькою церквами⁴⁶.

План головних завдань СРУ ЧС на 1991 рік, затверджений Радою, був на вищому рівні, ніж план на 1990 рік. Діяльність мала бути спрямована на реалізацію законних прав русинів-українців як громадян ЧСФР, забезпечення гарантій на виховання дітей дошкільного віку та учнів основних і середніх шкіл рідною мовою, відродження й розвиток русько-українських сіл, мови русинів-українців та створення умов для її практичного використання, відродження народних традицій та обрядів, створення можливостей для вивчення історії свого народу в школах різного типу. Водночас Рада доручила окружним радам провести оціночні збори у всіх основних організаціях. Станом на 31 грудня 1990 р. СРУ ЧС ще реєстрував 9076 членів. Невдовзі, станом на 4 листопада 1991 р. Союз реєстрував уже лише 7919 членів, а членські внески за рік до цієї дати сплатило лише 6270 членів. Одночасно, на посаду першого заступника голови Ради СРУ ЧС, на засіданні Ради, був обраний В. Коваль, який під час виконання депутатських обов'язків головою М. Гиряком практично керував організацією.

У засіданні Ради 27 жовтня 1990 р. (3-є засідання Ради СРУ ЧС) брав участь як гість і В. Турок-Гетеш, прихильник русинської орієнтації. 17 листопада 1990 року на 1-ому сеймі русинів у Меджилабірцях він був обраний головою «Русинської оброди». Отже, розрив між українською та руською (русинською) орієнтацією в цій національній меншині поглибився ще більше.

Кількість організацій, які прагнули працювати в галузі культурно-національного життя русинів-українців, надалі зростала. 20 грудня 1990 р. у Пряшеві відбулись установчі збори Товариства Олександра Духновича, яке планувало продовжувати традиції довоєнної діяльності цієї організації. Головою Товариства було обрано М. Ричалку⁴⁷.

Після того, як суспільні зміни зумовили формування нових організацій у національному житті русинів-українців, виникла необхідність їхньої співпраці заради протистояння впливам асиміляції. Отже, 26 березня 1991 р. за «Столом доброї волі» зустрілися представники СРУ ЧС, РО, Товариства О. Духновича, Руху, Організації «ОБРУЧ», Об'єднання укра-

їнців Чехії і представники українських установ. Метою зустрічі було викласти свої плани, аби спробувати знайти спільні точки дотику так, щоб вони могли вийти назустріч один одному й визначити правила подальшого співіснування та навіть співпраці в культурно-національному житті.

27 березня 1991 р. за ініціативи СРУ ЧС у Пряшеві відбувся актив української молоді, на якому було відновлено діяльність Союзу молоді Карпат. Організація мала спиратися на успішну роботу свого попередника в 1945–1949 рр. і його наступника в 1968–1969 рр.

На зламі 1989/90 рр. проходили оціночні збори основних організацій Союзу. Як констатувала Президія Ради 17 січня 1991 року, до цієї дати відбулися 51 збори із загального числа 254 організацій⁴⁸.

Водночас, до лав СРУ ЧС, незважаючи на зауваження до діяльності колишнього КСУТ, на зборах продовжували вступати нові члени⁴⁹. Одночасно, у першій половині 1991 року Президія Ради аналізувала діяльність окремих окружних організацій і фахових секцій Союзу⁵⁰.

Зокрема, 25 травня 1991 р. Рада СРУ ЧС на четвертому засіданні підтвердила свою аполітичність і намір співпрацювати з іншими національними організаціями, зокрема з «Русинською обродою». Рада висловила занепокоєння з приводу того, що досі не вдалося створити аналітичний документ про розвиток національності протягом останніх 40 років. Наголошувалося на ролі інтелігенції у національному відродженні. Стан преси був оцінений як невтішний. Із третього числа видавець тимчасово призупинив публікацію журналу «Дружно вперед», який тоді вступив у 40-річчя свого існування. Третім номером також було тимчасово призупинено видання літературно-публіцистичного журналу «Дукля». Причиною стали фінансові проблеми⁵¹.

На четвертому засіданні Ради СРУ ЧС 25 травня 1991 р. знову було заявлено про катастрофічне зниження кількості шкіл з українською мовою навчання. В доповіді про діяльність Ради були прокоментовані спроби створити русинську літературну мову на основі лабірських говірок. Хоча СРУ ЧС не був проти зближення української літературної мови з місцевими діалектами, проте не став прихильником створення нової мови. У постанові засідання (від 25 травня 1991 року) Рада наголосила на потребі вжити всіх заходів щоби запобігти подальшій інтеграції початкових шкіл із вивченням української мови, переглянути систему управління й контролю українських національних шкільних програм, шкіл, а також навчальні програми й підручники для цих шкіл з акцентом на національні аспекти, і вдосконалити підготовку вчителів для цих шкіл. Рада вказала також на підготовку до майбутніх парламентських виборів, доручила Президії розробити всеохоплюючий документ із фундамен-

тальних проблем суспільно-політичного, національно-культурного та економічного життя русинів-українців, рекомендувала Спілці українських письменників Словаччини перейняти від СРУЧС видавництво літературно-публіцистичного журналу «Дукля», займатися розв'язанням економічних проблем окружних організацій тощо⁵².

Ситуація, яка склалася на середину 1991 року, дуже занепокоїла українську інтелігенцію. У «Ставленні української творчої інтелігенції до сучасної культурно-політичної ситуації в Східній Словаччині», яке підписало понад 500 осіб, було вказано на найактуальніші соціально-економічні, освітні й культурні проблеми русинів-українців. Відповідаючи на це, міністр культури Л. Снопко зазначив, що в документі занадто драматизується національна проблематика у Східній Словаччині⁵³.

30 грудня 1991 р. на активі у Пряшеві вкотре зустрілася українська інтелігенція. В ухваленому зверненні вона висловила незадоволення поділом національності на дві групи, посиляючись на угоду між СНР і Українською Народною Радою Пряшівщини від травня 1945 року, яка заклала основи розвитку словацько-українських відносин, закликала найвищі органи влади Чехословаччини і Словаччини, представників СРУ ЧС і Товариства українців у Чеській Республіці, пряшівських єпископів православної і греко-католицької церков та інших розробити програму спільних дій, спрямовану на швидке усунення існуючих перешкод і створення нормальних умов подальшого розвитку культурно-національного життя русинів-українців⁵⁴.

У зв'язку з бурхливим розвитком подій, проводилися й інші форуми, на яких звучало невдоволення змінами структури культурного й суспільного життя русинів-українців. Наприклад, 6 лютого 1992 р. на зборах громадян, організованих Міською радою СРУ ЧС та «Ініціативною групою «Маковиця» в Кошицях, було ухвалено Проголошення, в якому не погоджувалися зі способом внесення змін у галузі культури, які були нетолерантним щодо проблем національної меншини русинів-українців і негативно впливали на збереження її самобутності⁵⁵.

29 серпня 1991 р. Пряшів відвідав директор Відділу національних та етнічних культур Міністерства культури (далі МК) СР Р. Чавойський у зв'язку зі складним розвитком культурно-національного життя русинів-українців. Він також взяв участь у засіданні Президії Ради СРУ ЧС (29 серпня 1991 р.), де позитивно оцінив зустріч першого заступника голови Уряду СР з керівництвом СРУ ЧС. У зв'язку із заснуванням «Русинської оброди» закликав СРУ ЧС до толерантності. Крім того, він запропонував відокремити видання української преси від інших видів діяльності СРУ ЧС і створити окреме видавництво⁵⁶.

У вересні 1991 р. керівництво Словацького радіо вийшло з пропозицією скорочення програми Русинсько-української студії Словацького

радіо у Пряшеві, проти чого рішуче виступили працівники радіостудії і слухачі. До протестів приєдналася і Президія Ради СРУ ЧС на своєму вересневому засіданні, розцінивши цю пропозицію як подальший крок на шляху до ліквідації установ русинів-українців у Чехословаччині⁵⁷. Листи-протести були направлені директору Словацького радіо та найвищим представникам Чехословаччини і Словаччини⁵⁸.

Заява Президії СРУ ЧС відносно радіо виходила також із того, що водночас почалися напади на Музей української культури (далі МУК) у Свиднику, коли міністр культури Л. Снопко 1 квітня 1991 р. у директивний спосіб вирішив замінити назву на Краєзнавчий музей і від 15 грудня 1991 р. — на Краєзнавчий музей ім. О. І. Павловича і постійну виставку руської та української культури у Свиднику. Проти цього рішення протестували не тільки русько-українські установи й організації, а також Міське представництво у Свиднику⁵⁹.

15 жовтня 1990 р. згідно з рішенням міністра культури також було змінено назву Українського національного театру в м. Пряшеві на Театр ім. Олександра Духновича і ПУНА, як його складової частини, на «ПУЛЬС». Ці рішення виходили в той час із часто повторюваного аргументу з боку посадових осіб про надмірні вигоди української національної меншини за соціалізму⁶⁰.

На підставі висновків експертної групи Ради Уряду (РУ) СР у справах національних меншин Рада СРУ ЧС неодноразово намагалася анулювати всі протизаконні рішення колишнього міністра культури у справі назви і статусу МУК у Свиднику й вимагала відкриття радіомовлення для національних меншин у федеральній програмі Чехословацького радіо⁶¹ (див. також⁶²).

Всі ці кроки представники СРУ ЧС пов'язували з проголошенням декларації «про тотальну деукраїнізацію Східної Словаччини до кінця 1991 року», яку перед учасниками «Стола доброї волі» 26 березня 1991 р. зачитав голова РО В. Турок-Гетеш.

Зазначимо, що ще 14 грудня 1991 р., на п'ятому засіданні Ради СРУ ЧС було затверджено зміни в програмному проголошенні та Статуті СРУ ЧС, а також ухвалено Концепцію діяльності Союзу на подальший період і План культурно-громадських акцій на 1992 рік. Активізація Наукового товариства СРУ ЧС⁶³, відновленого наприкінці 1990 року, принесла перші конкретні результати. 28 листопада 1991 р. воно організувало у Снині наукову конференцію пам'яті В. Латти під назвою «Наукова спадщина В. Латти та дослідження говорів карпатського мовного ареалу».

Наприкінці 1991 року дійшло до зміни на посаді голови Ради СРУ ЧС. Чинний голова М. Гиряк 14 грудня 1991 р. подав у відставку, і на його місце було обрано тодішнього першого заступника В. Ковалю. На цьому

засіданні ухвалено Програму дій СРУ ЧС, яка складалася з 14 пунктів⁶⁴. У ній також наголошувалося на важливій ролі національного шкільництва для забезпечення подальшого існування національності. Зокрема, у травні 1993 року Союз, у співпраці з Товариством О. Духновича, підготував пропозиції щодо забезпечення навчання та виховання учнів українських шкіл на етнічно змішаній території, які були направлені в Міністерство освіти і науки (далі МОН) СР.

Відзначимо, що 2 лютого і 28 травня 1992 р. на своїх засіданнях Президія Ради СРУ ЧС повторно займалася станом періодичних видань. Було заявлено про кадрові проблеми в редакціях та про подальше зниження числа передплатників: «Нове життя» передплачувало в той час 1160 передплатників, «Дружно вперед» — 565, «Веселку» — 555 і «Дуклю», яку вже видавала Спілка українських письменників Словаччини — 345.

Представники русинів-українців уже на початку 90-х років ХХ століття певною мірою усвідомлювали важливість політичної присутності своєї національності у представницьких органах, а також у органах державної влади, де значною мірою втратили свою колишню позицію. На перших позачергових виборах у 1990 році СРУ ЧС приєднався до списку «Співіснування» і в результаті отримав місце депутата Словацької Національної Ради (СНР) для тодішнього голови Ради СРУ ЧС М. Гиряка. У ФЗ у виборчому періоді 1990-92 рр. були також люди, які прийшли з цього середовища, але представляли інші партії та рухи: М. Шідик, М. Ковач, Я. Зан, а потім, як заступник, депутатом стала і О. Глосик⁶⁵.

27 червня 1992 р. відбулося чергове (шосте) засідання Ради СРУ ЧС, на якому була розглянута пропозиція щодо відновлення структури українського шкільництва у Словаччині, де констатовалося, що його розвиток відбувався за несприятливих умов. Для стабілізації структури українського шкільництва Рада постановила організувати в окремих округах активи вчителів, відвідати Міністерство освіти і науки (далі МОН) СР і у співпраці з органами державної влади створювати умови для відновлення й подальшого розвитку українського шкільництва у Словаччині⁶⁶. На ньому обговорювалися також результати виборів 1992 р. та їхній вплив на культурно-національне життя русинів-українців.

Видання української літератури та підручників викликало занепокоєння. Були різко скорочені субсидії Відділу української літератури Словацького педагогічного видавництва (далі ВУЛ СПВ). Під загрозу потрапило і розповсюдження літератури у зв'язку з припиненням діяльності підприємства «Словацька книга». Ситуація мала розглядатися на спільному засіданні керівників СРУ ЧС, ВУЛ СПВ та Спілки українських письменників Чехословаччини. Голова Ради СРУ ЧС В. Коваль 21 ве-

ресня 1992 р. інформував про цю справу міністра культури Д. Слободніка і віце-прем'єр-міністра Р. Ковача⁶⁷.

У лютому 1993 року Президія Ради відхилила пропозицію Статуту Координаційної ради русько-українських організацій, оскільки за цим вона вбачала спробу отримати контроль над Союзом з боку тих людей, які не були обрані до його органів. Проте було запропоновано скликати «круглий стіл» цих організацій.

Одночасно, 4 лютого 1993 року було підготовлено Меморандум до Уряду СР та СНР, в якому вкотре було вказано на несприятливий стан національно-культурного життя русинів-українців, їхній соціальний статус і освіту (див. засідання Президії Ради СРУ СР від 04 лютого 1993 р.). У 1992/93 навчальному році ще було 50 початкових та повноорганізованих шкіл, в яких викладалася українська мова. Однак у 112 селах регіону з русинсько-українським населенням узагалі не було шкіл⁶⁸. За рік залишилося загалом лише 36 основних та 11 середніх шкіл, в яких викладалася українська мова. Процеси асиміляції посилювалися та пришвидшувалися⁶⁹. Водночас, вдалося зберегти й розвивати народну художню творчість. На початку 1993 року до СРУ СР зголошувалися 162 колективи різних жанрів. Всі ці колективи готували до 800 програм на рік⁷⁰.

Упродовж 1993 року готувався документ, у якому було сформульовано цілі та методи роботи СРУ СР за нових умов. Було підготовлено декілька варіантів «Концепції роботи СРУ СР в нових умовах його діяльності». Початковий варіант документу (див. засідання Президії Ради СРУ ЧС від 1 липня 1993 року) базувався на трьох основних принципах (постулатах):

- 1) українській національній свідомості в найширшому розумінні слова,
- 2) національному характері культури,
- 3) забезпеченні найкращих умов безперервного процесу творення нових культурних цінностей⁷¹.

Однак, 11 вересня 1993 року (на своєму черговому восьмому засіданні) Рада СРУ СР ухвалила інший варіант концепції, який у її першій частині містив пояснення походження назв «русин», «українець», «русин-українець» і мав вигляд заяви. Далі в документі висловлювалися вимоги до органів державної влади, декларувалося право субсидіарності тощо. Ураховуючи процеси асиміляції, СРУ СР визначив основні напрямки, методи і форми праці в інтересах активізації своєї членської бази в останній частині концепції. Проте цей розділ мав вигляд плану роботи на календарний рік. У ньому, однак, йшлося про необхідність вирішення питання українського національного шкільництва, про видавничу справу

та інше. Також на вересневому восьмому засіданні (11 вересня 1993) Рада обговорила перебіг оціночних зборів первинних організацій, які відбулися в 214 з 230 організацій (7 712 членів) і, здебільшого, були пов'язані з культурною програмою.

Зазначимо, що основною ділянкою своєї діяльності СРУ СР уважав народну художню творчість, культурно-освітню роботу, видавничу справу, внутрішньоорганізаційну та економічну діяльність. Загалом можна простежити звуження сфери діяльності в порівнянні з цілями, викладеними в Статуті СРУ СР. Це відбулося в результаті тиску з боку МК СР, представники якого попереджали, що призупинять фінансування, якщо Союз буде займатися іншим, ніж культурною діяльністю⁷². Очевидно це і спонукало, значною мірою, прогресивну українську громадськість Словаччини докласти зусиль до створення іншої, уже політичної організації, яка би відстоювала й політичні (зокрема) інтереси не лише русинів-українців, а й населення всієї Північно-Східної частини СР⁷³.

Одночасно СРУ СР розгортав і широку міжнародну діяльність. Окрім обміну мистецькими колективами та делегаціями, відбувалося поступове залучення в міжнародні українські організації. СРУ СР встановив перші контакти зі Світовим конгресом вільних українців і в жовтні 1993 року подав заявку на членство у Світовій федерації лемків. Проте вступ до Європейського конгресу українців (ЄКУ) був дещо складнішим, і деякі члени Президії мали до цього зауваження. Лише 13 грудня 1997 р., на засіданні Ради Союзу, була схвалена заявка про вступ до цієї міжнародної організації (ЄКУ).

Свої вимоги до державних органів СРУ СР намагався просувати через депутатів Національної Ради Словацької Республіки (далі НР СР), через своїх представників у Раді Уряду СР у справах національних меншин і участю в «круглих столах», організованих Президентом СР. Так само ознайомив з ними й комісію Верховного комісара у справах меншин Конференції з безпеки і співробітництва в Європі, яка відвідала Союз у 1993 році⁷⁴.

Зазначимо, що 29 жовтня 1992 р. у МК безрезультатно відбулася зустріч представників СРУ ЧС, РО і Товариства О. Духновича. МК запропонувало провести з 18 по 19 грудня 1992 р. на Бардіївському курорті конференцію щодо етногенезу русинів-українців за участі 50 представників СРУ ЧС і 50 представників РО. СРУ ЧС відмовився від участі в конференції. Своєю чергою, він запропонував провести таку конференцію в рамках святкування 190-ої річниці з дня народження О. Духновича за участі представників усіх організацій та установ, що брали участь у розвитку культурно-національного життя русинів-українців ЧСФР⁷⁵.

Отже, зазначимо, що в першій половині 1951 року було засновано Культурний союз українських трудящих — громадську організацію куль-

турницького спрямування, завданням якої була культурно-масова, освітня робота, створено професійний український театр, Музей української культури у Свиднику тощо. Ґрунтовною була його видавнича діяльність. Проте поширювалися потужні асиміляційні процеси щодо українського/русинського населення Східної Словаччини. З кінця 1989 року відбувалися значні зміни в середині національної меншини. У її середовищі стався відкритий поділ на русинів і українців. Між ними під час Позачергового з'їзду Культурного союзу українських трудящих виникла конфліктна ситуація, яка полягала у вимозі визнання на державному рівні окремої русинської народності, публікації матеріалів русинською мовою (діалектом), кодифікації русинської писемної мови тощо. 19–20 січня 1990 року відбувався позачерговий з'їзд Культурного союзу українських трудящих, на якому делегати ухвалили рішення перейменувати організацію на Союз русинів–українців Чехословаччини. Велика увага приділялася новоствореною організацією питанню українського шкільництва, розвиток якого відбувався за несприятливих умов, а також праці з молоддю, народній художній творчості тощо. Пропонувалися шляхи подолання кризових явищ, що виникли в україномовному середовищі. У першій половині 1990-х років процес зростання національної самосвідомості українців та русинів Словаччини ускладнили спалах словацького націоналізму, внутрішньополітичні чехословацькі процеси, наслідки «українізації» тощо. Зростала кількість організацій, які хотіли працювати в галузі культурно-національного життя русинів та українців. Пожвавлювалася робота українського наукового товариства, увага якого зосереджувалася на захисті української культури, збереженні українських інституцій, організації наукових конференцій, семінарів тощо. Воно підготувало та видало низку науково-популярних брошур, статей тощо.

---

¹ Сергієнко Т.С. Українсько-словацької відносини: формування системи міждержавного співробітництва (90-ті роки ХХ — початок ХХ століть): монографія. Ужгород: Інформаційно-видавничий центр ЗППО, 2012. 265[9] с.

² Там само. С. 113–136.

³ Хроніка. *Український історичний журнал*. 2014. № 6. С. 220–223.

⁴ Там само. С. 221.

⁵ Віднянський С.В. Актуалізація «русинського питання» в Закарпатті та за його межами в контексті анексії Криму і війни на сході України. *Стратегічні пріоритети*. 2016. № 4(41). С. 8–17.

⁶ Там само. С. 9.

⁷ Ключкович А.Ю. Еволюція моделі суспільно-політичного розвитку в Словацькій Республіці: дис. ... докт. голіт. наук. Львів, 2020. 547 с.

⁸ Gajdoš M., Konečný S. *Ukrajinská menšina na Slovensku ako object a subject politiky (1945–1953)*. I. Publikácia bola pripravená v rámci riešenia projektu VEGA 2 /01 98 / 10 Sna-

hy o integráciu Rusínov a Ukrajincov karpatského regiónu v aktivitách národných rád v rokoch 1944–1947. Pre Spoločenskovedný ústav SAV v Košiciach vydalo vydavateľstvo UNIVERSUM-EU, Prešov, 2013. 265 (266) s. Príloha (Dokumenty): s. 125–265; Gajdoš M., Konečný S. Ukrajinská menšina na Slovensku ako object a subject politiky (1945–1953). II. Publikácia bola pripravená v rámci riešenia projektu VEGA 2 /01 98 / 10 Snahy o integráciu Rusínov a Ukrajincov karpatského regiónu v aktivitách národných rád v rokoch 1944–1947. Pre Spoločenskovedný ústav SAV v Košiciach vydalo vydavateľstvo UNIVERSUM-EU, Prešov, 2014. 264 s. Príloha (Dokumenty): s. 143–262; Gajdoš M., Konečný S. Ukrajinská menšina na Slovensku ako object a subject politiky. III. (1954–1960). Publikácia bola napísaná a vydaná v rámci riešenia projektu VEGA 2 /0059 / 14 Riešenie ukrajinskej otázky v období socialistického experimentu. Pre Spoločenskovedný ústav Centra spoločenských a psychologických vied SAV v Košiciach vydalo vydavateľstvo UNIVERSUM-EU, Prešov, 2018. 164 s.; Gajdoš M., Konečný S. Ukrajinská menšina na Slovensku ako object a subject politiky. IV. (1954–1960). Dokumenty. Vydavateľstvo UNIVERSUM-EU, Prešov, 2019. 249 (250) s.; Гайдош М., Конечний С., Лукач М. Русинська та українська меншина у Словаччині в 1945–1948 роках. Ужгород, 2017. 181 [1] с.

⁹ Буркут І.Г. Русинство: минуле і сучасність. Чернівці: Прут, 2009. С. 252.

¹⁰ Konečný S. Politické strany v národnom hnutí Karpatských Rusínov. *Studium Carpato-Ruthenorum* 2011. *Štúdie z karpatorusistiky. Штудії з карпаторусиністики*. Кветослава Копорова (ед.) Пряшівська універзіта в Пряшові. Інститут русинського язика і культури. Пряшів. Prešovská univerzita v Prešove — Ústav rusínskeho jazyka a kultúry. Kvetoslava Koporová (ed.); vydanie prvé. GRAFOTLAČ PREŠOV, s.r.o. 2011. S. 18.

¹¹ Stanovy Kultúrneho Zväzu ukrajinských pracujúcich v Československej Socialistickej republike. Zbierka dokumentov pre prácu v oblasti kultúr národností. Osvetový ústav. Bratislava, 1978. S.44–54; Васильченко М.А. Громадсько-політична та культурно-освітня діяльність українців у Східній Словаччині (1945–1992 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Львів. 2009. С.9.

¹² Васильченко М. До питання про діяльність Культурного союзу українських трудящих у ЧССР. *Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету*. Луцьк: Вид-во Волинського Національного університету ім. Лесі Українки. 2008. Вип.14. С. 228–233; Васильченко М. Громадсько-політична діяльність українців Чехословаччини у післявоєнний період. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки*. Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія». 2008. Вип. 10. С. 466–477.

¹³ Богдан П. 20 років — здобутки і втрати 1989–2009. Видав Союз русинів-українців Словацької Республіки. Видання перше. Редактор Мирослав Ілюк. Друк Плаціагеї svídnicka, s.r.o., Свидник, Пряшів, 2012. С. 4.

¹⁴ З дискусії на пленумі ЦК КСУТ. Не сидьмо вдома, їдьмо до народу. *Нове життя*. 1989. № 44. С. 6; Активізація Національного Фронту. Живий контакт з людьми нічого не замінить. *Нове життя*. 1989. № 46. С. 1.

¹⁵ Prehlásenie Predsedníctva Ústredného výboru KZUP k súčasnej vnútro politickej situácii v ČSSR. List č. 703/89. Archív Sekretariátu ÚV KZUP, zložka II. Polrok 1989. S. 1–2.

¹⁶ Перший крок ініціативної групи. *Нове життя*. 1989. № 48. С. 2.

¹⁷ Богдан П. 20 років — здобутки і втрати 1989–2009. Видав Союз русинів-українців Словацької Республіки. Видання перше. Редактор Мирослав Ілюк. Друк Плаціагеї svídnicka, s.r.o., Свидник, Пряшів, 2012. С. 5.

¹⁸ Розпочато діалог, що мав би принести користь. *Нове життя*. 1989. № 49. С. 3.

¹⁹ Stanovisko Občianskeho fóra k požiadavkám. List č. 737/89. Archív Sekretariátu ÚV KZUP, zložka II. Polrok 1989. S. 1–2.

²⁰ Dokumenty mimoriadneho plenárneho zasadnutia ÚV KZUP dňa 6.12.1989. Archív ÚV KZUP. S. 1–5.

²¹ Bogdan P. 20 rokov — víťazstvá a prehry 1989–2009. Vydal Zväz Rusínov — Ukrajincov Slovensky republiky. Prvé vydanie. Tlač Tlačiareň svidnícka, s.r.o. Svidník. Prešov, 2012. С. 76.

²² План організаційного забезпечення позачергового з'їзду Культурного союзу українських трудящих ЧССР (ухвалений Президією ЦК КСУТ 12 грудня 1989 р. за підписом першого секретаря ЦК КСУТ д-ра Івана Панчури). Поточний (внутрішній) архів Союзу русинів-українців Словацької Республіки. м. Пряшів. Том I (папка № 1) «Позачерговий з'їзд Культурного Союзу українських трудящих ЧССР». Пряшів, січень 1990. Арк. 1.

²³ Podklady na rokovanie s predstaviteľmi vlády SSR a SNR ako príloha k zápisom zo stretnutia s Alexandrom Vargom (č. 752/89) a Kazimírom Nagyom (č. 753/89). Archív Sekretariátu ÚV KZUP. Zložka: II. polrok 1989. Арк. 1–5.

²⁴ List č. 15/90: Archív Sekretariátu ÚV KZUP. Zložka: I. polrok 1990. Арк. 1–2.

²⁵ Богдан П. 20 років — здобутки і втрати 1989–2009. Видав Союз русинів-українців Словацької Республіки. Видання перше. Редактор Мирослав Ілюк. Друк Тlačiareň svidnícka, s.r.o., Свидник, Пряшів, 2012. С. 7.

²⁶ Bogdan P. 20 rokov — víťazstvá a prehry 1989–2009. Vydal Zväz Rusínov — Ukrajincov Slovensky republiky. Prvé vydanie. Tlač Tlačiareň svidnícka, s.r.o. Svidník. Prešov, 2012. С. 77.

²⁷ План організаційного забезпечення позачергового з'їзду Культурного союзу українських трудящих ЧССР (ухвалений Президією ЦК КСУТ 12 грудня 1989 р. за підписом першого секретаря ЦК КСУТ д-ра Івана Панчури). Поточний (внутрішній) архів Союзу русинів-українців Словацької Республіки. м. Пряшів. Том I (папка № 1) «Позачерговий з'їзд Культурного Союзу українських трудящих ЧССР». Пряшів, січень 1990. Арк. 3–4.

²⁸ Ілюк М. З'їзд русинів-українців Чехословаччини. *Дукля*. 1990. № 2. С. 36–37; *Нове життя*. 1990. № 18. 4 травня. С. 1–2.

²⁹ Проект програми позачергового з'їзду КСУТ 20 січня 1990 р. Поточний (внутрішній) архів Союзу русинів-українців Словацької Республіки. м. Пряшів. Том I (папка № 1), «Позачерговий з'їзд Культурного союзу українських трудящих ЧССР». Пряшів, січень 1990. Арк. 1.

³⁰ Вказівки делегатам позачергового з'їзду українців-русинів ЧССР. Пряшів, 20 січня 1990 року (Хід позачергового з'їзду). Поточний (внутрішній) архів Союзу русинів-українців Словацької Республіки. м. Пряшів. Том I (папка № 1), «Позачерговий з'їзд Культурного союзу українських трудящих ЧССР». Пряшів, січень 1990. Арк. 2.

³¹ Железник Ю. Звіт контрольно-ревізійної комісії ЦК КСУТ за 1988–89 роки. Поточний (внутрішній) архів Союзу русинів-українців Словацької Республіки. м. Пряшів. Том I (папка № 1). «Позачерговий з'їзд Культурного Союзу українських трудящих ЧССР». Пряшів, січень 1990. Арк. 5.

³² Нірода С. Звіт виборчої комісії з'їзду русинів-українців Чехословаччини. Поточний (внутрішній) архів Союзу русинів-українців Словацької Республіки. м. Пряшів. Том I (папка № 1), «Позачерговий з'їзд Культурного Союзу українських трудящих ЧССР». Пряшів, січень 1990. Арк. 2.

³³ Там само. Арк. 2–3.

³⁴ Пропозиція постанови позачергового з'їзду русинів-українців Чехословаччини від 20 січня 1990 року, Пряшів. Поточний (внутрішній) архів Союзу русинів-українців Словацької Республіки. м. Пряшів. Том I (папка № 1). «Позачерговий з'їзд Культурного Союзу українських трудящих ЧССР». Пряшів, січень 1990. Арк. 2.

³⁵ Програмне проголошення з'їзду українців-русинів ЧССР. Поточний (внутрішній) архів Союзу русинів-українців Словацької Республіки. м. Пряшів. Том I (папка № 1). «Позачерговий з'їзд Культурного Союзу українських трудящих ЧССР». Пряшів, січень 1990. Арк. 1–2.

³⁶ Там само. Арк. 1.

³⁷ Там само. Арк. 2.

³⁸ План роботи Організації на найближчий період. Поточний (внутрішній) архів русинів-українців Словацької Республіки. м. Пряшів. Том I (папка № 1). «Позачерговий з'їзд Культурного Союзу українських трудящих ЧССР». Пряшів, січень 1990. Арк. 2.

³⁹ Папка: Матеріали позачергового з'їзду КСУТ. Archív ÚV KZUP.

⁴⁰ Bogdan P. 20 rokov — víťazstvá a prehry 1989–2009. Vydal Zväz Rusínov — Ukrajincov Slovensky republiky. Prvé vydanie. Tlač Tlačiareň svidnícka, s.r.o. Svidník. Prešov, 2012. С. 77.

⁴¹ Віднянський С.В., Сюсько І. М. Русини-українці в Чехо-Словаччині: процес національного самоусвідомлення. Український історичний журнал. 1991. № 5. С. 93.

⁴² Протокол із засідання Президії Ради СРУЧС від 1.2.1990. Archív ÚR ZRUSR. Zložka: Президія 1990. Арк. 1–10.

⁴³ Богдан П. 20 років — здобутки і втрати 1989–2009. Видав Союз русинів-українців Словацької Республіки. Видання перше. Редактор Мирослав Ілюк. Друк Tlačiareň svidnícka, s.r.o., Свидник, Пряшів, 2012. С. 8.

⁴⁴ Документи із засідання Ради СРУЧС від 26.4.1990. Archív ÚR ZRUSR. Zložka: Засідання Ради Союзу русинів-українців ЧСФР, 1990. Арк. 1–11.

⁴⁵ Богдан П. 20 років — здобутки і втрати 1989–2009. Видав Союз русинів-українців Словацької Республіки. Видання перше. Редактор Мирослав Ілюк. Друк Tlačiareň svidnícka, s.r.o., Свидник, Пряшів, 2012. С. 10, 11.

⁴⁶ Там само. С. 14.

⁴⁷ Там само. С. 15.

⁴⁸ Протокол із засідання Президії Ради СРУЧС від 17.1.1991. Archív ÚR ZRUSR. Zložka: Президія 1991 р. Арк. 1–5.

⁴⁹ Прибули нові члени. «Нове життя». 1991. № 5. С. 2.

⁵⁰ Протокол із засідання Президії Ради СРУЧС від 21.3.1991. Archív ÚR ZRUSR. Zložka: Президія 1991 р. Арк. 1–10.

⁵¹ Богдан П. 20 років — здобутки і втрати 1989–2009. Видав Союз русинів-українців Словацької Республіки. Видання перше. Редактор Мирослав Ілюк. Друк Tlačiareň svidnícka, s.r.o., Свидник, Пряшів, 2012. С. 17–18.

⁵² Správa o činnosti Rady ZRUČS. Протокол 4 засідання Ради СРУЧС від 25.5.1991. Archív ÚR ZRUSR. Zložka: Четверте засідання Ради СРУЧСФР від 25.5.1991. Арк. 1–10.

⁵³ List č. 250/91. Archív ÚR ZRUSR. Zložka: Sekretariát 1991. Арк. 1.

⁵⁴ Príloha listu č. 64/92. Archív ÚR ZRUSR. Zložka: Pošta 1992. Арк. 1.

⁵⁵ List č. 48 zo 17.2.1992. Archív ÚR ZRUSR. Zložka: Pošta 1992. Арк. 1–2.

⁵⁶ Протокол із засідання ПР СРУЧС від 29.8.1991. Archív ÚR ZRUSR. Zložka: Президія 1991 р. Арк. 2.

⁵⁷ Протокол із засідання ПР СРУЧС від 27.9.1991. Archív ÚR ZRUSR. Zložka: Президія 1991 р. Арк. 4.

⁵⁸ Богдан П. 20 років — здобутки і втрати 1989–2009. Видав Союз русинів-українців Словацької Республіки. Видання перше. Редактор Мирослав Ілюк. Друк Tlačiareň svidnícka, s.r.o., Свидник, Пряшів, 2012. С. 19–20.

⁵⁹ List č. 306/91. Archív ÚR ZRUSR. Zložka: Sekretariát 1991. S. 1.

⁶⁰ Informácia pre ministra kultúry SR / Bratislava, 15. marec, 1991. S. 1–2.

⁶¹ List č. 313/93. Archív ÚR ZRUSR. Zložka: Pošta 1993. Арк. 1.

⁶² Bogdan P. 20 rokov — víťazstvá a prehry 1989–2009. Vydal Zväz Rusínov — Ukrajincov Slovensky republiky. Prvé vydanie. Tlač Tlačiareň svidnícka, s.r.o. Svidník. Prešov, 2012. S. 92.

⁶³ Довідка про діяльність Наукового товариства СРУЧС за 1991–92 роки. Протокол із 7 засідання Ради СРУЧС. Archív ÚR ZRUSR. Zložka: Съоме (VII) засідання Ради СРУЧСФР від 12.12.1992 р. Арк. 1–2.

⁶⁴ Проект програми дій Союзу русинів-українців ЧСФР. Archív ÚR ZRUSR. Zložka: 5 засідання Ради СРУСР від 14.12.1991 р. Арк. 1–3.

⁶⁵ Богдан П. 20 років — здобутки і втрати 1989–2009. Видав Союз русинів-українців Словацької Республіки. Видання перше. Редактор Мирослав Ілюк. Друк Тlačiareň svidnícka, s.r.o., Свидник, Пряшів, 2012. С. 23.

⁶⁶ Протокол із засідання Ради СРУЧС від 27.6.1992. Archív ÚR ZRUSR. Zložka: Шосте (VI) засідання Ради СРУ ЧСФР 27.6.1992 р. Арк. 1–11.

⁶⁷ Богдан П. 20 років — здобутки і втрати 1989–2009. Видав Союз русинів-українців Словацької Республіки. Видання перше. Редактор Мирослав Ілюк. Друк Тlačiareň svidnícka, s.r.o., Свидник, Пряшів, 2012. С. 25.

⁶⁸ Протокол із засідання Президії Ради СРУСР від 4.2.1993. Archív ÚR ZRUSR. Zložka: Президія 1993. Арк. 1–5.

⁶⁹ Протокол із засідання Президії Ради СРУСР від 25.2.1994. Archív ÚR ZRUSR. Zložka: Президія Ради СРУСР за 1994 р. Арк. 1–5.

⁷⁰ Протокол із засідання Президії Ради СРУСР від 26.02.1993. Archív ÚR ZRUSR. Zložka: Президія 1993 р. Арк. 1–4.

⁷¹ Протокол із засідання Президії Ради СРУЧС від 1.7.1993. Archív ÚR ZRUSR. Zložka: Президія 1993. Арк. 1–7.

⁷² Протокол із засідання Ради СРУСР від 11.9.1993. Archív ÚR ZRUSR. Zložka: Восьме засідання Ради СРУСР від 11.9.1993. Арк. 1–10.

⁷³ «Чому нам треба Громаду?..» ПДГ — PDH. Громада — HROMADA. Інформаційний листок № 2(2), грудень 1995 (Рік видання I). Арк. 1; Ivan Humeník zdôvodňuje potrebu zvolania Národnej hromady (Dokumenty). Michal Škurla. Svedok Podduklianskeho kraja. Ivan Humeník-diplomat, publicista, kultúrny činiteľ (03.01.1926–17.10.2007). Centrum antropologických výskumov. Prešov, 2010. S. 179; Першоначальна ідея заснування політичного суб'єкту (з доповіді на Установчому з'їзді ПДГ в СР 27 травня 1995 р.) (І. Гуменик). Союз русинів-українців Словацької Республіки. Поточний (внутрішній) архів Союзу русинів-українців Словацької Республіки, м. Пряшів. 1995. Арк. 1; Pracovný náčrt Ivana Humeníka o tom, ako sa zrodila idea založenia politického subjektu PDH (Dokumenty). Michal Škurla. Svedok Podduklianskeho kraja. Ivan Humeník — diplomat, publicista, kultúrny činiteľ (03.01.1926–17.10.2007). Centrum antropologických výskumov. Prešov, 2010. S. 187; Турек Д. Будемо мати власну політичну організацію (розмова з головою ПДГ Василем Вархолюю). *Нове життя*. Тижневик Союзу русинів-українців СР. 1994. № 27–28 (2421–2422). С. 1, 2.

⁷⁴ Богдан П. 20 років — здобутки і втрати 1989–2009. Видав Союз русинів-українців Словацької Республіки. Видання перше. Редактор Мирослав Ілюк. Друк Тlačiareň svidnícka, s.r.o., Свидник, Пряшів, 2012. С. 27–28.

⁷⁵ Протокол із засідання Президії Ради СРУЧС від 27.11.1992. Archív ÚR ZRUSR. Zložka: Президія 1992. Арк. 3.

REFERENCES

1. Aktyvizatsiia Natsional'noho Frontu. Zhyvyj kontakt z liud'my nichoho ne zamynyt'. (1989). *Nove zhyttia*, 46, 1 [in Ukrainian].
2. Bohdan, P. (2012). *20 rokiv — zdobutky i vtraty 1989–2009*. Svydnyk, Priashiv [in Ukrainian].
3. Bogdan, P. (2012). *20 rokov — víťazstvá a prehry 1989–2009*. Svidník, Prešov [in Slovak].
4. Burkut, I.H. (2009). *Rusynstvo: mynule i suchasnist'*. Chernivtsi: Prut [in Ukrainian].
5. Gajdoš, M., & Konečný, S. (2013–2014). *Ukrajinská menšina na Slovensku ako object a subject politiky (1945–1953)*. Prešov [in Slovak].
6. Gajdoš, M., & Konečný, S. (2018–2019). *Ukrajinská menšina na Slovensku ako object a subject politiky. (1954–1960)*. Prešov [in Slovak].
7. Hajdosh, M., Konechnyj, S., & Lukach, M. (2017). *Rusyns'ka ta ukrains'ka menshyna u Slovachchyni v 1945–1948 rokakh*. Uzhhorod [in Ukrainian].
8. Iliuk, M. (1990). Z'ezd rusyniv-ukraintsiv Chekhoslovachchyny. *Duklia*, 2, 36–37 [in Ukrainian].
9. Konečný, S. (2011). Politické strany v národnom hnutí Karpatských Rusinov. *Studium Carpato-Ruthenorum*. Prešov [in Slovak].
10. Khronika. (2014). *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal*, 6., 220–223 [in Ukrainian].
11. Pershyj krok initsiatyvnoi hrupy. (1989). *Nove zhyttia*, 48, 2 [in Ukrainian].
12. Rozpochato dialoh, scho mav by prynesty koryst'. (1989). *Nove zhyttia*, 49, 3 [in Ukrainian].
13. Serhienko, T.S. (2012). *Ukrains'ko-slovats'koi vidnosyny: formuvannia systemy mizhderzhavnogo spivrobitnytstva (90-ti roky XX — pochatok XXI stolit')*. Uzhhorod: Informatsijno-vydavnychyj tsentr ZIPPO [in Ukrainian].
14. *Stanovy Kultúrneho Zväzu ukrajinských pracujúcich v Československej Socialistickej republike. Zbierka dokumentov pre prácu v oblasti kultúr národnosti. Osvetový ústav*. (1978). Bratislava [in Slovak].
15. Vasyl'chenko, M. (2008). Do pyttannia pro diial'nist' Kul'turnoho soiuzu ukrains'kykh trudiaschykh u ChSSR. *Zbirnyk navchal'no-metodychnykh materialiv i naukovykh statej istorychnoho fakul'tetu. Luts'k: Vyd-vo Volyns'koho Natsional'noho universytetu im. Lesi Ukrainky*, 14, 228–233 [in Ukrainian].
16. Vasyl'chenko, M. (2008). Hromads'ko-politychna diial'nist' ukraintsiv Chekhoslovachchyny u pisliavoiennyj period. *Naukovi zapysky Natsional'noho universytetu Ostroz'ka akademiia: Istorychni nauky*, 10, 466–477 [in Ukrainian].
17. Vasyl'chenko, M.A. (2009). Hromads'ko-politychna ta kul'turno-osvitnia diial'nist' ukraintsiv u Skhidnij Slovachchyni (1945–1992 rr.). Extended abstract of PhD thesis. L'viv [in Ukrainian].
18. Vidnyanskyj, S.V. (2016). Aktualizatsiia rusyns'koho pyttannia v Zakarpatti ta za joho mezhamy v konteksti aneksii Krymu i vijny na skhodi Ukrainy. *Stratehichni priorityety*, 4(41), 8–17 [in Ukrainian].
19. Vidnyanskyj, S.V., & Sius'ko, I.M. (1991). Rusyny-ukraintsiv v Chekho-Slovachchyni: protses natsional'noho samousvidomlennia. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal*, 5, 93 [in Ukrainian].
20. Z diskusii na plenumi TsK KSUT. Ne syd'mo vdoma, id'mo do narodu. (1989). *Nove zhyttia*, 44, 6 [in Ukrainian].

МЕТОДОЛОГІЧНІ Й ІСТОРІОГРАФІЧНІ РОЗВІДКИ, АНАЛІТИЧНІ ДОВІДКИ ТА РЕЦЕНЗІЇ

УДК (930.1+159.9)

Олег Горенко

канд. іст. наук, старш. наук. співроб.

Інститут історії України НАН України

01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4

E-mail: vsesvit_vid@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5943-5111>

ЛЮДИНА В ІСТОРІЇ vs ІСТОРІЯ В ЛЮДИНІ — ч.2:

Рецепти єдності історії та життя від Бенедетто Кроче

Стаття є продовженням розвідки автора, опублікованої у попередньому випуску цього збірника. Вона також присвячена питанню специфіки взаємозв'язків історії та психології. Однак, головна увага в ній приділяється стилю мислення й ціннісним орієнтирам Бенедетто Кроче — видатного європейського теоретика й методолога історії, самобутнього філософа, авторитетного історика культури та мистецтва, мужнього поборника високих ідеалів італійського Рісорджименто. Концепція абсолютного історизму, обґрунтована вченим після глибокого філософського осмислення механізмів історичного мислення, справила значний вплив не лише на розвиток історичної теорії, а й на формування нового розуміння ролі історичного досвіду для суспільної практики повноцінної демократії. Праці Кроче допомагають краще збагнути парадоксальність феномена історичної свідомості, котра за своєю природою є завжди сучасною. Вона залишається сучасною незалежно від того, які часові пласти вона відроджує в кожному конкретний момент людського буття. Історична свідомість є важливою складовою психологічної реальності живої людини й саме тому потребує тонкого відчуття глибинної цілісності. Важливо ніколи не забувати, що історична свідомість зберігає значний потенціал реального впливу на конкретну людську поведінку

та на загальні комунікативні процеси в межах соціуму. Це є ще одним незаперечним свідченням того, що історія завжди перебуває і поряд з людиною, і у самій цій людині. Саме тому історична політика на етапі демократичної трансформації повинна бути особливо зваженою й характеризуватися високим рівнем психологічної культури.

Ключові слова: Б. Кроче, теорія історії, філософія, абсолютний історизм, історична свідомість, раціональність, психологічна реальність, психологічна культура, історична політика.

Oleg Gorenko

PhD in History, Senior Researcher

Institute of History of Ukraine

the National Academy of Sciences of Ukraine

4, Mykhailo Hrushevskiyi Street, Kyiv, 01001, Ukraine

E-mail: vsesvit_vid@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5943-5111>

HUMAN BEING IN HISTORY vs HISTORY IN HUMAN BEING — Part 2: Recipe of unity of history and life from Benedetto Croce

This article continues the author's study initiated in the previous number of a given collection. It also regards the specific problem of interconnection between history and psychology. However, in this sequel the main accent is on the style of thinking and value criteria of Benedetto Croce, who is an outstanding European theoretician and methodologist in the sphere of History, original philosopher, authoritative connoisseur of Culture and Arts, an unswerving supporter of high ideals of Italian Risorgimento. The concept of absolute historicity, grounded by the scholar on the basis of deep philosophic probation into mechanisms of historic thinking, had a significant impact both on further development of historic theory and on the formation of new understanding of a role of historic experience for social practice of a full-fledged democracy.

Croce's works help to comprehend the paradox of a phenomenon of historic consciousness, which is always modern by its nature. It remains modern irrespective of whatever temporal layers it resurrects at each particular moment of human life. Historic consciousness is an important component of psychologic reality of any human being and that is why it requires a subtle feeling of profound homogeneity. It's important not to forget that historic consciousness preserves a considerable potentiality of an actual impact on human behaviour in particular and on communicative processes within the frames of society in general. It proves the fact that history is always

with the human being and within him. That is why historic policy on the stage of democratic transformation should be especially grounded and should be characterized by a high level of psychologic culture.

Key words: *B. Croce, theory of history, absolute historicity, historic consciousness, rationality, psychologic reality, psychologic culture, historic policy.*

Наукова новизна гуманітарного дослідження — справа відносна за своєю природою, оскільки визначається не лише його проблематикою, а її своєрідним синтезом з історичною реальністю сьогодення, зі славнозвісною «духовною ситуацією часу» (К. Ясперс). Кожна серйозна проблема на кожному дійсно новому етапі людської історії отримує новий зміст унаслідок нових умов комунікативної взаємодії у соціумі, нового стану й розвитку масової та індивідуальної свідомості, нового стану й умов та інструментів розвитку людського мислення та нової ролі емоційного інтелекту. Тобто, новизна гуманітарного дослідження досить часто напруму пов'язана з його актуальністю (котра своєю чергою має декілька вимірів). Ця особливість гуманітаристики суттєво відрізняє її новизну від новизни у природничих науках й особливо в науково-технічній сфері.

Тож треба бути вельми наївним, щоб у одній невеликій статті, послуговуючись інтелектуальним багажем філософської історії, претендувати на новаторський комплексний аналіз філософії історії такого різнобічного й оригінального мислителя, як Бенедетто Кроче.

Зрозуміло, що ми не маємо наміру вчиняти такий страшний гріх, як побіжний аналіз *філософії історії* Б. Кроче (краще залишити цю благородну справу для розділів відповідних підручників у виконанні професійних філософів). У нинішній «духовній ситуації часу» реалістичнішою метою з позицій історичної науки видається спроба методологічної рефлексії екзистенційного змісту міркувань цього унікального європейського мислителя, який пропустив через себе добу найбезкомпроміснішого протистояння тоталітаризму й демократії, але, пропри усі випробування, так і не втратив смаку до «історії як мистецтва». Навпаки, «історія як мистецтво» залишилася для вченого головною запорукою духовного виживання. Із допомогою саме такої світоглядної установки Б. Кроче він сформував усередині себе таку «історичну реальність», яка витримала усі випробування тоталітарної доби. Й це додало йому сили, аби у складних умовах послідовно, доступними йому засобами, займатися свідомою науковою й політичною пропагандою свободи, демократії і толерантності. Попри прискіпливу увагу з боку тих, хто під прикриттям полум'яної риторики про любов до нації невідворотно штовхав мільйони співвітчизників до економічної, соціальної та культурної прірви.

Назагал, у нашому дослідженні передбачається рефлексія унікальної єдності творчих і життєвих принципів глибокого мислителя на переламному етапі європейської і світової історії. Окрім того, міркування Б. Кроче про неунікнучу сучасність будь-якої історії (з огляду на її постійне відродження в актуальній людській свідомості) видається надзвичайно важливим і перспективним з урахуванням загальної спрямованості запланованої нами серії розвідок про перспективи *поглибленого методологічного синтезу історії та психології*.

Ми спробуємо скористатися на практиці запропонованою Б. Кроче концепцією «абсолютного історизму», згідно з якою людська історія має глибинну психологічну природу внаслідок присутності в актуальній людській свідомості, що насправді завжди є певним філософським узагальненням сприйнятої історичної інформації. Для цього, коротко окресливши історичну постать ученого, ми спробуємо уважно перечитати його ключову для професійних істориків працю «Теорія та історія історіографії». Зрозуміло, що ця «вторинна версія» історії уже в *нашій* сучасній свідомості має невідворотно актуалізуватися. На тлі мінливого українського сьогодні, у сполученні з духовною ситуацією «українського часу», ця нова, *особиста* версія крочеанського історизму приваблює можливою «доданою вартістю» нового інтелектуального та емоційного змісту. Правильно підібрані міркування Б. Кроче настільки актуальні, що у багатьох випадках не потребують додаткового коментаря, оскільки за принципом інтертекстуальності, сучасного «полієкранного» мислення самі народжують нову інтерпретацію нашої постмодерної дійсності. Як то кажуть, розумному (особливо ще й історику) достатньо, а решті все можна пояснити в наступній великій книжці.

На нашу думку, додатковим аргументом на користь актуальності нашого нинішнього звернення до спадщини Б. Кроче безумовно може слугувати самотність стилю мислення й письма майстра. Нам видається, у нинішній українській ситуації часом забюрократизованої уніфікації авторського стилю письма й мислення, котра презентується як магістральний рух у надійне лоно світової науки, багата відтінками думка Кроче і його щедрий на відтінки голос вільного мислителя можуть слугувати чималою втіхою для прихильників української *філософії серця*, які уперто налаштовуються на людяний діалог із зацікавленим читачем, а не на стандартизований «полілог авторефератів дисертацій». Б. Кроче, як глибокий історик мистецтва, добре усвідомлював інтелектуальну, етичну та естетичну вагу справжньої «історії як мистецтва» для повноцінного формування вільної собистості і для нормального функціонування демократичного соціуму. Бюрократизація і стандартизація гуманітарного «виробництва» не має нічого спільного ані зі справжнім прагматизмом,

ані з раціональним позитивізмом. Це є лише додатковою передумовою такого «трамбування» живого мовного простору гуманітарних дисциплін, яке суттєво полегшує підміну будь-яких прогресивних етичних постулатів, котрі, часто саме внаслідок своєї невдалої оболонки, так ніколи й не були прийняті людьми в цінності життя.

У цьому сенсі, коли хтось, задля стандартного обґрунтування наукової новизни статті про філософію історії Бенедетто Кроче, забажає здійснити аналіз досягнень своїх попередників на цій науковій ниві, найзручнішим (і найреальнішим) варіантом для нього буде написання чорнового тексту докторської дисертації історіографічного спрямування. Принаймні, із залученням наявного контенту мережі Інтернет основними мовами світової науки (із безумовним акцентом на потужному італомовному корпусі відповідних праць). Попри таку об'єктивну пізнавальну ситуацію, для читачів особливо зацікавлених, варто відзначити деякі загальновідомі праці, які можуть стати в нагоді під час стартової самоорієнтації у масштабних покладах крочечанства¹.

Потужний корпус англomовних, німецькомовних, франкомовних та італомовних праць легко відкривається у відповідних дисертаційних дослідженнях та енциклопедичних виданнях. Окрім того, варто взяти до уваги, що згідно з декретом президента Італійської республіки від 14 серпня 1989 р. італійське видавництво «Bibliopolis» публікує багатомне, т.зв. *національне* видання творів Бенедетто Кроче.

Перечитувати класиків завжди корисно. Особливо в період чергового загострення «конфлікту інтерпретацій». Тобто, саме тоді, коли суттєво зростає потреба в новій культурі думки, котра була би здатна гарантувати відповідний теоретико-методологічний рівень змістовної дискусії у історичній науці й, водночас, достатній рівень цивілізованості комунікативної взаємодії громадян у суспільстві, що перебуває на складному етапі багатомірної трансформації. Бенедетто Кроче (*Benedetto Croce*; 25.02.1866–20.11.1952) є таким класиком, який осмислював фундаментальні теоретичні підстави історичної науки і зберігав при цьому суверенність свого оригінального стилю мислення.

Кроче не уявляв собі демократичну незалежність Італії без вільної думки патріотичних інтелектуалів. Він прагнув послуговуватися власним розумінням такої незалежності, залишаючись на перетині провідних ідейно-політичних течій своєї епохи. Певна зацікавленість філософією марксизму (орієнтовно з 1895 р.), що виникла в нього під впливом Антоніо Лабріоли, у підсумку завершилася достатньо жорсткою критикою цього популярного і впливового напрямку європейської думки. У 1903 р. Кроче разом зі своїм другом філософом Джентіле заснував журнал «La Critica», який виходив до 1944 р. (хоча вчений і порвав

відносини з Джентіле тому, як останній почав активно підтримувати фашизм). Кроче був особисто знайомий з Антоніо Грамши, поважав його літературний талант, однак, це абсолютно не завадило формуванню критичного ставлення до політичних поглядів лідера італійських комуністів.

Не менш показовим можна вважати і ставлення Б. Кроче до фашизму, котрий у період між двома світовими війнами перетворився на провідну політичну течію, що визначала усі сторони життя Італії. Варто лише згадати, що у 1920-21 роках Кроче був міністром освіти Італії і навіть розробив засади шкільної реформи, які однак не втілював у життя, оскільки не бажав співпрацювати з фашистами. Адже фашизм він називав «онагрократією», тобто «владою віслюків», згубною для справи національного культурного розвитку. Реформування школи було здійснено лише у 1923 р., але вже під проводом Джентіле («реформа Джентіле»). Під час режиму Муссоліні та у період Другої світової війни Б. Кроче залишався людиною ліберальних поглядів (хоча при цьому досить скептично ставився до демократії). Мужнім і науково чесним кроком з його боку стала публікація в 1925 р. у ліберальній газеті «Il mondo» відомого «Маніфесту антифашистської інтелігенції» («Manifesto degli intellettuali antifascisti») як відповіді на славнозвісний «Маніфест фашистської інтелігенції» («Manifesto degli intellettuali fascisti») групи інтелектуалів та діячів культури на чолі з Джентіле. У своєму маніфесті Кроче прямо звинуватив прибічників фашизму у зраді ідеалів італійського Рісорджименто. Вчений перейшов у своєрідну «моральну опозицію» до фашизму як політичного й духовного явища. Це не пройшло непоміченим для «патріотичної громадськості» й у 1926 р. будинок Б. Кроче зазнав погрому, а він сам потрапив під нагляд поліції. На певний час учений був змушений покинути Італію. Перебуваючи за кордоном, він познайомився з Т. Манном та А. Ейнштейном. Після падіння режиму Муссоліні з 1943 р. Б. Кроче очолив відновлену Ліберальну партію, певний час працював у двох італійських урядах й у підсумку став сенатором. Однак, уже у 1947 р. він геть полишає політику та засновує Італійський інститут історичних досліджень².

Немає жодної серйозної праці з проблем світової теорії та методології історії, де не знайшли би відгуку пошуки, знахідки й чесні сумніви цього допитливого дослідника. Н. Яковенко у своєму глибокому й, водночас, елегантному «Вступі до історії» акцентує на цілковитій слушності міркування Кроче з приводу того, що «потреба в повчальній історії залишиться завжди. А що вона переслідує суто «практичну» — виховну чи розважальну мету, то полемізувати з нею (...) марна справа»³. Л. Зашкільняк цілком обґрунтовано звертає увагу на особливу рішучість і послідовність Кроче в постановці питання про те, що «дослідження історії завжди передбачає одночасне надання сенсу як окремій події, так і цілісності.

Осмилення історії завжди є своєрідною мандрівкою від полюсу унікального і неповторного до картини її єдності, яка зовсім не заперечує існування багатоманітності»⁴. Як на нашу думку, такий герменевтичний підхід до формування адекватного історичного мислення міг би позбавити сучасних українців від багатьох небезпечних, часто явно штучних проблем у сфері не лише історичної, а й загалом гуманітарної політики.

Цікаво, що вступна промова Б. Кроче при відкритті вищезгаданого дослідницького інституту мала назву «Сучасне розуміння історії». Як на нашу думку, досить дивна назва, якщо виходити з того, що саме «розуміння» як таке, як живий мислительний процес, насправді і є лише сучасним. Чи не на цьому, часом, і прагнув наголосити доповідач? Адже парадоксальність феномена «історичної свідомості» як плоду селекції досвіду минулого полягає в тому, що вона, ця свідомість — завжди сучасна. Яких би часових пластів вона не стосувалася. Вона є частиною психологічної реальності живої людини, її миттєвістю, своєрідним «схопленням» її фрагмента при одночасному інтуїтивному відчутті глибинної цілісності. Саме така безпосередньо відчута історична свідомість, яка живе і вмирає разом із людиною, зберігає потенціал реального впливу на конкретну людську поведінку й на комунікативні процеси в межах соціуму. Історія одночасно і поряд з людиною сьогодення, і у самій цій людині. І схоже на те, що таки варто глибше замислитися над зауваженням видатного італійського філософа й історика Бенедетто Кроче, який уважав, що «історія минулого має справу з тим, що вже відбулося, й передбачає його критичне осмилення незалежно від того, скільки минуло відтоді — тисячоліття або лише година»⁵.

Тобто, говорячи про «історичну свідомість» як феномен суспільного й індивідуального буття, потрібно розуміти її як своєрідний інтелектуальний і психологічний синтез тисячоліть з останніми годинами сприйняття навколишнього світу. На переконання Б. Кроче, необхідним є відчуття й осягнення єдності історії та життя, «не в сенсі абстрактної тотожності, а як єдності синтетичної, що передбачає поряд з єдністю і відмінність»⁶. Дослідник вважає наївною віру філологів у те, «що їм вдасться утримати історію в бібліотеках, музеях та архівах (на зразок того джина з «тисяча й однієї ночі», що як стиснутій дим зберігався в ззакоркованій посудині)». Адже ця віра, на думку філософа й історика, «не залишається пасивною, а навпаки, породжує образ історії, створений із предметів, традицій і документів (порожніх традицій і мертвих документів)». Б. Кроче окремо наголошує, що історія вибудовується з «образів», а не зі зразків. На його переконання, вибудувати історію із зовнішніх предметів просто неможливо, які б зусилля й мистецтво для цього не докладалися»⁷.

Висловлюючись критично з приводу т.зв. «поетичної історії», Б. Кроче, зокрема, говорить про неприпустимість підміни «зацікавленості думки» стихійною «зацікавленістю почуття», і, своєю чергою, «логічної послідовності — естетичною». Водночас, дослідник визнає необхідність фантазії для історика. Як наголошується, «суха критика, сухий виклад, концепція, за якою немає інтуїції або фантазії, і справді є безплідними». Проте така «необхідна» фантазія є, на його думку, «невіддільною від історичного синтезу, вона є фантазією всередині думки й заради думки, надає їй конкретність, адже думка — це не відсторонене поняття, а відношення й оцінка, не розпливчатість, а визначеність». При цьому сам Б. Кроче переконаний, що «для історії у власному сенсі слова єдиною формою її виховного впливу є розвиток і вдосконалення думки»⁸.

Інакше кажучи, у процесі трансформації історичного світогляду на новому етапі національного розвитку треба значно більше зважати на логічну коректність запропонованого широкій громадськості історичного матеріалу. Адже жодний градус дешевого пафосу не здатний компенсувати приховану, а тим більше явну абсурдність нових офіційних конструкцій історичної думки. Здатність мислити — це те, що залишається з людиною у складній історичній ситуації, котра потребує ухвалення самостійного рішення.

Бенедетто Кроче фактично солідаризується з глибокими психологічними спостереженнями Л. Толстого, котрий свого часу писав, що «не тільки ніхто, навіть Наполеон, не міг передбачити перебіг битви, але й ніхто не міг знати, як воно насправді відбувалося, тому що в той самий вечір, коли вона завершилася, виникла й почала поширюватися вигадана, легендарна історія, яку лише легковірний може прийняти за дійсну історію, а виїм над нею скніють найвидатніші історики, доповнюючи й перевіряючи одну вигадку іншою. Але поки битва триває, здійснюється і її пізнання; коли припиняється її запал, розсіюється і сум'яття цього пізнання, й віднині значення мають лише новий розпорядок фактів і новий стан духу, що виливається в поетичні легенди і знаходить опертя в чудернацьких фантазіях. Кожен із нас щохвилини забуває більшу частину своїх думок і справ (не доведи Господи, якби було інакше, адже тоді б людина тільки те й робила б, що аналізувала найменше своє поривання!); однак ми не забуваємо, а навпаки, довго зберігаємо ті самі думки й почуття, які означають кризові моменти або вказують на проблеми, які можуть бути розв'язані в майбутньому, і часом із крайнім здивуванням помічаємо, як відроджуються в нас почуття й думки, які ми вважали назавжди втраченими. Отже, ми кожної миті знаємо всю історію, яку нам важливо знати; що стосується решти історії, оскільки вона для нас не є важливою, відповідно немає умов для того, щоби її знати, хоча в разі

потреби вони можуть виникати. Ця «залишкова» історія являє собою вічний привид «речі в собі», яка не є «річчю», не міститься «у собі», а лише у фантастичному образі відображає нескінченність наших дій і нашого пізнання)»⁹.

З погляду актуальних потреб історичної політики описана вище класиком психологічна специфіка функціонування масиву історичної інформації всередині людини підштовхує до висновку про безперспективність спроб «нафарширувати» співгромадян усією історією. У процесі індивідуального синтезу впорядкованого й осмисленого історичного досвіду попередніх поколінь, уривків різного роду історичних міфів і настирливих сигналів реального навколишнього світу людська психіка та гнучкий людський розум витворюють такий неповторний інтелектуально-емоційний сплав образів, слів, думок і проміжних міркувань щодо можливої стратегії поведінки, що дешифрувати його й адекватно розтлумачити може виявитися нездатним навіть найвитонченіший постмодерний класик інтелектуальної історії/історії ідей. Тому такими привабливими і є для політтехнологів апеляції до емоційного інтелекту або і взагалі до примітивних інстинктів широких верств населення. Й що характерно, такі апеляції досить часто змушують ці самі широкі верстви колективно діяти всупереч власним вітальним інтересам на догоду «взв'язкому колу обмежених осіб».

Однак, як цілком слушно зауважує Б. Кроче, «хто зійде з плідного шляху діяльного життя або так на нього й не ступить, той приречений вічно будувати плани, які не підлягають виконанню, відчувати нескінченні бажання й безплідні насолоди, одним словом, танталові муки. Але мудрість життя вчить нас не віддаватися абсурдним бажанням, а мудрість думки — не заглиблюватися в пусті проблеми»¹⁰. Філософ, зокрема, ще раз нагадує про те, що «історія — це думка, і відповідно, думка про загальне, про загальне в його конкретності й від того в його детермінованості одиничним. Немає явища, яким би незначним воно не видавалося, яке можна було би сприйняти (тобто пережити й осмислити) інакше, як явище загальне. Найпростішою, тобто основною, формою виразу історії слугують судження, які являють собою нерозривний синтез індивідуального й загального. У старій шкільній термінології, яку, можливо, варто зберегти, індивідуальне називається **суб'єктом** судження, а загальне — його **предикатом**. Однак для кожного, хто звик у своїх висловлюваннях керуватися думкою, **істинний суб'єкт** історії саме і є **предикатом**, а **істинний предикат** — **суб'єктом**; інакше кажучи, у судженні загальне визначається шляхом індивідуалізації». На переконання Б. Кроче, незаперечним фактом є те, що «ледве історія перетворюється на хроніку, як єдність філософії з нею мимоволі розпадається.

Але якщо звести хроніку до її практичного і мнемонічного призначення, а завдання історії піднести до пізнання **вічного теперішнього**, тоді історія знову набуває єдності з філософією, котра своєю чергою займається саме осмисленням вічного теперішнього». Тобто, просте накопичення історичних фактів саме собою не перетворюється на історичний досвід. Необхідним є глибоке й вільне осмислення цих фактів, не озираючись на чийсь примітивні політичні замовлення або ідеологічні забаганки. В іншому разі історія перетворюється на сховище токсичних відходів колективного людського часу.

На переконання Б. Кроче, необхідно наполегливо долати «абсурдне відокремлення знання від розуміння і розуміння від знання, що прирікають людину на безрадісну роздвоєність її теоретичної спроможності»¹¹. Розмірковуючи про «позитивний характер» історії, мислитель навіть наголошує, що «історія не може ділити явища на добрі й злі, а епохи — на прогресивні й регресивні, а вона навіть і не починається доти, доки психологічний стан, який обумовив подібні протиставлення, не буде подоланий в акті духу, котрий досліджує те, яку задачу виконали у своєму розвитку раніше піддані засудженню факт або епоха, що привнесено ними в перебіг цього розвитку, адже якщо всі явища й усі епохи по-своєму творчі, ніякі з них не заслуговують на засудження історії, а навпаки, всі заслуговують на похвалу й повагу. Явища, які викликають обурення, не можуть слугувати здобутком історії, у кращому разі передумовою поки що не сформульованої історичної проблеми. Негативна історія — це ще не історія, її негативність повинна поступитися місцем позитивній думці, вона має відмовитися від етичних і практичних суджень, від поетичних образів, від емпіричної ілюстративності, від усього, що припустимо для мови (але не для думки) разом із поняттями поганої людини й епохи занепаду»¹². Погодьтеся, що з урахуванням жахливого досвіду Голодомору й Голокосту, масових воєнних злочинів і репресій, руйнівних завойовницьких походів і пљондрування світових осередків культури, кривавих релігійних війн, самозакоханого расового гноблення й работоргівлі та цілої низки інших ганебних явищ з історії людства — маючи перед очима усі ці «досягнення», досить складно відмовитися від спокуси тотального засудження тієї чи іншої епохи, а отже і певного історичного етапу як такого. Однак, на переконання Бенедетто Кроче, попри весь негативізм сприйняття жахливих сторінок загальнолюдського досвіду сама історія як така несе в собі й протиотруту від вандалізму, морального занепаду та масової деградації засад гуманності. Історія кожного разу доводить невідворотність перемоги життя над смертю, людини над звіром, любові до свободи над потягом до рабства духу, жаги творчості над схильністю до сліпої руйнації.

Розмірковуюючи про гуманізм історії, і відповідно, про роль людини в історичному процесі, торкаючись специфіки осмислення людського змісту історії, Кроче критикує ту прагматику, яка виявилася «нездатною залишатися в межах людського, тобто зберігати раціональність». Як наголошується, зберігати потрібну раціональність тим складніше, «чим більшою абстракцією стають людські індивіди не лише у відносинах між собою, а й по відношенню до решти, ворожого їм всесвіту». За словами дослідника, «прагматика, аби позбавитися незручностей, охоче стверджує, що справами людини наполовину керує далекоглядність, а наполовину випадок, що розум — це, звичайно, важливо, але не можна не брати до уваги фортуну, тощо. Але хто з точністю визначить, яка кожному належить частка? Хто визначить, той можливо, і є єдиний істинний творець історії? А оскільки людиною він бути не може, прагматика невідворотно підштовхується своїм натуралізмом упритул до трансцендентності та ірраціональності»¹³. Акцентуація небезпечності подібної світоглядної установки нам видається особливо актуальною для народів, які перебувають на етапі складного цивілізаційного вибору й подальшої реалізації цього вибору. Надмірна схильність до пасивної трансцендентності та легковажної ірраціональності цілком може мати наслідком втрату суспільного контролю над власною історією, а отже й над усім процесом свідомого конструювання власного майбутнього.

Порушуючи складну й актуальну для сучасних істориків проблему відбору та періодизації історичного матеріалу, Кроче зауважує, що «факт є історичним тією мірою, якою він є осмисленим, і оскільки ніщо не існує поза думкою, питання про те, які факти є історичними, а які ні, не має жодного сенсу. Факт неісторичний означає факт неосмислений і, відповідно, неіснуючий, а неіснуючі факти навряд чи комусь зустрічалися. За історичною думкою завжди рухається друга пов'язана з нею думка, а за нею ще одна й ще, — й доти, доки ми мандруємо великим морем буття, нам нікуди не виплисти з чітко визначеного моря думки»¹⁴. Кроче вважає серйозним недоліком поширеність переконання, «нібито історія народів проходить такі ж самі стадії, що й індивід у своєму біологічному та психологічному розвитку, або дух в його становленні, або щось інше». Сумнівною філософ вважає і «цінність псевдо-критичних методів, які, висуваючи претензії на пояснення природи мистецтва й оцінку творінь людської уяви, беруть за вихідний момент ті абстрактні елементи, на які з суто практичними цілями подрібнюється живий організм твору мистецтва»¹⁵.

На нашу думку, заслуговує на особливу увагу рішучість, з якою Кроче розмежовує «історію природи» і власне історію. На його переконання, приміром, «історія цивілізації» погано узгоджується з «історією

природи», «хоча в багатьох працях їх і вміщують поряд, нібито одна історія продовжує другу». Однак, на його переконання, варто серйозно зважити на те, що «історія істориків завжди має як свій предмет щось індивідуально детерміноване і йде шляхом внутрішньої реконструкції, тоді як історія натуралістів вивчає типи й абстракції та йде шляхом аналогій». Цікаво, що для цього останнього типу історії Кроче навіть пропонує застосовувати спеціальну назву — «Метаісторія»¹⁶.

Схоже, що визнаний класик інтелектуальної історії Г. Вайт вирішив проігнорувати цю рекомендацію і скористався згаданим терміном на власний розсуд. Тут ми маємо вельми делікатний момент історії понять. Однак, Г. Вайт не лише солідаризувався з основним постулатом Б. Кроче, котрий вважав, що *розуміння і пояснення історичних подій завжди перебуває всередині самого процесу мислення*, а зробив дослідження такого внутрішнього формування історії основним предметом свого наукового пошуку. Наслідком цього стало не лише визнання тісного зв'язку процесів розуміння й пояснення із особистістю історика, котрий відслідковує «волю Провидіння», керуючись при цьому своїми власними морально-релігійними установками та ідеями. Народилося й поширилося розуміння об'єктивної необхідності *якісно нового суб'єктивізму*, якісно нової загальної психологічної культури історичних досліджень.

Розвиток вітчизняної теорії історії видається дуже важливим на етапі трансформації пострадянського простору. Тоді, коли так загострилася проблема цілісності суспільної та індивідуальної свідомості, коли історичний фундамент цієї свідомості тріщить по швах, а потім у авральному порядку латається з використанням нового ідеологічного клею, коли розгораються нещадні війни пам'яті при одночасному радикальному зниженні логічних стандартів загальносуспільної і спеціальнонаукової дискусії. У такі періоди історії особливу роль відіграє відчуття внутрішньої психологічної правди, притаманне самостійно мислячим дослідникам. До когорти таких мислителів безперечно належить і Бенедетто Кроче, який не лише не лякався широких узагальнень, а навпаки, наполегливо шукав нові можливості для них з метою максимального наближення невпинного історичного процесу до внутрішньої людської реальності. Надзвичайно суттєво, що обстоюючи ідеали італійського Рісорджименто й наголошуючи (у дуже складний період державного буття) на потребі національної єдності на засадах свободи, вчений, водночас, закликав уникати безплідного взаємного озлоблення, нескінченної ідеологічної вендети, акцентуючи на значному об'єднавчому потенціалі культури. Як він, зокрема, наголошував: «коли певний факт видається злом у чистому вигляді, а певна епоха — виключно часом занепаду, то це означає, що перед нами факт неісторичний, тобто ще не розвинутий історично, не досягнутий

думкою й такий, що залишився в полоні почуття та уяви». Як влучно наголошує дослідник далі, «історична свідомість як така є свідомістю логічною, а не практичною (...); історія, яка була життям, тепер стає думкою, де більше немає місця протилежностям волі й почуття. Для історії немає гарних і поганих фактів, для неї усі факти гарні, коли вони осмислені в усій своїй глибині та конкретиці; у ній немає ворогуючих партій, у ній всі входять в одну партію — у цьому суть історичного погляду». У дослідника своє розуміння славнозвісного концепту «суду історії». Учений вважає, що «історія не суддя, але адвокат; суддею вона стати не може без того, щоби не стати несправедливою, не змішати думку з життям, не підмінити логічні судження симпатіями та антипатіями почуттів»¹⁷.

І ще на одному надзвичайно суттєвому аспекті наукового підходу Кроче видається доцільним наголосити з урахуванням нинішніх потреб духовної трансформації українського соціуму. На наш погляд, мислитель має чималий резон, коли стверджує, що «історія не може бути історією смерті, вона може бути лише історією життя». На переконання дослідника, немає більш гідного спомину про померлих, ніж вивчення їхніх прижиттєвих справ, того, що вони привнесли у світ, і що живе в нас...». На глибоке переконання Кроче, «усі історії, які генерують смерть, а не життя людей, держав, установ, звичаїв, літературно-художніх ідеалів і релігійних переконань, потрібно вважати хибними (або, у кращому разі, поетичними, якщо вони мають позитивні ознаки поезії); будь-який плач за тим, що було й чого більше немає, зводився би до звичайної тавтології (...) коли б не призводив до ігнорування того факту, що в цьому минулому не все загинуло, що минуле є живим, і живе воно вічним життям, оскільки стало справжнім; саме в цьому, у хибній перспективі, котра тут вибудовується, й полягає принципова хибність подібних історій. Часом трапляється, що істориків, які змальовують гнітючими фарбами сцени агонії та похоронів, котрим вони присвоюють ім'я історії, раптом страшенно бентежить і приводить у стан повної розгубленості досліджуваний документ: до них раптом виразно долітають вибухи сміху, подихи задоволення або торжествуючий крик радості. Як же це так (запитують вони себе), як могли ці люди жити, любити, плодитися, співати, малювати, розмірковувати, коли зі сходу й заходу лунала трубна звістка про кінець світу?»¹⁸.

З плином часу не втрачає своєї актуальності узагальнююче авторське бачення головного покликання соціальної історіографії, котра «насамперед націлена на приведення хаотичної хроніки розрізнених фактичних даних до впорядкованої послідовності історії суспільних цінностей». Учений при цьому наголошує, що галуззю дослідження такої історіо-

графії є «історія людської душі у практичному аспекті, чим би вона не займалася — загальною історією культури (котра, втім, завжди має свої приватні мотивації та обмеження), або створенням історії класів, народів, суспільних течій, почуттів, інституцій і тому подібного»¹⁹.

Нехай таке розуміння соціальної історії й не відповідає сучасним тлумаченням цього напрямку історичних досліджень, однак для трансформаційного пострадянського періоду подібний акцент на реальному людському вимірі соціального історіописання й, зокрема, на проблемі цінностей, виглядає більш ніж доречним. У цьому сенсі можна згадати класичну промову Перикла над могилами полеглих воїнів, яку презентував у своїй загальновідомій праці європейський прагматик Фукідід. Попри всю ідеалізацію рабовласницької афінської демократії, загальна логіка цієї талановитої апеляції до сучасників і нащадків видається нам достатньо симптоматичною — героїчно помирати варто не за будь-що, не за *будь-яку* державу, а за державу, котра є реальним втіленням людських сподівань, історичною реалізацією такої системи цінностей, яка гарантує цілком конкретний спосіб колективного співжиття на засадах свободи і справедливості. На людську звитягу заслуговує державність, котра у своєму лоні народжує вільних громадян. Як, зокрема, в «Історії» Фукідіда тверезо нагадує Перикл, «оскільки у нас містом керує не купка людей, а більшість народу, тому наш державний устрій зветься народовладдям. У приватних справах усі користуються однаковими правами згідно з законом (...) на почесні посади висувають кожного за його гідність, оскільки він чимось відзначився не в силу приналежності до певної верстви, а завдяки особистим чеснотам. Бідність і темне походження або низьке суспільне положення не заважають людині обійняти почесну посаду, якщо вона здатна прислужитися державі. У нашій державі ми живемо вільно й у повсякденному житті уникаємо обопільних підозр: ми не відчуваємо неприязні до сусіда, якщо той у своїй поведінці дотримується особистих нахилів, і не висловлюємо йому хоча й не шкідливого, але неприємного для нього обурення. Терпимі у своїх приватних взаємовідносинах, у суспільному житті, ми не порушуємо законів, насамперед із поваги до них, і підкоряємося владі та законам, особливо тим законам, що укладені заради захисту ображених, а також законам неписаним, порушення яких усі вважають ганьбою». Як далі наголошує афінський лідер, «ми захищаємо дещо більше, аніж люди, позбавлені подібної спадщини (...) Адже людям нещасним, тим, хто пригнічений своїм жалюгідним існуванням, хто втратив надію на краще майбутнє, немає підстав ризикувати життям, але тим належить жертвувати життям за батьківщину, кому в житті загрожує зміна на гірше, для кого невдача у війні може стати фатальною»²⁰.

Єдність часу історії у Бенедетто Кроче, внутрішнє відчуття часу в Едмунда Гусерля й аналіз духовної ситуації часу в Карла Ясперса — це ланки одного аналітичного ланцюга внутрішнього самоусвідомлення людства. Таке самоусвідомлення багато в чому запобігає суміщенню несумісного в моральній свідомості. У цьому сенсі самотутній теоретичний аналіз взаємодії історії та психології у Макса Хоркхаймера й публічний коментар чинного міністра закордонних справ ФРН Гайко Мааса щодо історичної відповідальності нацистської Німеччини за розв'язання Другої світової війни — це не просто демонстрація інтелектуальних можливостей, політичної волі та національної гідності, достатніх для практичного «подолання минулого», це ще й серйозні практичні кроки на шляху морально-історичного самовизначення нової демократичної Німеччини. А ще це є безперечно важливим сигналом для усієї Європи, яка внаслідок некерованих міграційних процесів несподівано опинилася на порозі загострення підзабутих расових протиріч та небезпечної активізації праворадикальних рухів. Особливо за умов, коли соціально-психологічна напруга на європейському континенті додатково посилюється під впливом серйозної економічної кризи, викликані глобальною пандемією коронавірусу та несподівано гострими расовими конфліктами у провідній державі Заходу — Сполучених Штатах Америки. На наших очах змінюються глобальні соціально-психологічні контури звичного образу західної демократії.

За нинішньої непередбачуваної і небезпечної динаміки змін матеріальних і духовних засад навколишнього світу відчутно зростає цінність свого й чужого історичного досвіду, а отже й потреба в нових, ефективніших засобах його узагальнення та цілеорієнтованого використання. З огляду на масштаби нових викликів у царині державного життя й міждержавного спілкування вітчизняне історіописання потребує адекватного зміцнення власного теоретико-методологічного фундаменту й відповідного збагачення аналітичного інструментарію. Тільки *нове поєднання раціональності і свободи* здатне захистити молоду українську державу від реальної небезпеки завуальованого неоколоніального статусу, а майбутні покоління українців — від неокріпацтва під проводом чергових елітних євнухів. Як наголошував ще у 1916 р. видатний киянин Густав Шпет, талановитий філософ, глибокий історик культури й лінгвіст, безжалюдно знищений у 1937-му сталінськими фальсифікаторами розстрільних справ, історія «не може задовольнятися «зовнішністю», оскільки вона з самого початку *стверджує*, що те, що їй дається, є лише *знак*. Розкриття цього знаку є її єдиним завданням. Документи й пам'ятки суть знаки, що потребують насамперед подальшого розуміння певних дій, які самі є лише знаками, що прикривають певні чинники, які рухають історію. І які

осягаються знову-таки за допомогою подальшого розуміння». Мислитель закликав до предметного філософського осмислення феномена історичного. Таке дослідження, на його думку, «цілковито має бути спрямоване на зв'язок і внутрішню єдність (...) у *свободі*, як єдиній формі діяльності абсолютного». При цьому дослідник висловлює глибоку переконаність у тому, що «історичні теорії суть не менш теорії, ніж теорії фізики або біології, які б свої особливості не мали ці теорії та науки»²¹. Свого часу Р.Дж. Коллінгвуд зауважив, що «теорія історії не може залишатися більше там, де вона перебувала після Гегеля з його «філософією історії» і після Маркса з його «діалектичним матеріалізмом». На думку цього визнаного фахівця в царині теорії історії, обидва згадані феномени «були тими крайніми засобами, за допомогою яких історія, котра не вийшла за межі компіляторської стадії, намагалася прикрити недоліки, закладені у самій цій стадії, запозиченням неісторичних методів». Дослідник навіть вважає, що «вони належать до зародкової стадії історичної думки», що «умов які би виправдовували і, навіть більше, робили їх необхідними, більше не існує»²². Слід зауважити, що популярна серед істориків праця Коллінгвуда «Ідея історії», у якій він обстоює цю тезу, так і не була завершена. Автор помер у 1943 р., а його теоретико-історичні міркування були опубліковані лише в 1946 р. Нам чомусь здається, що коли б учений на власні очі побачив і осмислив підсумки Другої світової війни, підйом комуністичного й робітничого руху, «соціалістичну» еволюцію проблемного змісту суспільних стосунків у розвинених країнах Європи, карколомний розпад колоніальних імперій, народження комуністичного Китаю, формування двополярного світу і ще багато цікавих речей на основі «застарілої», як на його думку, ідейної спадщини Гегеля та Маркса, то можливо після всебічного осмислення унікального випадку єдності теорії і практики, він, як розумний дослідник, навряд чи спокусився би зневажливою, за своєю суттю неісторичною оцінкою історіотворчого потенціалу теорій згаданих мислителів.

Навіть сьогодні, після фантастичного розпаду і зникнення з історичної сцени СРСР та комуністичного блоку, потенціал багатоаспектного впливу на перебіг світових політичних та економічних процесів з боку т. зв. «історичного матеріалізму» навряд чи варто недооцінювати. Достатньо красномовним є очевидний факт, що щиро віддані європейським цінностям прозахідні урядовці й політики багатьох країн світу залюбки забезпечують життєві потреби своїх громадян у багатьох сегментах масового споживання переважно за рахунок фантастичного виробничого потенціалу комуністичного Китаю, який у результаті прагматизації та «конфуціанізації» історіософських постулатів гегельянства й марксизму фактично перетворився на другу державу світу. Для оцінки духовної

ситуації часу нам все ж видається доречнішою думка Коллінгвуда з цієї ж цікавої праці, висловлена у процесі авторського аналізу ідеалізму недооціненого французького мислителя Лашельє: «життя духу — не просто життя, а раціональність...»²³. Тож чи не було засуджене колись Коллінгвудом «запозичення неісторичних методів» насправді вельми далекоглядною практичною апробацією популярного нині принципу міждисциплінарності?

Слід зауважити, що Р.Дж. Коллінгвуд був добре обізнаний із підходами Б. Кроче. Свого часу він навіть опублікував переклад знакової для європейської думки книги останнього — «Філософія Дж. Віко». У славнозвісній «Ідеї історії» Коллінгвуд, оригінально віддає належне Кроче за те, що останній зробив важливий крок уперед порівняно з німецькими концепціями. На відміну від німців, які погоджуються й далі називати історію наукою, не відповідаючи на запитання про саму можливість науки про індивідуальне, Кроче, підносячи справжню історію до статусу філософії, «одним ударом звільняється від натуралізму і звертається до ідеї історії як до чогось принципово відмінного від природи». Той, хто полюбить тлумачити історію як мистецтво, має, на думку Коллінгвуда, зважати на просте, але дуже глибоке за своєю суттю зауваження Кроче про те, що «історія на відміну від мистецтва відрізняє реальне від нереального»²⁴.

Звертаючись до ролі логіки в історичному пізнанні, Коллінгвуд відзначає плідність міркувань Кроче про те, що «індивідуальний факт не був би тим, чим він є, якби в нього не було для цього якихось причин». І з іншого боку, «що таке загальна істина, як не істина, яка підтверджується усіма фактами, до яких вона може бути прикладена?». У цьому сенсі залишається важливим для розвитку теорії історичного розуміння й висновок Кроче про те, що «необхідні, або загальні, істини й істини випадкові, або індивідуальні, — не два різних типи знання, а невіддільні один від одного елементи будь-якого істинного пізнання. Як демонструє Кроче, навіть у судженнях, що видаються абстрактними й надто загальними, тобто в чистих визначеннях, присутні історичні елементи, оскільки «саме визначення було сформульовано конкретним історичним мислителем, який стикнувся з проблемою, що виникла за конкретних обставин і в конкретний період історії думки». Власне, саме такого роду історичність і досліджує сучасна «інтелектуальна історія — історія ідей» та все популярніша «історія понять». Коллінгвуд слідом за Кроче як такий приклад наводить визначення Джоном Стюартом Міллем морального вчинка як «вчинка, що забезпечує максимальне щастя максимальній кількості людей». Дослідник наголошує, що таке визначення лише на перший погляд виглядає як геть неісторичне, придатне для всіх часів і

місце, якщо взагалі воно істинне. Проте як зауважує Коллінгвуд, насправді Мілль описує те, «що ми маємо на увазі, називаючи той чи інший вчинок «моральним», і це словами зовсім не співвідносимо з усім людством в усіх місцях його мешкання і в усі періоди його існування, ми — це англійці дев'ятнадцятого століття з усіма моральними й політичними ідеями їх часів. Мілль описує, погано чи добре, конкретну фазу в розвитку людської моральності. Він може не усвідомлювати цього, але займається саме цим». Окрім того, наголошує дослідник, багато оціночних суджень істориків щодо тих чи інших діячів конкретних країн передбачають також функціонування в інтелектуальному просторі етичної і політичної філософії, дозволяє письменникові й читачеві послуговуватися спільною системою етичних ідей та уявлень. Що ж до проблеми взаємозв'язку історії та психології, то Коллінгвуду явно сподобався запропонований Кроче шлях розуміння справжньої історії мешканця Лігурії та Сицилії — «подумки стати неолітичним лігурійцем або сицилійцем. Адже „якщо ви зумієте проникнути в його душу і зробити його думки своїми власними, то лише тоді ви зможете створити його історію». В іншому разі вам випадає впорядковувати його рештки, різновид організованої системи, й ми отримуємо етнологію або археологію, але не історію»²⁵. Тобто, Коллінгвуд цілковито солідаризується цього разу з Кроче, котрий вважає, що бездушної історії насправді не існує. Коллінгвуд, на нашу думку, абсолютно правий, коли стверджує, що Кроче зрештою «відстояв автономію історії, її право займатися своїми справами, користуючись власними методами, від зазіхань на неї як з боку філософії, так і з боку природничих наук». Адже звичайна історія, на переконання Кроче, «вже є філософією: вона містить філософію всередині самої себе у вигляді предикатів її суджень. (...) Реабілітація історії щодо природничих і точних наук відбувається у протилежному напрямку». Історія застрахована від зазіхань з їхнього боку вже тому, що «наукове мислення такого роду може розпочатися лише після того, як історія завершить свою роботу. Наука — це розчленування, реструктуризація вихідних матеріалів, які мають бути дані до початку наукового дослідження; але *цими матеріалами виявляються історичні факти*»²⁶.

Отже, можна констатувати, що рецепти єдності історії та життя від Бенедетто Кроче — це не рецепти отожднення історії з життям. Коли історія починає жити в людині, вона сама не стає життям, вона живе *своїм* життям. Тому дуже важливим є дотримання принципу психологічної співмірності. Історія не повинна витискати з людини реальне людське життя, живе спілкування з навколишнім світом, загострене відчуття дійсності, саму можливість щоденного, ба навіть щохвилинного прогнозування свого існування, своїх дій. Психологічна стабільність людського

буття підлягає радикальній руйнації лише в разі гострої необхідності нівелювання потенціалу суспільно небезпечної девіантної поведінки окремих представників соціуму або окремих груп (на кшталт різного роду злочинних угруповань, мафіозних кланів, корупційо-генних спілок або терористичних осередків). В усіх інших випадках індивідуальна та соціальна психологічна стабільність завжди була й завжди залишатиметься однією з ключових ознак високої якості людського капіталу. Державні керманічі повинні дбайливо ставитися до психіки свого народу, якщо вони дійсно прагнуть позитивних історичних зрушень, а не намірилися на певному історичному етапі наловити стільки рибки в каламутній воді, щоби вистачило не лише їм самим, а й їхнім дітям та онукам.

Тривале панування на радянських теренах «ідеологічного монотеїзму» сформувало особливу систему психологічних установок, що не лише дозволяла, а й суттєво сприяла небезпечному ігноруванню впливових соціально-психологічних чинників. У концептуальному плані йшлося про своєрідність самого тлумачення процесу пізнання і специфічний зв'язок психології і діалектики, коли відповідь на найскладніші філософські питання можна було легко знайти в готовому вигляді у якійсь із праць класиків марксизму-ленінізму. Зашкалюючий матеріалізм породжував епістемологічну статику в царині соціального пізнання. Класичне ленінське формулювання важило більше, ніж багатоманіття усієї попередньої інтелектуальної історії людства. Для прояснення пізнавальної ситуації достатньо було прочитати в якійсь ювілейній статті слова В.І. Леніна про те, що «не психологія, не феноменологія духу, а логіка = питання про істину»; або в іншому місці, що «істина — це процес переходу людини від суб'єктивної ідеї (поняття) через практику до створення об'єктивної картини світу. Це співпадіння поняття з об'єктом» тощо. А щоби досягти вже цілковитої світоглядної стабільності варто було засвоїти «чітку ленінську формулу, котра описує увесь шлях досягнення людиною істини: «Від живого споглядання до абстрактного мислення *й від нього до практики* — таким є діалектичний шлях пізнання істини, пізнання об'єктивної реальності».

Нікого особливо не насторожувала перспектива «*створення*» об'єктивної картини світу. Тобто абсолютно не тривожив сам факт, що в *об'єктивній* картини світу з'явиться якийсь *суб'єктивний* творець. Так само, як не хвилювала й та обставина, що лише «живе споглядання» має бути джерелом абстрактного мислення, а отже те, чого не можна спостерігати наживо (тобто людські думки, почуття, спогади й навіть, при-міром, саме минуле, яке вже точно минуло, якого вже немає) аж ніяк не можуть претендувати на статус джерела абстрактного мислення, тобто логічного аналізу й синтезу.

Приблизно так, у підсумку, все й вийшло, коли верховні керманічі глобальної наддержави прогавили тектонічні зрушення в царині суспільної та індивідуальної свідомості під час «імплантації» ідеї свободи на етапі демократичного оновлення радянської цивілізаційної моделі. Хоча, між іншим, сам В.І. Ленін свого часу наголошував на особливій ролі психології у розвитку діалектики й виокремлював серед її джерел цілу низку психологічних дисциплін та суміжних із ними наук²⁷.

Ба більше, сам прихід більшовиків до влади та їхня наступна еволюція в напрямку всевладдя здійснювалися з достатньо ретельним урахуванням комплексу ключових соціально-психологічних чинників суспільного розвитку та завдяки вельми вправному використанню особливостей психології народів і мас. Розмірковуючи над специфікою аналізу свідомості у працях Маркса, самобутній радянський філософ М.К. Мамардашвілі зауважив, зокрема, що теза Маркса про обумовленість суспільної свідомості суспільним буттям і про породження змісту ідеологічних, правових і взагалі «надбудовчих» утворень безпосередньо економічними відносинами і т. д. має розумітися з урахуванням абстракцій та ідеалізації, які лежать в основі Марксової схеми причинного зв'язку між суспільним буттям і суспільною свідомістю. На думку вченого, варто лише проігнорувати їх і витлумачити цю схему в антропологічному сенсі, як вона стає безглуздою, як це й відбулося в «економічних матеріалістів». Мамардашвілі навіть уважає, що «Маркс відкриває феноменологічну природу свідомості», котра дозволяє «аналізувати свідомість об'єктивно як перетворення предметів у квазіпредметні утворення, відсторонено від процесів, які відбуваються у внутрішньому світі суб'єкта». При цьому дослідник наголошує, що саме Маркс, на його переконання, «виходить за феномени», шукає їхнє «причинне походження, виявляє соціальну систему спілкування, яку феномени свідомості обслуговують». У підсумку, як наголошується, «ми маємо зв'язок «реальність-свідомість», де певні мислительні утворення презентують реальність, полишаючи осторонь дійсний устрій її відносин. Саме вони і є свідомістю, котра реалізується індивідами у їхній соціальній діяльності» (*К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 23, стр. 86*). У такий аналітичний спосіб і вводиться особлива абстракція — «суспільна свідомість». І зв'язок цієї свідомості з буттям є системний, або репрезентативний, причинний зв'язок». М.К. Мамардашвілі ще раз наголошує, що «текст написаний суспільством, але він записаний в індивідах», і аналіз «перед-стояння» об'єкта «не потребує звернення до психічної природи суб'єкта, до попереднього досвіду утворення асоціацій у цього суб'єкта, до його нахилів, навичок і взагалі до тисяч обставин, що йдуть у безкінечність, які не можуть бути враховані жодною наукою...». На переконання дослідника, це доводить, що «метод «духовного розу-

міння», «безпосереднього проникнення у смисли свідомості», що пропонується ідеалістичною філософією культури, є безплідним»²⁸.

Історична свідомість справедливо вважається одним із наріжних каменів національної ідентичності й, відповідно, відіграє у таких пошуках помітну роль. В умовах поступу інтеграційних процесів на теренах Європи потреба у її поглибленому дослідженні не лише не зникає, а навпаки суттєво загострюється. Низка нових глобальних і регіональних викликів потребує нового бачення, нових практичних рішень у справі зміцнення базових засад європейської ідентичності, усвідомлення спільності майбутнього народів Європи на основі кращого розуміння спільності історичної долі.

На часі поглиблення теоретико-методологічних підстав такого роду досліджень. Насамперед з урахуванням тієї очевидної обставини, що «історична свідомість» — це цікавий вимір людської свідомості як такої. Цей простий факт обумовлює потребу посилення уваги до *психологічного* виміру історичної політики як впливового чинника національної єдності. Адже *свідомість як таку* безперспективно *запроваджувати* якимись адміністративними методами. Її можна лише *формувати* шляхом конструктивного впливу на думки й почуття людей. І надалі *закріплювати* в колективній та індивідуальній пам'яті як систему спільних моральних принципів і цінностей.

В умовах радикальної переоцінки цінностей після тоталітаризму це є серйозним викликом не лише для історичної науки, а й для усієї вітчизняної гуманітаристики загалом. Адже з одного боку, посилилася потреба чіткішого уявлення про ідентичність і, зокрема, про роль та специфіку історичної свідомості як чинника її формування; а з другого боку, відбувається активний рух історіописання в напрямку до неантропоцентричної та багатовидової історії, у рамках якої людина як об'єкт дослідження або відходить на другий план або і взагалі зникає з дослідницького горизонту. Часом складається враження, що людина як історичний актор стрімко втрачає психологічну й культурно-історичну цілісність, розпадаючись на низку когнітивних функцій, котрі і стають об'єктом головної зацікавленості багатьох талановитих істориків.

Цьому дивовижному руху в напрямку *неантропоцентричної історії* відома польська дослідниця Ева Доманська присвятила спеціальний цікавий розділ своєї монографії «Історія та сучасна гуманітаристика: дослідження з теорії знання про минуле» (2000). Звертає на себе увагу та обставина, що саме напрямок *неантропоцентричної гуманітаристики* авторка вважає найцікавішим, але, водночас, і найбільш радикальним. Як вона дотепно зауважує, «у сучасній гуманітаристиці Маркс змагається з Дарвіном за інтелектуальне лідерство, а зацікавлення теорії революції та

опору конкурують з новим зачаруванням різними варіантами теорії еволюції». (...) З огляду на «дискусії щодо меж видової ідентичності, (між)видової солідарності, відносини між тим, що людське і не-людське, питання про те, «що значить бути людиною?», яке в гуманітаристиці все частіше розглядається з точки зору точних наук, а в точних науках — з точки зору гуманітаристики, набуває нового виміру». Тож, немає нічого дивного у активізації дискусій з приводу «привілейованої позиції людини у світі». Зрозуміло, що дослідження й самого явища «зnelюднення» становить, у уьому разі, окремий теоретичний і практичний інтерес²⁹.

За такої епістемологічної ситуації цілком природним виглядає посилення уваги до зв'язку між наукою психологією та історичною наукою. Поглиблене розуміння людської природи і природи людського розуміння, людської психіки і загальної природи психічних процесів видається особливо на часі в умовах часто шокуючого релятивізму, коли звична постать людини-творця, людини-трударя перетворюється на мерехтливого привида глобальної «гри в бісер».

Аляйда Ассман, підсумовуючи власне бачення форм і трансформації культурної пам'яті, прямо говорить про її загальну кризу. Дослідниця слушно зауважує, що «можливість записувати більше, ніж може зберегти в собі людська пам'ять, призвела до порушення рівноваги на теренах культурної пам'яті. Обшир пам'яті та потреба у спогаді були відокремлені одне від одного й відтоді так і не були врівноважені, оскільки у письмовому суспільстві провідне місце посідає не збереження пам'яті, а вибір і плекання цінних спогадів. Книгодрукування та нові медіи невпинно розширювали можливості збереження письма й разом із цим — надзвичайно посилили розрив між обжитими і необжитими, між наповненими і спорожнілими просторами спогаду»³⁰. Торкаючись на початку своєї праці питання про «кінець історичного фундаменталізму» на певному етапі становлення британської нації, дослідниця нагадує, як монархія Тюдорів уже не могла собі дозволити «виводити політичні домагання з поживклих чуток однобічно, в історично фундаменталістський спосіб», оскільки «належала до нового національно-державного устрою». Як наголошує А. Ассман, «з минулого, що стало «історичним», більше не можна вивести політичних домагань. Минувшина вже не може, як колись, бути безпосередньо переведеною в майбутнє»³¹. Від того, наскільки глибоко оновлена Україна усвідомить цю просту істину, багато в чому залежить і перспектива національної єдності, і загальна цивілізаційна перспектива України як суверенної та демократичної держави. Адже А. Ассман абсолютно доречно солідаризується з Дж. Локком, який прив'язав поняття ідентичності «до часових меж індивідуального життя», розробивши «нове поняття особистості, що могло б бути узгоджене із

формою громадянського суспільства», особистості як «безумовно рівноправного правового суб'єкта і як соціально притомної й етично відповідальної інстанції»³².

Для філософського обґрунтування індивідуальності використовуються концепції свідомості, саморефлексії і спогаду. У Локка конститування «Я» стає «результатом неперервного продуктивного акту самозасвоєння минулих досвідів і майбутніх можливостей». Однак, дослідниця слушно звертає увагу й на те, що, приміром, Д. Г'юм не сприймав подібного тлумачення «пам'яті як мосту» і навіть вважав це «неприпустимою містифікацією». Локкові «ідентичності» Г'юм назвав «фікціями» для маскуванню змінності обставин. Адже, коли придивитися уважніше, то «намислена ідентичність вибухає відмінностями: «вона є ні чим іншим, як набором або зв'язком різноманітних перцепцій, що перебігають одна за одною з невизначеною швидкістю, постійно перебуваючи в рухливому потоці»³³.

Цілком очевидно, що додаткових зусиль з боку вітчизняних дослідників потребує неупереджений аналіз реального внутрішнього змісту «намислених» останніми роками «ідентичностей». Можливо, нових підходів вимагає й актуальне тлумачення «історичної свідомості». Адже це не просто офіційно схвалений мінімальний стандарт знань, переконань і принципів, а і *глибинний психологічний процес формування духовної складової індивідуального людського досвіду*. Цілком очевидно, що неперервний стан революційного неврозу — вельми несприятлива соціально-психологічна основа для раціонального й послідовного здійснення прагматичних проєвропейських перетворень. Жодна лихоманка приватизації не здатна компенсувати дефіцит ефективного, дійсно європейського за своїм реальним змістом економічного й соціального мислення. У цьому сенсі методологічна взаємодія історичної науки та науки психології має не лише тривати, а радикально поглиблюватися. А отже, запропоноване Б. Кроче тлумачення актуальності історії у конкретній людській свідомості має значний науковий і суспільно-політичний потенціал.

---

¹ Яковенко Н. Вступ до історії. Київ: Часопис «Критика», 2007. 368 с.; Зашкільняк Л. Методологія історії: від давнини до сучасності. Львів, 1998. 228 с.; Аббате М. Філософія Бенедетто Кроче и кризис итальянского общества. Москва: Изд. иностр. лит., 1959. 248 с.; Давыдов, Ю.Н. Абсолютный историзм и «диалектика различий». *Марксистско-ленинская диалектика*: в 8-ми т. Москва: МГУ, 1988. Т. 4. Критика немарксистских концепций диалектики XX века. С. 238–274; Джиоев, И.О. Проблемы исторического познания в философии Б. Кроче. *Вопросы философии*. Москва, 1971. № 5. С. 111–117; Киссель М.А. Диалектика как логика философии духа (Б. Кроче — Дж. Джентиле Р. Коллингвуд). *Идеалистическая диалектика в XX столетии*. Москва:

Изд. полит, лит., 1987. С. 119–153; Кон И.С. Об «историзме» Бенедетто Кроче. *Вопросы истории*. Москва, 1956. № 10. С. 122–135; Лопухов Б.Р. О тождестве философии и истории в работах Бенедетто Кроче. *Вопросы философии*. Москва, 1970. № 1. С. 108–109; Мальцева С.А. Философско-эстетическая концепция Бенедетто Кроче. СПб.: Петербург XXI век, 1996. 157 с.; Овсянникова И.А. Либеральная философия Бенедетто Кроче. Омск: Изд. ОмГТУ, 1998. 424 с.; Савинова Е.Ю. Концепция «абсолютного историзма» Бенедетто Кроче: дис. ... канд. филос. наук. Ленинград, 1987. 203 с.; Андреев М.Л. Бенедетто Кроче, последний классик. Москва: Изд. дом. Высшей школы экономики, 2015. 20 с.; Проблема «Выражения» у Бенедетто Кроче, Густава Шпета и Шарля Балли (в контексте культурно-исторического единства научного знания). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/problema-vyrazheniya-u-benedetto-kroche-gustava-shpeta-i-sharlya-balli-v-kontekste-kulturno-istoricheskogo-edinstva-nauchnogo-znaniya>

² Див.: Кроче Бенедетто. *Енциклопедія історії України*. Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. Київ: В-во «Наукова думка», 2008. Т.5. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Kroche_Benedetto.

³ Яковенко Н. Вступ до історії. Київ: Часопис «Критика», 2007. С. 22.

⁴ Зашкільняк Л. Методологія історії: від давнини до сучасності. Львів: Вид-во ЛНУ ім. І.Я. Франка, 1998.

⁵ Кроче Б. Теория и история историографии. Пер. с ит. И.М. Заславской; науч. ред. М.Л. Андреева. Москва: Школа «Языки русской культуры», 1998. С. 9.

⁶ Там само. С. 10.

⁷ Там само. С. 19.

⁸ Там само. С. 21–25; 29.

⁹ Там само. С. 24.

¹⁰ Там само. С. 34.

¹¹ Там само. С. 37–38.

¹² Там само. С. 56.

¹³ Там само. С. 60–61.

¹⁴ Там само. С. 64.

¹⁵ Там само. С. 70.

¹⁶ Там само. С. 77.

¹⁷ Там само. С. 54–55.

¹⁸ Там само. С. 57.

¹⁹ Там само. С. 89.

²⁰ Див.: Фукидид. История (Вторая книга - Государственные похороны павших в войне афинян. Речь Перикла (34–47₁)). Пер. с гр. Ф.Г. Мищенко. Под ред. С.А. Жебелева. СПб.: Наука, Ювента, 1999.

²¹ Шпет Г.Г. История как проблема логики: Критические и методологические исследования. Изд. 3-е. Москва: Книжн. дом «Либроком», 2011. С. 23–24.

²² Коллингвуд Р. Дж. Идея истории. Автобиография. Пер. и коммент. Ю.А. Асеева; стат. М.А. Кисселя. Москва: Изд-во «НАУКА», 1980. С. 122.

²³ Там само. С. 178.

²⁴ Там само. С. 184–185.

²⁵ Там само. С. 188–190.

²⁶ Там само. С. 192.

²⁷ Див. Давыдов В.В. Ленинские идеи о взаимосвязи диалектики и психологии (к 110-летию со дня рождения В.И. Ленина). *Вопросы психологии*. № 2. 1980. С. 20–28. URL: <http://www.voppsy.ru/issues/1980/802/802020.htm>

²⁸ Див.: Мамардашвили М.К. Анализ сознания в работах Маркса. *Вопросы философии*. 1968. № 6. С. 14–25. URL: http://psylib.org.ua/books/_mamar01.htm

²⁹ Доманська Е. Історія та сучасна гуманітаристика: дослідження з теорії знання про минуле. Пер. з польск. та англ. В. Склокіна. Київ: Ніка-Центр, 2012. С. 177–179.

³⁰ Ассман А. Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті. Пер. з нім. Київ: Ніка-Центр, 2012. С. 426–427.

³¹ Там само. С. 85.

³² Там само. С. 104–105.

³³ Там само. С. 107–109.

REFERENCES

1. Assman, A. (2012). *Prostory spohadu. Formy ta transformatsii kulturnoi pamiatii*. Kyiv: Nika-Tsentr [in Ukrainian].
2. Davydov, V.V. (1980) Leninskie idei o vzaimosvyazi dialektiki i psihologii (k 110-letiyu so dnya rozhdeniya V. I. Lenina). *Voprosy psihologii*, 2, 20–28 [in Russian].
3. Domanska, E. (2012). *Istoriia ta suchasna humanitarystyka: doslidzhennia z teorii znannia pro mynule*. Kyiv: Nika-Tsentr [in Ukrainian].
4. Fukidid. (1999). *Istoriya*. Sankt-Peterburg: Nauka, Yuventa [in Russian].
5. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. 2008. (Vol. 5). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
6. Kroche, B. (1998). *Teoriya i istoriya istoriografii*. Moskva: Shkola Yazyki russkoj kultury [in Russian].
7. Kollingvud, R.DZh. (1980). *Ideya istorii. Avtobiografiya*. Moskva: Nauka [in Russian].
8. Mamardashvili, M.K. (1968). Analiz soznaniya v rabotah Marksa. *Voprosy filosofii*, 6, 14–25 [in Russian].
9. Shpet, G.G. (2011). *Istoriya kak problema logiki: Kriticheskie i metologicheskie issledovaniya*. Moskva: Librokom [in Russian].
10. Zashkilniak, L. (1998). *Metodolohiia istorii: vid davnyiny do suchasnosti*. Lviv: LNU im I. Franka [in Ukrainian].
11. Yakovenko, N. (2007). *Vstup do istorii*. Kyiv: Krytyka [in Ukrainian].

УДК 930(=411.16)“18/19”

Оксана Іваненко

канд. іст. наук, старш. наук. співроб.

Інститут історії України НАН України

01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4

E-mail: oxana_ivanenko@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6154-0444>

ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ ОСВІТНЬОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЄВРЕЇВ У НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ (XIX — початок XX ст.)

У статті здійснено огляд історіографії культурно-освітнього розвитку єврейської громади Наддніпрянської України в XIX — на початку XX ст. В історичній науці знайшли ґрунтовне висвітлення особливості становлення й функціонування системи єврейської освіти на Волині в означений період часу, розвиток Житомирського рабинського училища й Житомирського єврейського вчительського інституту, просвітницька й духовно-релігійна діяльність єврейського населення Лівобережної, Правобережної, Південно-Східної України, що входила до складу Російської імперії, та західноукраїнських земель у складі Австро-Угорщини. Визнаючи досягнення юдеознавчих досліджень, слід констатувати, що на сьогодні згадана тематика потребує подальшої розробки з огляду на її значимість для наукового осягнення ключових проблем історії України та всесвітньої історії, наявність широкого пласту історичних джерел, передусім архівних матеріалів, джерелознавчий аналіз та інтерпретація яких сприятиме заповненню лакун в історіографії єврейської громади як унікального історико-культурного феномена й органічної складової культури України. Ідеологічний і політичний прес радянської доби суттєво загальмував юдеознавчі дослідження, реалізацію їхнього науково-творчого потенціалу, проте активізація інтересу до єврейської тематики наприкінці 1980-х рр. знайшла продовження в дослідженнях, здійснених уже в незалежній Українській державі, що сприяли запровадженню до наукового обігу нових історичних джерел, розробці інноваційних ідей і засвоєнню сучасних методологічних підходів. Одним із перспективних напрямів подальших досліджень у зазначеній царині вважаємо роль єврейства в посиленні європейських культурно-цивілізаційних впливів на українських землях, адже саме наприкінці XIX — на початку XX ст. в

період піднесення єврейського національного руху зросла кількість євреїв, вихідців із України, які здійснювали подорожі, здобували освіту в провідних університетах Європи.

Ключові слова: історіографія, юдеознавчі студії, євреї, іудаїзм, освіта, навчально-виховний процес, Наддніпрянська Україна.

Oksana Ivanenko

PhD in History, Senior Researcher
Institute of History of Ukraine
the National Academy of Sciences of Ukraine
4, Mykhailo Hrushevskiy Street, Kyiv, 01001, Ukraine
E-mail: oxana_ivanenko@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6154-0444>

HISTORIOGRAPHY ABOUT THE EDUCATIONAL ACTIVITIES OF JEWS IN DNIPRO UKRAINE (the 19th — early 20th century)

The article deals with historiography about the cultural and educational development of Jews in Dnipro Ukraine during the 19th — early 20th century. The formation and functioning of a Jewish educational system in Volhynia during that period, the work of Zhytomyr Rabbinical School and Zhytomyr Jewish Teachers Institute, spiritual-cultural and education activities of Jews in Left-bank Ukraine, Right-bank Ukraine, South-East Ukraine, which was then part of the Russian Empire, and on Western Ukrainian lands of Austria-Hungary are reflected in the historical science. While appreciating the progress of Judaic studies, it should be noted that today this subject needs to be developed further. This is especially important for understanding the key issues of Ukraine's History and World History. The analysis of a wide range of historical sources, especially archival materials, will contribute to the objective presentation of the history of Jewish community as unique historical and cultural phenomenon and an important part of the Culture of Ukraine. The ideological and political pressure of Soviet era has slowed down Judaic studies, fulfilment of their scientific and practical potential. In the late 1980s there has been an upsurge of interest in the Jewish history. Research studies of Independent Ukraine have contributed to introduction into the scientific activities of new historical sources, developing innovative projects and ideas, improving methodological approaches. The role of Jews in increasing European cultural influences on the Ukrainian lands is a perspective direction of the historical research. In the period of raising the national spirit of Jews during the 19th — early 20th century, the number of Jewish students from Ukraine who studied in European universities has increased. Attention needs

to be shifted towards an important social function of ethnic research, the results of which foster establishing Ukrainian cultural environment based on tolerance, mutual respect, humanism and cross-cultural dialogue.

Key words: *historiography, Judaic studies, Jews, Judaism, education, teaching and educational process, Dnipro Ukraine.*

Розробка етнонаціональної проблематики на теренах України в історичному й соціально-філософському контекстах має вагоме значення для теоретичного осягнення категорій «нація», «міжнаціональні відносини», «національна культура», «національна ідентичність». Розкриття сутності соціокультурних процесів у історичній ретроспективі неможливе без комплексного дослідження ролі в них мовно-культурного діалогу, міжцивілізаційної взаємодії, обміну духовними цінностями, що зумовлюють багатоманітність і водночас цілісність історичного спадку кожної країни, цивілізації, світу загалом. На сучасному етапі розвитку людства процеси глобалізації, економічної і військово-політичної інтеграції, нівеляції етнічних розбіжностей, культурної уніфікації планетарного масштабу співіснують із ростом націоналістичних настроїв та ідеологій. Розв'язання актуальних проблем сучасності — неврегульованих територіальних спорів і претензій, воєнної агресії, міжнародного тероризму, пропаганди екстремізму в інформаційному просторі — немислиме без дослідження їхньої етнічної складової, впливу міжнаціональних, міжкультурних, міжрелігійних, міжцивілізаційних суперечностей і протистоянь.

Дослідження історичного процесу на українських землях упродовж «довгого XIX ст.» неповне без комплексного аналізу його етнонаціональної специфіки, зокрема соціально-демографічного, економічного, духовного життя єврейської громади, її трансформації під впливом офіційної державної політики та загальноєвропейських модернізаційних тенденцій. Основою розвитку історичного знання, визначення його перспективних напрямів, конструювання теоретико-методологічних моделей є оцінка історіографічної бази наукової проблематики. Відповідно, метою цієї статті є здійснення огляду історіографії культурно-освітнього розвитку єврейської громади Наддніпрянської України другої половини XIX — початку XX ст.

Висвітлення єврейської історії у Російській імперії концентрувалося значною мірою навколо проблематики правового статусу євреїв і його законодавчої бази. Підвалини історико-юридичних досліджень у цій галузі були закладені випускником Новоросійського університету І.Г. Оршанським — автором праць «Русское законодательство о евреях» (СПб, 1877) і «Евреи в России» (СПб, 1872, 1877). У останній студії розглянуто господарську діяльність єврейського населення у сфері торгівлі, промис-

ловості, землеробства, суспільний побут, процеси русифікації тощо. Правові аспекти становища єврейської громади превалювали і в доробку уродженця Волинської губернії, випускника юридичного факультету Університету Св. Володимира М.І. Миша — автора «Руководства к русским законам о евреях» (СПб., 1892). У подорожніх нотатках Л.М. Брамсона «Поездка в южно-русские еврейские колонии» (СПб., 1894) викладено його враження від господарської діяльності, побуту жителів землеробських колоній Катеринославської губернії, а також відомості щодо чисельності населення в них, землеволодіння й землекористування, обсягів майна. Роки життя в Одесі справили виразний вплив на науковий світогляд С.М. Дубнова (1890–1903), творчий спадок якого нараховує цілий пласт праць з історії євреїв і насамперед — фундаментальну «Всемирную историю еврейского народа» (Рига, 1934–1938). Учений створив першу узагальнюючу періодизацію єврейської історії на теренах Центрально-Східної Європи. Одеський історик і організатор єврейського театру Й.М. Лернер здійснив роботу з опрацювання і введення до наукового обігу матеріалів архіву колишнього Новоросійського генерал-губернатора, результатом якої стала праця «Евреи в Новороссийском крае: Исторические очерки» (Одеса, 1901). С.С. Пен, учасник сіоністського руху Одеси, на початку ХХ ст. видав оригінальне дослідження «Еврейская старина в Одессе: К истории евреев в Одессе в первое 25-летие её основания» (Одеса, 1903). Із родини впливового одеського підприємця походив Ю.І. Гессен, який успішно поєднував наукові юдеознавчі дослідження з активною громадсько-політичною боротьбою за емансипацію єврейського населення Російської імперії. Він є автором праць «Очерки общественной, правовой и экономической жизни русских евреев» (СПб., 1906), «О жизни евреев в России: Записка в Государственную думу» (СПб., 1906), «История еврейского народа в России» (Л., 1925–1927; Москва-Иерусалим, 1993).

У міжвоєнний період заснована за сприяння Д. Багалія та А. Кримського Гебраїстична історико-археографічна комісія при ВУАН (1919–1929) за складних умов ідеологічного тиску в УСРР стала потужним науковим центром юдеознавчих досліджень, що впродовж наступного тривалого періоду від 1930-х до кінця 1980-х рр. перебували під забороною.

Із здобуттям Україною незалежності 1991 року відбувся сплеск інтересу вітчизняних істориків до широкого спектру етнонаціональних студій, їх філософсько-теоретичної концептуалізації. Визначальний вплив на процес подолання українською гуманітаристикою важкого спадку радянської доби, відродження національних традицій української історіографії здійснив Ярослав Дашкевич, який зробив вагомий внесок у розробку

теоретико-методологічних засад досліджень історії українсько-єврейських відносин, окреслення перспективних напрямів юдеознавчих студій, популяризацію єврейської історії на сторінках не лише наукових періодичних видань, але й газет, а також на міжнародних наукових конференціях (зокрема, в Києві та Москві). 1992 року центральну рубрику 8-го номеру журналу «Сучасність» було присвячено Єврейсько-Українському Форуму в Єрусалимі (1–8 вересня 1992 р.) за участю політиків, громадсько-культурних діячів, науковців, правозахисників і колишніх політичних в'язнів. Її відкриває стаття Я. Дашкевича «Проблематика вивчення єврейсько-українських відносин (XVI — початок XX ст.)», у якій наголошується на особливій заідеологізованості й заміфологізованості цієї ділянки досліджень, формулюються базові завдання академічної політики в цій галузі: підготовка наукових кадрів, розробка й реалізація програми охорони пам'яток єврейської культури, інформування громадськості щодо пам'яток єврейської історії в Україні, напрацювання планів дослідження історії євреїв в Україні, публікація історичних джерел, тематичних збірників, монографій¹. Ключем до глибшого розуміння характеру українсько-єврейських взаємин, спалахів міжетнічного антагонізму і кривавих конфліктів на тлі понад трьох із половиною століть рівноваги у відносинах Я. Дашкевич уважав історико-порівняльний аналіз ситуації на українських землях Російської імперії та Австрійської монархії, коли ліберальний політичний режим останньої сприяв нормалізації міжетнічних відносин у Східній Галичині, і «річка Збруч стала західною межею сваволі, безправ'я, терору». Взаємовідносинам між українським та єврейським населенням у Східній Галичині наприкінці XIX — на початку XX ст. присвячено статтю вченого, опубліковану в «Українському історичному журналі» 1990 року, у примітці до якої зауважувалося, що не всі члени редколегії поділяли викладені в ній положення. Я. Дашкевич наголошував на домінуванні в історіографії тематики, пов'язаної із трагічними сторінками історії євреїв, акцентуючи водночас на важливості відтворення нейтральних і світлих тонів у панорамі історичного минулого світового єврейства, близько 30% якого на початок XX ст. проживало на українських землях. У зведенні до мінімуму міжетнічних бар'єрів, поживленні українсько-єврейського діалогу вчений убачав важливу роль Греко-католицької церкви, діяльності Митрополита Андрея Шептицького. «Взаємовідносини між двома народами були завжди нормальними доти, — підсумовував Я. Дашкевич, — доки в них не втручалася якась третя сила, що використовувала як одних, так і других у своїх цілях та однаково ненавиділа як цих, так і тих. Можливість нормального співіснування та, навіть більше, справжнього добросусідства, буде реалізована тоді, коли обидва народи перестануть бути зняряддям у чужих руках»².

Свідченням актуалізації юдеознавчих студій в українській історіографії став захист цілої низки докторських і кандидатських дисертацій, присвячених зокрема історії синагог в Україні другої половини XVI — початку XX ст.; хасидизму як вияву реформаційних процесів в іудаїзмі на теренах Російської імперії у середині XVIII — на початку XX ст.; місцю та ролі єврейства в політичному процесі Наддніпрянської України (XIX — початок XX ст.), специфіці єврейського громадського руху, українсько-єврейському дискурсу в друкованих виданнях, політиці російського уряду щодо єврейського питання, участі євреїв у аграрних відносинах і рекрутській повинності єврейського населення; соціокультурному і правовому становищу єврейського населення на українських землях Австро-Угорщини, асиміляційним процесам у XIX — на початку XX ст., єврейському питанню у програмах і діяльності політичних партій, участі євреїв у діяльності австрійської соціал-демократії; комплексному висвітленню історії єврейських громад Правобережної, Лівобережної і Південно-Східної України XIX — початку XX ст.; різноманітним аспектам культурного виміру діяльності єврейського населення в Україні, специфіці єврейської етнопедагогіки XIX — початку XX ст.³

2001 року на сторінках «Українського історичного журналу» опубліковано статтю Н.В. Рудницької з історії професійної освіти євреїв на Волині в XIX — на початку XX ст., у якій акцентується увага на високому рівні прагнення до освіти, інтелектуального самовдосконалення серед єврейського населення⁴. Відносно тези авторки про те, що на Волині система єврейських державних навчальних закладів склалася з другої половини XIX ст., варто водночас наголосити, що початок її формування закладено ще в період правління Миколи I, коли згідно з указом від листопада 1844 р. запроваджувалися казенні єврейські училища, і одна з перших таких державних шкіл була відкрита в Житомирі 1847 року. Н.В. Рудницька відзначає важливу роль представників єврейського просвітницького руху Гаскали (максилім) у заснуванні ремісничих училищ, перше з яких було відкрите в Житомирі 1862 р. і діяло до 1884 р., а також висвітлює особливості функціонування ремісничих відділів при єврейських початкових училищах. У статті представлено матеріал щодо становлення системи ремісничого навчання для дівчат, зокрема діяльності Житомирського громадського єврейського жіночого професійного училища.

У захищеній 2002 року кандидатській дисертації Н.В. Рудницької здійснено комплексне дослідження становлення й функціонування системи освіти для євреїв на Волині впродовж XIX — початку XX ст. через призму національної політики Російської імперії. Проаналізовано важливі статистичні дані й фактологічні матеріали, соціально-економічні та пра-

вові чинники діяльності єврейських навчальних закладів, історичні передумови формування унікальної традиційної культури євреїв, базовою засадою якої була освіта й виховання молоді. З'ясовано особливості розвитку мережі єврейських початкових приватних і державних навчальних закладів, зміст їхнього навчально-виховного процесу, структуру викладацького складу, проблеми фінансового забезпечення. Охарактеризовано постановку викладацької справи і значення в системі підготовки рабинів та педагогічних кадрів для початкових єврейських навчальних закладів діяльності Житомирського рабинського училища (1847–1873 рр.), навчальні програми якого були рівноцінні гімназичним. Водночас деяких уточнень потребує наступна теза авторки: «За 26 років діяльності Житомирське рабинське училище здобуло авторитет єврейської громади та прогресивних російських чиновників. Безкоштовна форма навчання, достатній професійний рівень викладачів, звільнення від рекрутчини привабили до закладу значну масу учнів»⁵. Варто наголосити, що рабинські училища загалом не отримали достатньої довіри єврейської спільноти, а їхнім випускникам доволі часто не вдавалося заручитися повноцінною підтримкою громади при виборах у рабини, а отже і звільнитися від рекрутської повинності.

У дисертації відзначається важлива роль Житомирського єврейського вчительського інституту (1873-1885) у культурному поступі євреїв не лише на теренах Волині, але і в масштабах усієї Російської імперії. Висвітлюються непрості умови, в яких доводилося функціонувати цьому закладу, а саме: намагання уряду повністю підпорядкувати його офіційному внутрішньополітичному курсу Росії, спрямованому на асиміляцію євреїв, і водночас опір консервативних кіл єврейського населення, ортодоксальної іудейської громади. Початок утвердження в Російській імперії професійно орієнтованої освіти пов'язаний із відкриттям у Житомирі першого ремісничого училища. Загалом у дисертації розкрито активну участь євреїв у культурних процесах на українських землях, всупереч негативному впливу русифікаторської політики, позбавленню т.зв. інородців громадянських прав. Висвітлюється вплив Гаскали на модернізаційні процеси у єврейському середовищі, а також протистояння представників цього руху та іудеїв-ортодоксів. Авторка акцентує увагу на ролі Волині як важливого просвітницького центру, де формувалися покоління єврейської інтелігенції, яка плекала національні традиції та сприяла популяризації кращих здобутків світової культури, зокрема шляхом викладацької діяльності.

Розвитку початкових єврейських релігійних шкіл, хедерів, на Волині у XIX — на початку XX ст. присвячено окрему статтю Н.В. Рудницької, опубліковану 2002 року. Авторка акцентувала увагу на недоліках системи

викладання, незадовільному матеріальному забезпеченні меламедів і санітарно-гігієнічному стані хедерів, що були віддзеркаленням глибоких проблем соціально-економічного становища єврейського населення, які залишалися нерозв'язаними в Російській імперії і на початку ХХ ст. Водночас наведено важливі статистичні дані щодо кількості хедерів і їхніх учнів у Волинській губернії⁶. На основі аналізу спогадів сучасників, а також публікацій у тогочасній пресі щодо шляхів реформування й модернізації хедерів, авторка доходить висновку про їхню важливу роль у забезпеченні грамотності та збереженні культурно-релігійних традицій євреїв.

У своїй наступній розвідці Н.В. Рудницька розглянула роль релігійного чинника, а також вплив руху Гаскалі на розвиток єврейської освіти на Волині у ХІХ ст. Утім, зазначаючи, що «хасидизм мав негативний вплив на розвиток культурно-освітніх процесів у євреїв Волині»⁷, доцільно було би приділити увагу і ролі послідовників цієї течії іудаїзму у збереженні унікальних елементів єврейського фольклору і звичаєвості.

У третьому розділі виданої 2011 року за редакцією М.В. Левківського колективної монографії «Велика Волинь: історія освіти і культури» авторка висвітлила специфіку постановки навчально-виховної роботи у єврейських релігійних навчальних закладах, казенних і приватних училищах, Житомирському єврейському вчительському інституті впродовж другої половини ХІХ — початку ХХ ст.⁸

2015 року вийшла друком розвідка Н.В. Рудницької щодо мовно-освітніх маркерів національної ідентифікації поляків і євреїв Правобережної України в ХІХ ст. У ній порушена наукова проблема ролі мови, культури, духовних традицій у збереженні та розвитку національної ідентичності на тлі суспільно-політичних реалій імперської держави. Окреслено загальні тенденції освітніх реформ періоду правління Олександра І і наголошено на їхньому зв'язку із західноєвропейськими системами освіти. Висвітлюються особливості державної політики Російської імперії, законодавства щодо єврейського питання та його реалізації. Розглядаються мовні та релігійні аспекти розвитку єврейської освіти на українських землях колишньої Речі Посполитої. Фокусується увага на значенні Кременецького ліцею як польського національно-культурного осередку, а також на репресивних заходах щодо польського шкільництва, просвіти після придушення Польського повстання 1830–1831 рр., на реалізації міністерством освіти русифікаторської політики упродовж ХІХ ст.

Водночас у тексті статті є певні неточності, зокрема, стверджується, що міністр народної освіти (1802–1810) П.В. Завадовський навчався в Київській духовній академії⁹, хоча насправді вона почала діяти під цією назвою з 1819 року, а отже, йдеться про навчання Завадовського в Київ-

ській (Києво-Могилянській) академії. Некоректно наведено роки життя Адама Єжи Чарторийського — 1734–1823 рр., які насправді належали його батьку — державному діячу Речі Посполитої Адаму Казимиру Чарторийському. До технічних огріхів, очевидно, належить помилка в прізвищі філософа, дипломата, посланника Сардинії у Росії Жозефа де Местра, яке у статті наведено — де Мостр¹⁰. Зазначається, що відповідно до «Положення про євреїв 1804 р.» передбачалася можливість заснування особливих єврейських шкіл «із викладанням однією з мов — російською, німецькою чи польською»¹¹. Проте в оригіналі тексту Положення, опублікованого в «Полном Собрании Законов Российской Империи», шостий пункт першого параграфу «Про освіту» дослівно постулює: «...Между предметами их учения, необходимо должен быть один из языков: Русского, Польского или Немецкого»¹².

Серед новітніх публікацій Н.В. Рудницької з історії просвітницької та релігійної діяльності єврейської громади у Південно-Західному краї, і зокрема Волинській губернії, слід назвати текст її доповіді, опублікований у науковому збірнику «Велика Волинь. Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції (Житомир, 27–28 вересня 2019 р.)»¹³. У цій розвідці авторка розкрила важливі аспекти заснування й діяльності Житомирського рабинського училища (1847–1873), створеного в руслі освітньої реформи періоду царювання Миколи I та покликаного забезпечити трансформацію культурно-релігійного життя, громадського побуту євреїв відповідно до засад уніфікаторської національної політики Російської імперії шляхом підготовки вчителів єврейських казенних училищ і рабинів як провідників русифікаторської стратегії уряду. Н.В. Рудницька висвітлила особливості організації навчально-виховного процесу, матеріально-технічного забезпечення, фінансування, формування викладацького складу Житомирського рабинського училища, порушила питання щодо відчуженості на етно-релігійному ґрунті між викладачами християнського та іудейського віросповідання.

Дослідження історії освітньої діяльності євреїв на Волині знайшли продовження в кандидатській дисертації А.А. Мелешенко «Єврейське шкільництво у структурі освіти Волині (кінець XVIII — початок XX століття)»¹⁴, зорієнтованій на історико-педагогічний аналіз. Утім, наголошуючи на використанні в дисертації основних методів історичного дослідження: історико-педагогічного, історико-системного, історико-генетичного, історико-порівняльного та характеризуючи джерельну базу праці, авторка не виокремлює поняття «історичне джерело» та «наукова література». Сформульований предмет дослідження «навчально-виховний процес у єврейських освітніх закладах Волині наприкінці XVIII — початку XX століття» є вужчим за своїм змістом, ніж заявлена низка

завдань праці. У дисертації зосереджено увагу на типологізації і класифікації початкових єврейських навчальних закладів, організаційно-методичних засадах їхнього навчально-виховного процесу в контексті основних тенденцій розвитку єврейського шкільництва і його ролі в культурному житті Волині. Розглянуто комплекс чинників суспільно-політичного, правового, економічного характеру, вплив державних установ і громадських структур на національно-культурне життя волинських євреїв. Акцентується на культурно-освітніх взаємовпливах євреїв, поляків, німців, росіян, українців на теренах Волинського краю, значенні культурно-просвітницької, добродійної, релігійної діяльності громадських інституцій для протистояння асиміляційній політиці російського уряду щодо єврейського населення. Здійснено узагальнюючу характеристику мережі єврейських навчальних закладів Волині, їхнього місця в топографічному просторі губернії, чисельності учнів, особливостей традиційної релігійної і державної освіти для євреїв. Висвітлено специфіку підготовки педагогічних кадрів для єврейських навчальних закладів (Житомирське рабинське училище, Житомирський єврейський учительський інститут), зміст і пріоритети навчальних програм, рівень методичного забезпечення, форми навчально-виховної роботи і вплив на неї релігійних засад, морально-етичних традицій, релігійних цінностей. Наголошується на ролі шкільництва, культурно-просвітницької діяльності у збереженні самобутності єврейської громади Волині.

У подальшому циклі статей А.А. Мелешенко знайшли висвітлення соціально-економічні й соціокультурні аспекти, що впливали на розвиток єврейського шкільництва на Волині наприкінці XVIII — на початку XIX ст.¹⁵, а також специфіка єврейської початкової освіти в регіоні загалом упродовж другої половини XIX — початку XX ст.¹⁶

У кандидатській дисертації А.В. Морозової «Єврейське населення Лівобережної України (друга половина XIX — початок XX ст.)» зроблено акцент на двоїстості соціокультурного розвитку євреїв, що визначала їхню самоідентифікацію, сформовану за умов, коли з одного боку вони прагнули зберегти власну мову, релігійну самобутність, а з іншого — мали інтегруватися до оточуючого економічного й культурного середовища¹⁷. На матеріалах Полтавської і Чернігівської губерній висвітлено соціально-демографічні процеси і правове становище євреїв, особливості офіційної державної політики, негативний вплив дискримінаційних заходів щодо єврейського населення, розкрито основні тенденції, етапи розвитку єврейської громади, її внесок у економічне життя регіону, зокрема у сфері харчової промисловості, ремісництва, торгівлі. Основу джерельної бази праці поряд із документами Центрального державного історичного архіву України м. Києва, Державного архіву Чернігівської області,

Державного архіву Полтавської області складають матеріали Товариства розповсюдження освіти серед євреїв у Росії та Центрального статистичного комітету, що зберігаються в Російському державному історичному архіві (м. Санкт-Петербург). Останній розділ дисертації присвячено освіті й духовно-релігійному життю єврейської громади. Наголошується, що попри складне матеріальне становище приватних і державних навчальних закладів для євреїв, загалом їм вдалося протистояти асиміляційній політиці російського уряду, зберегти засади єврейської традиційної культури, і зокрема, забезпечити вищий рівень грамотності серед жінок, порівняно з християнським населенням.

Розвиток єврейської освітньо-виховної системи є складовою предмета дисертаційного дослідження В.В. Гончарова «Єврейське населення Південно-Східної України 1861–1917 рр.»¹⁸. Географічні межі цієї праці охоплюють Катеринославську губернію, частину Ізюмського повіту Харківської губернії, Макіївську волость Таганрозького округу Війська Донського. Розкрито специфіку формування єврейської громади після Великих реформ 60–70-х рр. XIX ст., її структуру, розселення, динаміку чисельності, особливості господарської діяльності, громадського побуту. Акцентується вплив чинників модернізації, урбанізації і міжкультурної взаємодії на єврейство Південно-Східної України. Проаналізовано особливості процесів акультурації євреїв великих міст, що супроводжувалися зростанням рівня їхньої освіченості й економічного статусу, присутності в державних органах, формуванням класу єврейської інтелігенції. Відзначено вплив іудаїзму, традиційної культури східноєвропейського єврейства, насамперед комплексу морально-етичних норм, на суспільно-політичне й економічне життя євреїв регіону. Осередками і провідниками цього впливу виступали родина, синагога і єврейські навчальні заклади (талмуд-тори, хедери). Водночас простежено роль загальних навчальних закладів у міжкультурній взаємодії, європеїзації єврейської молоді, що справляла вплив не лише на її освітній рівень, але і на моделі соціальної поведінки, соціально-психологічні засади шлюбних відносин, систему виховання дітей, статус жінки. З'ясовано посилення світського елемента у процесі трансформації єврейської системи освіти відповідно до вимог часу, що передбачала зростання ролі професійно орієнтованої освіти, вивчення іноземних мов, питомої ваги жінок у викладацькому складі.

Питання збереження традиційної культури євреїв порушено у статті О.Ю. Крічкер «Традиції початкової освіти в єврейських общинах містечок Правобережної України на зламі XIX–XX століть»¹⁹. Авторка наголошує на унікальній місії єврейських містечок (штетлів) у плеканні духовної культури, звичаєвості, побуту східноєвропейських євреїв, важливою передумовою якого було поєднання освітнього й виховного процесу

на міцних релігійних засадах. У загальних рисах окреслено процес становлення й функціонування на Правобережній Україні мережі єврейських навчальних закладів — хедерів, талмуд-тор, бет-мідрашів, клоїзенів. Розглядаються особливості державного регулювання й нагляду за діяльністю меламедів, пов'язані із застосуванням заходів репресивного характеру, корумпованістю органів влади. Відзначається, що недоступність для євреїв здобуття освіти в загальних навчальних закладах спонукала їх до розвитку мережі традиційних єврейських народних училищ та приватних початкових чоловічих і жіночих училищ.

Підсумком юдеознавчих досліджень О.Ю. Крічкер стала її кандидатська дисертація «Життя єврейського населення провінційних містечок Правобережної України в першій третині ХХ століття»²⁰. У цій праці проаналізовано специфіку соціально-економічного становища єврейства згаданого регіону в межах Російської імперії, його трансформацію на початку ХХ ст., зокрема і в результаті встановлення радянської влади. Розкрито посередницьку функцію містечок у відносинах між містом і селом, їхню роль у розвитку торгівлі, ремісничого і промислового виробництва. Розглянуто етнопонаціональні процеси, що розгорталися в містечках Правобережної України, та значення єврейської освіти для збереження традиційної духовної культури євреїв. Акцентується на цілеспрямованому маніпулюванні й інспіруванні органами влади Російської імперії міжетнічних суперечностей у регіоні на ґрунті майнового розшарування й низького життєвого рівня широких мас населення. Висвітлюються зміни, що відбулися в житті єврейських містечок Правобережної України періоду Української революції 1917–1921 рр., а також сутність радянської репресивної політики щодо євреїв у 1930-ті рр.

Місце та роль єврейського населення в соціокультурному й економічному розвитку Катеринославської і Херсонської губерній другої половини ХІХ ст. через призму взаємодії традиціоналізму й модернізаційних процесів досліджено в кандидатській дисертації і монографії В.О. Яшина²¹. Зокрема, у монографії автор простежив вплив русифікації і християнізації на розвиток єврейських громад, а також гальмівний ефект обмежувальних заходів російського уряду щодо економічної активності євреїв. Порушене в четвертому розділі праці питання функціонування єврейської системи освіти — релігійної, світської, професійної — знайшло продовження в наступному циклі статей В.О. Яшина. У статті «Модернізація традиційної єврейської освіти на Херсонщині та Катеринославщині (др. пол. ХІХ ст.)» автор проаналізував зумовлені насамперед економічними чинниками і спрямовані на інтеграцію єврейського населення до соціокультурного простору Російської імперії реформи у сфері освіти²². Йдеться про русифікацію, секуляризацію, заснування казенних

єврейських училищ, запровадження системи професійної освіти, модернізацію традиційних навчальних закладів. З'ясовано, що центрами освітньо-модернізаційних процесів стали великі міста. Наприклад, у казенних єврейських училищах Одеси використовувалися гімназичні підручники із загальноосвітніх предметів, а місцева тламуд-тора, якою опікувалися впливові єврейські купці й рабини, перетворилася на потужний осередок русифікаторської політики влади. На основі аналізу статистичних даних автор дійшов висновку, що загалом більшість єврейського населення надавала перевагу навчанню в талмуд-торах, хедерах, єшивах, а також домашній освіті. Наголошується на посиленні після 1880-х рр. сіоністських настроїв, опору асиміляції, національного спрямування традиційної єврейської системи освіти.

У наступній розвідці «Розвиток світської освіти серед єврейського населення Херсонщини та Катеринославщини у другій половині XIX століття» В.О. Яшин розкрив значення здобуття євреями загальної світської і професійної освіти для інтеграції до російськомовного християнського соціуму й реалізації власних економічних інтересів, що виходили за межі традиційної єврейської громади²³. Простежено трансформації офіційної державної політики з цього питання від сприяння модернізаційним процесам шляхом залучення єврейської молоді до навчання в гімназіях та університетах упродовж 1860–1870-х рр. до вжиття заходів задля зменшення їхньої питомої ваги у згаданих навчальних закладах починаючи з 1880-х рр. Зворотнім боком відсоткових обмежень щодо вступу євреїв до університетів Російської імперії стала орієнтація на здобуття ними освіти у Європі. Наведено статистичні дані, що відображають динаміку чисельності євреїв у закладах Одеського навчального округу та рівня знань із російської мови, відзначено добродійну діяльність єврейської громади у сфері освіти, що поширювалася й на християнське населення. Акцентується на ролі професійної освіти (передусім комерційної, медичної, юридичної, ремісничої) як інструмента економічної самодостатності та правової емансипації.

Перше комплексне джерелознавче дослідження широкого масиву документів з єврейської історії XVI–XX ст., що зберігаються в архівах Києва, здійснила В.М. Хітерер у своїй кандидатській дисертації, захищеній 1996 року²⁴. 2016 року вийшла друком монографія В.М. Хітерер “Jewish City or Inferno of Russian Israel? A History of the Jews in Kiev before February 1917” — комплексне дослідження історії євреїв Києва від часів Київської Русі до періоду Лютневої революції 1917 року²⁵. Авторка зауважує, що історія євреїв у Києві, ймовірно, довша і складніша, ніж історія євреїв у будь-якому іншому місті Східної Європи. Сакральна роль, якою офіційна імперська ідеологія наділяла Київ як священне для право-

славного світу місто, матір міст руських, зумовлювала провоковану владою релігійну нетерпимість, зокрема щодо євреїв-іудеїв. Важливою складовою праці, що сприяє відтворенню об'ємної картини історії київських євреїв у багатоманітності аспектів і контекстів, підсилює її сприйняття та засвоєння в зображально-образному ракурсі, є ретельно підібраний тематичний ілюстративний матеріал — карти, фотографії. Фундаментальне наукове значення монографії забезпечено насамперед завдяки залученню широкого кола джерел і їхньому джерелознавчому аналізу. Синтетичний характер дослідження пов'язаний із формуванням різнопланової джерельної бази, використанням інформаційного потенціалу періодичної преси різної тематичної і політико-ідеологічної спрямованості, джерел особового походження, що віддзеркалюють світогляд особистості на історичному тлі, та масштабного корпусу архівних документів, зокрема з фондів Центрального державного історичного архіву України м. Києва, Державного архіву Київської області, Державного архіву міста Києва. Проаналізований у монографії широкий спектр сюжетів розвитку і трансформації київського єврейства, впливу на нього коливань політики російського уряду від націленості на асиміляцію до намагань ізолювати єврейську громаду дозволяє дійти висновку про суперечливість і контрастність становища євреїв у Києві. З одного боку, мали місце історії успіху єврейських підприємців, які зробили вагомий внесок в економічний розвиток Києва, розгорнули активну добродійну діяльність, із другого — щодо євреїв спостерігалися прояви нетерпимості, дискримінації, насилля, єврейське населення потерпало від нестатків і соціальної нерівності. Здійснено аналіз демографічних процесів, що відбувалися в єврейській громаді Києва у просторово-хронологічному вимірі з акцентом на соціальні проблеми, становище жінок і дітей. Відтворення колективного образу єврейської громади міста відбувається через призму портретів її лідерів — родин Бродських, Марголіних та ін. Наголошується, що «Великі реформи» 1860–1870-х рр. сприяли створенню сприятливої суспільної атмосфери для активізації економічної співпраці й культурного взаємообміну на теренах Києва між євреями, українцями, поляками, росіянами. Розкрито роль добродійної діяльності єврейських підприємців-філантропів для культурно-освітнього розвитку київського єврейства. Після тривалих у часі дискримінаційних заходів щодо духовного життя євреїв, саме завдяки зусиллям Лазаря Бродського наприкінці XIX — на початку XX ст. вдалося добитися дозволу на відкриття в Києві синагоги й казенного єврейського училища. Реконструкція економічного, суспільно-політичного, культурно-релігійного життя київського єврейства як соціальної групи відбувається в тісному зв'язку із загальною історичною канвою епохи. І зокрема, відносно початку XX ст. йдеться про відгомін у

соціокультурному просторі Києва модернізаційних і секуляризаційних процесів, тенденцій суспільно-політичних рухів та ідеологічних концепцій, передусім — зростання впливу сіонізму. Водночас у тексті монографії трапляються огріхи. Наприклад, стверджується, що Лівобережна Україна і Київ стали частиною Російської імперії у 1654 р. (“...Left Bank Ukraine and Kiev became part of the Russian Empire in 1654”), проте насправді щодо згаданого періоду часу йдеться про Московське царство, адже Російська імперія проголошена в 1721 році. Дещо категорично виглядає ця теза і з огляду на наукові дискусії щодо тлумачення змісту рішень Переяславської ради 1654 року в процесі оформлення українсько-російського військово-політичного союзу. У монографії зазначається, що з 1654 до 1779 року Київ перебував під владою гетьмана (“From 1654 to 1700, Kiev was under Hetman (Ukrainian political leader) rule, the Hetman being appointed by the Russian tsar”). А проте запроваджений 1649 року інститут Гетьманату скасовувався тимчасово в 1722–1727 і 1734–1750 рр., а його остаточна ліквідація і знищення автономії Гетьманщини датується 1764 роком.

В опублікованій 2018 року статті В.М. Хітерер “How Jews Gained Their Education in Kiev, 1860–1917” досліджується специфіка освітнього життя київських євреїв у контексті офіційної політики російського уряду з єврейського питання, що характеризувалася непослідовністю і впродовж XIX — початку XX ст. неодноразово зазнавала змін²⁶. Як наслідок, процес розвитку єврейської системи освіти відбувався суперечливо, в умовах постійного контролю й регламентації із боку органів державної влади. У праці акцентується на русифікаторській політиці, інструментами якої стало, зокрема, заснування державних шкіл для євреїв і підпорядкування традиційних єврейських релігійних навчальних закладів міністерству народної освіти. А отже, предмет згаданого дослідження значно ширший за власне педагогічну царину й сягає своїми межами комплексу складних питань соціокультурного характеру, міжетнічної і міжрелігійної взаємодії, трансформації національної традиції під впливом внутрішньої політики імперії. Авторка відмітила, що спрямовані на нівеляцію культурної ідентичності євреїв і їхнє злиття з російськомовним християнським населенням заходи щодо поглиблення викладання російської мови в єврейських навчальних закладах, а також вплив ідей Гаскалі, сприяли зростанню чисельності єврейської молоді в загальноосвітніх закладах. Реакцією держави на цей процес стали обмежувальні заходи, спрямовані на послаблення єврейської присутності у сфері загальноосвітньої державної системи. Аналізуючи особливості київської освіти для євреїв, В.М. Хітерер фокусує увагу на причинах відкриття в Києві офіційних єврейських шкіл лише на початку XX ст., хоча дозволи російської влади

на заснування таких закладів у інших містах імперії, включно з Санкт-Петербургом і Москвою, були надані ще від 1860-х рр.

Отже, оцінюючи загальний стан дослідженості історії культурно-освітньої діяльності єврейської громади в Наддніпрянській Україні у другій половині XIX — на початку XX ст., слід наголосити на здобутках у цій царині Н.В. Рудницької, А.А. Мелещенко, А.В. Морозової, В.В. Гончарова, О.Ю. Крічкер, В.О. Яшина, В.М. Хітерер та ін. В історичній науці знайшли ґрунтовне висвітлення особливості становлення й функціонування системи єврейської освіти на Волині в означений період часу, розвиток Житомирського рабинського училища й Житомирського єврейського вчительського інституту, просвітницька й духовно-релігійна діяльність єврейського населення Лівобережної, Правобережної, Південно-Східної України, що входила до складу Російської імперії, та західноукраїнських земель у складі Австро-Угорщини. Визнаючи досягнення юдеознавчих досліджень, слід констатувати, що на сьогодні згадана тематика потребує подальшої розробки з огляду на її значимість для наукового осягнення ключових проблем історії України та всесвітньої історії, наявність широкого пласту історичних джерел, передусім архівних матеріалів, джерелознавчий аналіз та інтерпретація яких сприятиме заповненню лакун в історіографії єврейської громади як унікального історико-культурного феномена та органічної складової культури України. Ідеологічний і політичний прес радянської доби суттєво загальмував юдеознавчі дослідження, реалізацію їхнього науково-творчого потенціалу, проте активізація інтересу до єврейської тематики наприкінці 1980-х рр. знайшла продовження в дослідженнях, здійснених уже в незалежній Українській державі, що сприяли запровадженню до наукового обігу нових історичних джерел, розробці інноваційних ідей і засвоєнню сучасних методологічних підходів. Одним із перспективних напрямів подальших досліджень у зазначеній царині вважаємо роль єврейства в посиленні європейських культурно-цивілізаційних впливів на українських землях, адже саме наприкінці XIX — на початку XX ст. у період піднесення єврейського національного руху зростає кількість євреїв, вихідців із України, які здійснювали подорожі, здобували освіту в провідних університетах Європи. Зокрема, Стефан Цвейг у своїй останній книзі, автобіографічній за характером, «Учорашний світ: спогади європейця» влучно охарактеризував внесок євреїв Австро-Угорщини у розвиток європейської культури епохи модерну: «...віденське єврейство ...стало творчо родючим, створивши мистецтво зовсім не специфічно єврейське, а, навпаки, глибоко й підкреслено австрійське, віденське по суті». Зрештою слід наголосити на важливій соціальній функції етнонаціональних досліджень у просвітницькому контексті, що сприятимуть формуванню інтелектуаль-

ного простору українського соціуму, зорієнтованого на ідеї толерантності, гуманізму й відкритості для міжкультурного діалогу.

---

¹ Дашкевич Я. Проблематика вивчення єврейсько-українських відносин (XVI — початок XX ст.). *Сучасність*. 1992. № 8. С. 53–54.

² Дашкевич Я. Взаємовідносини між українським та єврейським населенням у Східній Галичині (кінець XIX — початок XX ст.). *Український історичний журнал*. 1990. № 10. С. 72.

³ Котляр Є.О. Синагоги України другої половини XVI — початку XX століть як історико-культурний феномен: автореф. дис. ... канд. мистецтвознавства. Харків, 2001; Рудницька Н.В. Становлення і розвиток системи освіти євреїв на Волині у XIX — на початку XX століття: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Запоріжжя, 2002; Безаров О.Т. Політика російського уряду в єврейському питанні наприкінці XIX століття (1881–1894 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Чернівці, 2003; Гончаров В.В. Єврейське населення Південно-Східної України 1861–1917 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Донецьк, 2005; Морозова А.В. Єврейське населення Лівобережної України (друга половина XIX — початок XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Харків, 2005; Щукін В.В. Становище єврейського населення в Херсонській губернії в XIX — на початку XX століття: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Запоріжжя, 2006; Жерноклеєв О.С. Національні секції Австрійської соціал-демократії в Галичині й на Буковині (1890–1918 рр.): автореф. дис. ... д-ра іст. наук. Чернівці, 2007; Романюк Л.Б. Музичне життя Станіслава другої половини XIX — першої третини XX століття: автореф. дис. ... канд. мистецтвознавства. Львів, 2007; Рибак О.А. Хасидизм як вияв реформаційних процесів в іудаїзмі на території Російської імперії в середині XVIII — на початку XX сторіччя: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2008; Скус О.В. Трансформація конфесійних осередків на Уманщині (1793–1917 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Переяслав-Хмельницький, 2008; Шевчук-Бела Я.В. Правове становище національних меншин Півдня України у складі Російської імперії наприкінці XVIII — на початку XX ст. (на матеріалах Одеси): автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2008; Кальян С.Є. Єврейська спільнота у політичному процесі на українських землях у складі Російської імперії (середина XIX століття — 1903 р.): автореф. дис. ... д-ра політ. наук. Київ, 2009; Овчаренко Т.С. Культурологічні аспекти еволюції єврейського театру в Україні: автореф. дис. ... канд. культурології. Харків, 2009; Волошина Т.К. Музичний простір єврейських містечок східноєвропейського регіону (XIX — початок XX століть): автореф. дис. ... канд. мистецтвознавства. Київ, 2010; Андрійчук М.Т. Українсько-єврейський дискурс у друкованих виданнях Наддніпрянщини (60-ті рр. XIX ст. — початок XX ст.): автореф. дис. ... канд. наук із соціальних комунікацій. Київ, 2011; Геркерова О.М. Ідеї сімейного виховання на засадах єврейської етнопедагогіки (кінець XIX — початок XX століття): автореф. дис. ... канд. пед. наук. Ялта, 2011; Васьків Н.А. Єврейське питання в програмах та діяльності політичних партій Галичини наприкінці XIX — на початку XX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Львів, 2012; Трофімук Т.М. Рекрутська повинність єврейського населення у 1827–1874 рр. (на матеріалах Волинської губернії): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Луцьк, 2012; Яшин В.О. Єврейське населення Катеринославщини й Херсонщини в соціально-культурних та економічних процесах другої половини XIX століття: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Дніпропетровськ, 2012; Крічкер О.Ю. Життя єврейського населення провінційних містечок Правобережної України в першій третині XX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Черкаси, 2013; Бородій А.І. Євреї в аграрних

відносинах на території Правобережної України в 1861–1914 роках: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Кам'янець-Подільський, 2014; Доценко В.О. Єврейський громадський рух в Україні (60-ті рр. XIX ст. — 30-ті рр. XX ст.): автореф. дис. ... д-ра іст. наук. Київ, 2015; Вовчко М.І. Асиміляційні процеси єврейського населення Галичини у другій половині XIX — на початку XX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Львів, 2016.

⁴ Рудницька Н.В. Професійна освіта євреїв Волині у XIX — на початку XX ст. *Український історичний журнал*. 2001. № 6. С. 123–132.

⁵ Рудницька Н.В. Становлення і розвиток системи освіти євреїв на Волині у XIX — на початку XX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Запоріжжя, 2002. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis64r_81/cgiirbis_64.exe

⁶ Рудницька Н. Становлення і розвиток хедерів на Волині у XIX — на початку XX століття. *Етнічна історія народів Європи*. 2002. № 12. С. 41–45.

⁷ Рудницька Н.В. Вплив юдаїзму на освіту євреїв Волині у XIX ст. *Українська полоністика*. 2007. № 3–4. С. 35.

⁸ Рудницька Н.В. Єврейська освіта на Волині (др. пол. XIX — поч. XX ст.). *Велика Волинь: історія освіти і культури*. За ред. М.В. Левківського. Житомир, 2011. С. 83–117.

⁹ Рудницька Н. Мовні та освітні маркери в процесах національної ідентифікації в XIX ст. (на прикладі польських та єврейських громад Правобережжя). *INTERMARUM: історія, політика, культура*. 2015. Вип. 2. С. 43.

¹⁰ Там само. С. 44.

¹¹ Там само. С. 45.

¹² Полное Собрание Законов Российской Империи: Собрание первое: С 1649 по 12 декабря 1825 года. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 28. С. 731–732.

¹³ Рудницька Н.В. Житомирське рабинське училище — освітній заклад для вчителів єврейських шкіл та рабинів (1847–1873 рр.). *Житомиру — 1135. Науковий збірник «Велика Волинь». Матеріали Всеукраїнської науково-красназавчої конференції (Житомир, 27–28 вересня 2019 р.)*. Житомир, 2019. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/30181/>

¹⁴ Мелешенко А.А. Єврейське шкільництво у структурі освіти Волині (кінець XVIII — початок XX століття): автореф. дис. ... пед. іст. наук. Житомир, 2015. 22 с.

¹⁵ Мелешенко А.А. Вплив соціально-економічних чинників на становлення єврейського шкільництва на Волині наприкінці XVIII — на початку XIX століття. *Наукові праці. Педагогіка*. 2016. Вип. 257. Т. 269. С. 111–114; Мелешенко А.А. Вплив полікультурності регіону на становлення єврейського шкільництва на Волині кінця XVIII — початку XIX століття. Збірник праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. 2016. Вип. 1. С. 222–230; Мелешенко А.А. Вплив національних меншин у становленні єврейського шкільництва на Волині в кінці XVIII — першій половині XIX ст. *Інноваційна педагогіка*. 2018. Вип. 3. С. 26–29.

¹⁶ Мелешенко А.А. Розвиток початкової єврейської ремісничої освіти на Волині у другій половині XIX — на початку XX ст. *New Trends of Global Scientific Ideas*. 2016. Р. 155–159; Мелешенко А.А. Роль єврейського шкільництва в системі початкової освіти на Волині в кінці XIX — на початку XX століття. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Педагогічні науки*. 2018. Вип. 2(93). С. 86–91; Мелешенко А.А. Найпопулярніші єврейські початкові школи другої половини XIX — початку XX століття на Волині. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: «Педагогіка. Соціальна робота»*. 2018. Вип. 1(42). С. 141–144.

¹⁷ Морозова А.В. Єврейське населення Лівобережної України (друга половина XIX — початок XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Харків, 2005. 19 с.

¹⁸ Гончаров В.В. Єврейське населення Південно-Східної України. 1861–1917 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Донецьк, 2005. 20 с.

¹⁹ Крічкер О.Ю. Традиції початкової освіти в єврейських общинах містечок Правобережної України на зламі XIX–XX ст. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили*. Сер.: Історія. 2012. Т. 171. Вип. 159. С. 14–17.

²⁰ Крічкер О.Ю. Життя єврейського населення провінційних містечок Правобережної України в першій третині XX століття: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Черкаси, 2013. 20 с.

²¹ Яшин В.О. Єврейське населення Катеринославщини й Херсонщини в соціально-культурних та економічних процесах другої половини XIX століття: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Дніпропетровськ, 2012. 20 с.; Яшин В.О. Традиціоналізм і модернізація. Єврейське населення Катеринославщини й Херсонщини в соціально-культурних та економічних процесах другої половини XIX століття. Кривий Ріг, 2013. 280 с.

²² Яшин В.О. Модернізація традиційної єврейської освіти на Херсонщині та Катеринославщині (др. пол. XIX ст.) *Грані*. 2014. № 4. С. 156–164.

²³ Яшин В.О. Розвиток світської освіти серед єврейського населення Херсонщини та Катеринославщини у другій половині XIX століття. *Грані*. 2014. № 5. С. 114–122.

²⁴ Хитерер В.М. Документи по еврейской истории в киевских архивах (XVI–XX вв.): автореф. дис. ... канд.ист.наук. Москва, 1996. 27 с.; Хитерер В. Документы по еврейской истории XVI–XX веков в Киевских архивах. Москва–Киев, 2001. 223 с.

²⁵ Khiterer V. Jewish City or Inferno of Russian Israel? A History of the Jews in Kiev before February 1917. Boston: Academic Studies Press, 2016. 471 p.

²⁶ Khiterer V. How Jews Gained Their Education in Kiev, 1860–1917. *Polin Studies in Polish Jewry*. 2018. Vol. 30. P. 155–179.

REFERENCES

1. Andrijchuk, M.T. (2011). *Ukrains'ko-ievrejs'kyj dyskurs u drukovanykh vydanniakh Naddnyprianschyny (60-ti rr. XIX st. — pochatok XX st.)*. *Extended abstract of PhD thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
2. Bezarov, O.T. (2003). *Polityka rosij's'koho uriadu v ievrejs'komu pytanni naprykintsi XIX stolittia (1881–1894 rr.)*. *Extended abstract of PhD thesis*. Chernivtsi [in Ukrainian].
3. Borodij, A.I. (2014). *Yevrei v ahrarnykh vidnosynakh na terytorii Pravoberezhnoi Ukrainy v 1861–1914 rokakh*. *Extended abstract of PhD thesis*. Kam'ianets'-Podil's'kyj [in Ukrainian].
4. Dashkevych, Ya. (1992). *Problematyka vyvchennia ievrejs'ko-ukrains'kykh vidnosyn (XVI — pochatok XX st.)*. *Suchasnist'*, 8, 53–54 [in Ukrainian].
5. Dashkevych, Ya. (1990). *Vzaiemovidnosyny mizh ukrains'kym ta ievrejs'kym naseleнням u Skhidnij Halychyni (kinets' XIX — pochatok XX st.)*. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal*, 10, 63–73 [in Ukrainian].
6. Dotsenko, V.O. (2015). *Yevrejs'kyj hromads'kyj rukh v Ukraini (60-ti rr. XIX st. — 30-ti rr. XX st.)*. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
7. Goncharov, V.V. (2008). *Evrei Jugo-Vostochnoj Ukrainy: na perekrestke tradicij i novacij (konec XVIII — nachalo XX vv.)*. Doneck [in Russian].
8. Herkerova, O.M. (2011). *Idei simejnoho vykhovannia na zasadakh ievrejs'koi etnopedahohiky (kinets' XIX — pochatok XX stolittia)*. *Extended abstract of PhD thesis*. Yalta [in Ukrainian].
9. Honcharov, V.V. (2005). *Yevrejs'ke naseleння Pivdenno-Skhidnoi Ukrainy 1861–1917 rr.* *Extended abstract of PhD thesis*. Donetsk [in Ukrainian].
10. Kal'ian, S.Ye. (2009). *Yevrejs'ka spil'nota u politychnomu protsesi na ukrains'kykh zemliakh u skladi Rosijs'koi imperii (seredyna XIX stolittia — 1903 r.)*. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].

11. Khiterer, V. (1996). Dokumenty po evrejskoj ystorry v kyevskykh arkhyvakh (XVI–XX vv.). *Extended abstract of PhD thesis*. Moskva [in Russian].
12. Khiterer, V. (2001). *Dokumenty po evrejskoj ystorry XVI–XX vekov v Kyevskykh arkhyvakh*. Moskva–Kyev [in Russian].
13. Khiterer, V. (2018). How Jews Gained Their Education in Kiev, 1860–1917. *Polin Studies in Polish Jewry*, 30, 155–179 [in English].
14. Khiterer, V. (2016). *Jewish City or Inferno of Russian Israel? A History of the Jews in Kiev before February 1917*. Boston: Academic Studies Press [in English].
15. Kotliar, Ye.O. (2001). Synahohy Ukrainy druhoi polovyny XVI - pochatku XX stolit' iak istoryko-kul'turnyj fenomen. *Extended abstract of PhD thesis*. Kharkiv [in Ukrainian].
16. Krichker, O.Yu. (2012). Tradytzii pochatkovoї osvity v ievrejs'kykh obschynakh mistechok Pravoberezhnoi Ukrainy na zlami XIX–XX st. *Naukovi pratsi Chornomors'koho derzhavnoho universytetu imeni Petra Mohyly*, 159, 14–17 [in Ukrainian].
17. Krichker, O.Yu. (2013). Zhyttia ievrejs'koho naselennia provintsijnykh mistechok Pravoberezhnoi Ukrainy v pershij tretyni XX st. *Extended abstract of PhD thesis*. Cherkasy [in Ukrainian].
18. Meleschenko, A.A. (2018). Najpopuliarnishi ievrejs'ki pochatkovi shkoly druhoi polovyny XIX — pochatku XX stolittia na Volyni. *Naukovyj visnyk Uzhhorods'koho universytetu. Seria: Pedahohika. Sotsial'na robota*, 1(42), 141–144 [in Ukrainian].
19. Meleschenko, A.A. (2018). Rol' ievrejs'koho shkil'nytstva v systemi pochatkovoї osvity na Volyni v kintsi XIX — na pochatku XX stolittia. *Visnyk Zhytomyrs'koho derzhavnoho universytetu imeni Ivana Franka. Pedahohichni nauky*, 2(93), 86–91 [in Ukrainian].
20. Meleschenko, A.A. (2016). Rozvytok pochatkovoї ievrejs'koi remisnychoї osvity na Volyni u druhij polovyny XIX — na pochatku XX st. *New Trends of Global Scientific Ideas*. 155–159 [in Ukrainian].
21. Meleschenko, A.A. (2018). Vplyv natsional'nykh menshyn u stanovlenni ievrejs'koho shkil'nytstva na Volyni v kintsi XVIII — pershij polovyny XIX st. *Innovatsijna pedahohika*, 3, 26–29 [in Ukrainian].
22. Meleschenko, A.A. (2016). Vplyv polikul'turnosti rehionu na stanovlennia ievrejs'koho shkil'nytstva na Volyni kintsia XVIII — pochatku XIX stolittia. *Zbirnyk prats' Umans'koho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Pavla Tychyny*, 1, 222–230 [in Ukrainian].
23. Meleschenko, A.A. (2016). Vplyv sotsial'no-ekonomichnykh chynnykiv na stanovlennia ievrejs'koho shkil'nytstva na Volyni naprykintsi KXVIII — na pochatku XIX stolittia. *Naukovi pratsi. Pedahohika*, 257, 111–114 [in Ukrainian].
24. Meleschenko, A.A. (2015). Yevrejs'ke shkil'nytstvo u strukturi osvity Volyni (kinets' XVIII — pochatok XX stolittia). *Extended abstract of PhD thesis*. Zhytomyr [in Ukrainian].
25. Morozova, A.V. (2005). Yevrejs'ke naselennia Livoberezhnoi Ukrainy (druha polovyna XIX — pochatok XX st.). *Extended abstract of PhD thesis*. Kharkiv [in Ukrainian].
26. Ovcharenko, T.S. (2009). Kul'turolohichni aspekty evoliutsii ievrejs'koho teatru v Ukraini. *Extended abstract of PhD thesis*. Kharkiv [in Ukrainian].
27. Romaniuk, L.B. (2007). Muzychne zhyttia Stanislavova druhoi polovyny XIX — pershoi tretyni XX stolittia. *Extended abstract of PhD thesis*. L'viv [in Ukrainian].
28. Rudnyts'ka, N. (2015). Movni ta osvitni markery v protsesakh natsional'noi identyfikatsii v XIX st. (na prykladi pol's'kykh ta ievrejs'kykh hromad Pravoberezhzhia). *INTERMARUM: istoriia, polityka, kul'tura*, 2, 42–60 [in Ukrainian].
29. Rudnyts'ka, N.V. (2001). Profesijna osvita ievreiv Volyni u XIX — na pochatku XX st. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal*, 6, 123–132 [in Ukrainian].
30. Rudnyts'ka, N. (2002). Stanovlennia i rozvytok khederiv na Volyni u XIX — na pochatku XX stolittia. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy*, 12, 41–45 [in Ukrainian].

31. Rudnyts'ka, N.V. (2002). Stanovlennia i rozvytok systemy osvity ievreiv na Volyni u XIX — na pochatku XX stolittia. *Extended abstract of PhD thesis*. Zaporizhzhia [in Ukrainian].
32. Rudnyts'ka, N.V. (2007). Vplyv iudaizmu na osvitu ievreiv Volyni u XIX st. *Ukrains'ka polonistyka*, 3–4, 34–40 [in Ukrainian].
33. Rudnyts'ka, N.V. (2011). Yevrejs'ka osvita na Volyni (dr. pol. XIX — poch. XX st.). *Velyka Volyn': istoriia osvity i kul'tury*. Zhytomyr, 83–117 [in Ukrainian].
34. Rudnyts'ka, N.V. (2019). Zhytomyrs'ke rabyns'ke uchyls'che — osvitnij zaklad dlia vchyteliv ievrejs'kykh shkyl ta rabyniv (1847–1873 rr.). *Zhytomyru — 1135. Naukovyj zbirnyk Velyka Volyn'*. Zhytomyr [in Ukrainian].
35. Rybak, O.A. (2008). Khasydyzm iak vyjav reformatsijnykh protsesiv v iudaizmi na terytorii Rosijs'koi imperii v seredyni XVIII — na pochatku XX storichchia. *Extended abstract of PhD thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
36. Schukin, V.V. (2006). Stanovysche ievrejs'koho naseleння v Khersons'kij hubernii v XIX — na pochatku XX stolittia. *Extended abstract of PhD thesis*. Zaporizhzhia [in Ukrainian].
37. Shevchuk-Biela, Ya.V. (2008). Pravove stanovysche natsional'nykh menshyn Pivdnia Ukrainy u skladi Rosijs'koi imperii naprykintsi XVIII — na pochatku XX st. (na materialakh Odesy). *Extended abstract of PhD thesis*. Odesa [in Ukrainian].
38. Skus, O.V. (2008). Transformatsiia konfesijnykh osередkiv na Umanschyni (1793–1917 rr.). *Extended abstract of PhD thesis*. Pereiaslav-Khmel'nyts'kyj [in Ukrainian].
39. Trofimuk, T.M. (2012). Rekruts'ka povynnist' ievrejs'koho naseleння u 1827–1874 rr. (na materialakh Volyns'koi hubernii). *Extended abstract of PhD thesis*. Luts'k [in Ukrainian].
40. Vas'kiv, N.A. (2012). Yevrejs'ke pytannia v prohramakh ta diial'nosti politychnykh partij Halychyny naprykintsi XIX — na pochatku XX st. *Extended abstract of PhD thesis*. L'viv [in Ukrainian].
41. Voloshyna, T.K. (2010). Muzychnyj prostir ievrejs'kykh mistechok skhidnoievropejs'koho rehionu (XIX — pochatok XX stolit'). *Extended abstract of PhD thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
42. Vovchko, M.I. (2016). Asymiliatsijni protsesy ievrejs'koho naseleння Halychyny u druhij polovyni XIX — na pochatku XX st. *Extended abstract of PhD thesis*. L'viv [in Ukrainian].
43. Yashyn, V.O. (2014). Modernizatsiia tradytsijnoi ievrejs'koi osvity na Khersonschyni ta Katerynoslavschyni (dr. pol XIX st.). *Hrani*, 4, 156–164 [in Ukrainian].
44. Yashyn, V.O. (2014). Rozvytok svits'koi osvity sered ievrejs'koho naseleння Khersonschyny ta Katerynoslavschyny u druhij polovyni XIX stolittia. *Hrani*, 5, 114–122 [in Ukrainian].
45. Yashyn, V.O. (2013). *Tradytsionalizm i modernizatsiia. Yevrejs'ke naseleння Katerynoslavschyny j Khersonschyny v sotsial'no-kul'turnykh ta ekonomichnykh protsesakh druhoi polovyny XIX stolittia*. Kryvyj Rih [in Ukrainian].
46. Yashyn, V.O. (2012). Yevrejs'ke naseleння Katerynoslavschyny j Khersonschyny v sotsial'no-kul'turnykh ta ekonomichnykh protsesakh druhoi polovyny XIX stolittia. *Extended abstract of PhD thesis*. Dnipropetrovs'k [in Ukrainian].
47. Zhernokleiev, O.S. (2007). Natsional'ni sektsii Avstrijs'koi sotsial-demokratii v Halychyni j na Bukovyni (1890–1918 rr.). *Extended abstract of Doctor's thesis*. Chernivtsi [in Ukrainian].

УДК 94(4)323.112(477.87)

Степан Віднянський

д-р. іст. наук, проф., чл.-кор. НАН України
зав. від. історії міжнародних відносин
і зовнішньої політики України

Інститут історії України НАН України
01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4

E-mail: stepanvid@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8825-7024>

ЩОДО Т. ЗВ. «ДИСКРИМІНАЦІЇ ПІДКАРПАТСЬКИХ РУСИНІВ ЗА НАЦІОНАЛЬНОЮ ОЗНАКОЮ»:

аналітична довідка

Stepan Vidnyanskyj

Doctor of History, Professor, Corresponding Member
of the National Academy of Sciences of Ukraine
Head of the Department of the History of International
Relations and Foreign Policy of Ukraine

Institute of History of Ukraine
the National Academy of Sciences of Ukraine
4, Mykhailo Hrushevskiyi Street, Kyiv, 01001, Ukraine

E-mail: stepanvid@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8825-7024>

CONCERNING A SO CALLED „DISCRIMINATION AGAINST CARPATHO-RUSYNS ON THE BASIS OF NATIONALITY“:

an Analytical Note

Проблема новітнього русинства, яка виникла на початку 1990-х років, сьогодні, в контексті анексії Криму РФ та її агресії на Сході України набуває особливої актуальності та політичного значення. Автору цієї довідки як уродженцю м. Ужгород, який походить із національно-змішаної закарпатської родини і впродовж тривалого часу працює в Інституті історії України НАН України, та до кола наукових інтересів якого належить також історія Закарпаття, доводиться вже впродовж чверті століття відповідати на численні листи, заяви й вимоги русинських діячів і активістів Закарпаття щодо конституційного визнання в Україні

«русинського народу», «етнонаціональності (під)карпатський русин/русинка» окремо від українців національністю, надання йому нібито законних, історично обумовлених автономних прав, його захисту від т. зв. дискримінації та геноциду тощо, спростовуючи ці безпідставні заяви й вимоги. Черговий такий лист від окремих діячів русинських товариств Закарпатської області України під назвою «Припинити дискримінацію підкарпатських русинів за національною ознакою» надійшов до Голови Верховної Ради України Д.О. Разумкова 14 листопада 2019 р., у зв'язку з чим виникла необхідність знову відреагувати на нього.

У 2016 р. в Києві Національним інститутом стратегічних досліджень (НІСД) було проведено «круглий стіл» на тему «Русинство в Україні: сепаратизм чи політичні маніпуляції?» за участю науковців та громадсько-політичних діячів, зокрема із Закарпаття. Матеріали обговорення цього питання були надруковані в окремому випуску науково-аналітичного щоквартального збірника «Стратегічні пріоритети», які дають, на нашу думку, досить вичерпну відповідь на порушені у вищезгаданому листі питання щодо т. зв. «дискримінації підкарпатських русинів за національною ознакою». А «Вступне слово» до цього випуску збірника відомого українського вченого, державного й політичного діяча Володимира Горбуліна, колишнього секретаря Ради безпеки і оборони України, академіка, першого віце-президента НАН України, директора НІСД, можна розглядати, на нашу думку, як офіційний погляд української влади на загальну оцінку «політичного русинства» в Україні¹.

Проблема русинства дійсно не нова, і, на жаль, залишається актуальною і сьогодні, причому спалахи активізації діяльності русинських організацій і діячів дивним чином часто збігаються в часі із загальноукраїнськими політичними процесами (ухваленням Конституції чи окремих законів України, президентськими чи парламентськими виборами, переписами населення, політичними кризами чи важливими міжнародними подіями, дотичними до України). Тому мабуть і не дивно, що після зміни у 2019 р. в Україні влади і розпочатої підготовки до всеукраїнського перепису населення знову активізувалися «діячі» русинського руху в Закарпатті, свідченням чого є вищезгаданий Лист до голови новообраної Верховної Ради України.

Отже, звідки взялися «русини»? На нашу думку, має цілковиту рацію провідний науковий співробітник Українського етнологічного центру Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України Василь Балушок, який стверджує, що «міфічний «русинський» етнос Закарпаття міг «з'явитися» лише в умовах незнання і широким загалом, і науковцями та політиками того факту, що «русинами» ще недавно звалися всі українці. Ба більше, такі знакові фігури

української історії, як Петро Конашевич-Сагайдачний, Богдан Хмельницький, Іван Мазепа й навіть Тарас Шевченко вважали себе «русинами». При цьому, якщо Шевченко вже починав усвідомлювати себе не лише «русином», але також і «українцем», то Сагайдачний, Хмельницький і Мазепа називали себе лише «русинами»².

Як стверджує в «Енциклопедії історії України» відомий український історик, академік НАН України Ярослав Ісаєвич, «русини» — назва українців до кінця 18 ст., а на західноукраїнських землях — і в 19 — на поч. 20 ст. Спершу слово «русин» вживалося тільки в однині як похідне від форми множини «русь». Як самоназва слово «русин» виникло в Україні та Білорусі, на відміну від Росії, де самоназвою стала прикметникова форма «русский». У Речі Посполитій у 16–18 ст. поширилася назва «русини» (лат. мовою «рутени», вона вживалася щодо українців та білорусів разом (для протиставлення їх «Москві», «москвитинам») або тільки щодо українців (для відрізнення їх від «литвинів» — русинів із Великого князівства Литовського. Із книжним варіантом «русини» співіснувала розмовна форма «руснаки», яка найдовше зберігалася на Закарпатті та Лемківщині. У Габсбурзькій монархії «русини» (нім. мовою «рутенен») стало офіційною назвою всіх українських підданих цієї держави. Із розвитком української національної свідомості самоназви «русини» на Заході й «малороси» чи «руські» на Сході України були витіснені етнонімом «українці». У Галичині періоду між двома світовими війнами польські власті нав'язували застарілий на той час термін «русини», щоби заперечити український характер корінного населення. Переважна більшість української інтелігенції Пряшівщини тепер вживає визначення «русини-українці» для підкреслення належності закарпатської гілки до всього українського народу³. Нарешті, етнологічна наука, і не тільки в Україні, визнає русинів Закарпаття субетнічною групою українського народу (як і лемків, бойків та гуцулів). Тому виокремлювати «русинів» як окрему націю немає жодних наукових підстав.

Те саме, мабуть, можна сказати і про т. зв. «русинську мову» та її численні локальні особливості (говірки — бачвансько-русинську, лемківсько-пряшівську, паннонську тощо) з історично обумовленим впливом на неї російської, польської, словацької, румунської, угорської та німецької мов, яка все ж є південно-західним діалектом (діалектами) української мови. На цьому вкотре наголосив директор Інституту української мови НАН України доктор філологічних наук, професор П.Ю. Гриценко, виступаючи 13 грудня 2016 р. на засіданні Конституційного Суду України, яке стосувалося розгляду справи щодо конституційності Закону України «Про засади державної мовної політики», в якому до переліку мов національних меншин чомусь була віднесена й «русинська мова».

Відповідаючи на запитання суддів КСУ щодо ставлення до так званої «русинської ідентичності» та «русинської мови», відомий учений-мовознавець зазначив: «Русинська мова» на Закарпатті, яка, будучи штучним конструктом, абсолютною фікцією, що не має жодного відношення до справжніх закарпатських діалектів, не може претендувати на офіційне визнання і, тим більше, захист із боку законодавства»⁴.

Незважаючи на це, самоназва «русини» дотепер частково збережена на Закарпатті, а також у Словаччині, Сербії, Хорватії, Угорщині й серед емігрантів-закарпатців у США. Наприклад, за останніми даними офіційних переписів населення у країнах Центрально-Східної Європи русинами записалося близько 62 тис. чол., а саме: у Словаччині — 33,4 тис., Сербії — 15 тис., Україні — трохи більше 10 тис., Хорватії — 2,3 тис., Угорщині — 1,2 тис. чол., тоді як русинські діячі стверджують, що русинів нараховується у світі від 1,5 до 2 млн чол., зокрема в Закарпатській області України — близько 850 тис. (?)

Варто водночас відзначити, що русинська ідентичність, однак, далека від однорідності. Серед русинів є ті, хто усвідомлюють себе регіональною самобутньою частиною (гілкою) етноукраїнського загалу, тобто вважають себе і русинами, і одночасно, українцями. Невипадково вони об'єдналися в союзи русинів-українців, що діють у Словаччині, Сербії, Хорватії. Інші самоідентифікуються як представники окремої русинської нації (народу). Дехто вважає себе угро-русинами — частиною угорського народу, окремі — більше тяжіють до словаків. Найрадикальніші діячі русинського руху відносять до русинів і тих мешканців Карпатського регіону, котрі називають себе лемками, бойками та гуцулами і є, як доведено науковцями, так само, як і русини, локальними, субетнічними групами, культурно-етнографічною частиною українського народу.

Загальновідомо, що «звернення до минулого — одна з найпоширеніших стратегій інтерпретації теперішнього», як слушно зазначав засновник постколоніальних студій Едвард Саїд (США). Щодо Закарпаття, то справа в тому, що етнічне самоусвідомлення корінних жителів краю значно відставало від таких процесів у Наддніпрянській Україні, Галичині та навіть Буковині. Науковцями, зокрема істориками Закарпаття, переконливо доведено, що, поряд з іншими причинами внутрішнього й зовнішнього характеру, гальмування процесу етнічного самоусвідомлення русинів-українців краю спричинялося, не в останню чергу, політикою держав, до складу яких у різні часи входило Закарпаття. Правлячі кола цих країн воліли сприймати жителів краю рутенами, угрорусами, руснаками, русинами, карпато-руссами, але не українцями. Відповідна політика, зокрема мовна, мала на меті полегшити асиміляцію автохтонного русинського населення Закарпаття шляхом його відокремлення від основ-

ного етнічного масиву, котрий мешкав на схід від Карпат, де на зміну спільному етноніму «русини» поступово утверджувався інший — «українці». Мадярські, чеські, словацькі, румунські, а також радянські правлячі кола намагалися інтегрувати русинську інтелігенцію в етнокультурний і політичний простір їхніх держав і зробити її провідником своєї асиміляційної політики⁵.

Достатньо нагадати про політику «мадяризації» — цілеспрямовану державну політику угорського уряду періоду дуалістичної Австро-Угорщини 1867–1918 років щодо «немадярських» (неугорських, насамперед слов'янських) етнічних груп і національних меншин, що складали майже половину населення угорської частини багатонаціональної монархії, серед яких були і близько 500 тис. карпатських русинів-українців. Або візьмемо, наприклад, міжвоєнні роки — період входження Закарпаття під назвою Підкарпатська Русь до складу Чехословацької республіки, яка була в ті часи однією з найдемократичніших держав у Європі. Навіть тут, згідно із законом про пресу від 30 травня 1924 р., було заборонено на території Закарпаття поширювати українську періодичну пресу УСРР, не дозволялося навіть вживати назви «Закарпатська Україна» і «український», «українець» до населення краю, а рішенням найвищого адміністративного суду ЧСР від 28 червня 1925 р. українська мова була визнана «чужою» для корінного населення Закарпаття⁶.

Тому нічого, крім подиву, не викликають звинувачення сьогоденнішніх прибічників русинства в Закарпатті на адресу урядів Першої Чехословацької республіки та її президентів — Т.Г. Масарика й Е. Бенеша — у тому, що серед їхніх помилок у політиці щодо національного питання в краї у міжвоєнний період головною було те, що вони «ототожнювали закарпатських русинів з малоросами-українцями», підтримували діяльність російських і особливо українських емігрантів в Закарпатті та ухвалили низку інших помилкових рішень, що відкрило «простір для української національної ідеї в краї» та «зміцнення українського національного руху», яке «суперечило чехословацьким державним інтересам» і мало «негативний вплив на розвиток русинів як окремої національності і консолідацію республіки»⁷.

Водночас сьогоденнішні прибічники русинства на Закарпатті свідомо ігнорують або грубо спотворюють і заперечують історичне значення такої важливої сторінки в історії краю, як здобуття автономії Підкарпатської Русі (Закарпаття) у складі Чехословаччини в жовтні 1938 р. і проголошення незалежності Карпатської України в березні 1939 р., що увійшло в історію як відчайдушна спроба українців напередодні Другої світової війни відновити національну державність на окремо взятій етнічній території як зародок майбутньої соборної України. Ці події стали другим у

минулому столітті, після Української національної революції 1917–1921 рр., етапом у боротьбі українців за створення національної держави.

Упродовж п'яти місяців у Карпатах існувала українська державність двох типів: з 11 жовтня 1938 р. по 15 березня 1939 р. Підкарпатська Русь — Карпатська Україна була автономною частиною федеративної (Другої) Чехословацької республіки, а 15 березня 1939 року Карпатська Україна заявила про себе світу як самостійна, незалежна держава. І це стало кульмінаційною точкою українського національного відродження на Закарпатті, завершенням тривалого і складного шляху від «підкарпатських русинів» до «карпатоукраїнців», трансформації регіональної свідомості в національну. А нетривалість існування Карпато-Української держави пояснюється нерозв'язаністю українського питання загалом у міжнародних відносинах 1930-х років, що перетворило її на важливий об'єкт і «розмінну монету» в політичній грі провідних європейських держав напередодні Другої світової війни. Втім вона вплинула на актуалізацію загальноукраїнських проблем, сприяла подальшому розвитку національно-визвольного руху українського народу та залишила свій вагомий слід в історії його боротьби за суверенну, незалежну, соборну національну державу й цілком правомірно вписана в новітню історію України яскравими сторінками. Невипадково 15 березня 2002 р. за визначну особисту роль у боротьбі за утвердження української державності Указом президента України президенту Карпатської України Августину Волошину посмертно присвоєно звання «Герой України».

Події 1938-1939 рр. у Карпатській Україні мали велике значення і для розвитку національної самосвідомості всього українського народу, зміцнення солідарності та єдності українців у всьому світі. Незважаючи на короткочасність свого існування, Карпатська Україна перебувала в центрі уваги громадськості на інших українських землях, української діаспори у світі та багатьох європейських держав, демократичні сили яких співчували національно-визвольній боротьбі закарпатських українців і засудили вторгнення угорських військ до краю як поправлення прав українського народу на самостійне державне життя.

І, нарешті, виникнення Карпатської України як держави вкотре продемонструвало усьому світові, що на Закарпатті живуть українці, які бажають мати свою державність разом зі своїми братами у Великій Україні⁸.

Окупація та анексія Карпатської України Угорщиною в березні 1939 р. не тільки зумовили докорінну зміну суспільно-політичного життя закарпатців, що позначилося переходом від державно-правових засад демократії чехословацького зразка до угорського авторитарного політичного режиму, а й призвели до суттєвих змін в етнонаціональній і

культурній сферах. З так званим «відновленням тисячолітнього угорсько-руського співжиття» на порядку денному прибічників «Великої Угорщини» постало поетапне втілення стратегічної мети: адміністративно-політична інкорпорація Закарпаття (т. зв. Підкарпаття) у державно-правову систему Королівства Угорщина й повна мадяризація його населення, тобто, перетворення краю на невід'ємну частину Угорщини, а місцевих жителів — на угорорусів.

Саме тому найбільшій руйнації уже з перших днів угорської окупації зазнав українофільський рух, що з середини 1930-х років був домінуючим у етнополітичному житті Закарпаття у складі Чехословаччини. З політичної арени краю були усунені творці і провідники Карпатської України, більшість з яких на чолі з її президентом А. Волошиним змушені були емігрувати; у збройних сутичках з окупаційними військами загинули або ж потрапили в полон її захисники, насамперед зі збройних формувань «Карпатської Січі», а на інших представників українства обрушилися репресії. За деякими даними, від рук угорських карателів у 1939 р. загинуло понад 4 тис. осіб, та близько 2 тис. закарпатців було кинуте в концентраційні табори.

Загалом, національна політика Угорщини в 1939–1944 рр. у всіх сферах економічного, суспільно-політичного й духовного життя закарпатців забезпечувала домінуючі позиції угорцям Закарпаття та угрофільському рухові. У взаєминах із найголовнішою етнічною спільнотою Закарпаття урядові кола Угорщини намагалися виробити ідеологічну платформу, де було би зафіксовано особливе становище місцевого слов'янського населення, зокрема його окремішність від українців та росіян. Із побутуючих назв і самоназв жителів краю офіційна влада, підтримана угорськими науковцями, воліла місцевих жителів, значна частина яких уважала себе «руськими», ідентифікувати як угро-русів, але не як росіян і тим більше не українців. Одним із головних теоретиків угрорусизму був регентський комісар «Підкарпатської території» М. Козма, який у 1940 р. відверто заявляв, що «угорський уряд ніколи не визнавав існування української нації на Закарпатті» і, відкидаючи звинувачення в денационалізаторській політиці угорської влади, запевняв, що не угорська мова стоїть на перешкоді утвердження самоідентифікації закарпатців, а українська, оскільки «30–40-мільйонна нація легко може асимілювати націю в 550 тисяч населення»⁹.

Водночас русинофільство, як протиположність українофільству, яке нищилося органами влади з перших днів окупації Карпатської України, всіма засобами спрямовувалося в русло угрорусинства, що базувалося на двох засадничих тезах: 1) відрубність русинів (угрорусів) від українського й російського народів та 2) їхня тисячолітня поєднаність з угорцями в

суспільно-політичному й духовному житті. У практично-політичному сенсі угрорусинізм нав'язувався шляхом різкого скорочення мережі освіти місцевою мовою та обов'язкового запровадження угорської мови, підтримки й заохочення тих інституцій, які діяли в руслі політики офіційного Будапешта, надання політичних і матеріальних преференцій конформістськи налаштованим елементам, яких на Закарпатті не бракувало.

Після визволення Закарпаття Червоною армією і входження його до складу Української РСР у 1945 р. розпочався процес прискореної «радянзації» краю, упродовж якого проукраїнська орієнтація місцевих русинів стала частиною офіційної національної політики на території республіки, і етнонім «русини» в офіційному дискурсі надалі не вживався. Щоправда, з початку 1950-х років у суспільно-політичному й національно-культурному житті Закарпаття стали посилюватися російськоцентричність і відповідна уніфікація освітнього простору, і цей русифікаційний наступ комуністичної ідеології тривав, із невеликими перервами, до середини 1980-х років, що негативно позначилося на українській національній самоідентифікації закарпатців.

Однак вектор національної політики радянського комуністичного режиму — політики денационалізації та русифікації — у роки горбачовської «перебудови» в СРСР другої половини 1980-х років наштовхнувся на посилення спротиву. В Україні, як і в інших радянських республіках, наростали державно-самостійницькі настрої, посилювалися тенденції до відродження національної самобутності. Водночас, одним із виявів загального етнічного відродження в радянському й пострадянському суспільному просторі, своєрідною реакцією на українське національне відродження стала актуалізація на Закарпатті проблеми русинства, яке спочатку презентувало себе як культурний феномен етнічної ідентичності (усвідомлення представниками населення краю своєї належності до групи, членів котрої об'єднують традиційна самоназва «русини», а також спільні уявлення про культурну, релігійну, мовну, господарську й іншу етнічну самобутність), але дуже скоро в ньому виокремилась політична складова як реакція на українське національне відродження, привнесена ззовні та за закордонні гроші¹⁰.

Ознакою цього привнесення стало, наприклад, утворення поряд із Товариством підкарпатських русинів (ТПР) на Закарпатті (лютий 1990 р.) русинських організацій у низці інших країн Центрально-Східної Європи. Це, зокрема, Русинська Оброда в Меджилаборцях (Чехословаччина, березень 1990 р.), Стоваришіння лемків у Легниці (Польща, квітень 1990 р.), Об'єднання приятелів Підкарпатської Русі у Празі (Чехословаччина, жовтень 1990 р.), Руська матка у Воеводині (колишня Югославія, грудень 1990 р.), Русинська організація Угорщини в Будапешті (березень 1991 р.),

де тоді ж відбувся і Перший світовий конгрес русинів, що обрав головою канадського професора Павла-Роберта Магочія. Згодом русинські організації були створені в Румунії, а також у Москві, Санкт-Петербурзі та Кишиневі.

Зокрема, створена в 2003 р. у столиці Молдови Громадська асоціація «Русь» — «перша і поки єдина етнокультурна організація русинів Молдови» — з 2005 р. видає міжнародний історичний журнал «Русин», метою якого є «публікація досліджень з історії, культури й мови русинів (руснаків) — корінного населення Карпато-Дністровських земель». Із самого початку заснування, а з 2015 р. офіційно, співзасновником журналу є Томський державний університет (РФ). Головний редактор цього журналу (на початок 2020 р. вийшло 59 випусків) С.Г. Суляк (колишній доцент Томського, а нині ст. н. с. Санкт-Петербурзького державного університету) визнає, що «велику допомогу в становленні та розвитку журналу надав фонд «Русский мир»¹¹. Саме за його сприяння відверто українофобський журнал «Русин», який, до слова, випускається за благословенням першоієрарха Російської православної церкви за кордоном митрополита Лавра, індексується російськими наукометричними базами, а з 2011 р. — навіть престижною міжнародною наукометричною базою даних «Scopus».

Важливо зазначити, що перші сучасні прояви русинства пов'язані з появою в угорській пресі в 1989 р. публікацій, у яких, крім іншого, звучала й теза, що закарпатці — це насправді добрі старі русини, які тисячу років жили спільно з угорцями, а українцями їх зробив Сталін. Згодом подібні публікації з'явилися у пресі Канади, Словаччини, Росії. Показовим є ще один факт. Як відомо, Угорщина 3 грудня 1991 р. в числі перших держав світу визнала незалежну Україну і була першою серед сусідніх держав, яка вже 6 грудня того ж року підписала з Україною Договір про основи добросусідства і співробітництва. У Ст. 2 цього базового політичного документа було, зокрема, зафіксовано, що «сторони поважають територіальну цілісність одна одної і заявляють, що не мають і не будуть мати в майбутньому територіальних претензій одна до одної». Саме це положення викликало сильний опір частини депутатів Державних Зборів Угорщини, що затримало набуття чинності цим Договором: якщо українською стороною він був ратифікований 1 липня 1992 р., то угорською — лише 11 травня 1993 р., а обмін ратифікаційними грамотами відбувся 16 червня 1993 р.

Отже, не останню роль у відродженні окремішніх, прорусинських настроїв у Закарпатті відіграли зовнішні чинники. Достатньо згадати, наприклад, активну наукову, педагогічну й публіцистичну діяльність уродженця Закарпаття, московського професора Івана Попа, який у

1992 р. приїхав до Ужгорода й до 1994 р. (коли емігрував до м. Хеб у Чехії) очолював Інститут карпатознавства Ужгородського державного університету та пропагував ідеї русинської автономії на основі створення русинської концепції історії краю.

Проте, звичайно, були і внутрішні. Збіг на межі 80–90-х років ХХ ст. у просторі й часі таких факторів, як загострення соціально-економічних проблем у процесі розпаду СРСР, зміна реального статусу етнічних спільнот в Україні після здобуття нею незалежності, поширення альтернативних поглядів на історію (що подекуди мало спекулятивний характер), реанімація проблеми національних інтересів, зокрема й питання кордонів у сусідніх постсоціалістичних країнах, у т. ч. у Росії, становлення політичної системи, заснованої на принципах плюралізму і багатопартійності — все це створювало сприятливе підґрунтя для реанімації на Закарпатті не лише ідей русинської окремішності, але й автономістських та навіть сепаратистських устремлінь — вимог відокремлення Закарпаття від України й утворення самостійної держави — «Русинії» або «Підкарпатської Русі».

Наприклад, після серпневого путчу 1991 р. в Москві і проголошення незалежності України т. зв. Асоціація нерадикальних демократів (президент В. Фантич) у лютому 1992 р. підготувала проєкт Закону України «О статусе специальной самоуправляемой территории Подкарпатской Республики как субъекта в составе независимой Украины, о Конституции Подкарпатской Республики»¹² для ухвалення Обласною Радою (?), а Товариство підкарпатських русинів звернулося до чехо-словацького уряду із закликом відновити автономію Підкарпатської Русі у складі Чехо-Словаччини. Зрештою, у 2008 р. голова т. зв. «Сойму Підкарпатських русинів» православний отець Дмитрій Сидор, перебуваючи в Мінську, оголосив про незалежність Підкарпатської Русі. Подібні тенденції зайшли так далеко, що у 2008 р. навіть «духовний няньо ушистких русинів світа» голова Світового конгресу русинів Павло-Роберт Магочий і голова Світової академії русинської культури Стивен Чепя опублікували «Відкритий лист-заяву про відмежування від екстремізму в карпаторусинському русі».

Не останню роль у такому розвитку подій відіграла тодішня місцева партноменклатура (М. Волощук, І. Мигович, М. Макара), яка з метою протидії українським національно-демократичним силам після неодноразових поїздок до Москви зробила своїм гаслом «локальний патріотизм». Зокрема, партійні ЗМІ свідомо роздмухували історичні, ментальні тощо відмінності та напругу між Закарпаттям і сусідньою Галичиною, поширювали ідею створення у краї вільної економічної зони на базі підприємств союзного підпорядкування й зарубіжних фірм, навіть було орга-

нізовано для місцевих керівників серію «русинських семінарів» для вишколу ідеологів русинського сепаратизму. Зрештою, партноменклатура області не чинила перепон проведенню 17 лютого 1990 р. установчого зібрання культурно-освітнього Товариства підкарпатських русинів (ТПР), яке вже 19 лютого було зареєстровано (для порівняння — з реєстрацією обласної організації Руху місцева влада зволікала пів року). Саме у друкованому органі Закарпатського обкому КПУ «Закарпатській правді» 14–16 серпня 1990 р. публікується розлога стаття закарпатського письменника й публіциста Володимира Фединишинця «Я — русин, мій син — русин...», якою була започаткована широка дискусія щодо національної ідентичності закарпатців. До речі, про сприяння обласної влади Закарпаття реєстрації ТПР відверто пишуть у своїй книжці «Подкарпатская Русь и Украина» найрадикальніше налаштовані активісти русинського руху батько й син Годьмаші, які також наголошують, що «Україна самостійно, без вказівок Москви, не вирішить проблему русинської нації і її автономної республіки», і навіть відтворили історію конфіденційних контактів керівництва ТПР із представниками вищого керівництва КПРС і СРСР¹³. І дійсно, аналіз тогочасної політичної динаміки засвідчує: кремлівська влада, її компартійна вертикаль і спецслужби стояли за лаштунками автономістської, сепаратистської й іредентистської поведінки своїх прибічників практично в усіх республіках. В Україні така поведінка найвиразніше проявилася у Криму та Закарпатті. В обох цих регіонах партійні керівники, а також негативно налаштовані щодо ідеї державного суверенітету України активісти різноманітних громадських утворень мали прямі зв'язки з кремлівською владою й заохочувалися нею. До чого це призвело в кінцевому підсумку в березні 2014 р. у Криму (анексії РФ), уже відомо.

Щодо Закарпаття, то вже в Декларації про цілі й завдання Товариства підкарпатських русинів (вересень 1990 р.) містилося звернення до Президента СРСР, Президії і Верховної Ради СРСР із проханням скасувати Указ Президії ВР СРСР від 22 січня 1946 р. про перетворення Закарпатської України на Закарпатську область та ухвалити замість нього новий Указ про перетворення Закарпатської України на автономну республіку Підкарпатська Русь. Це збіглося зі спробами союзного центру зберегти надійне «вікно в Європу», для чого в Москві розроблялися плани в разі проголошення незалежності України виведення Закарпаття із підпорядкування України і приєднання на правах автономії до складу Росії (навіть до плану роботи Президії ВР СРСР на друге півріччя 1991 р. було включене відповідне питання). До реалізації своїх планів русинські емісари підключили й російських науковців, зокрема директора Інституту етнографії АН СРСР В. Тішкова, який на відміну від попередніх тверд-

жень російських етнологів про те, що жителі Закарпаття — «єдина, монолітна українська спільнота з діалектним регіональним відгалуженням українства», у вересні 1991 р. вже наголошував, що «русини — це різновид російської етнічної спільноти, крайня на заході гілка росіян»¹⁴. У Росії з метою реанімації москвофільства серед закарпатців розгорнулись так звані «карпатознавчі дослідження», в яких обґрунтовувалось «право русинства на самовизначення». У 1999 р. в Москві виникло Товариство друзів Карпатської Русі імені Ф. Арістова на чолі з донькою відомого російського вченого-славіста й карпатознавця Т. Арістовою, авторкою публікації «Священна Русь, Росія — рідний дім русинів», яке ставить перед собою не лише культурологічні цілі (наприклад, воно домоглося включення до російської енциклопедії «Вітчизняна історія» статей про видатних карпаторосів). Зокрема, на переконання одного з керівників цього товариства К. Фролова, який водночас є консультантом Відділу України і Криму Інституту країн СНД, очолюваного скандально відомим російським політиком К. Затуліним, «історія Підкарпатської Русі є частиною національної історії російського народу, а сучасне відчайдушне становище закарпатських русинів є частиною трагедії розділеної російської нації», і він закликає православну Росію не бути байдужою до проблем Закарпаття. Проявом російської «турботи» про закарпатців стала і проведена у грудні 2008 р. в Ростові-на-Дону Фондом стратегічної культури міжнародна науково-практична конференція на красномовно сформульовану тему — «Геноцид і культурний етноцид русинів Карпатської Русі (кінець XIX — початок XXI ст.)», матеріали якої видані окремою книжкою. А на проведеному Московським державним університетом імені М.В. Ломоносова спільно з Братиславським університетом Я.А. Коменського в лютому 2009 р. у Словаччині міжнародному науковому «круглому столі» «Карпатські русини у слов'янському світі: актуальні проблеми» навіть була ухвалена резолюція, в якій зазначалося, що «карпатські русини є самостійною східнослов'янською національністю поряд із росіянами, українцями й білорусами», і «свідоме ігнорування Україною наявності носіїв особливої від української русинської самосвідомості, що виявляється у невизнанні національності русин, а також створенні перешкод для нормального протікання русинського національного життя, яке досягло свого апогею за президента В. Ющенка, свідчить про явну державну дискримінацію русинської меншини за етнічною ознакою» і «заслуговує на безумовне засудження з боку європейських структур і усього світового співтовариства»¹⁵.

Звичайно, незаперечним є також той факт, що наприкінці 1991 р. в питаннях адміністративного статусу Закарпаття та його самоврядування збіглися інтереси суспільних груп: великої частини місцевого правлячого

класу (отримання контролю над ресурсами регіону), політичних русинів, активу громадських організацій національних меншин, насамперед угорської, а також досить широкого загалу краян. Зокрема, Товариство угорської культури Закарпаття вже 14 липня 1991 р. ухвалило «Декларацію про автономний статус Закарпаття». Подібні настрої сфокусувалися в результатах всеукраїнського й обласного референдуму 1 грудня 1991 р.: 92,6% закарпатців підтримали Акт проголошення незалежності України, але водночас 78,0% із них висловилися за надання Закарпаттю «статусу особливої самоврядної адміністративної території як суб'єкта у складі незалежної України», що русинські діячі трактують як схвалення саме повернення Закарпаттю статусу автономної республіки. Під їхнім тиском 6 березня 1992 р. Закарпатська облрада вирішила просити Верховну Раду України ухвалити закон про спеціальну адміністративну територію Закарпаття та визнати національність «русин». А в травні 1993 р. радикальні активісти ТПР навіть сформували т. зв. Тимчасовий уряд Підкарпатської Русі, який для реалізації своїх вимог почав звертатися до міжнародних інституцій і урядів зарубіжних країн, зокрема США, РФ, Угорщини тощо, звинувачуючи уряд України в політиці асиміляції і нищенні русинів і угорців у Закарпатті.

І це при тому, що русинська етнічна ідентичність на державному рівні в Україні ніколи й ніким не заперечувалася, відповідно й самоназва «русин» не знищувалася. Про це, зокрема, свідчать такі факти, наведені Уповноваженою з прав людини Верховної Ради України Н. Карпачовою в 2008 р.: майже 20 з офіційно зареєстрованих у Закарпатській області організацій працюють у руслі збереження русинської самобутності, традицій автохтонів краю, в області діє 27 недільних шкіл, де вивчається русинська мова, література й культура, русинською мовою виходять газети «Подкарпатська Русь», «Підкарпатський русин», збірник «Руснацький світ». За роки незалежності України відбулося понад 20 фестивалів русинської культури, понад 30 виставок закарпатських русинських художників, численні «круглі столи», науково-практичні конференції з питань розвитку русинської мови й літератури, видано близько 100 найменувань поліграфічної продукції, зокрема понад 50 книг русинською мовою (наприклад, «Енциклопедія Подкарпатської Русі» І. Попа у 2001 р. і «Енциклопедія історії та культури карпатських русинів» за загальною редакцією П.-Р. Магочія у 2010 р.) «Видавництвом В. Падяка», що спеціалізується саме на русинській проблематиці¹⁶. Це підтвердив і Всеукраїнський перепис населення 2001 р., під час якого 10100 осіб записали себе русинами. Щоправда, наведений факт зовсім не означає, що всі ці русини заперечують своє українське коріння. З огляду на це, ухваливши 7 березня 2007 р. рішення «Про визнання національності

«русин», Закарпатська обласна рада підтримала не з'ясоване остаточно бажання трохи більше 10 тис. громадян і мимоволі нав'язала його переважній більшості населення області. Політично таке рішення некоректне й не може мати політико-правових наслідків. Адже нації народжуються або відроджуються не за постановами або висновками експертів, а в результаті тривалого процесу самоусвідомлення громадян.

Утім, незважаючи на це, під тиском певних політичних і національно-культурних сил і з кон'юнктурних міркувань Верховна Рада 3 липня 2012 р. ухвалила Закон України «Про засади державної мовної політики» з досить сумнівним визначенням регіональних мов або мов меншин (до них віднесено 18 мов, у т. ч. «русинська»). Цей закон викликав різку критику представників національно-демократичних сил, його намагалися неодноразово скасувати у Верховній Раді України (це сталося лише в 2019 р.), адже на думку його опонентів захисту в Україні нині потребує не російська чи т. зв. русинська, а саме українська мова. Про «загравання» тодішньої влади (часів президенства В. Януковича) з русинськими діячами свідчать і вітальні промови її представників — заступника голови Закарпатської обласної державної адміністрації І. Качура й народного депутата України, члена фракції Партії регіонів І. Бушка на відкритті XII Світового конгресу русинів, руснаків і лемків, що відбувався в липні 2013 р. в м. Свалява Закарпатської області¹⁷.

Слід ще раз зазначити, що спалахи активізації діяльності русинських організацій часто збігалися в часі із загальноукраїнськими політичними процесами, як це, наприклад, було напередодні ухвалення Конституції України в 1996 р., або всеукраїнського перепису населення у 2001 р., або святкування у 2003 р. 200-річчя з дня народження О. Духновича, або після зміни влади в результаті Помаранчевої революції 2004 р. і під час загальноукраїнської кризи 2007 р. та, зрештою, сьогодні, в контексті складних воєнно-політичних подій, що розгортаються в Україні після Революції гідності та зміни влади.

Наприклад, із початку 2013 р. з приводу запланованого на цей рік перепису населення (який так і не відбувся) ми були свідками десятків відкритих листів-звернень русинських громадських організацій і окремих радикально налаштованих діячів русинства в Україні й за кордоном до населення Закарпаття та влади про визнання в Україні національності «русин» та особливого статусу «русинської мови», звернень і меморандумів «Про допомогу у припиненні дискримінації Україною національності «русин» до керівництва впливових міжнародних організацій, РФ, держсекретаря США. Ці звернення мають відверто пропагандистський політично-провокаційний характер, що засвідчують безпідставні твердження про «українську окупацію Закарпаття», звинувачення української

влади в «геноциді русинів в Україні», у завданні незалежною Україною «збитків» русинам у розмірі «понад 20 млрд доларів США» (?), свідомо фальсифікація історії Закарпаття тощо.

І сьогодні, у світлі драматичних подій в Україні — анексії Росією Автономної Республіки Крим у березні 2014 р., дестабілізації нею східних та південних областей України і спонукання до відокремлення від України (самопроголошені т.зв. «ДНР» і «ЛНР») та збройного російсько-українського конфлікту на Донбасі, спроб визначити Україну як багатонаціональну державу й вимог її федералізації, а насправді — її розчленування з перспективою знищення української державності як головної цілі путінської Росії — знову використовується так зване «русинське питання» в Україні.

Зокрема, на початку листопада 2013 р., напередодні провального для України Вільнюського саміту ЄС — «Східне партнерство», що і стало приводом до Революції гідності й повалення авторитарного антиукраїнського режиму Януковича, у пресі (Інтернеті) з'явився проєкт створення угорської автономії з автономією русинів на території нинішньої Закарпатської області України. Причетними до його розробки вважають лідерів угорської партії «Йоббік» (Габор Вона, Бела Ковач) та голову т.зв. Народної ради русинів Закарпаття Євгена Жупана. Йшлося про проголошення Підкарпатської Русі та Закарпатської угорської автономії — незалежної Закарпатської регіональної Конфедерації, русинського та угорського урядів, русинсько-угорських національних зборів, які обирають двох президентів — одного від русинів, другого від угорців (на 4 роки, міняються через 2) і т.п. В основі цього фантазмагоричного проєкту були закладені дві ідеї: 1) історично Закарпаття безперечно й законно належить Угорщині і 2) русини — не українці й не мають жодного стосунку до української нації.

Або ще один приклад. Одразу ж після зухвалої анексії АРК Росією в березні 2014 р. у пресі з'явилося Звернення закарпатських русинів до президента РФ В. Путіна за підписом т.зв. координатора мережевого русинського руху Петра Гецько, в якому зазначається: «Ми, русини, як і всі жителі Закарпаття, маємо всі міжнародні правові підстави звернутися до Вас, пане Президенте, для визнання відновленої державності Республіки Підкарпатська Русь, проведення на цей час миротворчої операції і нейтралізації галицького нацизму в Закарпатті. Миротворча роль Росії у світі чітко прояснилася при вирішенні сирійської кризи. Віримо, що миротворча роль Російської Федерації на Україні буде також успішною і в інтересах країни»¹⁸. Згодом цей самий меседж прозвучав у промові П. Гецька в ефірі телеканалу ТВЦ Росія у рамках програми «Русский вопрос», де він, щоправда, додав, «що русини у світлі останніх подій — за

цілісність України, але без так званих галицьких областей у її складі — Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської».

У цьому контексті варто також згадати, що після позачергових парламентських виборів в Україні 26 жовтня 2014 р. в мережі було розповсюджено Звернення до міжнародної спільноти щодо визнання Україною русинської національної меншини за підписом «Председкині Карпато-русинського консорціуму Северной Америки Патріції Крафчкі». «Україна, — зазначається в ньому, — перебудовуючись після парламентських виборів восени 2014 року і прагнучи стати повністю демократичною республікою, повинна забезпечити визнання своїх різних народів і підтримувати їх як корінні культури України. Український парламент визнав русинську мову як самостійну мову, з правом використання в освітніх та громадських установах. Ми вітаємо цю ініціативу, запроваджену як закон у серпні (?) 2012 року, і закликаємо Україну зробити наступний крок — визнати русинів національною меншиною. Це було би черговою ознакою відданості України рухові в сторону Європи, в якій русини мають статус окремої національності в Словаччині, Польщі, Угорщині, Румунії, Чехії, Сербії та Хорватії. Русини у всьому світі вірять у збереження територіальної цілісності України і виступають проти будь-яких дій сусідніх країн, спрямованих на її порушення. Настав час, щоб нова центральна влада України визнала русинів національною меншиною і забезпечила підтримку русинської мови, освіти і культури в оновленій демократичній Україні». Подібні звернення були розповсюджені русинськими періодичними виданнями Словаччини, Сербії та деяких інших країн. А 9 жовтня 2015 р. було розпочато збір підписів під електронною петицією до президента України П. Порошенка про визнання русинів на державному рівні.

У цьому переліку не можна не згадати й написану в українофобському дусі книжку к.і.н., доцента, тепер уже колишнього декана історичного факультету Ужгородського національного університету Володимира Фенича, про зміст якої говорить вже сама її провокаційна назва — «Угорська Русь і «Ганнібалова присяга» Михайла Драгоманова: початки інтелектуального завоювання Закарпаття Україною», яка вийшла друком в Ужгороді наприкінці 2015 р. і викликала справедливе обурення наукової спільноти і громадськості Закарпаття та України загалом. Зокрема, в ній знаходимо голослівні твердження про «насильну українізацію корінного населення краю — русинів чужими йому силами ззовні», що Карпатська Україна у 1938–1939 роках — це «лише «галицько-гітлерівський проект» або «нацистсько-німецький проект штучного пов'язання Закарпаття з Україною», а закарпатські українці та їхні лідери не мають відношення до її виникнення, що взагалі до 1944 р. «Закарпаття не мало

спільної з Україною історії», а закарпатці — насправді особливий, окремішній від українського, русинський етнос, народ, «добрі старі русини або «угро-руси», які тисячу років дружно жили спільно з угорцями, а українцями їх зробив Сталін», що в результаті «комуністично-радянського проекту возз'єднання Закарпаття з Україною у 1944–1945 роках сталося так, що в ніч з 29 на 30 червня 1945 р. (після підписання договору між СРСР і ЧСР про возз'єднання Закарпатської України з УРСР) більшість мешканців колишньої Підкарпатської Русі лягли спати ще русинами за етнічною ідентичністю, тоді як прокинулися вже українськими (за національністю) громадянами СРСР», що від 1945 р. ця територія відома «під українсько-комуністичною назвою Закарпаття» тощо¹⁹.

І, зрештою, подібно «обгрунтовуються» на 33 сторінках пропозиції маловідомих діячів районних відділень Товариства підкарпатських русинів у додатках до листа на адресу Голови Верховної Ради України Д.О. Разумкова від 14 листопада 2019 р. під провокаційною назвою «Припинити дискримінацію підкарпатських русинів за національною ознакою».

Насамкінець, слід додати, що останнім часом значно активізувалися русинські організації та діячі в сусідніх з Україною державах, зокрема в Словаччині та Угорщині, діяльність яких підтримується урядами цих країн. У Словаччині, наприклад, при Пряшівському університеті було відкрито Інститут русинської мови й культури, яким проводяться наукові семінари з карпаторусиністики, видано понад 10 різних підручників «русинською» мовою, засновані також Академія й Музей русинської культури, організовуються міжнародні конгреси й літні школи русинської мови. Водночас ідеться не лише про наукові й культурні акції, про що свідчить, наприклад, різка критика русинськими засобами масової інформації виступу депутата словацького парламенту В. Ясаня від правлячої соціал-демократичної партії на святкуванні Дня чехословацької армії у жовтні 2015 р., який згадав про участь «русинів-українців» у Карпато-Дуклінській операції 1944 р. у складі Чехословацького армійського корпусу Л. Свободи. Перенесення в Україні загальноукраїнського перепису населення на 2020 р. теж оцінювалося ними як «антирусинська акція», так само як і ухвалення Закону України «Про освіту» від 5 вересня 2017 р., скасування Закону України «Про засади державної мовної політики» від 3 липня 2012 р. і ухвалення в липні 2019 р. Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної».

В Угорщині, своєю чергою, окремі політики й державні діячі виступають за надання колективних прав, подвійного громадянства та автономії закарпатським угорцям, а також уряд всебічно підтримує, зокрема й фінансово, освітню роботу й науково-дослідницьку діяльність викладачів

і наукових співробітників Закарпатського угорського інституту імені Ференца Ракоці II у м. Берегово, у багатьох публікаціях яких йдеться про русинський етнос у Закарпатті, його толерантне співжиття з угорцями й тисячолітній розвиток у складі угорської святостефанської корони та насильну українізацію корінного населення краю чужими йому силами ззовні. У 2016 р. до 25-річчя незалежності України в Будапешті видано угорською мовою книгу Ч. Фединець, І. Холас і М. Товта «Незалежна Україна. Державотворення, конституювання і втрачені скарби», в якій автори вкрай критично висловлюються щодо «нехтування» правами національних меншин в Україні та українського державотворення загалом, що, на нашу думку, навряд чи сприятиме позитивній opinio і дружньому ставленню угорського читача до нашої країни²⁰.

Отже, основним «русинським питанням» і сьогодні залишається набуття окремого статусу русинським народом на території України. Проте якщо для одних (прибічників етнокультурного русинства) головним завданням є досягнення правового визнання русинської етнічності, збереження й розвиток русинської народної культури, мови, традицій, звичаїв тощо, то представники політичного напрямку вбачають розв'язання соціально-економічних і культурних проблем русинів у зміні державно-адміністративного статусу Закарпаття у складі України або шляхом відродження автономної республіки у складі якоїсь іншої держави чи навіть утворення незалежної держави.

Зрозуміло, що центральна українська влада в Києві критично і з недовірою ставиться до таких вимог русинського руху, насамперед коли йдеться про орієнтацію на інші держави й особливо Росію, багато державних діячів якої не приховують територіальних претензій до України, тим більше, що РФ уже на практиці цинічно реалізує сьогодні, то шляхом ведення «гібридної війни», то прямим збройним втручанням, свої експансіоністські плани щодо України. Тому не слід недооцінювати перспектив політичного русинства, особливо в контексті невизначеності найближчих перспектив розвитку Української державності. Чимало фахівців вважають, що «русинське питання» використовується в Україні, зокрема на Закарпатті, для досягнення певних політичних цілей як внутрішніми, так і зовнішніми силами і становить загрозу для суверенітету й територіальної цілісності України. Серед цих цілей ними небезпідставно виділяються такі:

- консолідувати русинські товариства в Україні та за кордоном і заручитися підтримкою міжнародних організацій, Росії, США та інших держав, насамперед сусідніх, з метою створення в центрі Європи русинської держави — «Рутенії» або принаймні автономної республіки чи навіть Русинсько-угорської автономної держави;

- закласти ґрунт для русифікації регіону за допомогою православної церкви Московського патріархату і в результаті використати його як платформу для доведення «руськості», тобто «російськості», закарпатської громади й необхідності возз'єднання з великою Росією;

- розколоти українське суспільство, зокрема роз'єднати закарпатську громаду автохтонного походження на русинів і українців разом із творенням русинської мови, русинського шкільництва тощо, як це, наприклад, відбулося у Словаччині (якщо у 2001 р. в цій сусідній державі ідентифікували себе русинами 24 тис. чол., а українцями — 11 тис., то за 10 років унаслідок активної пропагандистської діяльності прибічників русинства (створення Інституту русинської мови й культури при Пряшівському університеті, проведення міжнародних літніх шкіл русинської мови й культури у Словаччині, тощо) вже 33,4 тис. чол. уважали себе русинами, а українцями — лише 7,4 тис.);

- закласти передумови для потенційних конфліктів задля дестабілізації ситуації у регіоні та Україні загалом, що створює загрозу для суверенітету й територіальної цілісності країни (про штучність Української держави все частіше говорять керівники сусідніх держав — окрім В. Путіна, В. Жириновського та інших російських політиків також В. Клас, М. Земан, В. Понта, лідери угорської ультраправої партії «Йоббік». І взагалі, аналітики пояснюють це несприйняттям українства як такого);

- переділ сфер впливу між окремими олігархічними кланами й політичними угрупованнями для створення своєї регіональної вотчини на Закарпатті з метою подальшого його пограбування.

Нарешті, важко не погодитися з оцінкою т.зв. «політичного русинства» на Закарпатті вже згадуваного нами В. Балущка, який, говорячи про намагання діячів русинського руху сконструювати особливий русинський етнос і навіть націю, саркастично зазначає: «При цьому з якогось дива намагаючись приватизувати народоназву «русини», яка закарпатцям належить не більше, ніж решті українців, вони фактично заявляють монопольні права на те, що є статком усієї України. Адже, якщо навіть Тарасові Шевченку не був чужим ендоетнонім «русини», то про який окремий русинський етнос можна говорити? Гадаю, справа тут у недостатній поширеності серед українців, і навіть українських інтелектуалів, відповідної етноісторичної та етнімічної інформації. Саме значною мірою брак інформації про те, хто такі русини, а також звідки взялися, де та в які часи побутувала ця народоназва (а походить вона саме з Середньої Наддніпряниці! — Руської Землі у вузькому розумінні давньоруських часів), дає змогу різного роду авантюристам від політики конструювати на Закарпатті якийсь, нібито особливий, «русинський етнос»²¹.

А протистояти проявам політичного русинства можна насамперед активною науковою та культурно-просвітньою діяльністю, а також зміцненням Української держави, її європейською модернізацією та підвищенням її міжнародного авторитету. І що сильнішою й заможнішою буде Україна, то активнішою буде її державна етнополітика, то більше її громадян будуть повертатися до свого етнічного коріння й менше будуть його відкидати й нівелювати.

¹ Див.: Вступне слово В.П. Горбуліна. *Стратегічні пріоритети. Науково-аналітичний щоквартальний збірник. Серія «Політика»*. 2017. № 1 (42). С. 5–7.

² Див.: Балушок В. З історії української етнічності (як русини стали українцями). *Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи: збірник наукових праць*. Кам'янець-Подільський, 2015. Випуск 4. С. 129–140.

³ Ісаєвич Я. *Енциклопедія історії України: У 10 т.* Київ, 2012. Т. 9: Прил.–С. С. 372.

⁴ Виступ директора Інституту української мови НАН України П.Ю. Гриценка на засіданні Конституційного Суду України (13 грудня 2016 р.). URL: <http://www.nas.gov.ua/UA/Messages/news/Pages/View.aspx?MessageID=2806>

⁵ Див.: Закарпаття в етнополітичному вимірі. Київ, 2008. 682 с.; Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура. Ужгород, 2010. 720 с.; Національне питання в Україні ХХ — початку ХХІ ст.: історичні нариси. Київ, 2012. 592 с.; Електоральні процеси України в регіональному вимірі: Буковина і Закарпаття: монографія. Ужгород, 2014. 552 с.; Черничко С., Фединець Ч. Наш місцевий Вавилон: Історія мовної політики на території сучасного Закарпаття у першій половині ХХ століття (до 1944 року): монографія. Ужгород, 2014. 236 с.

⁶ Кравчук О.М. Національна політика Чехословацької республіки. 1918–1929 рр. Вінниця, 2007. С. 66.

⁷ Див.: Черничко С., Фединець Ч. Вказ. праця. С. 40–57.

⁸ Див.: Віднянський С. Карпатська Україна як етап українського державотворення. *Український історичний журнал*. 2019. № 2. С. 67–93.

⁹ Нариси історії Закарпаття. Ужгород, 1995. Т. II (1918–1945). С. 420, 490.

¹⁰ Див.: Белей Л. «Русинський» сепаратизм: націтворення in vitro. Київ, 2017.

¹¹ Плишкова А., Суляк С.Г. Журнал «Русин»: двенадцять лет — не предел. *Русин*. 2017. № 1 (21). Январь–июнь. С.179.

¹² Закон України «О статусе специальной самоуправляемой территории Подкарпатской Республики как субъекта в составе независимой Украины. О Конституции Подкарпатской Республики». Проект. Ужгород: УПИК «Патент», 1992. 59 с.

¹³ Див.: Годьмаш П., Годьмаш С. Подкарпатская Русь и Украина. Ужгород, 2003. 388 с.

¹⁴ Скрипник Г. Русинство — спекуляція з відвертополітичним контекстом. *Українська газета*. 2008. № 45. URL: <http://ukrgazetaplus.net/article.php?ida=1507>

¹⁵ Карпатские русины в славянском мире: актуальные проблемы. Материалы международного научного круглого стола. Москва-Братислава: издатель Степаненко, 2009. С. 270–271.

¹⁶ Див.: Бібліографія русинськоязычних видань: 2005–2014. Ужгород: Вид-тво В. Падяка, 2015.

¹⁷ Голос України. 2013. 16 липня.

¹⁸ Стратегічні пріоритети. Науково-аналітичний щоквартальний збірник. 2017. № 1 (42). С. 6.

¹⁹ Див.: Фенич В.І. Угорська Русь і «Ганнібалова присяга» Михайла Драгоманова: початки інтелектуального завоювання Закарпаття Україною. Ужгород, 2005.

²⁰ Див.: Дегтеренко А.М. Угорський чинник в етнонаціональній політиці України в умовах російської агресії. *Стратегічні пріоритети. Науково-аналітичний щоквартальний збірник*. 2018. № 1 (46). С. 38–47.

²¹ Балущок В. Вказ. праця. С. 137.

REFERENCES

1. Balushok, V. (2015). Z istorii ukrains'koi etnonimii (iak rusyny staly ukraintsiamy). *Problemy istorii krain Tsentral'noi ta Shkidnoi Yevropy: zbirnyk naukovykh prats'*, 4, 129–140 [in Ukrainian].

2. Belej, L. (2017). *Rusyns'kyj separatyzm: natsiietvorennia in vitro*. Kyiv [in Ukrainian].

3. *Bibliohrafiia rusyns'koiazychnykh vydan': 2005–2014*. (2015). Uzhhorod: Vyd-tvo V. Padiaka [in Ukrainian].

4. Chernychko, S., & Fedynets', Ch. (2014). *Nash mistsevyj Vavylon: Istoriia movnoi polityky na terytorii suchasnoho Zakarpattia u pershij polovyni XX stolittia (do 1944 roku): monohrafiia*. Uzhhorod [in Ukrainian].

5. Dehterenko, A.M. (2018). Uhors'kyj chynnyk v etnonatsional'nij politytsi Ukrainy v umovakh rosijs'koi ahresii. *Stratehichni priorytety. Naukovo-analitychnyj schokvartal'nyj zbirnyk*, 1 (46), 38–47 [in Ukrainian].

6. *Elektoral'ni protsesy Ukrainy v rehional'nomu vymiri: Bukovyna i Zakarpattia: monohrafiia*. (2014). Uzhhorod [in Ukrainian].

7. Fenyeh, V.I. (2005). *Uhors'ka Rus' i Hannibalova prysiaha Mykhajla Drahomanova: pochatky intelektual'noho zavoiuvannia Zakarpattia Ukrainoiu*. Uzhhorod [in Ukrainian].

8. God'mash, P., & God'mash, S. (2003). *Podkarpatskaja Rus' i Ukraina*. Uzhgorod [in Ukrainian].

9. *Holos Ukrainy*. (2013). 16 lypnia. [in Ukrainian].

10. Horbulin, V.P. (2017). Vstupne slovo. *Stratehichni priorytety. Naukovo-analitychnyj schokvartal'nyj zbirnyk. Seriia Polityka*, 1(42), 5–7 [in Ukrainian].

11. Isaievych, Ya. (2012). *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. (Vol.9). Kyiv [in Ukrainian].

12. Karpatskie rusiny v slavjanskom mire: aktual'nye problemy. *Materialy mezhdunarodnogo nauchnogo kruglogo stola*. (2009). Moskva–Bratislava: izdatel' Stepanenko [in Russian].

13. Kravchuk, O.M. (2007). *Natsional'na polityka Chekhoslovats'koi respubliky. 1918–1929 rr.* [in Ukrainian].

14. *Narysy istorii Zakarpattia*. (1995). (Vol. 2). Uzhhorod [in Ukrainian].

15. *Natsional'ne pytannia v Ukraini XX — pochatku XXI st.: istorychni narysy*. (2012). Kyiv [in Ukrainian].

16. Plishkova, A., & Suljak, S.G. (2017). Zhurnal Rusin: dvenadcat' let — ne predel. *Rusin*, 1 (21), 176–182 [in Russian].

17. Skrypnyk, H. (2008). Rusynstvo — spekuliatyia z vidvertopolitychnym kontekstom. *Ukrains'ka hazeta*, 45 [in Ukrainian].

18. *Stratehichni priorytety. Naukovo-analitychnyj schokvartal'nyj zbirnyk*. (2017). 1 (42), 6 [in Ukrainian].

19. Vidnyanskyj, S. (2019). Karpats'ka Ukraina iak etap ukrains'koho derzhavotvorennia. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal*, 2, 67–93 [in Ukrainian].

20. Vystup dyrektora Instytutu ukrains'koi movy NAN Ukrainy P.Yu. Hrytsenka na zasidanni Konstytutsijnoho Sudu Ukrainy (13 hrudnia 2016 r.). Retrieved from <http://www.nas.gov.ua/UA/Messages/news/Pages/View.aspx?MessageID=2806> [in Ukrainian].

21. *Zakarpattia v etnopolitychnomu vymiri*. (2008). Kyiv [in Ukrainian].

22. *Zakarpattia 1919–2009 rokiv: istoriia, polityka, kul'tura*. (2010). Uzhhorod [in Ukrainian].

23. Zakon Ukrainy O statuse special'noj samoupravljaemoj territorii Podkarpatskoj Respubliki kak subyektu v sostave nezavisimoy Ukrainy. O Konsticii Podkarpatskoj Respubliki. Proekt. (1992). Uzhgorod: UPIK Patent [in Russian].

УДК 94(477:4)“18/20”

Іван Боровець

канд. іст. наук, доц.

Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка

32300, Україна, Кам'янець-Подільський, вул. Огієнка, 61

E-mail: borovets.ivan@i.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7132-9901>

Сергій Копилов

д-р. іст. наук, проф., ректор

Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка

32300, Україна, Кам'янець-Подільський, вул. Огієнка, 61

E-mail: post@kpnu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3634-5276>

УКРАЇНА — СКЛАДОВА ЄВРОПЕЙСЬКОГО ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО ПРОСТОРУ

**(рецензія на монографію: Україна в історії Європи ХІХ —
початку ХХІ ст.: історичні нариси. За ред. чл.-кор. НАН України
С.В. Віднянського. Київ: Інститут історії України
НАН України, 2020. 814 с.)**

Ivan Borovets

PhD in History, Associate Professor

Kamianets-Podilskyi National

Ivan Ohiienko University

61, Ohiienska Street, Kamianets-Podilskyi, 32300, Ukraine

E-mail: borovets.ivan@i.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7132-9901>

Serhii Kopylov

Doctor of History, Professor, Rector

Kamianets-Podilskyi National

Ivan Ohiienko University

61, Ohiienska Street, Kamianets-Podilskyi, 32300, Ukraine

E-mail: post@kpnu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3634-5276>

UKRAINE IS A PART OF THE EUROPEAN CIVILIZATIONAL SPACE

(Review of the Monograph: Ukraine in the History of Europe: Historic Overviews. Ed. by S. Vidnyanskyj. Kyiv: Institute of History of Ukraine, the National Academy of Sciences of Ukraine, 2020. 814 p.)

У вирі випробувань, які Україна долає упродовж останніх семи років, чи не єдиним позитивом є її європейський вектор розвитку, що став домінуючою тенденцією державно-політичного поступу. Тож публікація колективної монографії знаних українських дослідників (загалом 16 осіб) під егідою відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України, в якому діє наукова школа «Української історичної європеїстики», є важливим предметним внеском у наукове обґрунтування вітчизняної історії як невід'ємної та нерозривної складової європейського цивілізаційного простору.

На палітурці книги подано зображення географічної карти із позначенням етнічних меж України, представлені українськими делегатами на Паризькій мирній конференції 1919–1920 рр. До ареалу включено етнічні українські землі, разом із регіонами, які сьогодні перебувають у складі сусідніх держав. Очевидно, цим символом авторський колектив наочно продемонстрував читачам програму-максимум українського державотворення й наголосив, наскільки великими були території етнічного розселення українців на початку ХХ ст.

Структура колективної монографії складається з переднього слова, трьох розділів (18 підрозділів) та відомостей про авторів. Зміст розділів дозволяє застосувати до їх характеристики хронологічну схему: культура — контекст — курс. Отже, у першому розділі проаналізовано культурні та освітні аспекти взаємодії української нації (на той час бездержавної) з іншими європейськими народами у ХІХ — на початку ХХ ст. У другому розділі, присвяченому подіям від Першої світової війни, автори висвітлили українське питання в контексті державно-політичного розвитку Центрально-Східної Європи (країн, до складу яких входили українські землі, радянської України) й політики провідних держав щодо згаданого регіону. У третьому розділі схарактеризовано перипетії курсу незалежної України на інтеграцію з Європою, який триває і досі. Щоправда, у концептуальну схему не зовсім вписується підрозділ 1.1, у якому подано європейський контекст української політичної історії із найдавніших часів до 1918 р. Його, на думку рецензентів, краще було би винести у вступ. Також у першій частині підрозділу 3.3 описано участь українських радянських дипломатів у діяльності ЮНЕСКО до відновлення незалежної України.

У «Передньому слові» автор ідеї, відповідальний редактор та керівник авторського колективу, член-кореспондент НАН України С.В. Віднянський обґрунтував актуальність дослідницького проєкту: «Звернення до історичного минулого відкриває перспективи більш глибокого осмислення зовнішньополітичних пріоритетів України на тлі сучасних геополітичних трансформацій...» (С. 5). Важливим є акцентування уваги читача на тому, що наукове осмислення цих проблем відбувається «...всупереч не менш руйнівному фінансовому знекровленню української науки, притаманному сучасному періоду» (С. 6).

У підрозділі 1.1. «Україна в Європі: історична ретроспектива» (С. 8–39) С. Віднянський та доктор історичних наук, професор А. Мартинов здійснили загальний екскурс в історію України та її зв'язки з Європою. Наголошено на головній історичній ролі, яку Україна завжди відігравала і продовжує виконувати сьогодні: «Вона з давніх-давен постійно ставала об'єктом нападів войовничих племен і народів, не раз рятуючи в такий спосіб від нищівних руйнувань не лише Центральну, а й Західну Європу» (С. 8). Попри це, автори змушені констатувати: «Втім і нині у світі подекуди до кінця не усвідомлюють ані багатства й величі української історії, ані її глибинного цивілізаційного змісту» (С. 9). У підрозділі подано переважно відомі професійній аудиторії факти про характеристику українських земель європейськими авторами, взаємодію Русі-України з Європою (наприклад, коронація папою Іннокентієм IV Данила Романовича, участь спадкоємця київського князя Якова Святослава в державно-політичному житті II-ого Болгарського царства). Звертаємо увагу на цікаве означення з'їзду монархів у Луцьку 1429 р. як «євразійського саміту» (С. 19). На схвальну оцінку заслуговує введення в текст сюжетів про кримських татар і євреїв. Стосовно козацької доби важливим є факт, що до реєстру Війська Запорозького 1649 р. вписано «чимало болгар, угорців та представників інших європейських народів» (С. 26), що підтверджує загальноєвропейський контекст національно-визвольної боротьби українців у середині XVII ст.

Упродовж «довгого століття» українське питання популяризувалося переважно методами «культурної дипломатії» (С. 34). Однак автори слушно виділили два надважливі епізоди: парламентську петицію французького політика, близького соратника Наполеона III К. Делямара (1869 р.), яка була опублікована брошурою з промовистою назвою «15-тимільйонний європейський народ, забутий в історії» (С. 33–34); міркування відомого британського славіста Р. Сетон-Вотсона, який уважав українське питання однією з головних причин Першої світової війни (С. 37). Такі акценти доводять, що українська проблема, хоча і спорадично, але все ж перебувала в полі зацікавлень діячів провідних європейських держав.

Наступний підрозділ «Українська проблематика в німецькій літературі першої половини XIX ст.: структура, контекст, розвиток» (С. 40–83) підготував доктор історичних наук, старший науковий співробітник О. Кураєв. На підставі оригінальних джерел автор створив якісний аналітичний наратив із ґрунтовним висвітленням спеціалізованої проблеми та безперечною новизною дослідження. Важливою вважаємо інформацію про укладачів саксонської енциклопедії, які, характеризуючи українське населення, ділили його на «русинів» (сфера польського етнокультурного впливу) та «малорусів» (російський ідейно-культурний ареал), лінією розмежування визначили другий поділ Речі Посполитої 1793 р. (С. 43). Зазначимо, що автор спостеріг суперечність щодо населення Подільської губернії: у виданнях саксонської енциклопедії Ф. Брокгауза в одній статті подолян відносять до русинів (відмінних від росіян), а в іншій іменують малорусами, які майже не відрізняються від росіян (С. 44). Натомість пруські енциклопедисти висунули тезу про єдину українську (малоруську) націю. О. Кураєв слушно пояснив ці розбіжності тим, що саксонська громадсько-політична думка була полонофільською, а пруська — полонофобською. Схожа ситуація є і в оцінці діяльності І. Мазепи. Саксонські видання інтерпретували його постать як шляхтича-поляка, що прагне повернення України до складу Польщі. Інші енциклопедії подавали образ козацького українського гетьмана, що виступав проти російського панування за здобуття незалежності (С. 46).

Історик уперше увів до наукового обігу інформацію німецької спеціалізованої періодики Штутгарта і Лейпціга та дійшов висновку, «що саме наприкінці 1839 — на початку 1840 років німецькій громадськості було запропоновано безпрецедентний за обсягом та ідейно-політичним наповненням масив матеріалів з української проблематики» (С. 40). Так, у публікації Й. Коля «Полтава і Малоросія» зазначено: «Малоруси — погані російські патріоти. Їм абсолютно невідома властива росіянам любов і обожнювання імператора» (С. 50). Цікаво, що німецькі автори, аби застрахуватися від зміни політичної кон'юнктури, використали те, що в німецькій мові досі відсутнє розділення понять «росіяни» і «руси» (воно позначається одним словом «*Russen*»). Це дозволяло публіцистам XIX ст. уникати чіткої ідентифікації та застосовувати етнонім «руський» одночасно як синонім до слова «російський» і як назву українців і білорусів (С. 51, 62). О. Кураєв також простежив українську складову німецького літературознавства та історичних досліджень.

Підрозділ 1.3. «Українсько-слов'янські зв'язки в контексті культурно-цивілізаційного розвитку слов'янських народів другої половини XIX — початку XX ст.» (С. 84–135) запропонували С. Віднянський та кандидат історичних наук, старший науковий співробітник О. Іваненко. У першому

параграфі розкрито ставлення до українського руху чеських і словацьких «будителів» Ф. Палацького, П. Шафарика, Л. Штура та ін.; наведено переконливі факти міжнаціональної культурної взаємодії: визнання національних прав українців на Слов'янському з'їзді (1848 р.); презентація композитором М.В. Лисенком українських народних пісень у власній обробці (1867 р.); видання «Кобзаря» (1876 р.) у Празі. Зазначено, що Т. Шевченко у своєму «Посланні славному Шафаріку» називає його чехом-слов'янином, проте той був за походженням словаком, хоча й мешкав у Празі, писав чеською та німецькою мовами. На окрему увагу заслуговує цитата сучасника про тісні етнічні зв'язки українців зі словаками: «Руські так перемішані зі словаками, що між ними не можна провести етнографічного кордону... Відносно ж мови панує велика схожість, а на кордоні неймовірна змішаність обох наріч...» (С. 86–87).

Другу частину підрозділу присвячено висвітленню культурно-освітньої сфери розвитку чеської та польської громад у Наддніпрянській Україні з широким залученням джерел із вітчизняних архівосховищ. У полі зору дослідників — навчальні заклади для вказаних національних меншин, відповідні просвітницькі заходи та організації, видання газет, однак підозріле ставлення влади зумовило поступове перетворення чеських шкіл на російські, відбір викладачів здійснювався не за критерієм освіченості, а відповідно до їхньої благонадійності (С. 92–93). Описано характерний метод нівелювання національної ідентичності молодого поляка — дозвіл для нього навчатися в університеті, щоби він спілкувався з особами «російського напрямку» (С. 100). Попри курс на асиміляцію, польська громада чинила опір: студентські заворушення в Київському університеті під час святкування ювілею А. Міцкевича; видання газет і створення товариства «Oświata» під час революції 1905–1907 рр.; участь у таємному з'їзді поляків — підданих Російської імперії — у Кракові (1909 р.), на якому було ухвалено петицію до Франца-Йосифа щодо сприяння в підготовці повстання; участь у I-ому Польському конгресі у Вашингтоні 1910 р. (С. 100–110).

У третьому параграфі досліджено внесок університетів Наддніпрянщини у розвиток міжслов'янських науково-культурних зв'язків. Особливе місце належало співпраці з Софійським університетом (насамперед завдяки постаті М. Драгоманова). У різних наддніпрянських навчальних закладах здобувала освіту болгарська молодь. Велику увагу приділено офіційним відрядженням за кордон учених, які сприяли налагодженню особистих наукових контактів. Спираючись на архівні дані, автори охарактеризували завдання, маршрути й результати закордонних відряджень 12 університетських викладачів (С. 116–121). Неабияке значення мала організація на базі Київського університету міжнародних наукових форумів — III-ого та XI-ого археологічних з'їздів.

У підрозділі 1.4. «Особливості українсько-болгарських міжкультурних взаємин другої половини XIX — початку XX ст.» (С. 136–180) кандидат історичних наук В. Піскіжова зосередила увагу на українсько-болгарських зв'язках у період російсько-турецької війни (участь добровольців, благодійництво, ідейно-патріотична підтримка боротьби болгар за самовизначення); місці й ролі родини Драгоманових (особисто М. Драгоманова, його зятя І. Шишманова, доньки Л. Шишманової, онука Д. Шишманова, племінниці Лесі Українки) у налагодженні українсько-болгарської взаємодії у культурно-освітній та політико-дипломатичній сферах; шевченкіані у творчості болгарських літературознавців (Р. Жінзіфов, Л. Каравелов, П. Славейков, І. Вазов).

Наступний структурний елемент колективної монографії «Наддніпрянська Україна в європейському культурно-освітньому та науковому просторі другої половини XIX — початку XX ст.» (С. 181–228) підготувала О. Іваненко. Тут йдеться про закордонні стажування університетських викладачів Наддніпрянщини. За підрахунком рецензентів, детально охарактеризовано діяльність у відрядженнях 27 осіб, зокрема відомих діячів українського руху В. Антоновича (1893 р. він працював у Ватиканському архіві) та М. Драгоманова. Головна їхня мета була спільною — підвищення професійної кваліфікації шляхом ознайомлення з досвідом колег в університетах Європи. Зауважимо, що у звітах відряджуваних трапляються вельми цікаві для історика оціночні пасажі щодо тогочасної суспільно-політичної ситуації у Європі. Так, М. Драгоманов під час відрядження чи не вперше у вітчизняній суспільно-політичній думці сформулював євроінтеграційну ідею, близьку до сьогоденного її розуміння: «саме європеїзм, або космополітизм, який не одкидає окремих національних варіацій загальних ідей і форм, і являється найкращою підвалиною для українських автономних устремлень, і що всяка наукова, як і політична діяльність, мусить бути заснована на інтернаціональному фундаменті» (С. 191). Доцент Київського університету І. Тарасов описав враження про виступ О. фон Бісмарка у рейхстазі: «Промова князя Бісмарка вражає несподіваністю, настільки за формою своєю вона не відповідає величезній постаті залізного канцлера: князь Бісмарк, говорячи, соромиться, добирає слова, нервово дратується, але страшенно вражає свого ворога вельми злостивими глузуваннями» (С. 196).

У другій частині підрозділу 1.5 описано культурно-освітню ситуацію в середовищі німецької громади Наддніпрянщини: освітню та ідеологічну функцію лютеранських шкіл, ставлення до них влади, функціонування Київського та Харківського німецького товариств, німецького театру. Відзначаючи насиченість згаданих сюжетів багатим джерельним матеріалом, висловлюємо міркування, що вони краще доповнили би змістову

канву підрозділу 1.3, адже там є матеріал такого ж типу про чеську й польську громади. З іншого боку, третя частина того ж підрозділу, в якому йдеться про 12 закордонних відряджень, очевидно, була би ви-грашною у структурі розглядуваного підрозділу 1.5.

Розділ перший завершується дослідженням «Україна та Німеччина: діалог культур (XIX — початок XX ст.)» (С. 229–269) кандидата історичних наук, старшого наукового співробітника Н. Кривець. Авторка проаналізувала конкретні прояви «народної дипломатії» у розвитку українсько-німецьких культурних зв'язків. Зокрема, українською тематикою цікавилися німецькі літературознавці Й. Коль, Г. Адам, В. Поль, Ф. Боденштедт, Г. Карпелес, Ю. Гарт, Я. Йордан, Г. Цунк. 1859 р. у Лейпцігу друкували зібрання творів Т. Шевченка. Відомими німецькими шевченкознавцями були Й. Обріст, К. Француз, Ю. Вірґінія. Наголошується, що значною проблемою в перекладі творів Шевченка була неможливість передати чужою мовою поетичний дух та мелодійність народних образів (С. 239). З українського боку переклади з німецької здійснювали М. Вовчок, І. Франко (твори Гете, Шиллера, Гейне). Німецькою мовою розпочинала свою літературну кар'єру й О. Кобилянська.

У музичних навчальних закладах і приватних оркестрах на українських землях часто працювали вихідці з Німеччини, а українські композитори (М. Лисенко, М. Калачевський) навчалися в німецьких консерваторіях. Особливу увагу Н. Кривець звернула на факти з біографії знаменитого Л. Ван Бетховена. Нащадок останнього українського гетьмана А. Розумовський, перебуваючи на дипломатичній службі у Відні, близько спілкувався з відомим композитором, навіть був його благодійником. Фахівці вказують на інтонації українських народних пісень у деяких творах Бетховена. У родині Розумовських зберігалася нотна колекція з творами німецьких композиторів (С. 242–244). За такою ж схемою авторка розкрила взаємодію у сфері образотворчого мистецтва. Українські сюжети спостерігаємо в роботах художників К. Гротте, Г. Блязіуса, К. Швейкарт, батька і сина Рейханів, К. Рейхеля, Г. Гольпейна, В.І. Штернберга. Останнього високо цінував Т. Шевченко за доброзичливий характер (С. 259). З іншого боку, відомі українські художники О. Мурашко, Г. Нарбут, Д. Бурлюк вдосконалювали свою майстерність у центрі німецького образотворчого мистецтва — місті Мюнхені.

Другий розділ розпочинається аналітичним екскурсом С. Віднянського «Перша світова війна, проблеми національного державотворення в Центрально-Східній Європі та українське питання» (С. 270–312). Він слушно вказує, що територіальне переоблаштування регіону стало очевидним із середини 1918 р., коли у Вашингтоні остаточно вирішили зробити ставку на політиків-емігрантів зі слов'янських земель Австро-

Угорщини (С. 276). Зауважимо, що західноукраїнські діячі не зорієнтувалися в тектонічних змінах геополітичної ситуації, адже Українська парламентська репрезентація у Відні до останнього підтримувала політичні ініціативи імператора Карла I (С. 277). Тож не дивно, що об'єднану делегацію УНР та ЗУНР не визнали повноправними учасниками Паризької мирної конференції (С. 284). На жаль, українські державотворчі прагнення ігнорували лідери провідних країн, а, наприклад, В. Черчілль навіть звинувачував українців у антисемітизмі (С. 281).

Автор детально простежив процес становлення нових держав, у складі яких опинилися західноукраїнські землі. На схвалення заслугове розгляд їхніх політичних систем крізь призму українського питання. Найбільших утисків українці зазнавали в складі Румунії. 1927 р. до Ліги Націй було надіслано скаргу щодо румунізації українського населення Буковини (С. 291). Дещо кращою була ситуація в Польщі, а для характеристики розвитку Закарпаття в складі Чехословаччини історик послуговується терміном «культурне відродження». У підрозділі докладно висвітлено перипетії кризи в регіоні наприкінці 1930-х рр., зумовленої зростанням антидемократичних тенденцій у суспільно-політичному житті країн, міжнаціональними суперечностями й територіальними зазіханнями тоталітарних держав.

У процесі характеристики розвитку Другої Речі Посполитої автор розкрив процеси «осадництва», «санації», «прометеїзму», але варто було би додати аналіз карально-поліцейської акції польського уряду в 1930 р. в Галичині під цинічною назвою «пацифікація», спрямованої проти цивільного українського населення. Проблемним моментом також вважаємо віднесення франкістської Іспанії, а особливо гортистської Угорщини, до тоталітарних диктатур (С. 308). На думку рецензентів, вказані політичні режими є авторитаристськими.

Підрозділ 2.2. «Боротьба за визнання незалежності України методами дипломатії (формування української дипломатичної та консульської служби в 1917–1924 рр.)» (С. 313–356) підготувала доктор історичних наук, професор І. Матяш. Тут простежено дипломатичні зусилля тогочасних українських урядів у налагодженні співпраці з європейськими державами. Уже восени 1917 р. в УНР було створено консульську колегію іноземних представників на чолі з П. Гріпарі (С. 317). Дослідниця визнає, що в період гетьманату П. Скоропадського дипломати країн Антанти зазнавали утисків від німецької військової адміністрації, хоча «українське дипломатичне відомство робило спроби (не завжди успішні) обстоювати права іноземних представників» (С.325). Успішними моментами діяльності молодого української дипломатії визначено: переговори у Брест-Литовську (голова австро-угорської делегації О. Чернін висло-

вився, що українські делегати дуже інтелігентні (С. 319); налагодження позитивних контактів із нейтральною Швейцарією; державний візит П. Скоропадського до Берліна; активність українських представників у Відні (В. Липинський), Софії (О. Шульгин), Мюнхені (В. Оренчук, який виконував функції консула аж до 1923 р.); організація в 1919–1920 рр. трьох закордонних нарад послів з обговоренням актуальних державно-політичних проблем.

Особливе зацікавлення викликають сюжети про місію української дипломатичної делегації на Паризькій конференції 1919–1920 рр. Її провал, окрім згадуваних об'єктивних чинників, був зумовлений і суб'єктивними факторами, зокрема особистими рисами й поведінкою керівника делегації Г. Сидоренка. Французький публіцист Ш. Дюбрей зауважував: «місія складена невдало, у склад її входить багато членів некомпетентних, що не знають французької мови, а також дипломатичних звичаїв, без певних і означених завдань,... панує повна незгода між членами...» (С. 338).

Авторами наступного підрозділу «Українська еміграція у Європі в міжвоєнний період (на прикладі Чехословаччини й Німеччини)» (С. 357–406) стали С. Віднянський та Н. Кривець. Влада Чехословаччини забезпечила безпрецедентно широку підтримку емігрантів із колишньої Російської імперії: «Історія мабуть не знає іншого випадку такого лояльного, гуманного й активного ставлення до вельми численної, як для невеликої Чехословацької республіки, еміграції» (С. 360). Наприклад, із державних фондів у 1921–1937 рр. на їхні потреби виділено понад 500 млн крон. Щоправда, така турбота, як уважає С. Віднянський, пояснювалася не лише винятково благодійними, але й прагматичними міркуваннями. Емігранти після повернення на батьківщину мали відіграти ключову роль у «розбудові нової демократичної Росії, сприяти пропагуванню Чехословацької держави, торгувати і економічно взаємодіяти з нею» (С. 359–360). Важливо наголосити, що особисто президент ЧСР Т. Масарик співчував національно-визвольним прагненням українців, а офіційний уряд відокремлював українську еміграцію (20–25 тис. осіб у I-й половині 1920-х рр.) від російської. Найбільше уваги дослідник приділив сюжетам, пов'язаним із діяльністю Українського вільного університету (УВО) у Празі, для функціонування якого уряд виділяв 100 тис. крон щомісяця (С. 366). У травні 1923 р. при ньому було засноване Українське історико-філологічне товариство, у якому плідно працювали Д. Дорошенко, Д. Антонович. Діяльною була також дипломатична місія УНР у Празі на чолі з М. Славінським.

У другій частині підрозділу Н. Кривець простежила активність у Німеччині української громади чисельністю близько 15 тис. осіб (С. 383).

Найвідомішими емігрантськими організаціями були: Спілка об'єднаних громадських і добродійних організацій в Німеччині; Український науковий інститут у Берліні; Українське академічне товариство; Українська пресова служба в Берліні, організована оунівцями. Авторка також зосередила увагу на маловивчених аспектах діяльності Української громади та Українського національного об'єднання, студентських організацій, творчості емігрантів-митців.

Підрозділ 2.4. «Відносини Української СРР з європейськими державами (1920–30-ті рр.)» (С. 407–447) підготував доктор історичних наук О. Даниленко. Історик порушив актуальне і дискусійне питання: Чи можна вважати УСРР суб'єктом міжнародних відносин? Цілком обґрунтовано він довів, що відповідь має бути ствердною для часового періоду до середини 1923 р. Уряд УСРР окремо підписував тексти угод і договорів та зобов'язувався виконувати їхні положення. Деякі міжнародні угоди мали винятково двосторонній характер (С. 408). Цікаво, що перше дипломатичне представництво УСРР за кордоном відкрили у Варшаві, де на дипломатичній службі перебував О. Довженко (С. 423). НКЗС УСРР мав самостійний статус, безпосередньо співпрацював з європейськими країнами, на початку 1922 р. у його зарубіжних представництвах працювало 82 особи, а загалом персонал наркомату нараховував 305 працівників (С. 413). На користь значної самостійності свідчать і широкі торговельно-економічні зв'язки із зарубіжжям. Міжнародно-правову суб'єктність УСРР визнавав британський історик Е. Карр (С. 416). Щоправда, російський нагляд і контроль були присутні в період 1919–1923 рр., наприклад, Х. Раковський на переговорах у Рапалло 1922 р. запропонував укладення окремого українсько-німецького договору за умови, що німці нададуть компенсацію в 400 млн марок за збитки від окупації України в 1918 р. Його демарш викликав подив німців і гнів керівників радянської делегації М. Літвінова та Г. Чичеріна, які одразу ж указали на обмежені повноваження українського урядовця (С. 417).

Цілковитий поворот відбувся 23 липня 1923 р., коли уряд УСРР офіційно передав повноваження суб'єкта міжнародних відносин союзним установам (С. 415). Х. Раковського відправили у «почесне заслання» повпредом у Лондон, а пізніше — в Париж. Дипломатичні представництва УСРР перетворилися на управління зовнішньої розвідки та політичного шантажу, розкладу української еміграції і переслідування їхніх ідеологічних лідерів (С. 430).

Український фактор у міжнародних відносинах наприкінці 1930-х рр. знайшов відображення в підрозділі 2.5. «Закарпаття в центральноєвропейській політичній кризі напередодні Другої світової війни» (С. 448–486) авторства доктора історичних наук, професора М. Вегеша. Цитуючи

дипломатичні документи, історик акцентував, що європейські політики (Д. Ллойд-Джордж, Р. Кулондр) у грудні 1938 р. висловлювали міркування про те, що А. Гітлер планує на основі території Закарпаття створити васальну Українську державу (С. 455–456). У зв'язку з цим провідний карпатоукраїнський політик А. Волошин убачав у Німеччині захисника від зростаючої загрози анексії краю Угорщиною. Розглядалася також комбінація приєднання до Румунії (С. 457). Науковець визнав, що більшість чеських чиновників негативно ставилася до карпатоукраїнського автономного уряду, але й деякі українські політичні лідери мали радикальні античеські настрої (С. 461). Усе ж, найбільша небезпека була від угорських реваншистських кіл. Вони організували терористичні напади на територію Закарпаття загонів «саботчопот» («гвардія обірванців»), лицемірно декларуючи свою непричетність до безчинств цих нерегулярних підрозділів (С. 466–470). Тогочасна ситуація нагадує події новітньої української історії 2014 р., коли терористичні збройні акції здійснювали «зелені чоловічки» та «ополченці». Зрештою, незважаючи на опір нечисленних загонів Карпатської Січі, територія Закарпаття зазнала угорської окупації, а німці негативно відреагували на прохання А. Волошина про допомогу Карпатській Україні (С. 475–478).

Рецензенти помітили деякі неточності у словацьких сюжетах тексту підрозділу: прізвище словацького політичного лідера Й. Тісо з'являється без супровідного роз'яснення його особи (С. 474); словацький снем (автор вжив термін «ландтаг») проголосив незалежність Словаччини не в першій половині дня 14 березня, а о 12 год. 07 хв. 30 с.; А. Гітлер прямо не говорив Й. Тісо про те, «що його країна буде віддана Угорщині, якщо він і надалі буде хитатися» (С. 475), а висловився більш завуальовано, що «залишить долю Словаччини розвитку, за який не нестиме відповідальності». Після цих слів німецький міністр закордонних справ Й. Ріббентроп передав Гітлеру повідомлення, з якого той демонстративно прочитав інформацію про рух угорських підрозділів поблизу словацьких кордонів і висловив сподівання, що Словаччина швидко й чітко ухвалить рішення.

Підрозділ 2.6. «Україна у Другій світовій війні» (С. 487–540) підготовлений доктором історичних наук, професором О. Лисенком. Особливе зацікавлення викликає джерельна інформація про «українську карту в дипломатичних пасьянсах Лондона» (С. 487). Далі поетапно проаналізовано український вимір трагічних подій 1939–1945 рр.; розкрито маніпулятивні загравання нацистської Німеччини з українським національним рухом; висвітлено захоплення західноукраїнських земель та їхню радянізацію; названо втрати українців у військових діях СРСР у Фінляндії та на Балтиці (близько 40 тис. осіб); охарактеризовано масові втрати та дезертирство серед українців на початковому етапі німецько-

радянської війни. Про жорстокість німецького окупаційного режиму свідчить той факт, що з чотирьох існуючих нацистських каральних айнзацгруп дві було сформовано саме в Україні (С. 505). Автор наголошує, що серед українців — 2363 «праведники народів світу», які рятували євреїв від Голокосту (це четвертий показник після Франції, Нідерландів та Польщі) (С. 507).

Нам імпонує толерантний і багатогранний підхід О. Лисенка в дослідженні участі українців у складі різних збройних формувань періоду війни. Він об'єктивно констатує, що український самостійницький табір був розпорошений та диференційований (С. 517), хоча, наприклад, ОУН-Б залучала до боротьби не лише українців. Так, у листопаді 1943 р. скликали I-у конференцію поневолених народів Східної Європи та Азії (139 делегатів від 13 народів). У складі УПА діяло 15 національних (тобто з неукраїнським особовим складом) куренів (С. 520–521). Історик описує як діяльність українських колаборантських військових формувань («хіві», Українське визвольне військо, дивізія СС «Галичина»), так і боротьбу українців під британським, канадським, американським стягами за демократичні ідеали. Докладно проаналізовано участь українців у європейському русі Опору (С. 524–533). У формі побажання автору висловлюємо думку про потребу докладнішої характеристики загонів «хіві» (наприклад, чим вони відрізнялися від більш відомих поліцаїв) та доповнення змісту підрозділу сюжетом про «чорносвітників».

Суспільно-політичні та економічні процеси у повоєнній Україні знайшли відображення в підрозділі 2.7. «Українська РСР у Центрально-Східній Європі в 1945–1991 рр.» (С. 541–580) підготовленому А. Мартиновим. Історик влучно зауважує, що на ментальній карті західноєвропейців УРСР виглядала «периферією периферії», а радянські громадяни сприймали країни-сателіти Східної Європи «близьким Заходом» (С. 541). Аналізуючи функціонування Ради економічної взаємодопомоги (РЕВ), він критично оцінює її ефективність, адже вона суттєво поступалася західноєвропейському процесу інтеграції (С. 544), а тому ці два типи економічної кооперації не варто зіставляти (С. 570). На основі статистики автор довів, що економічна роль і частка УРСР у союзному експорті до країн РЕВ була найвагомішою (С. 560, 563, 567). Зауважено, що московські відомства не зважали на інтереси УРСР, унаслідок чого лідер КПУ П. Шелест скаржився: «Ми не маємо права навіть витратити на потреби республіки те, що виробили понад план» (С. 555).

На схвалення заслуговує аналітична характеристика процесів посткомуністичних трансформацій у Польщі, Чехословаччині (Чехії і Словаччині), у порівнянні з аналогічними процесами в Україні. Відверто й чесно автор визнав, що наразі її не розглядають як кандидата на вступ до

Європейського Союзу і пояснив це так: «В Україні трансформаційні процеси досі були вимушеними, інституційно та структурно не підкріпленими. У суспільній свідомості вагомими є цінності соціалістичного патерналізму, що зрештою обумовлює послідовні симпатії до популістських намірів окремих українських політиків» (С. 574).

Висловлюємо рекомендації щодо вдосконалення кількох фрагментів тексту. Немає потреби тричі дублювати фактичні відомості про план Маршалла (С. 543, 548, 550), так само повторювати дату його прийняття (С. 548, 550). Також помічено два моменти, у яких узагальнювальні й символічні авторські формулювання можна тлумачити надто буквально, а відтак — неправильно. Першим є твердження, що в ніч з 12 на 13 серпня 1961 р. був побудований (!) Берлінський мур (С. 558). У недосвідченого читача може скластися хибне уявлення, що це сталося саме так, блискавично, а в сучасному медіапросторі дійсно панує такий стереотип. Другою є згадка, що 26–27 жовтня 1961 р. на контрольно-пропускному пункті цього ж муру один одному протистояли (!) радянські та американські танки (С. 558). Термін «протистояли» не дуже вдалий, адже непоінформований читач може дійти висновку, що було збройне бойове зіткнення.

Третій розділ розпочинається системним аналізом «Проблеми єдності зовнішньої і внутрішньої політики України у процесі глобалізації та європейської інтеграції» (С. 581–624), авторами якого є кандидат історичних наук, старший науковий співробітник О. Горенко та А. Мартинов. Вони прогнозують, що актуальна глобалізація «по-американськи» буде замінена на китайську модель, тому що «курс Пекіна, спрямований на збільшення ємності внутрішнього ринку та зменшення залежності від експорту, з часом приведе до відмови в підтримці долара» (С. 583). Слід віддати належне рідкісному таланту авторів схематично, але водночас легко й доступно, окреслити сучасні процеси глобалізації у політичній, економічній, соціальній сферах життя суспільства, не приховуючи їхніх негативів (домінування стану безробітних, економічний визиск одних країн іншими, накопичення за рахунок позбавлення прав власності, руйнація патріархальних основ буття) (С. 584–586). Цілком погоджуємося з виокремленням особливих рис ситуації в Україні наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст. (С. 585–586). Важливу інформативну роль виконують подальші розлогі сюжети про головні події внутрішньо- та зовнішньополітичного життя держави з увиразненням протистояння «східного» й «західного» векторів розвитку, але не слід звинувачувати в невизначеності політичне керівництво, адже українському соціуму загалом теж притаманна дихотомія уподобань. Це продемонстрували результати соціологічного опитування 2013 р., згідно з яким кожен четвертий укра-

їнець, який підтримував створення слов'янського союзу (Україна, Росія, Білорусь), водночас був не проти вступу до ЄС (С. 612).

У підрозділі 3.2. «Україна — Європейський Союз: основні етапи і проблеми співпраці» (С. 625–671), який підготували С. Віднянський та А. Мартинов, докладно, у хронологічній послідовності, в контексті політичного розвитку нашої держави та ЄС, досліджуються ключові події у двосторонніх відносинах, старт яким дали положення «Декларації про державний суверенітет України» (16.07.1990) та «Декларації Європейського Союзу щодо України» (2.12.1991). Україна стала членом Ради з безпеки та співробітництва в Європі, Ради Європи, Центральноевропейської ініціативи, Організації Чорноморського економічного співробітництва (С. 632–634). Щорічно з 1997 р. відбуваються саміти Україна — ЄС. Серед низки спільних проектів привертає увагу співпраця в рамках європейський регіонів (історико-географічні області, частини яких належать різним державам), адже вона важлива своєю прикладною значущістю та практичним досвідом партнерства в економічній, екологічній, соціальній і культурній сферах. Прикордонні області України є учасниками європейських регіонів «Буг», «Верхній Прут», «Нижній Дунай» та «Карпатський єврорегіон» (С. 634).

Аналізуючи причини повільнішого, ніж очікувалося, процесу євроінтеграції України в період президентства В. Ющенко, автори абсолютно обґрунтовано, на нашу думку, покладають відповідальність на обидві сторони. З одного боку, європейські еліти не змогли правильно оцінити перспективи, відкриті Помаранчевою революцією, в той час, як ситуація потребувала потужніших сигналів щодо реальності перспективи вступу України в ЄС (С. 651). З другого, українські керманічі не здійснили рішучого повороту від принципів багатовекторної зовнішньополітичної орієнтації, за якої, незважаючи на численні заяви й декларації про безальтернативність євроінтеграційного курсу України, її ключовим стратегічним партнером фактично залишалася Росія (С. 652). Утім, за даними соціопитування «Євробарометр», восени 2007 р. найбільше громадян ЄС (57%) усе ж уважали найближчим сусідом Європи саме Україну (Росію — 55%, Білорусь — 49%) (С. 650). Автори докладно охарактеризували структуру та основний зміст Угоди про асоціацію України з ЄС, яка за обсягом тексту є найбільшою з усіх дотеперішніх документів такого типу (С. 653), але й там акцентовано, що угода не визначає наперед і залишає відкритим майбутній розвиток відносин України та ЄС.

Для підрозділу 3.3. оригінальну тему «Україна і ЮНЕСКО: інтеграція в європейський та світовий культурний простір» (С. 672–718) запропонувала І. Матяш. Авторка актуалізувала, що ЮНЕСКО була чи не єдиною міжнародною організацією системи ООН, у програмах якої українські

наукові установи та окремі вчені мали змогу долучатися до реалізації міжнародних проєктів у галузі новітніх технологій, обмінюватися науковим досвідом зі своїми зарубіжними колегами (С. 678). Серед конкретних заходів: участь у розробці та підписанні конвенцій ЮНЕСКО; міжнародна співпраця в галузі архівістики; обмін між вишами; прийом іноземних делегацій; участь у боротьбі з неписьменністю в Чаді та Непалі; святкування пам'ятної дати Т. Шевченка та вшанування жертв Голодомору під егідою ЮНЕСКО; участь українських радянських учених у міжнародних стипендіальних програмах; співпраця у ліквідації наслідків Чорнобильської аварії; внесення українських культурних брендів до списків об'єктів нематеріальної спадщини людства (петриківський розпис, козацькі пісні Дніпропетровської області, Косівська мальована кераміка).

Негативом у загалом успішній діяльності УРСР в ЮНЕСКО була залежність від союзного центру. У червні 1958 р. Москва заборонила українській делегації висувати свою кандидатуру до складу виконкому ЮНЕСКО (С. 681). Інші країни сприймали її «більшою мірою як додатковий багнет радянської дипломатії на оонівських фронтах, ніж як представницю древньої європейської нації, що має свою історію» (С. 693). Хоча саме українська делегація в 1962 р. на IV-ій регіональній конференції національних комісій ЮНЕСКО в Софії запропонувала розвивати зв'язки між країнами Європи, незалежно від існуючого в них соціально-економічного ладу (С. 685).

Надзвичайно актуальній проблемі присвячено підрозділ 3.4. «Міжнародне співтовариство про кримський референдум 2014 року: від висновку Венеційської комісії до Консультативного висновку Міжнародного суду ООН» (С. 719–744), підготовлений заступником директора, начальником відділу політичного співробітництва Департаменту ЄС і НАТО Міністерства закордонних справ України М. Кононенком та Представником України при Європейському Союзі, Надзвичайним і Повноважним Послом України в Королівстві Бельгія та Великому Герцогстві Люксембург М. Точицьким. Погоджуємося з авторами, що анексія Криму є дуже небезпечним прецедентом, і «якщо міжнародне співтовариство належним чином не прореагує на цей виклик, воно ризикує опинитись на порозі нового територіального переділу, де знову переважатиме право сили, а не сила права» (С. 719).

У підрозділі здійснено аналіз документів Венеційської комісії, формулювання питань на Кримському псевдореферендумі 2014 р., відповідного рішення Конституційного Суду України. Важливість висновку Європейської комісії за демократію через право полягає в наступному: «Венеційське дзеркало Ради Європи дало чіткі орієнтири міжнародному юри-

дичному середовищу, введеному в оману російською пропагандою, і створило ґрунтовний експертний фундамент для вагомих політичних заяв» (С. 726). Велику увагу приділено правовим тонкощам проблеми, чи юридично має право референдум місцевого населення призводити до сецесії (С. 730–731). Автори обґрунтовано пропонують продовжити дипломатичну боротьбу, наступний етап якої, на їхню думку, полягає в домаганні консультативного висновку щодо Криму ще однієї авторитетної організації — Міжнародного Суду ООН — із посиланням на історичний та юридичний приклад Намібії 1971 року (С. 735–737). Отже, сформульовано конкретну пропозицію, яку мають почути й реалізувати українські політичні лідери.

Третій розділ (і монографія загалом) завершується розглядом сучасної проблеми «Позиція ЄС щодо російсько-українського збройного конфлікту впродовж 2014–2019 рр. (на прикладі політики ФРН, Франції та Австрії)» (С. 745–811) кандидата історичних наук Г. Харлан (Німеччина), кандидата політичних наук, старшого наукового співробітника О. Мітрофанової (Франція), кандидата історичних наук Є. Сафар'янца (Австрія). Науковці в детальній хронології описали зовнішньополітичні маневри названих держав в українському питанні. Важливою складовою тут є економічний контекст. Акцентовано на диференціації позицій різних держав, партій і відомих політичних лідерів щодо оцінки подій в Україні та українсько-російських взаємин. Наголошується, що вагомий вплив на думку А. Меркель мав той факт, що в ніч з 18 на 19 лютого 2014 р. (спроба жорстокої ліквідації українського Майдану), В. Янукович не відповів на телефонний дзвінок канцлера (С. 749), а після телефонної розмови з В. Путіним вона дійшла висновку, що той «втратив зв'язок з реальністю і живе в іншому світі» (С. 750–751).

На нашу думку, поділ у жовтні 2016 р. зарубіжними експертами країн ЄС на три умовні групи у ставленні до України, а саме: лідерів підтримки, спостерігачів і противників (С. 747), на який посилаються автори монографії, є дискусійним, адже факти зі змісту підрозділу суперечать такій диференціації. Німеччину віднесено до групи лідерів підтримки України, але ж одночасно вказано, що А. Меркель дотримувалася «подвійної стратегії» — нові санкції проти Росії та готовність до продовження діалогу з нею (С. 755). Не можна назвати сприятливими для України позицію колишніх німецьких канцлерів (С. 753–754), продовження реалізації проекту газопроводу «Північний потік — 2» (С. 758), образ нашої держави в інформаційному просторі та громадській думці ФРН (С. 760–761).

З іншого боку, Францію віднесено до групи спостерігачів, очевидно, через присутні там політичні стереотипи щодо України як сфери впливу Росії (С. 770). Французькі праві (зокрема впливова Марін Ле Пен) пуб-

лічно підтримують Росію (С. 772) та послуговуються її пропагандистськими аргументами, використанням ЗМІ та кінематографу (С. 781–783). Проте слід визнати, що офіційний Париж здійснює проукраїнські кроки. Зокрема, Франція припинила співробітництво з Росією у справі «Містралей» (С. 775), завжди підтримувала санкції проти Москви. Отже, віднесення цієї країни до спостерігачів є очевидним применшенням її позитивної ролі в українському питанні.

Нарешті, навряд чи правомірним є віднесення Австрії до противників України. Дійсно, російські інвестиції в австрійську економіку є значними, низку партій і впливових діячів можна називати путінофільськими, а громадяни Австрії вважають співпрацю Києва з НАТО провокуванням Росії (С. 785–792). Попри це австрійські банки вже 1 березня 2014 р. «заморозили» рахунки 18 осіб з оточення Януковича (С. 791), у липні 2014 Австрія підтримала й досі, незважаючи на внутрішньополітичні дискусії, підтримує санкції ЄС проти Росії (С. 793, 798).

Наведені докази свідчать, що всі три держави варто віднести до некатегоричних, можливо, непослідовних і ситуативних прихильників України. На щастя, відвертих противників України, які б демонстрували негативну позицію на офіційному рівні, серед держав ЄС немає і, будемо сподіватися, не буде.

Отже, авторський колектив рецензованої праці здійснив глибоке академічне дослідження та системне узагальнення матеріалу, який розкриває місце й роль України в історії Європи. Сподіваємося, що викладені оцінки та рекомендації осмислить не лише професійна спільнота (академічні науковці, працівники вишів і студенти, культурологи, політологи й політичні аналітики, соціологи та ін.), але і представники великої української політики, яким належить поглиблювати євроінтеграційний курс України та закріпити його незворотний характер.

УДК 94(4)“1938-1939”:321:327

Василь Міщанин

д-р. іст. наук, доц.
Ужгородський національний університет
88000, Україна, Ужгород, пл. Народна, 3
E-mail: vasy1.mistchanyn@uzhnu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1705-0333>

**НОВА ПРАЦЯ ВІДОМОГО ДОСЛІДНИКА ІСТОРІЇ
КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ**

**(рецензія на монографію: М. Вегеш. Державотворчі процеси в
Карпатській Україні (1938–1939). Ужгород: Видавництво ПП
«АУТДОР-ШАРК», 2020. 552 с.)**

Vasyl Mishchanyn

Doctor of History, Associate Professor
Uzhhorod National University
3, Narodna Square, Uzhhorod, 88000, Ukraine
E-mail: vasy1.mistchanyn@uzhnu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1705-0333>

**A NEW WORK OF THE PROMINENT EXPERT ON THE
HISTORY OF CARPATHIAN UKRAINE**

**(Review of the Monograph by Mykola Vehesh: The State-Building Processes
in Carpathian Ukraine (1938–1939). Uzhhorod:
OUTDOR-SHARK, 2020. 552 p.)**

Доктор історичних наук, професор Ужгородського національного університету Микола Вегеш є одним із основних учених, які наприкінці 1980-х — початку 1990-х років по-новому почали досліджувати комплексну проблему Карпатської України, звільнили її із лещат радянської історіографії, яка висвітлювала події Карпатської України у винятково негативному плані, а на керівників карпатоукраїнської держави вішались ярлики «зрадників», «запроданців», «українсько-німецьких націоналістів» тощо. Фактично М. Вегеш уперше на науковому рівні порушив проблему

Карпатської України, захистивши спочатку кандидатську¹, а згодом — докторську² дисертації.

Нині ми рецензуємо нове, понад 500-сторінкове (552 с.) видання Миколи Вегеша «Державотворчі процеси у Карпатській Україні (1938–1939)»³. За словами автора, «утворення Карпато-Української держави — результат багаторічної діяльності українських патріотичних сил у всіх сферах суспільно-політичного життя» (С. 4). Незважаючи на складну міжнародну ситуацію кінця 1930-х років, Закарпаття все ж вибороло автономні права й будувало свою державність у союзі з чехами і словаками. Дослідник вбачає свої завдання в з'ясуванні цих та деяких інших проблем, об'єктивному і всебічному вивченні місця й ролі Карпатської України в контексті центральноєвропейської політичної кризи напередодні Другої світової війни, а також «розвінчуванні тверджень сучасних теоретиків неорусинства, які ставлять під сумнів належність краю до України» (С. 5).

Не применшуючи напрацювання інших дослідників, автор рецензованої монографії зазначає, що окремі праці грішать фактичними помилками, подеколи заполітизовані, що призводить до спотворення загального історичного процесу й місця в ньому Карпатської України. Процеси, що відбувалися в Карпатській Україні наприкінці 1930-х років, автор вимірює у двох площинах: як суб'єкт політичних процесів напередодні Другої світової війни в Центральній Європі і як один з етапів боротьби українського народу за відновлення власної державності, враховуючи при цьому той факт, що йдеться про окрему частину українських земель (С. 4).

М. Вегеш предметом свого наукового дослідження обрав міжнародне становище Карпатської України, її політичний, соціально-економічний і культурний розвиток напередодні Другої світової війни. Хронологічно наукове дослідження охоплює період від вересня-жовтня 1938 р., коли політичні сили Закарпаття активізували свою діяльність у боротьбі за автономні права й незабаром їх здобули, до кінця березня 1939 р. — проголошення незалежності Карпатської України та початковий період окупації краю військами гортистської Угорщини. Хоча для відстеження закономірності й систематичності процесів, таких як виникнення Гуцульської республіки, діяльності угорської іреденти в Закарпатті, робляться екскурси в минуле. Також це стосується емігрантської діяльності А. Волошина та окремих членів уряду Карпатської України після окупації краю. «Такий відхід від хронологічних рамок дослідження, — на переконання автора, — робиться винятково для того, щоб простежити еволюцію поглядів закарпатських політичних діячів після поразки визвольних змагань 1938–1939 рр.» (С. 6).

Дослідження містить вступ, сім розділів (Розділ 1. «Карпатська Україна в джерелах та історіографії»; Розділ 2. «Історичні передумови Карпатської України»; Розділ 3. «Карпатська Україна у міжнародних відносинах», Розділ 4. «Соціально-економічне становище Карпатської України»; Розділ 5. «Суспільно-політичний розвиток Карпатської України»; Розділ 6. «Галичина і Карпатська Україна»; Розділ 7. «Культурне життя в Карпатській Україні» та прикінцеві висновки. Як бачимо, дослідницька праця охоплює головні аспекти діяльності Карпатської України. Окремі розділи (1, 3, 5, 6) поділені на чотири параграфи. Хоча структурно монографія би тільки виграла, якби всі розділи мали подібний поділ.

У першому розділі рецензованої праці виокремлюються чотири параграфи — «Джерельна база історії Карпатської України», «Карпатська Україна очима сучасників», «Українська історіографія Карпатської України», «Зарубіжна історіографія Карпатської України». Слід відзначити використання дослідником широкого кола джерел. Це, зокрема, документи, які зберігаються в Державному архіві Закарпатської області (ДАЗО) в м. Ужгороді та Берегові, Центральному державному історичному архіві України, м. Львів (ЦДІА України, м. Львів), Галузевому державному архіві Служби безпеки України у Києві (ГДА СБУ), особистих архівах закарпатського священика Ф. Горвата і члена ревізійної комісії УНО М. Бандусяка, Архіві Міністерства Закордонних Справ Чеської Республіки (AMZV) і Військово-історичному архіві Чеської Республіки (VNA) у Празі, Державному архіві Угорщини (OL) та Військово-історичному архіві Угорщини (HL) в Будапешті, архівах м. Клуж і Бая Марє (Arhivele Cluj-Napoca M.J.; Arhivele statulni Baia Mare) в Румунії тощо.

Детальний аналіз історіографії проблеми дозволив М. Вегешу дійти висновку, що «вітчизняними і зарубіжними істориками зроблено чимало в плані дослідження історії Закарпаття. Однак, як видно з наведеного матеріалу, комплексного і сюжетного аналізу вітчизняної та зарубіжної літератури з основних проблем історії Закарпаття ще не проведено, є лише окремі фрагментарні праці з обмеженим, нерідко поверховим, діапазоном проаналізованих питань», а тому, на переконання автора, «прийшов час підготувати дослідження історії Карпатської України, у якому би здійснювався комплексний аналіз міжнародного становища, соціально-економічного, внутрішньополітичного і культурного розвитку Закарпаття наприкінці 30-х років» (С. 141).

Власне висвітленню цих питань присвячені наступні розділи рецензованої праці. Другий розділ монографії розкриває «Історичні передумови Карпатської України». Автор констатує, що «Карпатська Україна виникла

наприкінці 30-х років, однак українці Закарпаття впевнено йшли до неї протягом усього міжвоєнного періоду. Міцні підвалини майбутньої державності були закладені на закарпатському ґрунті ще у вікопомних 1918–1919 роках» (С. 142). М. Вегеш доходить висновку, що після розпаду Австро-Угорської монархії на Закарпатті значно посилювався рух за возз'єднання з Україною. Водночас він визнає, що спочатку на цих позиціях стояли тільки представники Хустської народної ради на чолі з М. Бращайком та найбільш революційного куточка на Закарпатті — Гуцульщини. Поряд із проукраїнською мали місце проугорська та прочехословацька орієнтації. Перемогу останньої автор пояснює багатьма чинниками, головним з яких стала поразка визвольних змагань українців, зокрема ЗУНР. На формування національної свідомості закарпатських українців значний вплив мало «перебування на території краю військ українського січового стрілецтва, а згодом УГА, що привертало увагу закарпатців до загальноукраїнських проблем, формувало більш чітке ставлення до Соборної України, ідея якої викристалізувалася в 1918–1919 рр. Українська ідея на Закарпатті швидко прогресувала, що й вилилось у вікопомні рішення 21 січня 1919 р., коли 420 делегатів від усіх куточків Закарпаття прийняли на Всекарпатському конгресі в Хусті рішення про возз'єднання з Україною» (С. 184). Саме ж розв'язання закарпатської проблеми передавалося міжнародним інстанціям, які визначилися однозначно: край повинен увійти до складу новоствореної Чехословаччини.

Третій розділ монографії має назву «Карпатська Україна у міжнародних відносинах». У ньому М. Вегеш коротко характеризує ситуацію, яка склалася в Центрі Європи напередодні Другої світової війни.

Розділ містить чотири підрозділи: «Початок «міжнародної гри»: від Мюнхенської конференції до Віденського арбітражу», «Угорські та польські терористи в Карпатській Україні», «Кінець «великої гри», «Організації української еміграції і Карпатська Україна». Тут висвітлено міжнародну ситуацію, яка склалася напередодні Другої світової війни, зокрема рішення Мюнхенської конференції, конференції у Комарно, Віденського арбітражу, антиукраїнську й античехословацьку діяльність проугорських сил, напади угорських і польських терористів на населені пункти Закарпаття, що свідчило про початок «гібридної війни» проти молоді автономної держави. Сучасний український політолог Євген Магда визначає «гібридну війну» як «сукупність заздалегідь підготовлених і оперативно реалізованих дій військового, дипломатичного, економічного, інформаційного характеру, спрямованих на досягнення стратегічних цілей». Учений стверджує, що «до базових компонентів гібридної війни можна зарахувати традиційні та нестандартні загрози, тероризм, підривні дії,

новітні або нешаблонні технології, аби протистояти перевагам противника у військовій силі. Головна відмінність гібридної війни від агресії — в інтенсивності застосування зазначених засобів»⁴. До цього додамо, що всі вищезазначені компоненти «гібридної війни» мали місце під час подій кінця 30-х років у Карпатській Україні.

У наступному розділі досліджується «Соціально-економічне становище Карпатської України». Для рецензента він становить особливий інтерес. Адже в далекому 1996 р. нами було захищено дипломну роботу на тему: «Соціально-економічний розвиток Карпатської України 1938–1939 рр. (за матеріалами урядової газети «Нова Свобода»)» (науковий керівник — проф. Д. Данилюк). Обрання такої теми відбулося під впливом колишнього шкільного вчителя історії, а на той час викладача історичного факультету Ужгородського державного університету М. Вегеша, який кілька років поспіль був науковим керівником курсових робіт. Пишучи цей розділ, М. Вегеш, окрім «Нової Свободи», використав матеріали ДАЗО, спомини очевидців, праці сучасних дослідників. Після проведеного аналізу відповідних джерел та літератури автор робить висновок, що «соціальне становище закарпатського населення в 1938–1939 рр. було важким, незважаючи на спроби уряду його покращити. Справжнім лихом для населення краю було безробіття, підвищення цін на продукти харчування. ... Уряд Карпатської України проводив певну роботу з поліпшення страхування й пенсійного забезпечення населення, піклувався про втікачів з окупованих територій, приділяв значну увагу розвитку туризму тощо. Однак більшість задумів уряду не були проведені у життя» (С. 315).

«Суспільно-політичний розвиток Карпатської України» — п'ятий розділ монографії. Його зміст коротко представляють назви підрозділів: «Проголошення автономії. Політична діяльність урядів А. Бродія і А. Волошина», «Організація Народної Оборони Карпатська Січ — Збройні сили Карпатської України», «Угорські агенти в Карпатській Україні», «Еволюція державно-правового статусу Карпатської України».

Причинами, які негативно впливали на внутрішньополітичне становище Карпатської України, дослідник називає «ряд внутрішніх і зовнішніх факторів», зокрема, «антидержавна діяльність угорської іреденти, українсько-чехословацькі суперечності, численні конфлікти в українському таборі між «поміркованими» і «радикалами» тощо» (С. 422). М. Вегеш стверджує, що для захисту кордонів краю та внутрішнього спокою «уряд А. Волошина видав розпорядження про створення служби безпеки, поліції, державної прокуратури, власних збройних сил — Карпатської Січі... уряду Карпатської України так і не вдалося створити боєздатні збройні сили. Вони ні в кількісному, ні у військовому відно-

шенні не виявилися здатними до відсічі агресора». Проте Карпатська Січ, у створенні якої вагоме значення мала ОУН, все ж відіграла важливу роль у захисті кордонів краю від постійних нападів об'єднаних сил угорських і польських терористів. Вплив внутрішніх і зовнішніх чинників прискорив «встановлення в краї політичного режиму з ознаками авторитаризму», який проявився в непопулярних заходах — забороні політичних партій, безальтернативних виборах до Сойму, закритті русофільських і проугорських друкованих органів, товариств, відкритті концтабору, численних арештах «неблагонадійних елементів».

Водночас, відзначає автор, «наприкінці 30-х років Карпатська Україна пройшла своєрідну еволюцію від автономності (жовтень 1938 р.) до федеративного устрою (22 листопада 1938 р.) і проголошення незалежності 14-15 березня 1939 р. Карпатська Україна стала самостійною державою, що було прогресивним явищем, бо Закарпаття нарешті з небуття прийшло до своєї державності» (С. 423).

Окремий розділ присвячено дослідженню взаємин Галичини й Карпатської України. У ньому М. Вегеш простежує особистісні контакти А. Шептицького з політичними й релігійними діячами Закарпаття. Про це йдеться в підрозділі «Митрополит Андрей Шептицький і Греко-Католицька Церква в Карпатській Україні». Детальніше про взаємини Великого Митрополита й Августина Волошина йдеться в колективній монографії, яка нещодавно побачила світ у міжнародному видавництві «Ліга прес» за редакцією М. Вегеша⁵. У розділі також висвітлено питання «Культурницькі зв'язки українців Східної Галичини і Закарпаття», «Українська преса Східної Галичини про Карпатську Україну» та «Нелегальні переходи польсько-чеського кордону. Галичани в обороні Карпатської України». Автор відзначає, що українці Східної Галичини з великим ентузіазмом зустріли звістку про надання Закарпаттю автономних прав, а згодом проголошення незалежної Карпато-Української держави. Галичани значною мірою спричинилися до організації різноманітної фінансової та моральної підтримки, забезпечення Карпатської України потрібними фахівцями, активно вступали до Карпатської Січі (С. 515).

Останній, сьомий, розділ монографії «Культурне життя в Карпатській Україні» висвітлює діяльність уряду з відновлення старих і відкриття нових шкіл, гімназій, учительських семінарій. Окремо досліджується діяльність товариства «Просвіта» та інших організацій культурницького типу. Вказується на розвиток науки, літератури, мистецтва, видавничої справи. Проте, як відзначає автор, «у порівнянні з попередніми двадцятьма роками, культурний розвиток пішов на спад. Причина полягала в тому, що уряд Карпатської України постійно опинявся перед економічними, міжнародними проблемами, які вимагали негайного вирішення.

Саме тому політика в галузі культури відсувалася на задній план» (С. 544). У цьому розділі автор досліджує і релігійну ситуацію в Карпатській Україні. Він відзначає, що «уряд Карпатської України все робив для того, щоб не виникали конфлікти між вірниками греко-католицької та православної конфесій» (С. 545). Ситуація змінилася з окупацією краю Угорщиною, коли тут встановився жорсткий репресивний режим.

Роблячи загальні висновки, М. Вегеш справедливо відзначає, що «акт проголошення незалежності, ратифікований 15 березня 1939 р. на Соймі Карпатської України, був більше символічним, ніж реальною політикою, він відіграв велику роль у формуванні самосвідомості всієї української нації. Саме в період існування Карпатської України завершився своєрідний перехід у відношенні свідомості від підкарпатських русинів до закарпатських українців» (С. 550).

Автор наукового дослідження стверджує, що наприкінці 30-х років Карпатська Україна виявилася єдиною державою, де невелика гілка українського народу проголосила свою незалежність... Такої можливості не мали ані українці, які перебували у складі СРСР, ані українці під владою Польщі та Румунії. Виходячи з цього, — пише дослідник, — необхідно розцінювати утворення Карпато-української держави як другий, після визвольних змагань 1918–20-х років, етап у боротьбі за створення українського державного утворення на окремо взятій українській території» (С. 551). До вищесказаного додамо, що завдяки численним публікаціям М. Вегеша про Августина Волошина й Карпатську Україну ця проблематика впродовж останніх років займає вагоме місце на сторінках підручників з історії України для учнів шкіл та студентів закладів вищої освіти. Карпатська Україна як етап українського державотворення ХХ століття подається в багатотомних виданнях вітчизняних істориків⁶, колективних академічних виданнях⁷. З ініціативи Миколи Вегеша побачила світ колективна монографія про Карпатську Україну⁸.

---

¹ Вегеш М. Карпатська Україна в 1938–1939 рр.: соціально-економічні і політичні аспекти: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Ужгород, 1994. 20 с.

² Вегеш М. Закарпаття в контексті центральноєвропейської політичної кризи напередодні Другої світової війни: автореф. дис. ... докт. іст. наук. Київ, 1998. 30 с.

³ Вегеш М. Державотворчі процеси у Карпатській Україні (1938–1939). Ужгород: Видавництво ПП «АУТДОР-ШАРК», 2020. 552 с.

⁴ Магда Є. Гібридна агресія Росії: уроки для Європи. Київ: Видавництво Kalamar, 2017. С. 263.

⁵ Metropolitan Andrey Sheptytsky and the Greek Catholic in Eastern Galicia and Transcarpathia: Collective monograph. M.M. Vehesh, M.M. Palinchak, V.V. Marcuk, Ye.B. Kish etc. (SENSE). Lviv-orun: Liha-Pres, 2019.

⁶ Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). *Україна кризь віки*. Київ: Видавничий Дім Альтернативи, 1999. Т. 11; Політична історія України. XX століття: У 6 т. Редкол.: І.Ф. Курас (голова) та ін. Київ: Генеза, 2002–2003; Нариси з історії дипломатії України. За ред. В.А. Смолія. Київ: Видавничий Дім Альтернативи, 2001; Уряди України у XX ст.: Науково-документальне видання. Київ: Наукова думка, 2001.

⁷ Політична історія України. XX століття: У 6 т. Редкол.: І. Ф. Курас (голова) та ін. Київ: Генеза, 2002–2003; Нариси з історії дипломатії України. За ред. В.А. Смолія. Київ: Видавничий Дім Альтернативи, 2001; Уряди України у XX ст.: Науково-документальне видання. Київ: Наукова думка, 2001.

⁸ *Carpathian Ukraine in Central European political crisis on the eve of the Second World War (1938–1939)*. Fairmont: Academic publishing Fairmont. Locust AVE 1489. Fairmont. WV. USA. Year 2020. 291 p.

REFERENCES

1. *Carpathian Ukraine in Central European political crisis on the eve of the Second World War (1938–1939)*. (2020). Fairmont: Academic publishing Fairmont [in English].
2. Kul'chyts'kyu, S. (1999). *Ukrayina mizh dvoma viynamy (1921–1939 rr.)* [Ukraine between the two wars (1921–1939)]. *Ukrayina kriz' viky*. (Vol.11). Kyiv: Vydavnychy Dim Al'ternatyvy [in Ukrainian].
3. Mahda, Y. (2017). *Hibrydna ahresiya Rosiyi: uroky dlya Yevropy [Hybrid aggression of Russia: lessons for Europe]*. Kyiv: Vydavnytstvo Kalamar [in Ukrainian].
4. *Metropolitan Andrey Sheptytsky and the Greek Catholic in Eastern Galicia and Transcarpathia: Collective monograph*. (2019). Lviv–Torun: Liha-Pres [in English].
5. *Narysy z istoriyi dyplomatiyi Ukrayiny [Essays on the history of diplomacy of Ukraine]*. (2001). Kyiv: Vydavnychy Dim Al'ternatyvy [in Ukrainian].
6. *Politychna istoriya Ukrayiny XX stolittya*. (2002–2003). [Political history of Ukraine. XX century]. (Vols. 1–6). Kyiv: Heneza [in Ukrainian].
7. *Uryady Ukrayiny u XX st. Naukovo-dokumental'ne vydannya [Governments of Ukraine in the twentieth century: Scientific and documentary publication]*. (2001). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
8. Vehesh, M. (2020). *Derzhavotvorchi protsesy u Karpat-s'kiy Ukrayini (1938–1939) [The State-building processes in Carpathian Ukraine (1938–1939)]*. Uzhhorod: OUTDOR-SHARK [in Ukrainian].
9. Vehesh, M. (1994). *Karpats'ka Ukrayina v 1938–1939 rr.: sotsial'no-ekonomichni i politychni aspekty [Carpathian Ukraine in 1938–1939: socio-economic and political aspects]*. Uzhhorod [in Ukrainian].
10. Vehesh, M. (1998). *Zakarpattya v konteksti tsentral'noyevropeys'koyi politychnoyi kryzy naperedodni Druhoyi svitovoyi viyny [Transcarpathia in the context of the Central European political crisis on the eve of World War II.]*. Kyiv [in Ukrainian].

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

**МІЖНАРОДНІ
ЗВ'ЯЗКИ УКРАЇНИ:
НАУКОВІ ПОШУКИ
І ЗНАХІДКИ**

МІЖВІДОМЧИЙ ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

ЗАСНОВАНИЙ 1991 р.

Випуск 29

Комп'ютерна верстка *Л. А. Зубець*

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КВ № 6739 від 04.12.2002 р., видане Державним комітетом інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України

Підписано до друку 10.12.2020 р. Формат 70x100/16.
Ум. друк. арк. 27,71. Обл. вид. арк. 25,07.
Тираж 300. Зам. 30. 2020.

Поліграфічна д-ця Ін-ту історії України НАН України
01001, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4

Свідоцтво
про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 5070 від 23.03.2016 р.